ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК
LVIII

UDC - 008 YU ISSN 0459-1070

NATIONAL MUSEUM - LESKOVAC

LESKOVAČKI ZBORNIK

(the annual of the National Museum)
LVIII

Editor in chief
VEROLJUB TRAJKOVIĆ

Redaction committee
Mira Ninošević, prof. dr Momčilo Pavlović, prof. dr Aleksandar Životić, prof. dr Dušan Janjić, prof. dr Aleksandar Kadijević, dr Ivica Todorović, dr Vujadin Ivanišević, dr Ivan Becić, dr Dejan Antić, Veroljub Trajković, Živojin Tasić (secretary)

Redaction address: Stojana Ljubića 2
tel: 016/212-975

Leskovac 2018.

УДК - 008 YU ISSN 0459-1070

НАРОДНИ МУЗЕЈ - ЛЕСКОВАЦ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

(издање Народног музеја)
LVIII

Одговорни уредник
ВЕРОЉУБ ТРАЈКОВИЋ

Редакциони одбор
Мира Ниношевић, проф. др Момчило Павловић, проф. др Александар Животић, проф.др Душан Јањић, проф. др Александар Кадијевић, др Ивица Тодоровић, др Вујадин Иванишевић, др Иван Бецић, др Дејан Антић, Верољуб Трајковић, Живојин Тасић (секретар)

Адреса редакције: Стојана Љубића 2
тел: 016/212-975

Лесковац 2018.

У финансирању овог броја учествовали су: *Министарство културе и информисања Републике Србије и Град Лесковац*

САДРЖАЈ

Владимир Стевановић, ФРАГМЕНТОВАНА ЗООМОРФНА ФИГУРИНА СА ЛОКАЛИТЕТА КУЋИШТЕ У ЧЕКМИНУ 7

Јулијана Пешић, ИЗ НУМИЗМАТИЧКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ 23

Вујадин Иванишевић, Соња Јовановић, СТАКЛЕНИ ТЕГОВИ СА ЦАРИЧИНОГ ГРАДА (JUSTINIANA PRIMA) 43

Ненад Радуловић, ЛАТИНСКО БЕСЕДНИШТВО У IV ВЕКУ 55

Небојша Ђокић, Марија Живковић, СРПСКА ЦРКВА ОД ПАДА ДЕСПОТОВИНЕ ДО ОБНОВЕ ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ 61

Милан Ж. Трајковић, ВАРДАРСКА ДОЛИНА - „ЈАБУКА РАЗДОРА ИЗМЕЂУ СРБА И БУГАРА“ 1885 – 1903. 99

Часлав Динчић, ЦРНА ТРАВА И ВЛАСИНА У ДРУГОМ БАЛКАНСКОМ РАТУ 111

Живан Стојковић, ИНТЕРПЕЛАЦИЈЕ У НАРОДНОЈ СКУПШТИНИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ НА КРФУ 1916. ГОДИНЕ 125

Добросав Туровић, ЗЛОЧИНИ БУГАРСКИХ КОНТРАЧЕТА И САБИРНИ ЛОГОРИ 133

Дејан Д. Антић УПУТ ЗА РАД ЖАНДАРМЕРИЈЕ У ЦИЉУ УНИШТАВАЊА КАЧАЧКИХ БАНДИ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ ИЗ 1924. ГОДИНЕ 157

Иван М. Бецић, ИНДУСТРИЈСКО-ТРГОВАЧКА БАНКА А. Д. - ВРАЊЕ 183

Небојша Озимић, ДРАГИША ЦВЕТКОВИЋ И ПРИСТУПАЊЕ ТРОЈНОМ ПАКТУ 199

Хранислав А. Ракић, АКАДЕМИК ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ, ВИШЕДЕЦЕНИЈСКИ САРАДНИК ЛЕСКОВАЧКОГ ЗБОРНИКА И НАРОДНОГ МУЗЕЈА 213

Нина Костић, СРПСКО ВОЈНИЧКО ГРОБЉЕ У БИТОЉУ 241

Мирослав Јовановић, СРПСКО ХРИШЋАНСКО ДОМАЋЕ ВАСПИТАЊЕ – ПРВА ШТАМПАНА КЊИГА У ЛЕСКОВЦУ 251

Зоран Ракић, НАСТАНАК И РАЗВОЈ БИБЛИОТЕКА У ЛЕСКОВЦУ (1869-1941) 263

Слађана Митровић, ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ КУЛТНИХ МЕСТА У ОКОЛИНИ КРУШЕВЦА 279

Јулијана Н. Марковић, ВЛАДАРСКИ ТРОНОВИ У ЦРКВИ РОЂЕЊА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ У ЛЕСКОВЦУ И СИЛАСКА СВЕТОГ ДУХА НА АПОСТОЛЕ У ВЛАСОТИНЦУ 291

Марко Ж. Катић, ИКОНЕ БОГОРОДИЦЕ И ХРИСТА ИЗ ЦРКВЕ СВ. МАРКА У ДОЊЕМ ВРАЊУ 307

Јелена Миленковић, АНТРОПОГЕНИ ПОТЕНЦИЈАЛИ ГРАДА ЛЕСКОВЦА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА 317

Сузана Ранђеловић, ПРИМЕНА МОДИФИКОВАНОГ SERVQUAL МОДЕЛА У ОЦЕНИ КВАЛИТЕТА УСЛУГА НА ПРИМЕРУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ 337

Јелена Богдановић, АМБИЈЕНТАЛНА НАСТАВА У НАРОДНОМ МУЗЕЈУ У НИШУ 357

Иван Стојановић, Владимир Стојановић, ТЕХНИКЕ РУКОВАЊА МУЗЕЈСКИМ ПРЕДМЕТИМА 367

Татјана Јанков, Мирослав Јовановић, БИБЛИОГРАФИЈА ЛИСТА „БЛАГОВЕСНИК ЈУГА СРБИЈЕ“ 2012 – 2016. 381

ГРАЂА:

Слободан Јовановић, ЗАТВОРСКИ ДНЕВНИК ПОЛИТИЧАРА ЈОВАНА В. ЈОВАНОВИЋА 397

Бранко Димић, ТУМБА 427

Владимир Стевановић
Кустос археолог
Народни музеј Лесковац

УДК 903.26”634”(497.11)
903.4”634”(497.11)

ФРАГМЕНТОВАНА ЗООМОРФНА ФИГУРИНА СА ЛОКАЛИТЕТА КУЋИШТЕ У ЧЕКМИНУ

*АПСТРАКТ:*На археолошком локалитету Кућиште, који се налази у селу Чекмин, на око 15 км удаљености од Лесковца приликом извођења земљаних радова, пронађена је одређена количина археолошког материјала. Део тог материјала чини и фрагментована зооморфна фигурина која је интерпретирана као представа бика. Дародавац овог материјала, заједно са фигурином је Владимир Аранђеловић. Фрагментовану фигурину чини глава бика, са израженим роговима који се венчасто шире навише и наглашеном губицом, израђена од печене земље тамносиве боје. Датована је у период млађег неолита, у винчанску културу, односно 5700-4700 г.п.н.е.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Зооморфна фигурина, Млађи неолит, Винчанска култура, Лесковац, археолошки локалитет Кућиште, Чекмин, фигурина бика, праисторијска збирка.

У децембру 2013. године Народни музеј у Лесковцу је добио на поклон од дародавца Владимира Аранђеловића одређени број фрагментованог археолошког материјала израђеног од печене земље са локалитета Кућиште у селу Чекмин, који је пронађен приликом извођења радова на сопственом имању. Материјал је подељен, на основу хронолошког опредељења, у Средњевековну збирку и Праисторијску збирку Народног музеја у Лесковцу.

Овом приликом из материјала са локалитета Кућиште издвајамо фрагментовану зооморфну фигурину – представу главе бика. Зооморфних фигурина нема много у Народном музеју, те конкретно овај налаз може представљати значајан допринос даљем проучавању праисторије Лесковачке котлине.

СЕЛО ЧЕКМИН

Слика 1. Село Чекмин на карти Србије

Село Чекмин налази се на западној ивици Лесковачког поља, око 15 километара северно од Лесковца. Смештено је на источној избочини побрђа Добра глава, на најнижој дилувијалној тераси, а само делимично у алувијалној равници Јужне Мораве.

Са географске тачке гледишта, може се рећи да село има завидан положај, с обзиром на то да се изнад њега надвија побрђе Добра глава, са пашњацима и шумом, док се на тераси на којој лежи налази пространо поље. Према типологији, Чекмин спада у збијена села, са тенденцијом да се шири у правцу села Печењевца. Помиње се у турским пописима из 16. века.

Атар села Чекмин обухвата простор површине 1196 хектара. Кроз њега протиче Чекминска река, која се у свом изворишту састоји из два потока

– Шеварашког и Кућашког, који се састају изнад села, у подножју побрђа Добре главе. Чекминска река данас тече старим коритом реке Шаранице (у коју се некада уливала) и улива се у Јужну Мораву.[1]

Слика 2. Село Чекмин, панорама[2]

ЛОКАЛИТЕТИ

У атару села Чекмин регистрована су четири археолошка локалитета: Кућиште, Састанци, Селиште и Шеварике.

Локалитет Кућиште

Прво археолошко рекогносцирање села Чекмин извршено је 1986. године од стране екипе археолога из Народног музеја у Лесковцу у сарадњи са археолозима из Археолошког института у Београду. Тада је регистрован један локалитет – Кућиште или Рид – који се налази југозападно од села и лежи на ниској, широкој тераси леве обале Кућашког потока.

[1] Јовановић, Ј., *Лесковачко поље и Бабичка Гора – Историјско привредна и етнографско-социолошка истраживања, Посебни део*, Лесковац 1979., стр. 177.

[2] https://sr.wikipedia.org/sr/%D0%A7%D0%B5%D0%BA%D0%BC%D0%B8%D0%BD#/media/File:Panorama_%C4%8Cekmina.jpeg

Слика 3. Локалитет Кућиште

Нажалост, велики део локалитета Кућиште страдао је приликом вађења земље за израду цигле. Приликом археолошког рекогносцирања, на локалитету је пронађена праисторијска керамика из периода млађег неолита, а у оштећеним профилима земље константовани су трагови подница од црвено запечене земље.[3]

Данас је на самом локалитету изграђена ловачка станица и око ње је засађено дрвеће. Осим оштећења која су извршена приликом вађења земље за циглу, постоји велики број сонди дивљих копача које су у значајној мери девастирале локалитет. Подаци су константовани приликом званичног обиласка локалитета кустоса археолога Народног музеја у Лесковцу у септембру 2016. године.

Слика 4-5 . Сонде дивљих копача на локалитету Кућиште

[3] Ерцеговић Павловић С., Костић Д., *Археолошки споменици и налазишта Лесковачког краја*, Археолошки Институт Београд, Народни музеј Лесковац, Београд 1988., стр. 12

Локалитет Састанци

Кућашки и Шеваришки поток састају се у самом подножју побрђа Добре главе, на источном ободу већ поменутог локалитета Кућиште. Управо овај потес где се састају потоци, назива се Састанци.

На локалитету Састанци пронађен је већи број фрагмената керамике из праисторије, из средњег и млађег неолита. Део пронађене керамике из периода млађег каменог доба стигао је у Народни музеј Лесковац у виду поклона или као резултат археолошког рекогносцирања мањег обима. Други део наведене праисторијске керамике налази се у приватној колекцији Вукашина Мицаковића из села Чекмин.[4]

Локалитет Селиште

Површину атара села чини 1196 хектара земљишта, од тога њиве и вртови заузимају 682 хектара, воћњаци три хектара, виногради 47 хектара, ливаде око села 20 хектара, пашњаци 29 хектара, шуме 361 хектар, док је неплодно 49 хектара. [5]

Локалитет Селиште се налази управо на делу земљишта под ораницама у власништву породица Мицаковић, Митровић и Марковић. Власници су навели да је приликом вршења земљаних радова пронађен одређени број фрагмената керамике и опеке. Приликом археолошког рекогносцирања 1989. године сакупљен је велики број фрагмената од керамике из периода млађег каменог доба, тачније средњег и млађег неолита.[6] Један део локалитета је знатно оштећен од стране дивљих копача.

Локалитет Шеварике

На ширем потесу јужног обода локалитета Кућиште, на самој обали почетка Чекминске реке, налази се локалитет Шеварике. Локалитет Шеварике је у великој мери оштећен од стране дивљих копача. На овом локалитету пронађен је велики број налаза из различитих периода праисторије Лесковачке регије.

Пронађени материјал је из периода млађег каменог доба (неолита), бакарног доба (енеолита), позног бронзаног доба и гвозденог доба (латена).[7] Један део налаза са овог локалитета Народном музеју у Лесковцу поклонио

[4] Булатовић А., Јовић, С., *Лесковац, Културна стратиграфија праисторијских локалитета у Лесковачкој регији*, Београд–Лесковац 2010., стр. 123.

[5] Јовановић Ј., *Лесковачко поље и Бабичка гора – Историјско привредна и етнографско-социолошка истраживања*, Посебни део, Лесковац 1979., стр. 177.

[6] Булатовић, А., Јовић, С., *Лесковац, Културна стратиграфија праисторијских локалитета у Лесковачкој регији*, Београд-Лесковац 2010, стр. 125.

[7] Исто, стр. 131.

је сарадник музеја Шћепан Туровић из Лесковца, док је други део налаза пронађен за време археолошких рекогносцирања мањег обима.

Локалитет је данас у великој мери оштећен од стране дивљих копача и на њему се налази велики број сонди које су знатно девастирале локалитет. Подаци су константовани приликом званичног обиласка локалитета кустоса археолога Народног музеја у Лесковцу у септембру 2016. године

Слика 6 . Сонда дивљих копача на локалитету Шеварике

Чекмин I	Млађе камено доба, средњи неолит, старчевачка култура **Локалитети:** Састанци, Селиште, Шеварике
Чекмин II	Млађе камено доба, млађи неолит, винчанска култура **Локалитети:** Кућиште, Састанци, Селиште, Шеварике
Чекмин III	Бакарно доба, рани енеолит, културна група Бубањ – Хум I **Локалитети:** Шеварике
Чекмин IV	Гвоздено доба I, Прелазни период из бронзаног у гвоздено доба, период На А2-В2 **Локалитети:** Шеварике
Чекмин V	Гвоздено доба IV, латенски период **Локалитети:** Шеварике

Слика 7. Хронолошка табела[1]

[1] Ибид, стр. 121

ЗООМОРФНА ФИГУРИНА – ФРАГМЕНТОВАНА ГЛАВА ПРЕДСТАВЕ БИКА

Слика 8. Фрагментована глава зооморфне фигурине

Фигурина је оштећена у великој мери, те је очувана само фрагментована глава. Израђена је од печене земље тамносиве боје. Димензије фрагментоване фигурине износе: висина – 4 центиметра, ширина – 5,4 центитметра, док је дебљина 3 центиметра.

Претпоставља се да фигурина представља бика, што се може закључити на основу облика главе и рогова који се венчасто шире. Рогови су једна од најмаркантнијих карактеристика зооморфних фигурина које представљају говече.

Облик рогова и сами рогови могу бити моделовани на више начина, од којих су најосновнија два типа. Чешћи тип су лучни рогови који се венчасто шире ка напред, док је нешто ређи тип лучних рогова који се венчасто шире ка горе, какве имамо на зооморфној фигурини са локалитета Кућиште у Чекмину.

Слика 9. Полупрофил зооморфне фигурине

Десни рог је сачуван само у основи, док се леви пружа нешто више и сачувана је само половина. Основе рогова су кружних облика.

Слика 10 . Потиљак главе зооморфне фигурине

Што се тиче остатка главе, губица је наглашена, односно издужена ка напред у односу на остатак. На средини губице са предње стране налази се хоризонтални урез, који може бити последица оштећења фигурине или наменски нанешени вид орнаментације. У нивоу очију се налази коси урез са видним оштећењем на месту где су можда биле наглашене очи у виду два минимална удубљења, односно пунктуације. На потиљку главе фигурине нема никаквих видљивих трагова орнаментисања нити пластике.

Фрагментована глава фигурине је датована у млађи неолит (5700-4700 г.п.н.е). Инвентарни број је А-ПЗ/693.[8]

Аналогије

У Народном музеју у Лесковцу се тренутно налазе још три зооморфне фигурине које су идентификоване као фигурине са представом бика, односно налик бику.

Прво можемо споменути зооморфну фигурину са локалитета Градац, у селу Злокућану. У питању је фрагментована глава зооморфне фигурине на чијем се челу налазе вероватно лучни рогови који се венчасто шире окренути ка напред. Очи фигурине пластично су моделоване, с тим што се на њима налази и урез на средини, који наглашава очне капке. Што се тиче губице, нос фигурине је пластично моделован и наглашен у односу на остатак главе.

Фигурина је орнаментисана урезаним линијама, које се налазе на врату фигурине. Димензије фигурине: висина – 4,8 центиметара и ширина – 4,5 центиметара. Фигурина је пронађена приликом археолошког рекогносцирања локалитета Градац. Израђена је од печене земље црвенкасте боје, док се датује у период млађег неолита, 5700-4700 г.п.н.е. Инвентарни број је А-ПЗ/39.[9]

Друга зооморфна фигурина, која је приказана на слици 12, такође је идентификована као представа бика. У питању је још једна фигурина којој је очувана само глава са роговима. Рогови фигурине су фрагментовани, од којих је више очуван део десног рога, док је леви више оштећен и сачуван је тек нешто изнад основе. Рогови се шире лучно, с тим што је правац ширења у страну и наниже.

[8] Стевановић, В., „Зооморфна фигурина из Братмиловца“, *Лесковачки зборник* LVII, Лесковац 2017, стр. 15.

[9] Ибид., стр. 14.

Слика 11 . Глава зооморфне фигурине са локалитета Градац, Злокућане

***Слика 12.** Глава зооморфне фигурине са локалитета Градац, Злокућане*

Очи фигурине су пластично наглашене и испупчене у односу на остатак главе. Нос и губица су издужени и јасно изражени са пластично наглашеним врхом носа. На фигурини не постоји видљиво назначена орнаментација. Димензије фигурине су: висина – 4,8 центиметра, ширина – 6,3 центиметра, дужина – 4,2 центиметра. Ова фигурина је такође пронађена на локалитету Градац, у селу Злокућане, приликом археолошког рекогносцирања овог локалитета у периоду 1949–1951. године.

Фигурина је датована у млађи неолит (5700–4700. г.п.н.е.), а израђена је од печене земље црвенкасте боје. Инвентарни број је А-ПЗ/10.[10]

[10] Ибид., стр. 15.

Трећа зооморфна фигурина која је идентификована као представа бика пронађена је на локалитету Селиште у селу Братмиловце. Она се налази у најбоље очуваном стању, с обзиром на то да је, осим дела рога, задњих ногу, кукова и репа, очувана готово у целости.

Слика 13. Зооморфна фигурина са локалитета Селиште, Братмиловце

Рогови фигурине су венчасто постављени и лучно се шире навише, док је грло говечета изражено, с полукружним испупчењем на припоју леђа и врата. Линија уреза са убодима формира полукруг пратећи средишњу линију од врха једног рога, до темена главе, па до врха другог рога. Између рогова, на челу фигурине налази се перфорација кружног облика, чија је дубина 13,5 центиметара.

Ноздрве фигурине су представљене у виду две перфорације са назначеним устима испод њих, на којима се налазе орнаменти који наглашавају губицу. Њушка је дефинисана урезима са тачкастим убодима који потом формирају централну линију између очију до перфорације. Овај орнамент полукружно прати перфорацију до њене средине, након чега се одваја са обе стране и формира базу рогова изнад очију. Очи бика су назначене путем три урезана концентрична круга.[11]

Потиљак фигурине бика је такође орнаментисан урезима. Ови урези формирају два круга у бази потиљка, из којих навише иду три вертикалне линије, где је средња најдужа. Краће две линије су спојене са троугластим мотивима, изнад којих се налази други пар сличних уреза, паралелно са њима. Две косо урезане линије шире се из доњих тачки вертикалних линија на овај начин пратећи базу лобање главе фигурине.

Тело фигурине стоји помоћу предњих ногу, које су спојене у једну стопу. Читавом дужином трбуха бика налазе се мотиви спојених S утисака,

[11] Јовић, С., Пешић, Ј., Стојановић, В., Стевановић, В., *Тајне археолошких депоа, каталог изложбе*, Лесковац 2017, стр. 23.

с тим што се орнаменти простиру на обе стране трбуха. На десној страни мотив је видљив целом дужином, док на левој страни трбуха мотив има делимична оштећења.

Фигурина је датована у период Гвоздено доба II (900-600. г.п.н.е.). Инвентарни број фигурине је А-ПЗ/676. [12]

Анализа

Фрагментована глава фигурине није редак случај када је у питању уметност Винчанске културне групе. Технологија израде фигурина ове културе заснива се на ручном моделовању, које се у зависности од комплексности композиције израђивало од једног комада глине, односно композитно, где се засебно обликују различити делови тела. Велики број зооморфних фигурина са Гомолаве, Винче, Јакова немају очувану главу, док се на месту главе налази удубљење, које доста јасно приказује тезу о одвојеном моделовању тела и других елемената фигурине.[13]

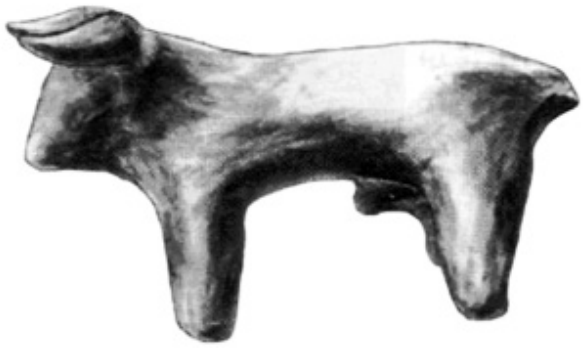

Слика 14. Зооморфна фигурина – представа бика, лок. Беловоде, млађи неолит [14]

Уз жртвенике које имају зооморфни карактер и дршки са представама животиња, зооморфне фигурине се карактеришу као један од најчешћих облика приказивања животиња у неолиту. Када је у питању територија југоисточне Европе, најчешћи облик који носе зооморфне фигурине је четвороножна животиња из породице сисара. Око 50% укупног броја четвороножних зооморфних фигурина у Винчанској култури чине фигурине са представом бовида. Категоризовање димензија четвороножних зооморфних фигурина Винчанске културе, на основу постојеће документације, дели се

[12] Стевановић, В., „Зооморфна фигурина из Братмиловца“, Лесковачки зборник LVII, Лесковац 2017, стр. 9.

[13] Петровић, Б и Катић, В., *Живот у глини: неолитска уметност на тлу Београда – фигурална пластика из збирки Музеја града Београда*, У Б. Петровић, В. Катић и М. Спасић (ур.) Каталог изложбе, Београд 2009. стр. 161.

[14] Спасић, М., Београд 2015., Т – 1, сл. 2

на основне три групе, од којих су две равномерно заступљене, док је трећа она са ретким примерцима. У прву групу четвороножних зооморфних фигурина спадају оне које имају распон од репа до њушке до четири центиметара. Другу групу чине фигурине распона од четири до осам центиметара, док трећу групу фигурина чине ретки изузеци чији распон износи 10 и више центиметара.[15]

Слика 15. Глава зооморфне фигурине – представа бика, лок. Бањица, млађи неолит[16]

Значај говечета за неолитског човека је вишеструк. Постоји неколико врста тумачења односа између праисторијских људи и животиња у њиховом специфичном окружењу, где се у некој од заступљенијих теорија можемо осврнути на однос људи и животиња као тезу од поверења до доминације.

Слика 16. Глава зооморфне фигурине – представа бика, лок. Стублине, млађи неолит[17]

[15] Спасић, М., *Представе животиња у винчанској култури*, докторска дисертација, Београд 2015., стр. 38.

[16] Ибид., Т – 6, сл. 1.

[17] Ибид., Т – 6, сл. 2.

Опет, и ову тезу можемо разматрати само у некој мери, у зависности од прогресивности заједнице која се разматра, почев од оне у којој су још увек заступљени односи ловачко-сакупљачких заједница, до оне у којој је значајно заступљена доместикација животиња, те се однос и поимање животиња и људи мења у складу са тиме. [18]

Сама улога појединих животиња у Винчанској култури може бити различита, на основу њене вредности унутар перцепције становника винчанског насеља. Археозоолошке анализе показују у великој мери распрострањеност гајених и ловљених животињских врста унутар једног оваквих насеља, тако да на основу ових података можемо имати јаснију слику улоге одређених животињских врста на живот човека. Знамо да се привређивање у насељима винчанске културе заснивало на земљорадњи, о чему сведочи значајан број пронађених жрвњева у готово свим насељима, али такође и велики број силексног оруђа разноврсног типа, али у значајној мери и сточарству, где су од домаћих животиња гајене говече и свиња.[19]

У основи испољавања креативности кроз материјалну културу становника територије Лесковачке котлине у периоду млађег каменог доба налази се његова субјективна перцепција природе и њених елемената који га окружују, у шта спадају животиње, рибе, птице, биљке, дрвеће, али и људи. Материјализација ове перцепције огледа се у креативном стваралаштву које можемо дефинисати кроз култ, уметност или предмет за игру.

Управо у културама млађег каменог доба, на територији Србије, као што су Старчевачка култура и Винчанска култура, које су биле земљорадничко-сточарске заједнице, долази у великој мери до израде предмета који су у основи инспирисани природом и свим њеним елементима. Идентитет предмета може се огледати путем човековог вишевековног односа према овим факторима.

Литература

Богдановић, М., *Преиспитивања у праисторији Србије*, Крагујевац 2012.

Булатовић А., Јовић, С., Лесковац, *Културна стратиграфија праисторијских локалитета у Лесковачкој регији*, Београд-Лесковац 2010.

Гарашанин, М., Ивановић, В., *Праисторија лесковачког краја*, Лесковац 1958.

Група аутора, *Археолошки лексикон*, приредио Срејовић, Д., Београд 1997.

Група аутора, *Праисторија југословенских земаља II, Неолитско доба*, гл.ур. Бенац, А., Сарајево 1979.

[18] Ибид., стр. 30.

[19] Срејовић, Д., *Винчанска култура*, Археолошки лексикон, прир. Д. Срејовић, Београд 1997., стр. 1103.

Ерцеговић Павловић С., Костић Д., *Археолошки споменици и налазишта Лесковачког краја*, Археолошки Институт Београд, Народни музеј Лесковац, Београд 1988.

Јовановић, Ј., *Лесковачко поље и Бабичка Гора – Историјско привредна и етнографско-социолошка истраживања*, Посебни део, Лесковац 1979.

Јовић, С., Пешић, Ј., Стојановић, В., Стевановић, В., *Тајне археолошких депоа*, каталог изложбе, Народни музеј Лесковац, Лесковац 2017.

Петровић, Б., Катић, В., *Живот у глини: неолитска уметност на тлу Београда – фигурална пластика из збирки Музеја града Београда*, У Б. Петровић, В. Катић и М. Спасић (ур.) Каталог изложбе, Београд 2009.

Спасић, М., *Представе животиња у винчанској култури*, докторска дисертација, Београд 2015.

Стевановић, В., *Зооморфна фигурина из Братмиловца*, Лесковачки зборник LVII, Народни музеј Лесковац, Лесковац 2017.

Summary

Vladimir Stevanović

FRAGMENTED ZOOMORPHIC FIGURINE FROM THE SITE KUĆIŠTE IN ČEKMIN

National museum of Leskovac received a beautiful, fragmented zoomorphic figurine, which was interpreted as a bull figurine. The item was found and given as a present to the museum by the museum's cooperative Vladimir Aranđelović, and the archaeological site where he has found the figurine is Kućište, in the village of Čekmin, 15 km away from Leskovac. Bull-shaped figurines are, safe to say, characteristic for the Early Neolithic period, and this type of figurines follows the Neolithic way of life. There are almost no visible ornaments on the figurine, which has two fragmented horns spreading in the semicircle upwards, and plastically modeled muzzle. There are three more bull-shaped figurines from the prehistoric period in the National museum of Leskovac, and two of them are from the Late Neolithic period too. Zoomorphic figurine from Čekmin is dated to Vinča cultural group, Late Neolithic period, 5700-4700 BC.

Јулијана Пешић,
музејски саветник, археолог
Народни музеј у Лесковцу

УДК 737.1.032(497.11)”652”
737.1:069.5(497.11)

ИЗ НУМИЗМАТИЧКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ
Појединачни налази римског новца од 1. до 5. века

АПСТРАКТ: У Нумизматичкој збирци I Народног музеја у Лесковцу, поред пет остава римског новца, чувају се и појединачни налази. Они потичу са различитих локалитета у лесковачком крају, откривени су случајно, а за Музеј су откупљени или добијени на поклон. Нажалост, за многе примерке не постоје подаци о месту и условима налаза. У овом раду обрађено је 45 примерака добро очуваног новца од 1. до 5. века за које је познато место налаза. Они ће пружити значајне информације о новчаном промету, али и о почецима и току урбанизације Лесковачке котлине.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Лесковачка котлина, римски период, новац, нумизматика, урбанизација

Збирка Нумизматика I Народног музеја у Лесковцу садржи пет остава римског новца, и то: 1. остава од 10 републиканских денара са непознатог налазишта;[1] 2. остава 137 денара и антонинијана из Подримца;[2] 3. остава Флавијеваца из Лесковца која садржи 43 примерка бронзаног новца Константина I и његових синова; 4. Остава новца са непознатог налазишта, садржи 348 примерака бронзаног новца од царева Констанција II, Констанса, Констанција Гала, Јулијана I, Валентинијана, Валенса и Грацијана 5. Остава из Липовице код Власотинца, која садржи новац од царева Констанција II до Грацијана.[3] Од оставе сребрног новца из Момчилова код Прокупља, која се налази у Народном музеју у Београду, у нашој збирци се чува 11 примерака.[4]

[1] Јоцић, 1994, 197-201.

[2] Стаменковић, 2005, 143-191.

[3] Оставе из Лесковца, Липовице и са непознатог налазишта припремљене су за публиковање заједно са још две оставе византијског новца у каталогу под називом „Оставе римског и византијског новца у Народном музеју у Лесковцу“, аутора С. Јовић и Ј. Пешић.

[4] Јанковић-Михалчић, 2005, 52, 53.

Поред остава, у Збирци се чувају и појединачни налази новца. Набављени су поклоном, откупом, или током археолошких истраживања. Појединачни налази и оставе новца откривене током археолошких ископавања насеља и некрополе у Малој Копашници, као и на локалитету Хисар у Лесковцу, биће обрађени у контексту самих локалитета, односно у посебним публикацијама. Појединачни налази новца најчешће су откривани случајно, а за многе примерке недостају подаци о месту и условима налаза. У овом раду презентовани су само примерци новца који су добро очувани и за које је познато место њиховог налаза. Као такви, они могу пружити више информација о новчаним токовима, али и о почецима (и току) урбанизације лесковачког краја током римског периода.

Међутим, овај приказ појединачних налаза новца неће пружити целовиту слику о циркулацији новца у Лесковачкој котлини - из више разлога. Од укупне количине случајно откривеног римског новца у лесковачком крају, само мали део доспева у Музеј, док већи део остаје у породицама, или заврши на црном тржишту. Осим тога, од оног броја који дође у Музеј, већину представљају примерци за које се не зна место налаза. Такође, за поједине примерке којима је познато место налаза, није могуће извршити идентификацију новца због лоше очуваности. Поједини примерци који су доспели у Музеј у време формирања Збирке, нису конзервирани и трајно су оштећени (корозијом), без могућности за идентификацију.

Најранији приказ новца из наше збирке дао је С. Душанић – у првом броју Лесковачког зборника, 1961. године. Приказана су три македонска и десет византијских златника (Душанић 1961, 93-100). У Зборнику бр. 34, из 1994. године, М. Јоцић је наставила публиковање македонског новца, а презентована је и остава републиканских денара са непознатог налазишта (Јоцић, 1994, 197-201). Оставу која садржи 137 денара и антонинијана из Подримца обрадила је С. Стаменковић. Публикована је у Нумизматичару бр .24-25 (Стаменковић, 2005, 143-191).

Најстарији примерци новца из Нумизматичке збирке I припадају емисијама новца Филипа II и Александра Великог који су пронађени на локалитету Лусалије у селу Орашцу. То је статер Филипа II Македонског, кован 340. године п. н. е. у непознатој ковници и два статера Александра Великог – један кован постхумно у Лимпсаху 315 г. п.н.е., а други у Вавилону 305. г. п. н. е. [5] Групи најстаријих примерака припадају и драхма Александра Великог, тетрадрахма краља Лизимаха и драхма колоније Дирахион са натписом архонта Менискоса.[6]

Веома је мало примерака новца из доба Републике, који би сведочили о присуству Римљана у Лесковачкој котлини, као и о ратовима против

[5] Душанић 1961, 93-95 , кат. 1-3.

[6] У старом инвентару новца (156, 158, 159) забележене су три драхме колоније Дирахион: једна са именом архонта Ксенона, друга са именом Еуктиса и трећа са именом Менискоса. Драхме су пронађене у селу Секицол, у општини Лебане. Очувана је само драхма са именом архонта Менискоса: Јоцић, 1994, кат. 4.

Дарданаца у 1. в. п. н. е.[7] Ту је, у првом реду, денар откривен током археолошких ископавања на локалитету Скобаљић град,[8] који се датује у 100-ту годину п. н. е. Такође, у Збирци се чува и мања остава (вероватно део веће, растурене оставе) од 10 примерака денара, из периода од 133. године до 77. године п.н.е., са непознатог налазишта.[9]

Из доба Царства, из 1. века н.е., у Збирци се чува само један примерак новца, за који није познато место налаза. То је сестерциј цара Веспазијана из 77/8. године[10] који, као и недостатак насеља и археолошких предмета, сведочи о касној романизацији ових простора.

Први налази новца из 2. века су два бронзана примерка из емисија царева династије Антонина. Први је сестерциј цара Хадријана, кован 134-38. године, а пронађен у руднику Леце, у југозападном делу Лесковачке котлине (кат. 1). Други, такође сестерциј Антонина Пија кован 140-143. године, откривен је у селу Сејаница (код Грделице), у близини рудом богате области око Рупља, у југоисточном делу котлине (кат. 2). Оба примерка кована су у Риму.

Поред новца и епиграфски споменици потврђују да је оснивање првих насеља - у првој половини 2. века - везано за експлоатацију руда.[11] Наиме, у близини рудника Леце, у селу Пусто Шилово, откривена је вотивна плоча посвећена Либеру, на којој се помиње сеоско насеље *vicus*. Дедиканти који упућују завете припадници су већ романизованог домаћег становништва.[12]

---

[7] Дарданци су са Римљанима остварили ближе контакте још као њихови савезници у II и III Македонском рату, 200-168 године п.н.е. Затим се помињу римски походи против Дарданаца 97. и 85. п.н.е., али су дефинитивно поражени тек у рату познатом као Bellum Dardanorum, који је вођен 75-72. године п.н.е. (Papazoglu, 1969, 134-139).

[8] Новац је откривен током археолошких ископавања 1986. године у квадр. Б/8: L. (Appulcivs) Saturninvs /АВ. глава Роме са шлемом на л., РВ. Сатурн на квадриги на д., у левој руци узде, у десној криви нож. Испод ногу коња тачка и контрамарка. У исечку L. Saturn. Новац је изложен у Сталној поставци, у сегменту посвећеном Скобаљић граду.

[9] Остава је чувана у једној лесковачкој породици, али без информација о месту или околностима налаза; Јоцић 1994:197-200, кат. 1-10.

[10] У старом инвентару новца забележен је и примерак новца цара Домицијана који је, због оштећености, у потпуности непрепознатљив.

[11] Римска провинција Горња Мезија сматрана је облашћу која обилује рудним богатством. Трагови рударења у Лесковачкој котлини - поред рудника Леце који је припадао тзв. Јањевском дистрикту (са центром у Улпијани) - забележени су и на планини Радан, у сливовима Газдарске, Лецке и Туларске реке, на десној обали Шуманске реке - у западном и југозападном делу Лесковачке котлине и на побрђу Бабичке горе и Кршевице, у области Рупља - у источном и југоисточном делу котлине. В. Петровић 2007, 16: Стаменковић 2009, 232; Stamenković, 2013, 66,67. кат. 184, сл. 51,52.

[12] Вотивне аре датују се у другу половину 2. и почетак 3. века: Пешић 2017, 23-49, са целокупном литературом.

Четири аре посвећене Херкулу и Омфали које су откривене у Лецу, у Пустом Шилову и Газдару претпостављају и постојање храма посвећеног Херкулу, који је сматран и заштитником рудара. У Сејаници је такође пронађена вотивна ара, али посвећена Јупитеру, којом су потврђују рударске активности и постојање насеља у области Рупља.[13]

Налази новца хронолошки опредељују и изградњу римског пута, односно оснивање насеља на простору данашњег села Мала Копашница. У супструкцији пута који је откривен на југоисточном рубу римског насеља, током заштитних ископавања 2012-2014. године, пронађен је ас Антонина Пија. Осим пута, откривен је и део насеља у коме се развијао значајан занатски центар, са керамичким пећима и хореумом. Насеље, са занатским центром за производњу предмета од керамике и некрополом богатом налазима, развијало се у другој половини 2, током 3. и у првој половини 4. века.[14]

У Збирци се чувају и два сестерција царице Фаустине I, из 40-их година и денар Клодија Албина, с краја 2. века.[15] Иако се не зна прецизно место њиховог налаза они су, такође, сведоци развоја урбанизације Лесковачке котлине.

Откривен је велики број појединачних налаза новца широм Лесковачке котлине, кованих током 3. и 4. века. Они су доказ великог монетарног промета у том периоду, као и интензивне урбанизације наше котлине. Евидентиран је велики број локалитета, који се опредељују у утврђења, насеља, виле, некрополе - на основу археолошких предмета, али и новца. Поједини локалитети евидентирани су само на основу налаза новца.[16] Од емисија новца 3. века у Нумизматичкој збирци се чувају 16 примерака, за које се зна место открића: два примерка новца цара Гете, један из М. Копашнице (кат. 3); други (кован у Сердици) из Радиновца, са локалитета Каљаје (кат 4); затим новац Јулије Мамеје, откривен у селу Бабичко (кат. 5); Максимина Трачанина у селу Гргуровцу (кат. 6); два примерка Филипа I, један са локалитета Хисар у Лесковцу (кат 7), други са локалитета Градац из Градашнице. (кат. 8); новац Требонијана Гала откривен је у руднику Леце (кат. 9), а два примерка цара Галијена у М. Копашници (кат.10,11); три примерка новца цара Аурелијана на Хисару у Лесковцу (кат. 12-14); Новац цара Флоријана откривен је током археолошких ископавања у Јашуњи, у цркви Св. Јована Претече. (кат. 15). Са локалитета Кале у Д. Бријању потиче новац цара Проба (кат, 16), као и и из Јелашнице (кат. 17).

[13] Стаменковић 2009, 232; Stamenković, 2013, 89, 147.1, sl. 76.

[14] Иванишевић, Стаменковић, Јовић, 2016, 47-69.

[15] Збирка NI/1 инв 538, 539 и 547.

[16] Од 235 античких локалитета у Лесковачкој крају, 17 је евидентирано на основу налаза новца: Stamenković, 2013, 123-184.

Консекративни новац са натписом DIVO CARO откривен је у селу Дукат у општини Гаџин Хан (кат. 18).

За 14 примерака новца Константинове династије познато је место налаза, за седам царева Валентинијана и Валена; по један царева Теодосије I и Аркадија. Најранији новац 4. века је фолис Галерије Валерије (ћерке Диоклецијанове, а жене Галеријеве) из Радиновца (кат. 19), затим фолиси Константина I, који су откривени у селу Винарцу, као и у Градашници, Бобишту, Слишану, М. Копашници и Разгојни (кат. 20-25). Новац Константина II откривен је у селу Дукат, у Малој Копашници и у Бачевини - општина Лебане (кат. 26-28). Примерци новца Констанса пронађени су у Градашници, на Радану - код цркве Св. Петра и на Хисару код Лесковца (кат. 29-31). Фолиси Констанса (или Констанција II?), Јулијана, Валентинијана и Валенса откривени су на Хисару у Лесковцу. (кат. 32-34, 36), а Валентинијана (или Валенса?) у Бобишту (кат. 35); Од три фолиса Валенса један је откривен у Градашници (кат. 39), а два у Дукату (кат. 37, 38); У збирци се чува и један солид Валенса пронађен у Грданици (кат 40); Емисијама 4. века припадају фолиси Теодосија I и Аркадија - из Радиновца (кат 41,42).

У Збирци се чува још 43 примерака новца 3. века, за које не постоје подаци о месту и условима налаза. То су: седам денара С. Севера и по један царева: Гете, Каракале, Елагабала, Гордијана III, Требонијана Гала и Валеријана. Од примерака новца царева друге половине 3. века, у Збирци се чувају по три примерка новца Галијена и Клаудија II Готика и чак 22 примерка цара Аурелијана. Такође се - без прецизног места открића - чувају и емисије новца царева Тетрархије: по један Диоклецијана, Максимијана Херкулија, Констанција I, Галерија, и по три Максимина Даје и Лицинија. Највећи број налаза новца припада ковању Константина и његових синова – чак 152 примерка, за које се не зна место налаза. Чести су налази новца царева Валенса и Валентинијана - укупно 16, док је откривено само пар комада цара Грацијана.

Крајем 4. и током 5. века циркулација бронзаног новца се знатно смањује и скоро да престаје на простору Лесковачке котлине, али се запажа повећани проток златног новца. У Збирци се чувају примерци семиса Еудоксије из 439-455 (из Орашца); солиди Теодосија II из 420-450, ковани у Тесалоники, па Зенона из 476-491 (кат 43-45).[17]

Оба примерка новца 2. века, из збирке Нумизматика I, кована су у Риму. Такође, од 16 примерака 3. века, који су откривени у Лесковачкој котлини, највише су заступљене емисије новца исковане у Риму – седам (43,75%); три у Виминацијуму (18,75%) и један у Сердики (6,25%). За за пет примарака није било могуће утврдити место ковања. Током 4. века -

[17] Циркулација новца јужно од Дунава, готово је у потпуности опала крајем 4. и у првој половини 5. века због упада варвара, након битке код Хадријанопоља - 378. године. До потпуног прекида циркулације новца долази након упада Хуна - 440. године: Иванишевић, Стаменковић, 2010, 59-84.

од 24 примерака чији су владари идентификовани, за 11 није било могуће утврдити ковницу. Највише је заступљен новац ковнице из Солуна - четири примерка (16,67%); из Сисције - три (12,50%); из Хераклеје и Тријера - по два (8,33%) и по један из Антиохије, Константинопља (4,17%).

На појединим локалитетима запажа се континуитет новчаног промета током више векова. Тако је, на пример, у руднику Леце откривен новац 2-3. века; у Малој Копашници , на Хисару, Градашници и Дукату пронађен је новац из 3-4. века, а у Радиновцу - на локалитету Каљаје, од почетка 3. до почетка 5. века.[18]

Скраћенице

д - десно; л - лево; AU – злато; AR – сребро; AE – бронза.

Новац је одређен према каталозима:

RIC II - H. Mattingly, M.A.Sydenham, The Roman Imperial Coinage, vol. II, Vespasian to Hadrian, London 1962.

RIC III - H. Mattingly, M.A.Sydenham, The Roman Imperial Coinage, vol. III, Antoninus Pius to Commodus, London 1968.

RIC IV/1 H. Mattingly, M.A.Sydenham, The Roman Imperial Coinage, vol. IV/1, Pertinax to Geta, London 1968.

RIC V/1 – H. Mattingly, M.A.Sydenham, The Roman Imperial Coinage, vol. V, Valerian to Florian, London 1962

RIC V/part II – H. Mattingly , A Edward, M.A.Sydenham, The Roman Imperial Coinage, London 1968.

RIC VI - C.H.V. Sutherland, R.A.G. Carson, The Roman Imperial Coinage, vol. VI, Diokletians to Maximinus, London1967.

RIC VII - C.H.V. Sutherland, R.A.G. Carson, The Roman Imperial Coinage, vol. VII, Constantine and Licinius, London1981.

RIC VIII - J. P. C. Kent, The Roman Imperial Coinage VIII., The family of Constantine I, London 1981.

RIC IX - H. Mattingly, C.H.V. Sutherland, R.A.G. Carson, The Roman Imperial Coinage. Valentinian I – Theodosius I, London 1951.

RIC X - . R.A.G. Carson, J. P. C. Kent, A.M.Burnett, Roman Imperial Coinage, London 1994.

GIC - D. R. Sear, Greek Imperial Coins and thir values, The local coinages of the Roman Empire, London 1991

Dušanić 1961 –Novac kolonije Viminacijum i datumi iz rimske istorije sredine III veka, Starinar n.s. XII, Beograd,1961, 141-155

[18] На појединим локалитетима, као што је Градиште код Рујковца, откривен је новац од 3-6. века. Новац се чува у приватној збирци: Иванишевић, Стаменковић, 2010, 59- 84.

КАТАЛОГ

1. Хадријан (117-138)
Ковница Рим
134-138.
AE, сестерциј

AB. HADRIANUS-AVG COS III PP
Биста цара на д. са ловоровим венцем.
PB. F(I)DES –PVBLICAE
Фидес стоји на д. У д. руци држи класје, у л. корпу. У пољу л. слово S.
R- 27 mm; T-14,20 g; oca 7.
Инв. HI/1/ 535.
RIC II /241.
Медвеђа, Рудник Леце, поклон директора рудника 1957. године.

2. Антонин Пије (138-161)
Ковница Рим
140-143.
AE, сестерциј

AB. ANTONINVS AVG PI -VS PP TRP COS III
Биста цара на д. са брадом и ловоровим венцем.
PB. SECURITA-S PUBLICA
У пољу S.C.
Секуритас стоји на л. Л. руком се ослања на стуб, у д. држи дугачак скиптар.
R- 3,3 mm; T-23,95g; oca 12.
Инв. HI/1/ 18.
RIC III /641.
Лесковац, Сејаница, непознати локалитет, откуп.

3. ВЕК

3. Гета (211-212)
Ковница Рим
200-202.
AR, денар

AB. [PS]EPT GETA CAES PONT
Попрсје гологлавог цезара на д.
PB. SECVRIT-IMPERI
Секуритас седи окренута на л. У д. руци држи глоб, л. се ослања на столицу.
R- 18 mm; T-3,10 g; oca 12.
Инв. HI/1/ 548.
RIC IV/20.
Лесковац, Мала Копашница, непознати локалитет.

4. Гета (211-212)
Ковница Сердика
AE, велика бронза
AB. AVTKП CE – ПTI ГETAC
Попрсје цара на д. са ловоровим венцем.
PB. OVAПIAC- СЕРДIKHC
Геније колоније стоји окренут на л. У л. руци држи рог изобиља у д. патеру.
R- 30 mm; T-15,25 g; oca 12.
Инв. HI/1/ 663.
Лебане, Радиновац, локалитет Каљаје, поклон Милана Јоковића.
GIC, No2789 f-34.

5. Јулија Мамеја (222-235)
Ковница Рим
231-235.
AE дупондиј

AB. IVLIA MAMEA-AVGVSTA
Попрсје царице у хаљини на д. са дијадемом.
PB. [FELICITA]S PVBLICA
Божанство стоји на л. са прекрштеним ногама. Д. руком се ослања на стуб, у л. држи кадукеј.
R- 29 mm; T-13,10 g; oca 1.
Инв. HI/1/ 552.
RIC V/678.
Лесковац, Бабичко, локалитет Ђоргов рид, поклон Александра Станковића.

6. Максимин Трачанин (235-238)
Неодређена ковница
AE, сестерциј

AB. IMP(...) MAXIMINVS PP AVG
Биста цара у профилу на д.
PB. VICTORIA (?) (...)
Представа божанства које стоји.
R- 27 mm; T-7,15 g; oca 12.
Инв. HI/1/ 559.
Лесковац, Гргуровце, локалитет Црквиште, откуп.

7. Филип I Арабљанин (244-249)
Ковница Виминацијум
245-246.
AE, велика бронза

AB. IMP IVL PHILIPPVS A[VG]
Биста цара у профилу на д.
PB. PM S C-OL VIM
Персонификација колоније између бика на л. и лава на д. страни.
У исечку ANVII.
R- 26 mm; T-14,20 g; оса 12.
Инв. HI/1/ 560.
Лесковац, локалитет Хисар.

8. Филип I Арабљанин (244-249)
Ковница Виминацијум
246-247.
AE, велика бронза

AB. IMP( )PHILIPPVS AVG
Биста цара на д. са ловоровим венцем.
PB. PM S C-OL VIM
Персонификација колоније између бика на л. и лава на д. страни.
У исечку ANVIII
R- 28 mm; T-16,40 g; оса 6.
Инв. HI/1/ 620.
Лесковац, Градашница, локалитет Градац, поклон Светислава Јовановића.

9. Требонијан Гал 251-254
Ковница Виминацијум
252-253.
AE, велика бронза

AB. IMP C GALLUS PFELIX AVG
Биста цара на д. са ловоровим венцем.
PB. PMSC OLVIM ANXIV
Персонификација колоније између бика на л. и лава на д. страни.
R- 25 mm; T-10,80 g; оса 12.
Инв. HI/1/ 534.
Медвеђа, рудник Леце, поклон Николе Илића.

10. Галијен (253-268)
Ковница Рим
257-259.
AR, антонинијан

AB. [G)ALLIENVS.AVG
Попрсје цара на д. са брадом и зракастом круном.
PB. PAX [A] VG
Пакс стоји на л. У д. руци држи грану ?, у л. дугачак скиптар.
R- 20 mm; T-3,15 g; оса 5.
Инв. HI/1/ 554.
RIC V part I, 256.
Лесковац, Мала Копашница, непознати локалитет.

11. Галијан (253-268)
Ковница Рим
257-259.
AR, антонинијан

AB. [GA])LLIENVS.AVG
Попрсје цара на д. са брадом и зракастом круном.
PB. [P]M. TR P+III COS( )
Сол стоји на л.у д. руци кугла у л. копље.
У пољу л. слово P.
R-20 mm; T-3,30 g; оса 12.
Инв. HI/1/ 555.
RIC V part I, 157.
Лесковац, Мала Копашница, непознати локалитет.

12. Аурелијан (270-275)
Ковница Рим
AE 2
AB. IMP AVRELIANVS AVG
Попрсје цара у оклопу на д. са зракастом круном.
PB. CONCORDIA (MILITVM?)
Конкордија лево, стоји окренута на д. и рукује се са царем који стоји д.
У исечку слово P.
R -21 mm; T-3,40 g; оса 7.
Инв. HI/1/ 669.
RIC V part I 59 Рома.
Лесковац, локалитет Хисар, откуп.

13. Аурелијан (270-275)
Неодређена ковница
AE 2 средња бронза

AB. (IM)P AVRELIANVS AVG
Попрсје цара у оклопу на д. са зракастом круном.
PB. VIC-TORIA (...)
Викторија корача на л. држи палмину грану у л., а венац у д. руци. У пољу л. звезда, д. слово S.
R-22 mm; T-2,95g; oca 12.
Инв. HI/1/ 670.
RIC V part I 55.
Лесковац, локалитет Хисар, откуп.

14. Аурелијан (270-275)
Неодређена ковница
AE средња бронза

AB. IMP AVRELIAN [VS AVG]
Попрсје цара у оклопу на д. са зракастом круном.
PB. CONCORDIA [MILITVM?]
Конкордија лево, стоји окренута на д. рукује се са царем који стоји десно? У пољу доле слово •S•
R- 22 mm; T-3,30g; oca 6.
Инв. HI/1/ 671.
RIC V part I 59.
Лесковац, локалитет Хисар, откуп.

15. Флоријан (276)
Неодређена ковница
AE средња бронза

AB. [I]MP FLORIANVS AVG
Попрсје цара у оклопу на д. са зракастом круном.
PB. Легенда је нечитка.
Назиру се две фигуре које стоје.
R- 22mm; T-
Инв. HI/1/ 536.
RIC V part I 5(F).
Лесковац, Јашуња, локалитет црква Св. Јована Претече, археолошка ископавања 1986. године.

16. Проб (276-282)
Ковница Рим
AE средња бронза

AB. IMPCMAVRPROBVS
Биста цара на д. са зракастом круном.
PB. [C]ONSERVAT AVG
Сол са зракастом круном корача на л. У л. руци држи куглу или рог изобиља, д. рука је подигнута.
R- 22 mm; T-3,25; oca 12
Инв. HI/1/ 510.
RIC V/part II 293.
Бојник, Доње Бријање локалит Кале, откуп.

17. Проб (276-282)
Неодређена ковница
AE средња бронза

AB. PROBVS – (...)
Биста цара на д. са зракастом круном.
PB. IOVI C [ONSERVAT AVG]
Сол или Геније са зракастом круном на л. У л. руци држи скиптар у д. рог изобиља ?
R- 20 mm; T-1,60 ; osa 6; новац је оштећен.
Инв. HI/1/ 681.
RIC V/part II 294.
Сурдулица, Јелашница, непознат локалитет, рекогносцирање.

18. Кар (282-283)
Ковница Рим
AE средња бронза

AB. DIVO CARO
Биста цара на д. са зракастом круном.
PB. [C]ONS[ECRA]TIO
Орао са раширеним крилима.
У исечку KA.
R- 22 mm; T-3g; oca 12.
Инв. HI/1 511
RIC V part II, 47.
Гаџин Хан, Село Дукат, локалитет Селичевац, поклон Срђана Антића.

4. ВЕК

19. Галерија Валерија (305-311)
Ковница Сисција
310-311.
AE 1

AB. CAL VALERIA AVG
Биста царице на д. са дијадемом.
PB. VEN [ERI] - VICTRACI
Венера стоји, глава на л. У л.руци држи скиптар у д. јабуку. У пољу д. слово Є, у пољу л.?
У исечку SIS
R- 25mm; T- 5,90 g; оса 12; новац је пробушен.
Инв. HI/1/ 665.
RIC VI/210.
Лебане, Радиновац, локалитет Каљаје, поклон Милана Јоковића.

20. Константин I (306-337)
Ковница Сисција
330-333.
AE 3

AB. CONSTANTI-NVS MAX AVG
Попрсје цара на д. у оклопу са палудаментумом и дијадемом.
PB. GLOR-IAEXERC-ITVS
Два војника стоје и држе копља, ослањајући се на штитове. Између њих две заставе.
У исечкуASIS
R- 17 mm; T-1,9 g;оса 12.
Инв. HI/1/ 532.
RIC VII/ 219.
Лесковац, Винарце, непознати локалитет.

21. Константин I (306-337)
Ковница Антиохија
333-335.
AE 3

AB. CONSTANTI-NVS MAX AVG
Попрсје цара у оклопу на д. са дијадемом.
PB. GLOR-IAEXZERC-ITVS
Два војника стоје и држе копља, ослањајући се на штитове. Између њих две заставе.
У исечку SMANT(.)
R-18 mm; T-2,0 g;оса 6.
Инв. HI/1/ 619.
RIC VII/ 85.
Лесковац, Градашница, локалитет Градац, поклон Светислава Јовановића.

22. Константин I (306-337)
Ковница Хераклеја
330-333
AE 4
AB. [CONS]TANTI- [NVS] MAX AVG
Попрсје цара у оклопу на д. са дијадемом.
PB. [GLOR]-IAEXZERC-ITVS
Два војника стоје и држе копља, ослањајући се на штитове. Између њих две заставе.
У исечку SMH(A?)
R-16 mm; T-1,8 g;оса 12.
Инв. HI/1/ 679.
RIC VII/ 111.
Лесковац, Бобиште, непознати локалитет, поклон Шћепана Туровића.

23. Константин I (306-337)
Неодређена ковница
AE 3
AB. CONSTANTI-NVS MAX AVG
Попрсје цара у оклопу на д. са дијадемом.
PB. [GLOR IAEXZERC ITVS]
Два војника стоје и држе копља, ослањајући се на штитове. Између њих две заставе.
У исечку (?)
R- 17 mm; T-2,15 g;оса 12.
Инв. HI/1/ 678.
Лебане, Слишане, непознати локалитет, поклон Шћепана Туровића.

24. Константин I (306-337)
318-319.
AE 3

AB. IMP.CONSTAN-TINVS MAX AVG
Попрсје цара у оклопу на д. На глави шлем са перјаницом.
PB. VICTORIAE LAETAE PRINC PERP
Две Викторије стоје окренуте једна према другој, држе штит на коме пише [VO]T

(...)

У исечку (.)T
R- 19 mm; T-2,65 g;оса 12.
Инв. HI/1/ 682.
Лесковац, Мала Копашница, локалитет Каменитица, поклон Љиљане Стојановић.

25. Константин I (306-337)
Ковница Тријер
324-325.
AE 3
AB. CONSTAN-TINVS AVG
Биста цара на д. са ловоровим венцем.
PB. PROVIDEN-TIAE AVGG
Капија утврђења без врата, са 2 куле. Између њих звезда.
У исечку PTR
R-18 mm; T-2,3 g;оса 12.
Инв. HI/1/ 533.
RIC VIII/ 44.
Лесковац, Разгојна, локалитет Црквиште, поклон Анђелије Митић.

26. Константин II (337-340)
Неодређена ковница
AE 3
AB. CONSTANTINVS IVN NOBC
Попрсје цезара на д. са ловоровим венцем.
PB. DOMINOR NOSTROR CAESS
У венцу VOT V
У исечку ?
R-19 mm; T-2,5 g;оса 12.
Инв. HI/1/ 512.
RIC VII /154.
Гаџин Хан, Село Дукат, локалитет Селичевац, поклон Срђана Антића.

27. Константин II (337-340)
Ковница Константинопољ
333-335.
AE 3
AB. [CONS] TANINVS IVN NOB[C]
Биста цезара на д. са ловоровим венцем.
PB. GLO [R-IA]EX [ERC]-ITVS
Два војника стоје и држе копља, ослањајући се на штитове. Између њих две заставе.
У исечку CONSГ
R- 18 mm; T-1,85 g;оса 6; новац је оштећен.
Инв. HI/1/ 644.
RIC VII/74.
Лесковац, Мала Копашница, локалитет Каменитица.

28. Константин II (337-340)
Ковница Солун
330-331.
AE 3

AB. CONSTANINVS IVN NOBC
Биста цезара на д. са ловоровим венцем.
PB. GLO [R-IA]EX [ERC]-ITVS
Два војника стоје и држе копља, ослањајући се на штитове. Између две заставе.
У исечку SMTSB
R-18 mm; T-1,85 g;оса 6.
Инв. HI/1/ 645.
RIC VII 184.
Лебане, Бачевина, непознати локалитет.

29. Констанс I (337-350)
Ковница Солун
333-335.
AE 3
AB. CONSTANS-NOB CAES
Попрсје цезара у оклопу са палудаментумом на д. На глави дијадема.
PB. GLOR-IAEXERC-ITVS
Два војника стоје и држе копља, ослањајући се на штитове. Између њих две заставе.
У исечку SMTSΔ
R-19 mm; T-3,05 g; оса 1.
Инв. HI/1/ 618.

RIC VII 201.
Лесковац, Градашница, локалитет Градац, поклон Светислава Јовановића.

30. Констанс I (337-350)
Ковница Солун
347-348
AE 4

AB. CONSTANS-PF AVG
Попрсје цара у оклопу са палудаментумом на д. На глави дијадема.
PB. VICTORIAE (...)
Две Викторије стоје једна према другој, држе венце у подигнутим рукама. Између њих палмина грана.
У исечку SMTSA
R-16 mm; T-1,4 g;оса 6.
Инв. HI/1/ 677.
RIC VIII/101.
Бојник, планина Радан, у близини Петрове цркве, поклон Шћепана Туровића.

31. Констанс (337-350)
Неодређена ковница
AE 3
AB. CONSTAN- S PF AVG
Попрсје цара у оклопу са палудаментумом. На глави дијадема.
PB. VICTORIAE DD AVGG
Две Викторије стоје једна према другој, држе венце у подигнутим рукама. Између њих слово G или P ?
У исечку T(.)?
R-17 mm; T-2,10 g;оса 1.
Инв. HI/1/ 676.
Лесковац, локалитет Хисар, поклон Шћепана Туровића.

32. Констанције II, или Констанс
Неодређена ковница
AE 2
AB. CON (...)
Попрсје цара у оклопу са палудаментумом на д. На глави дијадема.
PB. FEL TEMP REPARATIO
Император на л. копљем убија коњаника који пада.
У исечку ?
R-23 mm; T-5,05 g;оса 6.
Инв. HI/1/ 672.
Лесковац, локалитет Хисар, откуп.

33. Јулијан I (361-363)
Ковница Хераклеја
361-363
AE 3

AB. DN FL CL IVLIANVS PF AVG
Попрсје брадатог цара на л. у оклопу са шлемом.У д. руци копље у л. штит.
PB. у венцу VOT
X
MVLT
(XX)
У исечку HERACLA
R- 20 mm; T-2,35 g;оса 12.
Инв. HI/1/ 673.
RIC VIII 105.
Лесковац, локалитет Хисар, откуп.

34. Валентинијан (364-375)
Неодређена ковница
AE 3

AB. DN VALENTINI-ANVS PF AVG
Попрсје цара у оклопу на д. са дијадемом.
PB. [SECVRITAS]-REI PVBLICAE
Секуритас корача окренута на л. У д. руци држи венац, у л. палмину грану.
У исечку ?
R-20 mm; T-1,90 g;оса 1.
Инв. HI/1/674.
Лесковац, локалитет Хисар, откуп.

35. Валентинијан, или Валенс
Неодређена ковница
AE 4

AB. DN VAL(..)
Попрсје цара на д. у оклопу са палудаментумом. На глави дијадема.

РВ. [GLORIA RO-MANORUM]
Император у војничком оделу корача на д. Д. руком вуче заробљеника за косу, у л. држи лабарум.
У исечку ?
R-16 mm; T-1,65 g;оса 1.
Инв. HI/1/ 680.
Лесковац, Бобиште, непознати локалитет, поклон Шћепана Туровића.

36. Валенс (364-378)
Неодређена ковница
364-375.
AE 3

AB. DN VALEN- S PF AVG
Попрсје цара на д. у оклопу са дијадемом.
РВ. [GLORIARO-MANORUM]
Цар у војничком оделу иде на д. глава окренута на л. Д. руком вуче заробљеника за косу, л. држи лабарум.
У исечку (?)
R- 17 mm; T-2,45 g;оса 5.
Инв. HI/1/ 675.
Лесковац, локалитет Хисар, откуп.

37. Валенс (364-378)
Ковница Солун
364-367.
AE 3

AB. DN VALENS-PF AVG
Попрсје цара на д. са дијадемом.
РВ. SECVRITAS REI PVBLICAE
Викторија корача на д. У д. руци држи венац.
У исечку TESA (Δ?)
R- 18 mm; T-2,6 g;оса 6.
Инв. HI/1/ 513.
RIC IX 18i b/2.
Гаџин Хан, Дукат, локалитет Селичевац, поклон Срђана Антића.

38. Валенс (364-378)
Ковница Сисција
364-367.
AE 3
AB. DN VALEN-S PF AVG
Попрсје цара на д. са дијадемом.
РВ. SECVRIT [AS REI PVBLICAE]
Викторија корача на д. У л. руци држи венац.
У исечку BSISC.
R- 18 mm; T-1,8 g;оса 7;
Инв. HI/1/ 514.
RIC IX 7i b/2.
Гаџин Хан, Дукат, локалитет Селичевац, поклон Срђана Антића.

39. Валенс (364-378)
Ковница Тријер
367-375
AU солид

AB. DN VALENS-PF AVG
Попрсје цара у оклопу са палудаментумом на д. На глави дијадема.
РВ. VICTOR- IA AVGG
Два императора седе на трону, спреда, између себе држе куглу. Изнад њих Викторија. Доле палмина грана.
У исечку TROBC.
Инв. HI/1/ 156.
R- 20 mm; T-4,60 g;оса 6; Новац је оштећен перфорацијом.
RIC IX, 17 e/2.
Лесковац, Грданица, непознати локалитет, откуп

40. Валенс (364-378)
Неодређена ковница
364-375.
AE 3

AB. DN VALEN-S PF AVG
Попрсје цара у оклопу са палудаментумом на д. На глави дијадема.
РВ. GLORIA RO-MANORUM
Император у војничком оделу корача на д. Д. руком вуче заробљеника за косу, у л. држи лабарум.
У исечку (?)

R-18 mm; T-1,65 g;оса 6.
Инв. HI/1/ 662.
Лесковац, Градашница, локалитет Градац, поклон Светислава Јовановића.

41. Теодосије I (379-395)
Неодређена ковница
AE 4

AB. DN THEODO-SIVS PF AVG
Попрсје цара на д. са дијадемом.
РВ. У венцу VOT X
MULT(..)
У исечку ?
R-13 mm; T-0,95 g;оса 12.
Инв. HI/1/ 666.
Лебане, Радиновац, локалитет Каљаје, поклон Милана Јоковића.

42. Аркадије (383-408)
Неодређена ковница
AE 2

AB. DN ARCADI-VS P[FAVG]
Попрсје цара у оклопу на д. са дијадемом.
РВ. GLORIA - [ROMANORVM]
Император у војничком оделу стоји, гледа на л. У д. руци држи лабарум, у л. куглу.
У исечку SMT(?)
R-21 mm; T-3,00 g;оса 6.
Инв. HI/1/ 667.
Лебане, Радиновац, локалитет Каљаје, поклон Милана Јоковића.

5. ВЕК

43. Теодосије II (402-450)
Ковница Солун
424-425.
AU солид

AB. DN THEODO-SIVS PF AVG
Попрсје цара у оклопу са шлемом спреда, глава три четврт на д. У д. руци држи копље на рамену, у л. штит.
РВ. GLOR ORVI-STERRAR
Цар стоји, у д. руци држи лабарум, у л. глоб са крстом на врху. У пољу л. звезда.
У исечку TECOB
R-20 mm; T-4,50g;оса 6.
Инв. HI/1/ 158.
RIC X, 361.
Лесковац, Ново село, непознати локалитет, откуп.
Библ. Душанић 1961, кат.4A- 4R.

44. Еудоксија (395-404)
Ковница Константинопољ
400-404.
AU тремисис

AB. AEL EVDO-XIAVG
Попрсје царице на д. са бисерном огрлицом. На глави дијадема.
РВ. Крст у венцу.
У исечку CONOB
Инв. HI/1/ 159.
R-14 mm; T-1,45g;оса 12.
RIC X, 21.
Лесковац, Орашац, локалитет Горње Црниче.
Библ. Душанић 1961, кат.5; сл. 5A-5R.

45. Зенон (474-475; 476-491)
Ковница Константинопољ
476-491.
Au солид

AB. DN ZENO-PERP AVG
Попрсје цара у оклопу са шлемом спреда, глава три четврт на д. У д. руци држи копље на рамену, у л. штит.
РВ. VICTORI-A AVCCC Z
Викторија стоји, окренута на л. У д. руци држи крст на дугој дршци.
У исечку CONOB. У пољу д. звезда.
R-20 mm; T-4,34 g;оса 6.
Инв. HI/1/ 160.
RIC X, 911.
Ниш, непознати локалитет.
Библ. Душанић 1961, кат.5; сл. 6A-6R.

БИБЛИОГРАФИЈА

Душанић 1961 – С. Душанић, Из нумизматичке збирке Народног музеја у Лесковцу, *Лесковачки зборник I,* 1961, 93-100.

Иванишевић, Стаменковић 2010 – В. Иванишевић, С. Стаменковић, Налази новца 5 века из Рујковца, Лесковачки Зборник L, Лесковац 2010, 59-84

Иванишевић, Стаменковић, Јовић 2016 - В. Иванишевић, С. Стаменковић, С. Јовић, Римско насеље и занатски центар у Малој Копашници: *Археолошка истраживања на аутопуту Е75 /2011-2014),* Београд, 47-69.

Јанковић-Михалџић, 2005, Д. Јанковић-Михалџић, Оставе римског новца у Народном музеју у Нишу, *Зборник 13-14* , Ниш 2005, 49-60.

Јоцић 1994 – М. Јоцић, Из нумизматичке збирке Народног музеја у Лесковцу, *Лесковачки зборник XXXIV*, Лесковац, 197-201.

Papazoglu 1969 – F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969.

Петровић 2007 – В. П. Петровић, *Дарданија у римским итенерарима, градови и насеља*, Београд.

Пешић 2017- Антички култови у лесковачком крају, *Лесковачки зборник LVII*, Лесковац 2017.23-49.

Стаменковић 2005 – С. Стаменковић, Остава римског сребрног новца из Подримца, *Нумизматичар* 24/25/2001-2002, Београд 2005, 143-191

Стаменковић 2009 - С. Стаменковић, Трагови античке привреде на простору лесковачке котлине, *Лесковачкі зборнік XLIX*, Лесковац, 2009, 219-238.

Stamenković 2013 – S. Stamenković, *Rimsko nasleđe u leskovačkoj kotlini*, Beograd 2013.

1 2

3 4

5 6

7 8

9 10

11 12

13 14

15 16

17 18

19 20

21 22

23 24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

Summary

Julijana Pešić

FROM NUMISMATIC COLLECTIONS OF THE NATIONAL MUSEUM IN LESKOVAC
Individual deposits of money from the 1st to the 5th century

The collection of Numismatics and the National Museum in Leskovac contains five packs of Roman money. So far, two of them have been published: a pantry of the Republican Denars from an unknown site and a deposit of denars and antonyms from Podrimac. The other three packs contain bronze coins of the 4th century and are ready for printing. In addition to pantries, the Collection also keeps individual deposits. They were found as gifts, by purchase or during archaeological research. Individual monetary items are most often discovered by chance, and for many cases, location and search conditions are missing.

In this paper, 45 copies of money from the 1st to the 5th century, which are well preserved, have been separated and processed, but their location is also known. They provided significant information on circulation of money, but also about the beginnings and the course of urbanization of Leskovac region. The beginning of the urbanization of the Leskovac basin, that is, the formation of the first Roman settlements based on the findings of the emperorship of the emperors of Hadrian and Antonin Pius, is defined in the first half of the 2nd century. These samples of money found in the southwestern and south-eastern Leskovac basins reveal traces of the first economic activity related to the exploitation of ores in the Lece mine and in the area of Ruplje. Also, as Antonina Pija, who was found in 2014 in the suprastructure of the road, at the edge of the Roman settlement, testifies to the beginning of its construction, as well as the formation of settlements in the area of today's village of Mala Kopasnica. The settlement developed in the second half of the 2nd, during the 3rd and in the first half of the 4th century. A large number of individual finds of money from the 3rd and 4th centuries found throughout the Leskovac valley are proof of the great monetary turnover, but also the intensive urbanization of our basin.

Money circulation during the second half of the 4th and 5th centuries significantly decreased in the area of the Leskovac basin. The lack of money circulation and existance of storage rooms, confirm that the Roman settlements in our region shared the fate, the difficult times caused by the fall of the barbarians, with other cities and settlements in the area of Serbia.

Вујадин Иванишевић
Соња Јовановић
Археолошки институт
Београд

УДК 904:748(497.11)”05/06”

СТАКЛЕНИ ТЕГОВИ СА ЦАРИЧИНОГ ГРАДА (JUSTINIANA PRIMA)[1]

АПСТРАКТ: У раду су приказана два стаклена тега са Царичиног града, нађена у насељу у југозападном делу Доњег града. Реч је о теговима кружног плочастог облика, једном примерку од шест номизми/солида (?), са утиснутим крстообразним монограмом и другом од једне номизме, са утиснутом шематизованом представом четири (?) попрсја распоређена око средишњег мотива полумесеца. Претпоставка да су стаклени тегови са Царичиног града служили за мерење лаких солида заснива се на њиховој тежини, као и на значајној циркулацији лаких солида у последњој четвртини 6. и почетком 7. века на простору северног Илирика. На основу налаза новца цара Маврикија, стаклени тегови са Царичиног града датују се управо у назначени период.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Мерење, тегови, стакло, Царичин град, номизма/солид

Током археолошких истраживања Царичиног града, нађен је велики број вага и тегова. Део ових налаза објављен је у Старинару,[2] у редовним хроникама са ископавања, у каталозима изложби,[3] као и у серији Царичин Град.[4] Највећи корпус ових предмета са Царичиног града, прикупљен на једном месту, биће публикован у новој свесци (IV) поменуте серије, где ће бити приказани инструменти за мерење који се чувају у збиркама Народног музеја у Лесковцу и Народног музеја у Београду, као и примерци познати из дневника археолошких истраживања и инвентара са старих ископавања.[5] Новооткривени налази, који потичу из насеља у

[1] Рад представља резултат пројекта *Процеси урбанизације и развоја средњовековног друштва* (ОИ 177021) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

[2] Мано-Зиси 1956, 171 и 176, сл. 36.14-15; Мано-Зиси 1957, 195, 326, сл. 36.

[3] Кондић, Поповић 1977, 208-209, бр. 83-88, T. XXVI.1-4; Bavant, Ivanišević 2003, бр. 64-65.

[4] Bavant 1990, 245-246, n° 302-303, Pl. XLIV*;* Duval, Popović 2010, 416-415, fig. 55a-b.

[5] Bavant, Ivanišević, у штампи, n° 2062-2095.

југозападном делу Доњег града и насеља на северној падини Горњег града, биће објављени у наредним свескама серије Царичин Град које ће бити управо посвећене истраживањима ових градских целина.

Највећи број инструмената за мерење – делови вага и тегови – откривен је у насељу у југозападном делу Доњег града. Предмети су нађени током систематских археолошких ископавања дела насеља које је обухватало низ објеката и дворишта између западног и јужног бедема града и јужне улице.[6] Откривено је укупно 13 вага, 19 тасова за ваге и 9 тегова. Највећи број тегова (7 ком.) је од бронзе и имају бројне аналогије на широком простору Царства и у Барбарикуму. Два тега припадају трговачким, а осталих пет монетарним теговима, који су служили за мерење златног новца - номизми/солида. Групи монетарних тегова треба додати два стаклена тега која представљају новину међу налазима мерних инструмената на Царичином граду, и уопште у Северном Илирику. У питању су тег од шест номизми (?) и тег од једне номизме.

1. Стаклени тег од 6 номизми (?) (Слика 1.1)

Тег је кружног плочастог облика од жутозеленог стакла, са утиснутим монограмом на горњој страни. Монограм има крстообразну форму и састављен је од следећих слова: лево IO (?), десно K, доле Δ, горе Ȣ. Монограм није могуће ишчитати будући да су прва два слова у лигатури нејасна. Тег је пронађен фрагментован. На предњој страни, на два места, незнатно је оштећен. Откривен је у насељу, у југозападном делу Доњег града у сектору Q, у близини западног бедема (CJ 2610; Тер. инв. A 2760; 10.07.2001; C-39/2001).

Димензије тега: пречник 45 mm, дебљина 5 mm, тежина 21,45 g.

Аналогије: Тег са сличним монограмом објавио је C. Бендал.[7]

Тежина тега од 21,45 g је далеко испод теоретске вредности од 27,24 g за 6 номизми/солида. Наш примерак има мању вредност и од пет номизми (22,7 g), те не би требало искључити могућност да је служио за мерење 6 лаких солида од 20 силикви (22,7 g).

2. Стаклени тег од једне номизме (Слика 1.2)

Тег је кружног плочастог облика од тамноплавог стакла, са утиснутом шематизованом представом три попрсја која су распоређена око средишњег мотива полумесеца, лево, десно и испод њега. Изнад полумесеца налази се

[6] Ivanišević 2010b, 760-767.

[7] Bendall 1996, 65, n° 27.

Слика 1: Стаклени тегови са Царичиног града (Размера 1:1)
Figure 1: Glass weights from Caričin Grad (Scale 1:1)

нејасна представа. Могуће је да је реч о четвртом попрсју које је изразито сведено, вероватно због мањка простора које заузима средишњи мотив. Све представе су изведене у основним контурама, без детаља.

Тег је добро очуван. Нађен је у насељу, у југозападном делу Доњег града у сектору АС, у дворишту између објеката у секторима АЈ и V (СЈ 6517; Тер. инв. А 6698; 30.08.2000; С-454/2000).

Димензије тега: пречник 25-23 mm, дебљина 3 mm, тежина 4,26 g.

Аналогије: Нису познате.[8]

Тежина тега је мања за 6,17% од теоретске вредности од 4,55 g за једну номизму/солид. Може се претпоставити да је тег служио за мерење лаких номизми/солида од 23 силикве чија је теоретска вредност износила 4,35 g. Наш примерак је сличне пондералне стопе као и комади из групе од 12 тегова тежине између 4,15 g и 4,36 g, који припадају скупном налазу од укупно 21 тега, откривеном у једном објекту у Сардису.[9]

Услови налаза

Први тег од шест номизми (?) нађен је у сектору Q, у културном слоју (CJ 2610), заједно са другим предметима. Исти хоризонт је потврђен и у суседном сектору R где су, између осталог, нађене и две бронзане ваге (Слика 2.1-2). Из овог слоја потичу и четири примерка новца од 16 нумија Јустинијана I, полуфолис Јустина II кован у Солуну 574/575. године и полуфолис и 10 нумија који се опредељују у време владавине Јустина II (565-578) и Маврикија (582-602). На основу налаза новца, тег и ваге се датују у последњу четвртину 6. и сам почетак 7. века.

Други тег од једне номизме нађен је у сектору AC, у културном слоју најмлађе фазе (CJ 6517). Из истог сектора потичу и две ваге; једна која је нађена у истом хоризонту као и стаклени тег (Слика 2.3) и друга откривена у слоју опредељеном у нешто старију фазу. Из овог старијег хоризонта, међутим у сектору AD, потиче још једна вага. Стаклени тег и прва вага се, захваљујући већем броју налаза новца, од којих је најмлађи полуфолис цара Маврикија кован у Солуну 587/588. године, датују у последњу четвртину 6. века.

Стаклени тегови

Стаклени тегови ушли су у употребу почетком 6. века, а коришћени су до средине 7. столећа. Као и остали тегови који су били у употреби током овог периода, и примерци од стакла служили су за мерење тежине робе – унце и новца – номизме и њихових мултипли и делова, према дуодецималном мерном систему Византијског царства.[10] Највећи број тегова служио је за мерење номизми/солида чија је теоретска тежина износила 4,55 g утврђена према фунти тежине 327,6 g.[11]

[8] На овом податку захваљујемо колеги Бендагузу Тобијасу.

[9] Fulghum, Heintz 1998, 105-120.

[10] Entwistle 2002, 613-614.

[11] Задржали смо „стандардну“ вредност фунте. Види: Bendall 1996, 6-7.

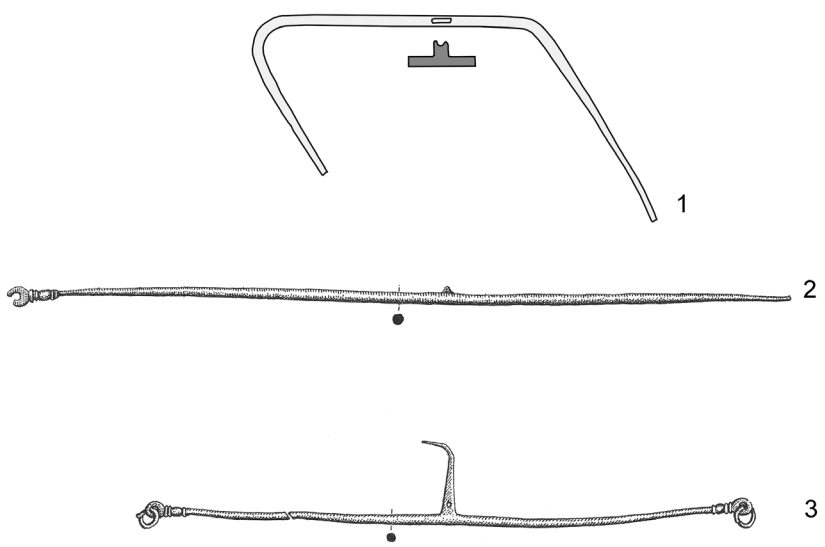

Слика 2: Ваге (Размера 2:3)
Figure 2: Balances (Scale 2:3)

У 6. веку употреба мера и тегова је била регулисана. Тако је Јустинијан I 128. новелом из 545. године одредио да префект обезбеђује градовима мере и тегове за робу, а *comes sacrarum largitionum* тегове за злато, сребро и друге метале. Мере и тегови су морали бити чувани у најсветијој цркви града.[12] Црква и епископи су представљали залог за „правду“ и веродостојност мерних инструмената. Новац су мерили и мењали мењачи у градовима, као и банкари. Велики број налаза мерних инструмента указује на њихову значајну употребу у 6. веку широм Царства. Поред градова, тегови су налажени и у мањим утврђењима, што указује на потребу проверавања тежине златног новца солида и његових фракција – семисиса и тремисиса.[13]

У односу на олово или бронзу, стакло је као материјал имало одређене предности. Није било склоно оксидацији или корозији, а покушаје промене његове тежине било је лакше открити.[14] Тегови од стакла се разликују од бронзаних по томе што је на њима ретко стављана ознака тежине. Највећи број очуваних стаклених тегова служио је за мерење номизми/солида, семисиса и тремисиса.[15]

До сада је познато више од двадесет различитих иконографских типова, према којима су тегови груписани у осам категорија: тегови са блок монограмом, са монограмом у облику крста, централним монограмом

[12] *Novellae,* 641.
[13] Види преглед налаза: Curta, *Gândilă* 2012, 107-111.
[14] Entwistle 2002, 613.
[15] Entwistle, Meek 2015, 2.

оивиченим натписом, са представама једног или више царских попрсја која се понекад јављају заједно са монограмом или попрсјем епарха или Христа, са попрсјем епарха и натписом, затим попрсјем епарха без натписа, са ознаком деноминације, и на крају, тегови са кривотвореним монограмима или попрсјима.[16] На теговима су се налазила имена епарха/префекта Константинопоља, префекта главних градова, као и других званичника.[17]

Стаклени тег од 6 номизми (?) припада бројној групи тегова са монограмом крстообразне форме. Нажалост, прва слова на нашем примерку се не могу ишчитати, а самим тим ни монограм. Стаклени тег од једне номизме може се са резервом приписати групи „царских". Реч је о примерцима на којима се налазе попрсја царева, Христа и префекта приказаних спреда, у већем броју различитих комбинација. Ове представе су често сумарно изведене те их је тешко исправно идентификовати, као што је то случај са нашим примерком.

Налази од стакла су у нешто већем броју присутни на простору дијецезе Тракије.[18] Највећа концентрација ових предмета забележена је у Малој Азији, посебно у западним приобалним провинцијама, као и на Леванту, у Сирији и Палестини. У мањем броју присутни су у Италији, на Балканском полуострву, у Грчкој, Азији и северној Африци. Њихова највећа заступљеност у приобаљу Средоземља је разумљива будући да се морем одвијала и главна трговина.[19]

Задњих година објављено је више публикација о рановизантијским стакленим теговима, који су изучавани са различитих аспеката. Радови су посвећени типологији, хронологији и функцији ових предмета, хемијској анализи стакла од којег су израђени, као и самом процесу њихове израде. Значајне су публикације у оквиру којих је објављен велики број стаклених тегова који чине или део корпуса истакнутих светских збирки,[20] или представљају јасан скупни налаз.[21] Посебно се истичу синтезе у којима је, између осталог, приказана распрострањеност и типологија ових рановизантијских налаза.[22] У публикацијама се све чешће практикује комбиновани истраживачки приступ, у циљу утврђивања порекла одређених типова тегова. Како су радови који се тичу изучавања хемијског састава рановизантијског стакла уопштено заступљенији последњих година,

[16] Entwistle 2002, 613-614.

[17] Feissel 1986, 119-132.

[18] Владимирова-Аладжова 2007, 150-161.

[19] Asolati 2016, 175-184.

[20] Entwistle, Meek 2015, 1-14; Tobias 2015, 187-200; Schibille et al. 2016, 1-26.

[21] Fulghum, Heintz 1998, 105-120.

[22] Entwistle, Meek 2015, 1-14; Asolati 2016, 175-184.

то умногоме олакшава и тумачење аналитичких резултата о хемијској композицији стаклених тегова и порекла сировине од које су прављени.[23]

Закључак

Наша претпоставка да су стаклени тегови са Царичиног града служили за мерење лаких солида заснива се на тежини самих тегова, као и на значајној циркулацији лаких солида у последњој четвртини 6. и почетком 7. века на простору северног Илирика. Њихово ковање започиње у време Јустинијана I, након реформе новчарства 538/539. године, увођењем, поред осталог, лаких солида од 22 и 20 силикве. Касније, цар Маврикије (582-602) уводи и трећу фракцију од 23 силикви.[24] Ове емисије налазимо на простору северног Илирика у оставама где чине 14,28% тезаурисаног новца, као и у оквиру појединачних налаза са 8%.[25]

	Солиди	Лаки солиди	Имитације солида
Јустинијан I	19	3	1
Јустин II	9	1	
Тиберије II	5		
Маврикије	5	3	
Фока	4		1
Ираклије	4	2	1

Табела 1: Златан новац Јустинијана I - Ираклија из збирке Народног музеја у Београду
Table 1: Gold coins of Justinian I - Heraclius from the collection of the National museum in Belgrade

Анализа златног новца у збирци Народног музеја у Београду, која добрим делом одсликава оптицај новца у северном Илирику, пружа нам допунске податке о значају лаких солида у 6. веку, посебно у другој половини овог столећа (Табела 1 и Графикон 1) . У време Јустинијана I, њихова циркулација је слабо изражена, изузимајући оставу из Међулужја коју чине искључиво лаки солиди од 20 силикви тежине 3,72 g (2) и 3,71 g (1).[26] Ова остава указује на то да су поједине исплате вршене у лаким солидима. Њихова циркулација на нашим просторима се посебно интензивира у време царева Маврикија и Ираклија, како показује збирка Народног музеја у Београду. Овде вреди поменути и налаз три лака солида од 23 силикви из Врежине

[23] Entwistle, Meek 2015, 1-14; Schibille et al. 2016, 1-26.

[24] Hendy 1985, 492-493; Радић, Иванишевић 2006, 39, 126-127, бр. 370: лаки солид од 23 силикве Јустина II.

[25] Ivanišević 2010a, 444-445, 452, fig. 2.

[26] Радић, Иванишевић 2006, 27, 106-107, бр. 232-234.

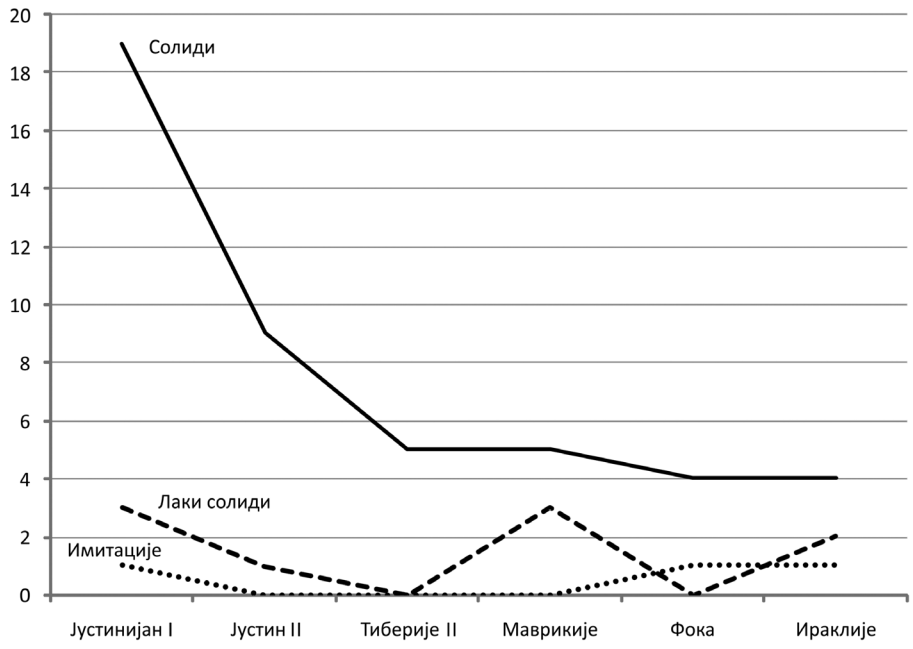

Графикон 1: Златан новац Јустинијана I - Ираклија из збирке Народног музеја у Београду
Graph 1: Gold coins of Justinian I - Heraclius from the collection of the National museum in Belgrade

код Ниша.[27] Висок проценат лаких солида у циркулацији у периоду крајем 6. и почетком 7. века указује на то да је значајан део плаћања обављан овим емисијама. С друге стране, код тезаурисања новца, чувају се вредније емисије – регуларни солиди од 24 силикви. У недавно откривеној остави златног новца на Царичином граду похрањено је 6 солида и један лаки солид од 23 силикве (14,29%) цара Маврикија.[28] Овај период уједно карактерише појава имитација солида чија је тежина и финоћа била испод прописаних вредности.[29]

Стаклени тегови са Царичиног града, иако малобројни, заједно са осталим налазима мерних инструмената пружају увид у значај и важност контроле тежина робе, а посебно номизми/солида, који су представљали основу монетарног система. Примерци тегова са Царичиног града немају директне познате аналогије међу налазима који се везују за велике урбане и трговачке центре, што отежава њихово потпуније тумачење.

[27] Popović 1975, 494-496, fig. 15-18.
[28] Документација Археолошког Института у Београду.
[29] Радић, Иванишевић 2006, 108-109, бр. 255; 142-145, бр. 506 и 520.

Библиографија:

Извори:

Novellae - *Novellae,* ed. R. Schoell et G. Kroll, *Corpus Iuris Civilis,* T. III, Berlin 1912.

Литература:

Asolati 2016 - M. Asolati, Trasparenze ponderali: contrappesi monetali di vetro nell'Anatolia bizantina, *European Journal of Post-Classical Archaeologies* 6, 2016, 163-188.

Bavant 1990 - B. Bavant, Les petits objets, in: *Caričin Grad II : Le quartier sud-ouest de la Ville Haute,* B. Bavant, V. Kondić, J.-M. Spieser éds., Collection de l'École française de Rome 75, Belgrade-Rome, 1990, 191-257.

Bavant, Ivanišević 2003 - B. Bavant, V. Ivanišević, *Ivstiniana Prima – Caričin Grad*, Beograd 2003.

Bavant, Ivanišević, у штампи - B. Bavant, V. Ivanišević, Catalogues des objets des fouilles anciennes, in: *Caričin Grad IV: Catalogue des objets des fouilles anciennes et autres études,* B. Bavant, V. Ivanišević éds., Collection de l'École française de Rome 75, Rome - Belgrade. У штампи.

Bendall 1996 - S. Bendall, *Byzantine Weights: An Introduction*, London 1996.

Владимирова-Аладжова 2007 - Д. Владимирова-Аладжова, За ранновизантийските стъклени екзагии от България, *Археология* 1-4, 2007, 150-161.

Curta, Gândilă 2012 - F. Curta, A. *Gândilă,* Hoards and Hoarding Patterns in the Early *Byzantine* Balkans, *Dumbarton Oaks Papers* 65/66, 2012, 45-111.

Duval, Popović 2010 - N. Duval, V. Popović, *Caričin Grad III : L'acropole et ses monuments (cathédrale, baptistère et bâtiments annexes)*, Collection de l'École française de Rome 75, Belgrade-Rome 2010.

Entwistle 2002 - C. Entwistle, Byzantine weights, in: *The Economic History of Byzantium:*

From the Seventh through the Fifteenth Century, A. E. Laiou (ed.), Washington, D.C. 2002, 611-614.

Entwistle, Meek 2015 - C. Entwistle, A. Meek, Early Byzantine glass weights: aspects of function, typology and composition, *The British Museum, Technical Research Bulletin* 9, 2015, 1-14.

Feissel 1986 - D. Feissel, Le Préfet de Constantinople, les poids étalons et l'estampillage de l'argenterie au VIe et au VIIe s., *Revue numismatique* 28, 1986, 119-142.

Fulghum, Heintz 1998 - M. M. Fulghum, F. Heintz, A Hoard of Byzantine Glass Weights from Sardis, *American Journal of Numismatics* 10, 1998, 105-120.

Hendy 1985 - M. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge 1985.

Ivanišević 2010a - V. Ivanišević, La monnaie paléobyzantine dans l'Illyricum du nord, *Mélanges Cecile Morrisson, Travaux et Mémoires* 16, Paris 2010, 441-454.

Ivanišević 2010b - V. Ivanišević, Caričin Grad - The fortifications and the intramural housing in the Lower town, in: *Byzanz - das Römerreich im Mittelalter*, Teil 2.2, F. Daim, J. Drauschke eds., Mainz, 2010, 747-775.

Кондић, Поповић 1977 - В. Кондић, В. Поповић, *Царичин Град, утврђени град у византијском Илирику,* Београд 1977.

Мано-Зиси 1956 - Ђ. Мано-Зиси, Ископавања на Царичином Граду 1953 и 1954. године, *Старинар* V-VI, 1956, 155-180.

Мано-Зиси 1957 - Ђ. Мано-Зиси, Ископавања на Царичином Граду 1955 и 1956. године, *Старинар* VII-VIII, 1957, 311-328.

Popović 1975 - V. Popović, Les témoins archéologiques des invasions avaro-slaves dans l'Illyricum byzantin, *Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité,* 87, 1975, 445-504.

Радић, Иванишевић 2006 - В. Радић, В. Иванишевић, *Византијски новац из Народног музеја у Београду*, Београд 2006.

Schibille et al. 2016 - N. Schibille, A. Meek, B. Tobias, C. Entwistle, M. Avisseau-Broustet, H. Da Mota, B. Gratuze, Comprehensive Chemical Characterisation of Byzantine Glass Weights, PLoS ONE 11(12): e0168289. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0168289, Oxford 2016, 1-26.

Tobias 2015 - B. Tobias, Glass Weights, in: *Corpus Ponderum Antiquorum et Islamicorum Suna and İnan Kıraç Foundation Collection in the Pera Museum, Part 2 - Late Roman and Byzantine Weights*, O. Tekin (ed.), Istanbul 2015, 187-200.

Summary

Vujadin Ivanišević, Sonja Stamenković

GLASSS WEIGHTS FROM CARIČIN GRAD (JUSTINIANA PRIMA)

This paper presents two Early Byzantine glass weights unearthed in the intramural housing located in the southwestern part of the Lower City. Owing to the finds of a large number of coins, both weights have been dated to the last quarter of the sixth century.

One glass weight, of six nomismata (?) (Fig 1.1), is circular and flat in shape, of green-brown glass, and features a monogram impressed on the upper

side. The cruciform monogram is composed of the following letters: left IO (?), right K, down Δ, and up ϑ. The monogram is impossible to read in full as the first two letters in the ligature are unclear. The weight was found fragmented. It is 45 mm in diameter, 0.5 cm in thickness and weighs 21.45 g. Its weight is far below the theoretical weight of 27.24 g of six nomismata/solidi. Our piece has even a lower value than that of five nomismata (22.7 g), so it is possible that it was used to weigh six lightweight solidi of 20 siliquae (22.7 g). The glass weight of six nomismata (?) belongs to a large group of weights bearing a cruciform monogram.

The other glass weight, of one nomisma (Fig 1.2), is circular and flat in shape, of dark blue glass, and bears impressed schematized representations of three busts arranged left, right and below the central motif of the half-moon, respectively. Above the half-moon is an indistinct representation. It may be a fourth bust, but extremely reduced in size, probably because of the lack of space, as the central motif takes up most of it. All the representations are rendered as contours, without any details. The weight is 25-23 mm in diameter, 0.3 cm in thickness and weighs 4.26 g. Its weight is 6.17% lower than the theoretical one of 4.55 g per numisma/solidus. It may be assumed that the weight was used to weigh lightweight numismata/solidi, whose theoretical weight was 4.35 g. Our piece is of a similar ponderal value to that of the pieces in the group of 12 weights, ranging between 4.15 g and 4.36 g, from a find of 21 weights in total made in a structure at Sardis. A glass weight of one nomisma may be tentatively ascribed to the group of "imperial" weights. They are pieces containing en face bust portraits of emperors, Christ or prefects in a large number of different combinations.

Our assumption that the glass weights from Caričin Grad were used to weigh lightweight solidi is based on their very weight as well as on the substantial circulation of lightweight solidi in the last quarter of the sixth and early seventh centuries in northern Illyricum. Namely, lightweight solidi accounted for 14.28% in hoards and for 8% of individual finds of gold coins from the said period.

The glass weights from Caričin Grad have no known analogies, which makes a more thorough interpretation of them rather difficult.

Ненад Радуловић
мастер историчар
Горња Ратина 394
36212 Ратина

УДК 930.2:091(042)”652”
930.2:808.53

ЛАТИНСКО БЕСЕДНИШТВО У IV ВЕКУ

АПСТРАКТ: Као важан историјски извор за период позног Римског царства издвајају се латински панегирици. Настали су крајем III и током IV века и посвећени су римским владарима. Аутори су пореклом из Галије, центра беседништва у Римском царству. У раду се наводе сачувани панегирици и тумачи се њихов значај за изучавање римске историје.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: беседништво, латински панегирици, Галија, Римско царство, Константин

Још у античко доба беседништво је подељено на три основне врсте. Оно може бити „приказно“ (*genus demonstrativum*), „политичко, тј. државно“ (*genus deliberativum*) и „правно, тј. судско“ (*genus iudiciale*).[1] Категорији „приказног“ говорништва припадају панегирици, похвални говори, који су посебно карактеристични за крај III и IV век римске историје. Латински панегирици своје корене вуку још из времена Римске републике. На сахрани истакнутих личности држани су погребни говори (*laudationes funebres*).[2] Конзули су говоре захвалности (*gratiarum actio*) за свој мандат посвећивали „сенату и народу римском“ (*senatus populusque Romanus*).[3] Међутим, права историја латинских панегирика почиње са Цицероном (106–43 пне) и његовим делом *Pro lege Manila*.[4] Овај говор, Цицерон је саставио 66. године п. н. е. у знак подршке предлогу Гаја Манилија да се Помпеју доделе неограничена

[1] Charles E. V. Nixon – Barbara Saylor Rodgers, In Prise of Later Roman emperors. The Panegyrici Latini. Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1994, 2; Roger Rees, The Modern History of Latin Panegyric, Latin Panegyric, New York, 2011, 3.

[2] Брут, први римски конзул, био је почаствован државном сахраном, а погребни говор је одржао његов колега Попликола, в. Sabine Mac Cormack, “Latin Prose Panegyries: tradition and discontinuity in the later roman Empire”, *Revue des Études Augustiniennes* 22/1–2, Stuttgart, 1976, 33.

[3] Charles E. V. Nixon, *Latin Panegyric in the Tetarich and Constantinian Period*, Latin Panegyric, New York 2011, 224.

[4] R. Rees, *n. d.,* 4; Дело је познато и под именом *De imperio Cn. Pompei*.

војна овлашћења у рату против Митридата. Начин и стил описивања Помпејеве личности у овом делу служили су као узор за латинске панегирике који су настали у потоњим вековима.[5] Након пораза Помпеја у грађанском рату, током Цезарове диктатуре (48–44 п. н. е.), Цицерон је саставио три говора, *Pro Marcello, Pro Ligario, Pro rege Deiotario* у којима велича Цезара, али са више уздржаности и мањком елеганције у описивању.[6] И поред тих недостатка, ова три дела су имала утицаја на потоње писце панегирика. Један од првих који је применио Цицеронове технике величања владара, а чије дело имамо барем делимично сачувано, јесте Сенека Млађи (4. п. н. е. – 65. н. е.). У своје дело *De clementia* састављеним 55. или 56. године, Сенека је укључио панегирик посвећен своме ученику, римском владару Нерону (54–68).[7] Ово дело представља комбинацију похвалног говора, филозофије морала и владарске идеологије, састављено како би утицало на младог императора на почетку његове владавине. *De clementia* је као дело изузетно цењено и у средњовековном периоду, као и у добу ренесансе.[8]

Поред колекције Дванаест латинских панегирика (XII *Panegyrici Latini*), о којој ће бити више речи, сачувано је још неколико целих или фрагментарних латинских панегирика из времена антике. Корнелије Фронтон (100–167), васпитач императора Марка Аурелија (161–180), саставио је панегирике у част владара династије Антонина (96–192) од којих су панегирик посвећен Антонију Пију (138–161) у част његових победа у Британији и његов *Gratiarum actio* истом владару за мандат суфетног конзула 143. године познати само у фрагментима, на основу сачуване Фронтонове преписке.[9] Из доба позније антике сачувани су, такође у фрагментима, три панегирика, два (369. и 370. година) посвећена цару Валентинијану I (364–375) и један из 368. или 369. године посвећен цару Грацијану (367–383) аутора Симакуса (345–402).[10] Још један говор захвалности, сачуван у целини, посвећен Грацијану за именовање на место конзула из 379. године је саставио Аузоније (310–395), реторичар из Бурдигале и Грацијанов учитељ.[11] Панегирик из 507. године посвећен остроготском краљу Теодориху (493–526) од Енодија (473–521) сачуван је у целини, док су у фрагментима сачувани панегирик посвећен римском намеснику Флавију Ајецију (433–454) из средине петог века од Меробада, као и панегирик са почетка шестог века, посвећен готским краљевима, од

[5] *Исто*, 4–5.

[6] *Исто*, 5.

[7] *Исто*, 6.

[8] *Исто*, 6–7.

[9] S. Mac Cormack, *n. d.,* 37.

[10] R. Rees, *n. d.,*, 7.

[11] *Исто*; О Аузонијевом пореклу и делатности на двору Валентијана и Грацијана детаљније Hagith Sivan, *Ausonius of Bordeaux. Genesis of a Gallic aristocracy*, London and New York, 2004, 49–141.

Касиодора (485–580) који је уједно и последњи сачувани класични латински панегирик у прози.[12]

Колекција Дванаест латинских панегирика, као што јој и само име каже, састоји се од дванаест похвалних говора, од којих је најстарији посвећен цару Трајану (98–117), настао 100. године, а најмлађи панегирик, написан 389. године, посвећен Теодосију (379–395).[13] Први који је пронашао у рукопису ових дванаест панегирика је био Џон Ауриспа у Мајнцу, 1433. године. Овај рукопис је нестао, али су на основу многобројних потоњих копија реконструисани текстови.[14] Већина панегирика сачуваних у овој збирци, девет од укупно дванаест говора, настали су у периоду од 289. до 321. године, и обухватају период владавине Диоклецијана (284–305) и Константина (306–337). У састав колекције, редом којим су у њој сачувани, улазе:

I Плинијев панегирик (*gratiarum actio*) посвећен Трајану за конзулски мандат, саопштен 1. септембра 100. године у Риму;

II Панегирик посвећен Теодосију поводом победе над узурпатором Магном Максимом, аутора Паката, прочитан 389. године у Риму:

III *Gratiarum actio* за конзулски мандат цару Јулијану прочитан 1. јануара 362. године у Константинопољу, од Клаудија Мамертина;

IV Панегирик посвећен петогодишњици владавине (*quinquennalia*) Константинових синова као цезара, од Назарија, презентован марта 321. године у Риму;

V *Gratiarum actio* посвећен Константину за пореске олакшице додељене граду Аугустодунуму из 311. године непознатог аутора, Тријер;

VI Панегирик посвећен Константину поводом годишњице оснивања града Тријера непознатог аутора, прочитан 310. године по Максимијановој смрти у Тријеру;

VII Панегирик саопштен јула, септембра или децембра 307. године у Тријеру, поводом склапања брака Константина и Максимијанове кћерке Фаусте;

VIII Панегирик Констанцију поводом повратка Британије под римску власт, презентован 1. марта 297. године на цезаров *dies imperii*, Тријер;

IX Еуменијев панегирик, настао ради обнове школа у Аугустодунуму из 298. године, посвећен управнику провинције Лугдуненс, саопштен у Лугдунуму;

X Панегирик посвећен Максимијану презентован 21. априла 289. године у Тријеру, поводом рођендана града Рима;

XI Панегирик из 291. године посвећен Максимијану, поводом његовог рођендана, Тријер;

---

[12] R. Rees, *n. d.,* 7.

[13] *Исто,* 13–14.

[14] C. Nixon – B. Saylor Rodgers, *n. d.,* 35–37; Roger A. B. Mynors, *Preface to the OCT Edition of the XII Panegyrici Latini*, Latin Panegyric, New York, 2011, 49–54.

XII Панегирик Константину поводом победе над Максенцијем из 313. године, непознатог аутора, саопштен у Тријеру.[15]

Плинијев панегирик је, као што можемо да видимо из приложеног, прилично ранијег датума од осталих једанаест који су настали у размаку од свега сто година (289–389). По свему судећи, овај панегирик је служио као модел за писање ауторима осталих хвалоспева из збирке, што је био разлог зашто је он укључен у њу и постављен на прво место.[16] Изгледа да је збирка првобитно имала свега пет панегирика (панегирици V, VI, VII, VIII, IX) судећи по њиховим ауторима који су сви из Аугустодунума а и по редоследу ком су поређани, по годинама уназад.[17] Тако поређаним панегирицима додати су панегирици X и XI поређани хронолошки и на тај начин су оформили групу од седам панегирика. Касније је неко овим хвалоспевима додао и оне од Паката, Клаудија Мамертина и Назарија, у обрнутом хронолошком редоследу уклопио са групом од седам, стављајући их испред панегирика V. Могуће је да је и тад Плинијев панегирик постављен на прво место. Панегирик XII, на крају колекције није уклопљен у хронолошки, због чега се сматра да је последњи придодат овој колекцији.[18]

Аутори су углавном анонимни. Имена као што су Еуменије, Назарије, Клаудије Мамертин, Пакато позната су на основу састава панегирика, или из самих наслова и о њима нема пуно података. Сви аутори, како познати тако и непознати,[19] били су пореклом из Галије. Ова провинција Римског царства је важила за центар беседништва, где су се као културни и образовни центри у четвртом веку истакли Бурдигала, Аугустодунум, Тријер.[20] Школе у овим градовима је похађала омладина Галије спремајући се за службу, како при владаревом двору у Тријеру, тако и у администрацији у свим провинцијама Галије. Држава је показивала изузетну бригу за рад ових школа, тако да су многи од писаца панегирика по професији били наставници реторике (аутори панегирика VI, V, XII, Еуменије и Назарије). Поједини (аутори панегирика X, XI, VIII и VI, Еуменије, Клаудије Мамертин) су део своје каријере провели радећи при дворовима царева Максимијана (285–305), Констанција (293–306), Константина и Јулијана (361–363).[21]

[15] C. Nixon – B. Saylor Rodgers, *n. d.*, 4–5; R. Rees, *n. d.*, 29–31; Barbara Saylor Rodgers, "Eumenius of Augustodunum"*, Ancient Society 20*, Leuven, 1989, 262–266.

[16] C. Nixon – B. Saylor Rodgers, *n. d.*, 4.

[17] *Исто*, 5. За панегирик VIII и IX нису поуздано утврђене године настанка, нити који је од њих старији, али се из садржаја може наслутити. Детаљније *Исто*, 105–107, 148. У случају прихватања 297. године за VIII панегирик и 298. године за IX панегирик, поредак по годинама уназад није испоштован.

[18] *Исто*, 5.

[19] Са изузетком Плинија (61–112).

[20] *Исто*, 7–8.

[21] C. Nixon – B. Saylor Rodgers, *n. d.*, 29.

Панегиричарима, као школованим беседницима, није представљало проблем да поводом неког важног догађаја саставе говор и презентују га на двору пред владаром. Није искључено, да су приликом писања добијали неке смернице са двора, или шта више од самих владара.[22] Међутим, погрешно би било ове панегирике схватити као средство чисте владарске пропаганде. Пре би требало на ову колекцију гледати као на моделе за писање истих, а исто тако и као средство са циљем стварања и обликовања политичких ставова галске омладине.[23] Уз школовање омладине, њеном припремом за државну службу, пропагирањем римске културе и њених достигнућа, римска држава развија код народа у Галији осећај припадности јединственом систему вредности, који је заједнички за све становнике Римског царства, сузбија покушај побуне и сецесије територија каквих је било у прошлости.[24] Становници Галије су одани Римском царству и њеним царевима, што потврђују и латински панегирици. Вредност панегирика као примарних историјских извора за позни период Римског царства је изузетно велика. Ипак, мали број сачуваних говора и њихова пристрасност у опису владара и његових подухвата, спречавају нас да објективно сагледамо поменути период римске историје, користећи податке из самих панегирика. Стога, треба бити опрезан при изучавању ових похвалних говора и у раду са њима консултовати и друге изворе, литерарне и епиграфске.

ИЗВОРИ

Nixon Charles E. V. – Saylor Rodgers Barbara, *In Prise of Later Roman emperors. The Panegyrici Latini,* Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1994.

ЛИТЕРАТУРА

Mac Cormack Sabine, "Latin Prose Panegyries: tradition and discontinuity in the later roman Empire", *Revue des Études Augustiniennes* 22/1–2, Stuttgart, 1976, 29–77.

Мирковић Мирослава, *Римска држава у доба принципата и домината (27. пре Хр. – 337. н. е.): Од Августа до Константина*, Београд, 2003.

Mynors Roger A. B., *Preface to the OCT Edition of the XII Panegyrici Latini*, Latin Panegyric, New York, 2011, 49–54.

[22] Ово нарочито важи у случају панегирика VI где је истакнута нова владарска идеологија цара Константина после раскида са Максимијаном, в. *Исто*, 215–217.

[23] C. Nixon, *n. d.*, 239. За другачије виђење улоге латинских панегирика в. S. Mac Cormack, *n. d.*, 54–60.

[24] О покушају одвајања галских провинција и стварању „Галског царства", в. Мирослава Мирковић, *Римска држава у доба принципата и домината (27. пре Хр. – 337. н. е.): Од Августа до Константина*, Београд, 2003, 160–169.

Nixon Charles E. V., *Latin Panegyric in the Tetarich and Constantinian Period*, Latin Panegyric, New York, 2011, 223–239.

Rees Roger, *The Modern History of Latin Panegyric*, Latin Panegyric, New York, 2011, 3–48.

Saylor Rodgers Barbara, "Eumenius of Augustodunum"*, Ancient Society 20*, Leuven, 1989, 249–266.

Sivan Hagith, *Ausonius of Bordeaux. Genesis of a Gallic aristocracy*, London and New York, 2004.

Summary:

Nenad Radulović

LATIN ORATORY IN THE 4TH CENTURY

Gaul, with cultural and educational centres in Bordeaux, Autun and Trier, used to be a centre of oratory in Roman Empire in the 4th century. Schools were opened for the youth of Gaul in these cities, as preparation for service in public administration. Latin panegyrics from 3rd and 4th century are speeches of prise, dedicated to Roman Emperors. By these speeches, the native of Gaul authors wanted to show the loyalty of inhabitants of Gaul to the Roman rulers and to present their own people as part of Roman civilization. That's way to influence the formation of political attitude of the youth of Gaul, and to prevent possible rebellions and secessions of the territory of Roman Empire.

Небојша Ђокић
Центар за војно политичке студије, Београд
Марија Живковић
Кљајићево

УДК 271.22(497.11)”1459/1557”
94(497.11)”14/15”

СРПСКА ЦРКВА ОД ПАДА ДЕСПОТОВИНЕ ДО ОБНОВЕ ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ

АПСТРАКТ: У раду је представљена историја српске цркве од пада деспотовине до обнове Пећке патријаршије. Данас постоје два супротстављена става о судбини српске цркве након сабора из 1532. године. По једном схватању српска црква је у потпуности изгубила своју аутокефалност а по другом схватању српска црква је остала практично независна. Аутори су покушали да покажу да постоји и треће решење – да је један део цркве стварно био потчињен Охридској архиепископији али и да је део који се простирао, отприлике на простору деспотине пред пад под Османлије, практично остао независтан.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Српска црква, Пећка патријаршија, Охридска архиепископија, Смедерево, смедеревски епископ Павле, охридски архиепископ Прохор, Цариградска патријаршија

Проблем о којем је овде реч почео је да решава Љ. Стојановић расправом *Српска црква у међувремену од патријарха Арсенија II до Макарија* (Глас Срп. краљ, академије наука CVI, Ср. Карловци 1923, 113 – 131). Након њега, један врло обиман рад на ову тему обајвио је епископ горњокарловачки Иларион, у више наставака, у Гласнику Српске православне патријаршије за 1930. годину.[1] Неколико година касније, Р. С. Веселиновић је овом проблему посветио један свој рад под насловом *Стање српске цркве од пада српских држава под турску управу до обновљења под патријархом Макаријем* (Богословље XII, 3 – 4, .Београд 1937, 266 – 293). Њиховим радовима проблем није решен, премда је већ Стојановић указао на то да извори потврђују да је после 1459. под турском влашћу постојала

[1] Иларион, *Српска црква под Охридском архиепископијом*, Гласник Српске православне патријаршије бр. 11/1930, 168 – 170; бр. 12/1930, 187 – 189; бр. 13/1930, 203 – 205; бр. 14/1930, 219 – 222; бр. 17/1930, 263 – 269.

самостална српска црква.[2] Остало је много тога неразјашњено. Проблем је посебно био потенциран тиме што у то време није била позната ни историја Цариградске патријаршије, као ни стваран однос османских султана са православном црквом у самом Константинопољу. Све до шездесетих година XX века неће бити познат ни редослед цариградских патријарха у другој половини XV и првим деценијама XVI века.

Радећи приказ историје српске цркве за другу књигу *Историје народа Југославије,* Б. Ђурђев је морао истраживачки ући у тај проблем. Резултате својих истраживања саопштио је у раду *Srpska crkva pod turskom vlašću do 1557. godine* (Historijski pregled I, Загреб 1958, 20 – 28). Међутим, тај рад није дочекан са великом пажњом.[3] Напротив, он је у књизи *L'Historiographie yougoslave* (Beograd 1965, 140) оцењен као рад „de moindre ampleur".

Ђурђев је поново претресао изворе и литературу да убедљивије образложи своје закључке и да доста тога детаљније изложи. Резултате тога преиспитивања саопштио је у скраћеној верзији у једном раду, објављеном у публикацији са конгреса историчара у Москви. Та публикација је била посвећена историји македонског народа. Нешто касније је објавио једну опширнију верзију[4] у којој је, у првом реду, обратио пажњу пре свега на истраживачку страну. Та два рада се и данас, након скоро пола века, могу сматрати најзначајнијим доприносом изучавању овог врло сложеног питања.

Управо негде у то време појавиће се, у свету, и прва студија В. Лорена (1968) која се озбиљно позабавила положајем цариградске патријаршије

---

[2] Епископ Иларион се није слагао са овим тврђењем и сматрао је да је српска потчињена Охридској архиепископији око 1463. године било након смрти патријарха Арсенија II било његовим уклањањем. Иларион, *Патријарси до пропасти српске државе*, Гласник Српске православне патријаршије, бр. 10/1930, 156.

[3] В. Чубриловић у свом раду: *Српска православна црква под Турцима од XV до XIX века* (Зборник Фил. фак. V - 1, Београд 1960, 163 – 188) и Ђ. Слијепчевић у својој књизи *Историја српске православне цркве* (прва књига, Минхен 1963) не узимају уопште у обзир тај рад Б. Ђурђева (*Srpska crkva pod turskom vlašću do 1557. godine*). М. Мирковић у својај књизи *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1459 – 1766)* слаже се са погледима Ђурђева, али не цитира напред споменуту расправу него кратак приказ историје српске цркве у другој књизи Историје народа Југославије. С. Петковић у књизи *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557 – 1614.* (Нови Сад 1965) после цитирања расправе Ђурђева наводи да се због оскудности историјске грађе "приликом свих закључивања о односу српске цркве и Охридске архиепископије од средине XV до средине XVI столећа мора бити врло опрезан" (стр. 24, прим. 67). У зборнику чланака *Српска православна црква 1219 – 1969*, Београд 1969, у раду Др Д. Кашић *Српска црква под Турцима* (139 – 162) не цитира се тај рад Ђурђева..

[4] В. Đurđev, *Odnos između Ohridske arhiepiskopije i srpske crkve od pada Smedereva (1459) do obnavljanja Pećke patrijašije (1557)*, Akademina nauka i umetnosti BiH, Radovi XXXVIII, Odeljenje društvenih nauka knjiga 15, Sarajevo 1970, 185 – 209.

након пада Константинапоља.[5] Но тек заиста капиталним делом светски познатог византолога С. Рансимана о Цариградској патријаршији под османском влашћу (1970) добиће се јаснија слика о односу Османлија према православној цркви на глобалном нивоу.[6] Већ после објављена ова два рада било је јсано да је Б. Ђурђев највећим делом био у праву у својим радовима. Последњих година објављени радови на ову тему само потврђују ово запажање.[7]

У нашој старијој историографији И. Руварац је покушао да докаже да је после пада Деспотовине под турску власт (1459) српска црква била докинута, да су све српске епархије подвргнуте охридској архиепископији и да су остале под њеном јурисдикцијом до обнављања Пећке патријаршије (1557).[8] То је касније примио К. Јиречек,[9] па је то својевремено било општепримљено у нашој историографији.

Ту, пре свега, постоји једна предрасуда да су Турци у српској земљи приликом освајања рушили и палили манастире и цркве, да су укидали све што је српском народу остало из раније самосталне државе.[10] Та претпоставка није тачна, иако су Турци приликом освајања често претварали у џамију најлепшу цркву у граду, иако су манастирима одузимали већи део имања, мада су продавали материјал напуштених манастира и црквава, па понекад и палили и рушили цркве и манастире.

Турци су приликом освајања Деспотовине оставили много тога затеченог у црквеној организацији, па су оставили и један део имања које је црква раније поседовала. Примера ради, наводим да су Турци у дефтер који садржи попис области Крушевца, Топлице и Дубочице, који је сачињен у време прве владе султана Мехмеда II (1444 – 1446), увели тимар митрополита

---

[5] L. Vitalien, "Les premiers patriarches de Constantinople sous la domination turque (1454 – 1476)". *Revue des études byzantines* (26): 229 – 263.

[6] S. Runciman, *The Great Church in captivity*. Cambridge University Press 1970. Поред оригинала користили смо и руски превод ове књиге С. Рансимэн, *Великая Церковь в пленении*, Санкт Патербург 2006, због коментара руских византолога.

[7] M. Philippides, *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453*. Ashgate Pub Co 2011; D. Kiminas, *The Ecumenical Patriarchate*. Wildside Press LLC. 2009.

[8] И. Руварац, *О каталозима пећких патриараха*, Гласник СУД VI (XXIII ст. реда), Београд 1868, 240 – 251; Idem, *К чланку о каталозима пећких патриараха*, Гласник СУД XLVII, Београд 1879, 265 – 275; Idem, *О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III (1557 – 1690)*, Задар 1888.

[9] C. Jireček, *Der Großvezier Mehmed Sokolović und die serbischen Patriarchen Makarij und Antonij*, Archiv für slav. Phil. IX, Berlin 1886, 291 – 297.

[10] Руварац о томе пише овако: ... "чисто бих рекао да су Турци, првих година савршеног господства свога у српској земљи, све царске и боље манастире, цркве и епископске катедре у њима попалили, порушили и забаталили" ... (*О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III (1557 – 1690)*, Задар 1888, 9).

који је „пашин рођак".[11] У турском дефтеру, писаном око 1476. године, стоји записано да калуђери манастира Раванице имају повељу (hüküm) дату не само од тадашњег султана Мехмеда II (1451 – 1481) него и од његова претходника Мурата II за време првог турског поседања Деспотовине (1439 – 1444). Том повељом се калуђери ослобађају харача, испенџе и осталих рајинских дажбина. У време пописа – и раније – манастир је имао тимар којем су припадала села Доње Сење и Раваница, а приход од њих је износио преко 6000 акчи.[12] Сличан положај је имала и Манасија (Ресава), а могло би се навести још сличних података.

Турци су приликом освајања већином остављали црквену организацију какву су затекли. Деспотовину је освојио Махмуд-паша Анђеловић, а у самом Смедереву је постојала турска странка под водсвом брата пашиног Михаила Анђеловића. Смедерево се предало готово без борбе. Никаква разлога нема да се претпостави да су Турци укинули самосталну српску цркву коју су затекли приликом освајања Деспотовине.

Једини извори који директно говоре шта је било са српском црквом приликом турског поседања „српске земље" јесу неки летописи у „сказанију о патријарсима". Они ту очигледно преносе један праизвор. Ти летописи преносе да су тада, за време патријарха Арсенија II, Турци наметнули велики данак на српску цркву, на српску патријаршију.[13] То је директно сведочанство да Турци том приликом нису укинули самосталност српске цркве него да су је признали, јер то само може да значи стављање данка. Раније је тај податак пренебрегаван, као што су радили И. Руварац и К. Јиречек, или су из њега прављени произвољни закључци, као што је радио Р. Грујић.[14] М. Пурковић у својој расправи о српским патријарсима у средњем веку закључује из овог сведочанства да српска црква није укинута

[11] О. Зиројевић и Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444 – 1446)*, Врањски гласник IV, Врање 1968, 401. Преводиоци су погрешно "митрополита по имену Силојана" огласили "пашиним човеком" место "рођаком".

[12] Başvekâlet arşivi, Istanbul, Tapu – Tahri defterleri. Nč. 16. Ђурђев је цитирао те податке у расправи *Hrišćani spahije u severnoj Srbiji u XV veku* (Godišnjak Ist. dr. BiH IV, Sarajevo 1952) и у другој књизи Историје народа Југославије (Београд 1960, 98 - 99). У дефтеру за Браничевски субашилук из 1467/8. године (Maliye deft. 5) уписан је такође тимар манастира Раванице. У тим дефтерима је слично уписан тимар манастира Ресаве (Манасије).

[13] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд – Ср. Карловци 1927, 108 - 109. И. Руварац, *О каталозима пећких патриараха*, Гласник СУД XXIII, 243.

[14] Руварац у напред цитираној расправи је споменуо тај податак, али из њега није извео никакав други закључак него да Артемије долази после Никодима. Р. Грујић је заступао мишљење да је наметнути данак довео до тога да српска црква није могла издржати терет, па да је тако нестала њена самосталност.

приликом пада Смедерева (1459). Он, међутим, мисли да је подвргнута охридској архиепископији пре 1530. године.[15] Р. Веселиновић у својој расправи[16] такође мисли да је ово сведочанство доказ да 1459. српска црква није званично укинута и подвргнута охридској архиепископији, али тврди да је каснија охридска архиепископија „механички" проширила власт над српским епархијама. Али, по Веселиновићу, није српска црква званично подвргнута охридској архиепископије ни касније, ни после сабора у Охриду који је, наводно, одржан 1541. године.

Снегаров, који је највише проучавао историју охридске архиепископије, каже, усвајајући једну примедбу Ј. Трифонова, да то свечанство није „првоисточник".[17] Какав је да је тај извор, то је једино сведочанство што га имамо које говори шта је било са српском црквом после пада Деспотовине (1459). Да се то сведочанство оспори, треба имати чврсте, неспорне аргументе. Тумачење да се тај податак односи на 1439. годину, на први пад Деспотовине под турску власт, не може опстати, јер по том сведочанству је Арсеније иза Никодима, а Никодим се још 1453. спомиње као жив.[18]

Према изворима који говоре о сукобу охридске и смедеревске цркве, јасно је да је српска црква од 1532. године званично била подвргнута

[15] М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, Гласник Скопског научног друштва XV – XVI (9 – 10), Скопље 1936, 316.

[16] Р. С. Веселиновић, *Стање српске цркве од пада српских држава под турску управу до обновљења под патријархом Макаријем*, Богословље XII, 3 – 4, Београд 1937, 266 – 293).

[17] М. Снѣгаров, *История на Охридската архиепископия – патриаршия оть падането и под Турцитѣ до неиното унищожение* (*1394 – 1767*), София 1932, 502; Трифонов је доказивао (*Списание на Блгарската акад. на науките*, књ. II, 1912 и *Мак. преглед* IV, књ. 4, 1928) да је дошло до сједињења српске цркве са охридском 1444 – 1446. године за време Никодима II. Он је то извео на томе што је у запису у цркви села Лешани код Охрида уписан архиепископ Никодим 1452. године. То је, по Трифонову, иста личност са српским патријархом Никодимом. Против такве тврдње: M. Lascaris, *Joachim, métropolite de Moldvie etc*., Acad. roum., Bulletin de la section hist. XIII, Буцурест 1927. и Пурковић у чланку цитираном у прим. 56. Ни Снегаров не прима тврђење Трифонова него вели да је сједињење касније наступило. Он га не одређује поближе него га ставља између 1453. и 1466. Али прима Трифоновијеву негативну оцену податка у летописима да је Арсеније II био патријарх у време пада Деспотовине. Трифонов је иначе тумачио тај податак тако да се односи на прву окупацију Србије (1439 – 1444) и позивао се на податак из неких извора да Арсеније стоји уписан пре Никодима.

[18] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и. натписи I*, Београд 1902, бр. 297. У опису преноса моштију св. Луке у Смедерево спомиње се патријарх Никодим, а то је било у јануару 1453 (Упореди: Пурковић, н. д, 314). По Париском рукопису, мошти је на Морави дочекао патријарх Никодим, а по Врдничком рукопису, патријарх је због болести на дочек моштију на Морави послао своје свештенике. Н. Ђокић, Н. Бабић, *Трећи пренос моштију еванђелисте Луке*, Каленић бр. 2 за 2015, Крагујевац 2015, 38.

охридској архиепископији. И. Руварац је дао аргументе за мишљење да је српска црква била подвргнута охридској архиепископији још од 1459. године. Ти аргументи изгледају врло чврсти, па није чудо да су их примили К. Јиречек и многи други историчари. Изнећемо те аргументе и још нешто допунити, појачати. У пописима српских архиепископа и патријараха у српским летописима између Арсенија II (или Никодима у другој верзији) и Макарија нема уписаног ниједног архиепископа или патријарха. У набрајању српских архиепископа и патријараха од времена пада Смедерева (1459) до времена обнављања Пећке патријаршије (1557), скоро једно столеће, настаје празнина.[19]

У Пећком поменику уз имена српских архиепископа који су то били до оснивања српске патријаршије, а чија се имена налазе уписана на левом ступцу у рукопису, уписани су на десном ступцу охридски архиепископи Прохор и Никанор. У том истом поменику после патријарха Арсенија и Никодима уписан је одмах Макарије.[20] У Општем листу Пећке патријаршије такође су у списак српских архиепископа и патријараха уписани са годинама смрти охридски архиепископи Прохор († 1550) и Никанор († 1557).[21] У поменику лесновског манастира са српским архиепископима су уписани охридски архиепископи Доротеј (средина XV века) и Прохор.[22] Титуле Доротеја и Прохора гласе тако да се титулишу као "архиепископи Бугара и Срба".[23]

Први помен о томе да је српска црква, или бар њени делови, дошла под власт охридскога архиепископа налази се у преписци између молдавскога војводе Стефана Великог (1457—1504) и охридскога архиепископа Доротеја. Наиме, војвода у писму од априла 6964. год. индиката 4. саопштава, да се

[19] То је прво истакао И. Руварац, а затим поновио и Јиречек. Али та празнина је разумљива и кад се не узме као претпоставка да је пропала српска црква од Турака затечена у Деспотовини. Арсеније II је последњи патријарх старог низа, а Макарије је први српски патријарх новог низа. У међувремену није било српских патријараха, али зар то мора значити да тада није било самосталне српске цркве.

[20] С. Новаковић, *Српски поменици XV – XVIII века*, Гласник СУД XLII, Београд 1875, 34. Руварац је доказао (Руварац И., *О каталозима пећких патриараха*, Гласник СУД VI (XXIII ст. реда), Београд 1868, 243) да се мора ред исправити да дође Арсеније после Никодима.

[21] Изд. М. С. Милојевић, *Општи лист Патријаршије Пећске*, Гласник СУД XXV, 74. Јиречек је сматрао (*Der Großvezier Mehmed Sokolović und die serbischen Patriarchen Makarij und Antonij*, Archiv für slav. Phil. IX, Berlin 1886, 294) да је у вези са Никаноровом смрћу обновљена Пећка патријаршија.

[22] С. Новаковић, Српски поменици XV – XVIII века, Гласник СУД XLII, Београд 1875, 34.

[23] Види о титулама Доротеја и Прохора: М. Сн□гаров, *н. д.*, 378 – 384. Руварац је нарочито инсистирао на титули Доротеја као доказу за своју тезу.

преставио молдавски митрополит Висарион и да не може послати у Охрид кандидата ради посвећења због удаљености а и из страха од муслимана, пошто су чули да они војују тамо по западним странама. С тога моли његово Блаженство, да пошаље благослов и лица која ће посветити новога митрополита. Архиепископ на то одговара у октобру 6965. године 5. индикта, да он сам не може доћи нити пак може послати своје изасланике, пошто му је султан Мехмед на повратку из Арнаутске земље наредио да се са неким духовницима пресели у Цариград Препоручује војводи да изаберу митрополита према црквеним правилима и да позове угровлашког митрополита Макарија, па нека га он са тамошњим епископима посвети. Макарије је и тако био из његове епархије. Војвода Јован Стефан у том свом писму обраћа се Доротеју као „блаженом архиепископу прве Јустинијане обладатељу целе бугарске, српске и молдавске земље“. У одговору архиепископ сам себе назива: „Доротеј по милости божјој архиепсикоп прве Јустинијане и свију Бугара, Срба и северних страна“.[24]

Историјска наука је већ одавно усвојила ове документе као поуздане, осим што су датуми погрешни, тј. до ове преписке није дошло 1456. већ 1466. године. Премда је рукописе публиковао Јанко Шафарик, он је сам навео да је реч о српском преводу бугарског превода влашког оригинала и изразио сумњу у датум.[25] Јорга, Јиречек и Гелцер су убедљиво доказали да је реч о 1466. године и нема потребе да понављамо њихове аргументе.[26]

Охридски архиепископ Доротеј, као што сведочи запис ђака Дмитра из 1466. године, посетио је као надлежни архиепископ Кратово и наредио ђаку Дмитру да преведе „законик велике цркве охридске Прве Јустинијане” на „српски језик” са грчког.[27] Кратово је раније било под Пећком патријаршијом.

Посланица цариградског патријарха Јеремије из 1530. године, издата поводом сукоба између охридске и смедеревске цркве, тврди да Пећ и сва српска земља припадају Охридској архиепископији.[28]

---

[24] Иларион, *н. ч.*, бр. 11/1930, 168.

[25] *Грађа за србску исторiю – Прилози кЂ истории србске и бугарске епархіє*, Гласникъ Друштва србске словесности св. VII, Београд 1855, 177 – 179.

[26] Иларион, *н. ч.*, бр. 11/1930, 168.

[27] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902, бр. 328.

[28] Радивоје Кокић, *Грамата цариградских патријарха Јефрема I о присјадињењу српске српске патријаршије охридској архиепископији*, Српски сион бр. 20, Сремски Карловци, 592 – 593; У раду *К чланку о каталозима пећких патријараха* (Гласник СУД XLVII, 265 – 275) И. Руварац је објавио поново текст грамате цариградског патријарха Јеремије у грчком тексту и руском преводу како ју је издао А. С. Павлов (1876, у Москви). То је за Руварца важан доказ за његову тезу. Руварац иначе ставља то писмо у 1531. годину, јер није узео у обзир да година “од стварања света” почиње 1. септембра. Треба 1530. година.

У записима се спомиње 1506. пећки митрополит Јанићије, а 1520. пећки епископ Теодосије.[29] Епископ не може постојати у дијецези у којој је столица поглавара аутокефалне цркве, сам поглавар је и непосредни старешина те дијецезе. Пећ, према томе, није била седиште српске цркве.

И. Руварац је навео још два доказа за своје тврђење.[30] Први, да се у штампаним књигама Божидара Вуковића не спомиње поглавар српске цркве. То је за Руварца био један од доказа да тада није било самосталне српске цркве. Руварац наводи нарочито Сбьорникь од 1538. године, где се спомињу четири васељенска патријарха, а не спомиње се поглавар српске цркве. Међутим, то је већ време после 1532. године, а књиге су биле намењене и црквама под Охридском архиепископијом.

Други доказ Руварац није баш много подвлачио. То је чињеница да је монах Максим Бранковић, бивши деспот Ђурађ, 1499. године позвао софијског митрополита Калевита да га рукоположи у свештенички чин. Зашто Максим није позвао ближег епископа, ако је постојала самостална српска црква!

Али, врло убедљивих аргумената има и за тврђење да је самостална српска црква од 1459. године до 1532. године постојала, да није била подвргнута Охридској архиепископији. Има чак и доказа да је самостална српска црква постојала и после 1532. године. На основу њих су Ј. Радонић и М. Марковић заступали мишљење да је српска црква постојала после 1459. године, да није тада укинута.[31] Ево тих аргумената.

Баш у неким летописима у којима као и код других летописа у сказанију о патријарсима у набрајању између Арсенија II и Макарија постоји празнина стоји записано код Арсенија II да су Турци приликом освајања српске земље наметнули велики данак на српску цркву.

Године 1508. у једном запису спомиње се архиепископ Јован, који „придржава престо св. Саве".[32] Израз „придржава престо св. Саве" се може односити само на поглавара српске цркве, јер се такав израз употребљавао за поглавара српске цркве кад је она била самостална.[33]

Монах Марко преписао је 1509. године у Требињу Октоих по заповести архијереја Висариона за време архиепископа Јована, а не може се сумњати да је датум нетачан и да се запис не односи на архиепископа Јована, који је годину дана раније споменут, јер је записано да је то било за време владавине турског султана Бајезида.[34] Спомињање херцеговачког митрополита у

[29] И. С. Јастребов, *Податци за историју српске цркве*, Београд 1879, 40 – 42; Стојановић, *Записи и натписи IV*, бр. 218.

[30] Руварац, *О пећким патријарсима*, 7, 9 – 10.

[31] Ј. Радонић, *Римска курија и јужнославенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 157 – 158; М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1459 - 1766)*, Београд 1965, 53 – 69.

[32] Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 399.

[33] Види: Мирковић, *Правни положај и карактер српске цркве*, 64 – 65.

[34] Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр, 404.

овом запису не допушта помисао да су архиепископску титулу држали само титуларно херцеговачки митрополити са седиштем у Милешеви, где је било тело св. Саве.[35] Уједно тај запис показује јасно да је херцеговачка митрополија припадала српској цркви, а да седиште поглавара српске цркве није било у Милешеви. Разуме се да није било седиште поглавара српске цркве ни у Пећи,[36] јер се 1506. спомиње пећки митрополит Јанићије, а. 1520. се спомиње Теодосије као пећки епископ. Српски архиепископ Јован не може бити ни митрополит пећки, којем је из пијетета монах Марко из Требиња уписао архиепископску титулу, а писар записа из 1508. године да „придржава престо св. Саве". Највероватније је да је поглавар српске цркве и у ово време имао седиште негде на територији бивше Деспотовине, како је било и у време кад је Деспотовина пала под турску власт. Врло је вероватно да је седиште аутокефалне српске цркве било Смедерево.

У једном запису из 1524. године спомиње се митрополит Марко, који влада црквама и придржава престо св. Саве српског.[37] Митрополит се спомиње ваљда зато што није одмах могао бити изабран архиепископ, јер са избором архиепископа мора да није ишло лако.

На крају, споменимо и да је још Илариону, епископу горњокарловачком, упало у очи да се у српским споменицима у времену до после 1532. год. ни чим не наглашава духовна веза са Охридском архиепископијом. Пишу се и штампају разне богослужбене и друге књиге, обнављају се цркве и манастири, а нигде да се у записима истакне име црквенога поглавара. Чак и где се спомињу надлежни архијереји никада се не спомиње охридски архиепископ како би се очекивало да је српска црква била под његовом јурисдикцијом.[38]

На основу овог, Илариона је изнео претпоставку да је српска црква у северним деловима и након 1532. године задржала високи степен аутономије, у оквиру Охридске архиепископије, бар у северним деловима некадашње средњовековне државе. То је у митрополитском систему уређења византијске цркве, као и цариградске патријаршије у првим вековима османске владавине било могуће.[39]

---

35 Тако је покушао да тумачи И. Руварац податак о митрополиту Марку из 1524. године који такође држи престо св. Саве. Р. Грујић је тако тумачио и податак о архиепископу Јовану. У записима из 1517. године спомиње се опет „митрополит земље Херцеговине кир Висарион", али за њега не стоји да придржава престо св. Саве (Записи и натписи I, бр. 453, Записи и натписи IV, бр. 6212).

36 И. Руварац је устврдио да су охридски архиепископи држали српске земље од 1459. до 1557. преко митрополита у Пећи (*О пећким патријарсима*, 9).

37 Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 451.

38 Иларион, *н. ч*., бр. 11/1930, 170.

39 Иларион, н., ч, бр. 17/1930, 266 – 268.

Сукоб између Охридске архиепископије и српске цркве

На првом сабору у Охриду за време Прохора, одржаном 1528. или 1529. године, нема ниједног епископа из северне Србије, Босне и Херцеговине, а присуствовали су епископи неких јужних српских епархија. Међу њима је и пећки епископ Симеон. Али, о подацима који говоре о смедеревској цркви у време борбе између ње и охридске цркве и о подацима који говоре и о постојању српске цркве после 1532. године говорићемо поближе касније, а сада ово само наводимо.

Међутим, треба објаснити зашто је изостављен као аргуменат да у Фојничким регестима два фермана из 1488. спомињу српског патријарха (sirf patriarka).[40] Примајући Радонићево тумачење ових података, Б. Ђурђев је у првим радовима инсистирао на овом доказу да је постојала српска црква под турском влашћу у другој половини XV века и да је била званично призната од турских власти.[41] После њега је М. Мирковић још више инсистирао на тим подацима.[42] Међутим, у првом ферману из 1488. године спомиње се Клиски санџак, што је немогуће, јер је Клис освојен тек 1537. године.[43] У другом ферману се каже да дотада нису тражили пристојбе „бискупи римскога папе и грчког и српског (sirf – skoga) патриарке". Истина, то се не може побијати тако што ће се тврдити да у то време није било самосталне српске цркве,[44] али је тако уопштено стилизовано и тако подсећа на касније фермане у збирци фојничког манастира да човек мора посумњати у његову аутентичност. Тешко се може схватити шта значи израз „грчког и српског патријарха". То би се чак могло тумачити да није постојала самостална српска црква. Најважнији разлог за сумњу у аутентичност и овог другог фермана јест то што је мало вероватно да је српска црква 1488. године била тако срећена и имала такав положај под турском влашћу да је могла тражити дажбине од католичких фратара.

[40] Ј. Матасовић, *Фојничка регеста*, Споменик LXVII, Београд 1930. 104 – 105.

[41] У својој књизи *Улога српске цркве у старијој историји српског народа* (Сарајево 1964) Б. Ђурђев је изоставио да наведе тај податак, јер је посумњао у тачност из наведених разлога. Branislav Đurđev, *Odnos između Ohridske arhiepiskopije i srpske crkve od pada Smedereva (1459) do obnavljanja Pećke patrijašije (1557)*, Sarajevo 1970, 191 нап. 29

[42] Мирковић, штавише, мисли да фермани из 1488. и 1555. у Фојничким регестима тачно констатују стање, па да нема разлога за сумњу у тачност њихових података (*Правни положај и карактер* ..., 63).

[43] У Фојничким регестима и иначе има доста криво датираних докумената, а вероватно и фалсификованих. Ово је вероватно фалсификат, ако није направљена нека забуна са датирањем.

[44] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, Београд 1933, 286. Али Ћоровић има право кад истиче да Клис 1488. године није још у турским рукама и кад сумња у аутентичност тих сведочанстава.

С једне стране, имамо јасних вести да су сама Пећ и неке српске епархије у другој половини XV и у првој половини XVI века припадали Охридској архиепископији, да није постојала Пећка патријаршија, да у Пећи није било седиште српске цркве. С друге стране, имамо доказе да је у исто време постојала српска црква, па чак постоји сведочанство из којег се види да су Турци приликом пада Деспотовине (1459) признали српску цркву коју су затекли.

А шта су Турци затекли?

Однос између Охридске архиепископије и српске цркве у то време није био исти као у нашем средњем веку.

У последњој деценији XIV века Турци су освојили и преостали део Македоније (Скопље је пало 1392). Охрид је 1408. године сигурно под турском влашћу, а тада се спомиње охридски архиепископ Матеј.[45] Да је охридска архиепископија добила на снази, види се по томе што је охридски архиепископ Матеј успео да подвласти софијску и видинску епархију, али је цариградска патријаршија нешто касније успела да поврати те епархије.[46]

Ширењем турске власти, Охридска архиепископија је очигледно успостављала своју јурисдикцију над северним областима Македоније које су биле раније под јурисдикцијом Пећке патријаршије. После коначног пада јужних крајева Деспотовине под турску власт (1454 – 1455), и те области су подвргнуте јурисдикцији Охридске архиепископије. Сама Пећ, седиште српске цркве, мада тада можда није коначно освојена од Турака,[47] била је одвојена од остатака српске државе. После тога су се охридски архиепископи почели сматрати и црквеним поглаварима Срба, нарочито после доласка саме Пећи под јурисдикцију охридске цркве. Тада јача и словенски курс у Охридској архиепископији. То се нарочито да утврдити у делатности епископа Доротеја. Али је Доротеј уклоњен, а на његово место је дошао бивши цариградски патријарх Марко.[48] Тиме престаје словенски курс у црквеној политици Охридске архиепископије, да се обнови поново за време Прохора. Није, према томе, чудно што поменик лесновског манастира са српским архиепископима заједно ставља охридске архиепископе Доротеја и Прохора.

За време прве турске окупације Деспотовине (1439–1444) Охридска архиепископија није могла проширити своју јурисдикцију над Пећком патријаршијом, јер је она постојала као самостална српска црква. Али

[45] М. Снѣгаров, *н. д*., 3

[46] *Исто*, 7.

[47] На основу Салнаме Косовског вилајета за 1318 (1901) годину С. Ризај (Rudarstvo Kosova i susednih krajeva, Priština 1968, 24 – 25) закључује да је Пећ коначно пала под турску власт 1462 – 1463. годинс. Ризај покушава да на основу неких факата потврди да је тачно то датирање.

[48] Ђак Дмитар у запису из 1466. каже да је на место протераног Доротеја дошао бивши цариградски патријарх Марко за охридског архиепископа.

треба запитати каква је српска црква призната од стране Турака после пада Деспотовине (1459). Турци су признали стање на које су наишли. А стање после пада јужних делова Деспотовине под турску власт (1454 – 1455) било је овакво: седиште самосталне српске цркве у Пећи није више било под српском влашћу. Деспот Ђурађ Бранковић се обратио цариградском патријарху Генадију Схоларију, као васељенском патријарху, са неким питањима, а међу њима је било и питање да ли се може изабрати патријарх кад је седиште патријаршије изван власти државе. Цариградски патријарх је одговорио на то питање потврдно, само је обратио пажњу да у новом седишту не може постојати други епископ. Према том писму Генадија Схоларија као да излази да се Пећ налази под „Латинима".[49] Радило се очигледно о избору новог патријарха после смрти или одласка патријарха Никодима II. Тада је Арсеније II изабран за патријарха.[50] Никодим је био на трону српске патријаршије бар до јануара 1453. године, тако да је до избора Арсенија могло да дође не пре пролећа исте године. Али, то није више била српска патријаршија са седиштем у Пећи, него њена наследница, самостална српска црква са седиштем у Деспотовини, вероватно у Смедереву. Ово се потврђује тим што касније, кад српска црква води борбу против охридске цркве за време архиепископа Прохора, седиште јој је у Смедереву.

Сигурно је да је 1455. године постојао „patriarcha Rascianorum" – како то сведочи Јован Капистран у писму од 4. јула исте године.[51] Даље је сигурно да

[49] E. Dobschütz, *Ein Schreiben des Patriarchen Gennadios Sholarios an den Fürsten Georg von Serbien*, Archiv, für sl. Phil. XXVII (1905), 246 – 257; Д. Анастасијевић, *Питање најпобожнијег деспота српског господина Ђурђа Њ. Св. Васељенском патријарху Генадију Схоларију – Одговори патријархови*, Гласник СПЦ, 10 – 12, Београд 1946, 218 – 223. То би писмо потврђивало тезу С. Ризаја да Пећ није пала под турску, власт 1454 – 1455. године. Не би баш разумљиво било писмо Генадија Схоларија да је Пећ под турском влашћу у време кад он пише, јер је он патријарх под турском влашћу. Овако, је све јасно, одговор Генадијев има и политичку логику.

50 Постоје две верзије у летописима које говоре о томе кад долазе Никодим и Арсеније за патријархе. У верзији у којој неки летописи доносе раније цитирани податак о наметању данка српској цркви приликом пада српске земље под турску власт Арсеније долази после Никодима. У тој верзији је Арсеније последњи патријарх старог низа (Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 108, 109). Друга верзија ставља Арсенија пре Никодима (Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 106). Пећки поменик такође ставља Арсенија пре Никодима (Гласник СУД XLII, 34). Општи лист пећке патријаршије исто ставља Никодима после Арсенија, али за Арсенија каже да је из Срема и да је за његова патријарховања била битка на Косову (Гласник СУД XXXV, 74). Али, оно што се ту каже о бици на Косову и о патријарху Арсенију II (стр. 53) без вредности је као историјско сведочанство. За време косовске битке био је патријарх Спиридон, који је умро 11. августа 1389 (Љ. Стојановић, *Записи и натписи III*, бр. 5042; Пурковић, *н. д*, 312).

[51] E. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*, Mon. spect. XXIII, 1892, 226.

се између 1454. и 1456. године, за време првог патријарховања цариградског патријарха Генадија Схоларија, поставило питање избора новог патријарха у Србији, и то патријарха чије седиште неће бити у Пећи. То се питање очигледно поставило после Никодима чији је последњи спомен почетком 1453. године.[52] После Никодима се као последњи патријарх старог низа једино у летописима, и то у једној верзији, спомиње Арсеније са чијим је именом повезан податак да је приликом турског поседања српске земље стављен велики данак на „патријаршијску власт".

Да ли између Никона (последњи сигуран спомен 1435. године) и Никодима (први сигуран спомен 1446. године) може бити један Арсеније? Та могућност постоји. Варијанта у летописима која завршава Никодимом у старом низу можда потиче од тога што је Никодим последњи патријарх чије је седиште било у Пећи. Она је могла споменути Арсенија који је био пре Никодима, али не Арсенија који је био после Никодима. А варијанта са Арсенијем као последњим патријархом у старом низу могла је изоставити Арсенија пре Никодима. Тим пре се то могло догодити што летописи у којима је садржана та варијанта иду до Арсенија III и касније, па се морао начинити ред. Арсеније III је трећи само по варијанти која је важила у Пећкој патријаршији као званична традиција, а можда је стварно четврти. Ово истичем само као могућност, а не желим да се упуштам у то питање даље. Ипак, треба обратити пажњу на то да се у време једног Арсенија спомиње Косовска битка, а то би лако могла бити друга Косовска битка из 1443. године, јер ми не знамо са сигурношћу ко је тада био српски патријарх.

Једино истичемо да се после Никодима између 1454. и 1456. године поставило питање избора новог патријарха чије седиште више није било у Пећи и да једна варијанта у летописима даје име Арсеније последњем патријарху у старом низу. Никодим сигурно није био последњи српски патријарх у старом низу, ако се не узму у обзир само српски патријарси са седиштем у Пећи, ако се рачуна и патријарх који није имао столицу у Пећи.

Та српска црква која се успоставила у Деспотовини пред турско освајање простирала се у Србији само на област где је владао српски деспот у то време, северно од Крушевца и Западне Мораве. Православни у Босни и Зети су такође остали ван јурисдикције Охридске архиепископије. Турци су признали такву српску цркву, па није онда чудно што једни извори из друге половине XV и првих деценија XVI столећа говоре о томе да су јужне епархије бивше Пећке патријаршије и сама Пећ под јурисдикцијом Охридске архиепископије, а други извори сведоче да је у исто време постојала самостална српска црква.

[52] Н. Ђокић, Н. Бабић, Трећи пренос моштију еванђелисте Луке, Каленић бр. 2 за 2015, Крагујевац 2015, 38.

Тако је то збиља и било. Односи између Охридске архиепископије и српске цркве до тридесетих година XVI века остали су углавном онакви какви су били у време пада Смедерева (1459).

Тиме се - бар што се тиче времена до другог сабора у Охриду (1532) - отклања и разјашњава привидна супротност између извора који не спомињу пећке патријархе од Арсенија II до Макарија, а који сведоче да су у другој половини XV и првој половини XVI века сама Пећ и неке епархије које су раније припадале Пећкој патријаршији биле подвласне Охридској архиепископији и оних извора који сведоче о постојању српске цркве у исто време. Само би један податак који је навео Руварац као доказ за своју тезу остао неразјашњен. То је питање зашто је Максим Бранковић 1499. године позвао софијског митрополита Калевита да га рукоположи за јеромонаха. Руварац је мислио да то може бити доказ да су епископске столице у српској земљи биле разрушене, да није било ближег епископа од софијског који би га рукоположио. То му је служило као један од доказа да у српској земљи под турском влашћу од 1459. до 1557. године нема ниједне организоване епархије осим столице митрополита у Пећи преко кога је охридски архиепископ вршио јурисдикцију у српским земљама.[53] Међутим, дало би се схватити зашто је Максим Бранковић позвао софијског митрополита и ако не узмемо за претпоставку да тада није постојала самостална српска црква. Он је, можда, хтео да га рукоположи један епископ који припада цариградској патријаршији.

Не би се могло тврдити да је однос између охридске и смедеревске цркве у другој половини XV и у току првих деценија XVI века у свему био јасан, да је јурисдикција Охридске архиепископије над граничним епархијама била чврста. Поменик лесновског манастира и Пећки поменик дају за право да се тако нешто закључи. Лесновски поменик помиње међу српским архиепископима од охридских архиепископа само Доротеја (спомиње се 1466. године) и Прохора (1528 – 1550),[54] а Пећки поменик Прохора и Никанора († 1557).[55] То су охридски архиепископи који су заступали словенски курс у политици Охридске архиепископије. Из сачуваних докумената не би се могло рећи да је после уклањања Доротеја

[53] Руварац је од такве претпоставке пошао и у приличној мери силио материјал да га сложи са том претпоставком..

[54] В. Хан (*Интарзија на подручју Пећке патријаршије XVI - XVIII в.*, Нови Сад 1966, 33) претпоставила је да је престо архиепископа Прохора, који се налази у цркви св. Климента у Охриду, датиран у натпису са 1528. годином зато што је израђен за први сабор у Охриду. Први сабор у Охриду је вероватно одржан 25. јуна 1529. године. На престолу је, највероватније, година 1528, зато што је то година Прохорова ступања на охридски црквени престо. Година Прохорове смрти је добро позната из извора.

[55] Година смрти је узета из Општег листа Пећке патријаршије (Гласник Скоп. уч. др. XXXV, 74) што иначе није баш сигуран извор, али треба истаћи да је година смрти напред поменутог архиепископа Прохора тачно наведена у Општем листу.

у Охридској архиепископији владао ред. У сваком случају, кад је Прохор дошао за архиепископа, имао је да се сукоби са нередом који је наследио. Али ни смедеревска црква није, изгледа, била у сређенијем стању. То би се могло закључити по томе што су извесно време били на челу цркве митрополити, а не, као што би било редовно, архиепископи. Такође би случај са Максимом Бранковићем, који је позвао софијског митрополита да га рукоположи, показивао да, бар у то време, српска црква у Срему није признавала јурисдикцију смедеревске цркве.

Столовање на архиепископској столици у Охриду Прохора, за кога Снегаров, као и раније за Доротеја, вели да је Словен,[56] повезало се са борбом да се уведе ред и обнове стара, па чак и прастара права Охридске архиепископије. У исто време је започео поглавар смедеревске цркве Павле борбу за обнову српске цркве у њеном ранијем опсегу. То је морало довести до жестоког сукоба.

О тој борби охридске и смедеревске цркве у првој половини XVI века постоје добро познати документи које је издао П. Костић у Споменику Срп. краљ. академије LVI – други разред 48 (1922), 32 – 39. Премда су ти документи давно познати и често проучавани, не може се рећи да су они докраја проучени.

У вези са тим документима треба прво истаћи да је раније из другог извора објављено писмо цариградског патријарха Јеремије од 1530. године[57] и да се оно готово од речи до речи слаже са писмом објављеним под II у горе поменутим документима, које је, наводно, потписано од четири патријарха. Друго што треба у вези са тим документима рећи јест то да постоји на једној књизи запис новобрдског митрополита Никанора из 7043 (1534 – 35) године у којем се каже да је за његове епархије била смућена велика црква охридска од неког Павла, смедеревског митрополита, па да седам година већ траје раскол, а на крају књиге да постоји „патријаршијско писаније" које о томе говори.[58]

Кад је реч о документима који се односе на сукоб охридске и смедеревске цркве који су објављени у Костићевој публикацији, треба истаћи да прва посланица александријског патријарха (док. I) и документ о првом сабору у Охриду (док. IV) не говоре уопште о сукобу охридске и смедеревске цркве. То су два најстарија документа, од којих је први датиран 25. јуна, без ознаке године, а други 25. дана без ознаке месеца године 7037. (1. септ. 1528 – 31 авг. 1529). Пада у очи да су

[56] М. Снѣгаров, *н. д*, 187.

[57] Види нап. 75.

[58] Д. Сп. Радојичић, *Два примера Руварчеве точности*, Споменица И. Руварца, Н. Сад, 1955, 129, 130 (објављен и факсимил); *О књизе Птоломеја*, Историјски часопис VI (1956), 62 (такође са факсимилом).

оба документа датирана са 25. даном, као да се ради о једном датуму. У том случају би први сабор у Охриду био одржан 25. јуна 1529. године, а писмо је датирано истог дана, или због тога што је прочитано на сабору, односно што је у вези са сабором, или због тога што није аутентично него од стране Прохора састављено. Уколико је Прохор и добијао посланице патријарха које наводи, он их је по своме прерађивао. Прво писмо или тобожње прво писмо александријског патријарха је у вези са првим сабором у Охриду. Из тога писма се види да је у Охридској архиепископији било несређено стање, да се Прохор жалио цариградском патријарху, а овај је обавестио александријског патријарха. Писмо је осуда појава у Охридској архиепископији од стране александријског патријарха као васељенског судије. Али, то писмо не само да не говори изричито ништа о покрету српског свештенства него изричито спомиње смутње у основним деловима Охридске архиепископије, јер осуђује костурског епископа који је недостојан. Истина, писмо каже да има и других који су му слични.

Сабор у Охриду, који је сазван да расправи те смутње у митрополијама и епископијама Охридске архиепископије, био је састављен од архиепископа и митрополита и епископа који су дошли у „великују црков прјеосвешћенују Прву Јустинианију", а присуствовали су и клирици велике цркве охридске и властела „богохранимога града Охрида", као и свештеници и властела који су дошли из епископија.

Сабор је донео „суђеније" у којем се нарочито анатемишу они који би хтели пограбити архијерејско достојанства и они који су са њима и саветници њихови, па затим они који хоће без црквеног суда да скидају митрополите и епископе; осуђују се они митрополити и епископи који без знања архиепископа и сабора траже преко других кадија берате, а не преко кадија у Охриду, као што каже „повеља великога цара" (вероватно султанов берат архиепископу).[59] Осуђују се и њихове присталице и саветници. Даље се проклињу они свештеници и остали који чине друга безакоња. То „суђеније" је потписало дванаест митрополита и епископа и „посланик" дебарског епископа, иако је овај документ потписао дебарски епископ лично. Међу потписаним епископима су и са српских епархија новобрдски, студенички и призренски митрополити и пећки и нишки епископи. Реч је о митрополијама и епископијама отргнутим од Србије закључно до 1455. године. Зато треба истаћи да су одсутни сви епископи из северне Србије, Босне и Херцеговине и других области које су припадале српској цркви. Поред тога, на документу нема потписа и неких епископа

[59] Ако се израз „повеља великога цара" односи на берат архиепископату – а то је највероватније – онда то не може бити посебно издата заповест. Акт првог сабора у Охриду не позива се на посебно издату заповест, на посебан ферман, него се позива на једну општу одредбу из берата.

из Македоније и Албаније. То сведочи не само да нису епархије које су припадале самосталној српској цркви признавале јурисдикцију Охридске архиепископије, него и то да није уведен пуни ред ни у епархијама које су припадале Охридској архиепископији.

Иако „суђење" првог сабора у Охриду не спомиње поглавара смедеревске цркве Павла, нити у њему ишта указује да се односи на борбу српског свештенства, ипак се тај сабор вероватно бавио и тим питањем. То се види по томе што је текст одлука првог сабора повезан садржински са извештајем о раду другог сабора на којем су осуђени Павле и Теофан. Осим тога, запис новобрдског митрополита Никанора из 7043 (1534 – 1535) године каже да је пре седам година започео раскол под водсвом смедеревског митрополита Павла. Никанор је учествовао на првом сабору у Охриду.

Да ли је сукоб између охридске и смедеревске цркве почео тако што је охридски архиепископ Прохор започео акцију против самосталности српске цркве, тражећи подвргавање њених епархија Охридској архиепископији, или је Павле као поглавар српске цркве у Смедереву започео акцију придобијањем присталица међу епископима српских и македонских епархија под јурисдикцијом Охридске архиепископије, не може се са пуном тачношћу утврдити. Оживела је и стара жеља Охридске архиепископије да поврати своју територију из времена оснивања, односно из времена Василија II Македонског, а јавила се и тежња српске цркве да успостави некадашњу територију Пећке патријаршије. Раније су наши историчари, уколико су стајали на становишту да је смедеревска црква била подвргнута Охридској архиепископији, сматрали да се поглавар смедеревске цркве са осталим српским свештенством побунио против Охридске архиепископије и да је повео борбу за обнављање Пећке патријаршије. Они који су стајали на становишту да је до тог момента постојала самостална српска црква сматрали су да је сукоб почео на тај начин што је охридски архиепископ Прохор тражио све српске епархије под своју власт. Љ. Стојановић је, штавише, унео забуну тврдећи да постоје сведочанства да је Прохор тражио припајање Србије Охридској архиепископији.[60] Да Прохор није пре 1530. тражио припајање северних српских епархија говори то што писмо александријског патријарха и одлуке првог сабора

[60] Љ. Стојановић каже (Глас Срп. краљ. ак. CVI, 127) да Гелцер вели по М. Мелаксосу да је Прохор дошао у Цариград да тражи под своју управу Бер, а по Мелетију Атинском „да тражи Србију", али да је Прохорово тражење одбијено. Међутим, код Гелцера (H. Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida*, Leipzig 1902, 24) се назив Σερβια односи на Серфиџе, а не на Србију (види: M. Lascaris, *Joachim, métropolite de Moldavie etc*., Académie roum., Buletin de la section hist. XII, Bukurešt 1927) Р. Веселиновић (стр. 275 – 276) ставља тобожње Прохорово тражење Србије (Веселиновић тумачи: Пећке патријаршије) тек у 1536. годину, јер везује то са Прохоровим тражењем Бера, а то датира, према Гласнику СУД VIII, 129, у 1536. годину.

не спомињу уопште покрет српског свештенства под водсвом Павла, као да се још није уопште поставило питање подвргавања епархија српске цркве под јурисдикцију Охридске архиепископије. Први сабор као да је само расправљао о „смутњама" у епархијама Охридске архиепископије, оним епархијама које нису припадале самосталној српској цркви. Потписи митрополита и епископа на „суђењу" првог сабора говорили би зато да је покрет под водсвом Павла само придобијао присталице међу неким епископима Охридске архиепископије, користећи се невољама Охридске архиепископије. То би се могло наслутити и по томе што међу потписницима нема кратовског епископа, а на другом сабору је осуђен кратовски епископ Пахомије.[61] Чињеница што нема потписа епископа из северне Србије, Босне и Херцеговине говори још више за то да се није још уопште поставило питање припајања тих епархија.

У нашој науци, уколико је она узимала да је српска црква постојала као самостална до тридесетих година XVI века, досада је сматрано да је сукоб између, Охридске архиепископије и српске цркве започео због тога што је српска црква укинута и подвргнута Охридској архиепископији. То је, наводно, изазвало отпор српске цркве. Тако су мислили Љ. Стојановић и Ј. Радонић. Тако је мислио раније Б. Ђурђев, а тако је мислио и М. Мирковић.[62] То међутим, није баш тако сигурно као што изгледа. Извори као да пре говоре да је сукоб почео деловањем поглавара српске цркве.

Тек у писму цариградског патријарха Јеремије и у другом писму александријског патријарха из 1530. године[63] први пут се говори о отцепљењу Пећи од охридске цркве и покрету српског свештенства под водсвом Павла, а у њима се осуђује покрет српског свештенства за рестаурацију Пећке патријаршије.

Али, да би се добила тачна представа о догађајима у вези са покретом српског свештенства и односом Охридске архиепископије према њему, потребно је утврдити неке карактеристике докумената који дају податке о томе, а то су преостала четири документа, од којих је један запис о раду сабора у Охриду, одржаног 13. марта 7040 (1532) године, а три друга су писма, посланице патријарха.

---

[61] Јордан Иванов, *Български старини изъ Македония*, София 1931, 571, каже да треба читати Крајина место Кратово.

[62] Љ. Стојановић, *Српска црква од Арсенија II до Макарија*, Глас СКА CVI, други разред 61, 113 – 131; Ј. Радонић, *Римска курија и јужнославенске земље од XVI до XIX века*; Br. Đurđev, *Srpska crkva pod turskom vlašću do 1557 godine*, Hist. zbornik, Zagreb, 1/1958, 20 – 28; М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1459 – 1766)*, Београд 1965, 53 – 69.

[63] Чак ако се претпостави да је друга посланица александријског патријарха чисти фалсификат начињен од стране Прохора (то ипак неће бити), и онда је она савремено сведочанство, чак можда и важније него ако је оригинална.

Прва је друга посланица александријског патријарха (док. III) од месеца „орармутеа" (?!) индикта трећег, који је био 7038. године, а како је било после Ускрса, то је писмо писано између 17. априла и 31. августа 1530. године. У писму се вели да је патријарх, кад је о Ускрсу посетио Јерусалим, дознао од једног Србина духовника из Свете Горе о „скандалу" који је међу Србима изазвао Павле „разорник архијерерства". Патријарх поводом тога осуђује Павла и покрет српског свештенства, наводећи да је некад у Срба био архиепископ, али да га сада нема. Текст те посланице је под сумњом, као и текст првог писма александријског патријарха. У сваком случају, ако је и добио посланицу од александријског патријарха, Прохор је унео у текст много свога. Свакако је чудно што обе посланице александријског патријарха нису прецизно датиране.

Затим долази посланица четири патријарха од септембра 7039 (1530) године, као одговор Прохору на његову жалбу (док. II). То је стварно посланица цариградског патријарха Јеремије, која је – како то сведочи документ VI – прочитана на сабору и чији текст знамо из других извора. Прохор је посланици цариградског патријарха додао имена и осталих патријараха. Од свих посланица које се налазе у овој збирци то је једина за коју се може са сигурношћу утврдити да ју је Прохор добио и да је унео текст посланице приближно тачно.

У тој посланици цариградски патријарх (по овом тексту сва четири патријарха) вели да је Павле уз помоћ неких људи поткупљивањем отргнуо пећку цркву од охридске, па се архиепископ Прохор обратио да се установи да ли је то по закону и правилно. По царским хрисовуљама, вели посланица – Пећ и сва српска земља припадају Охридској архиепископији. У посланици се проклиње онај ко у том погледу уноси смутњу.

Посланица цариградског патријарха Јеремије је наведена као доказ да је српска црква била подвргнута Охридској архиепископији и пре 1532. године. У тој посланици збиља стоји да према старим царским хрисовуљама Пећ и српска земља припадају Охридској архиепископији, да је тако „од почетка до сада". Пре тога патријарх Јеремија каже да је Пећка архиепископија испрва била потчињена Охридској архиепископији, да је – како неки кажу – насиљем отргнута од ње и постала аутокефална, али да није остало тако до његова времена, већ да је поново припојена Охридској архиепископији, јер јој аутокефалност и није била призната од васељенског сабора. Тенденција те посланице је јасна. Јеремија тврди да је у његово време Пећка архиепископија под јурисдикцијом Охридске архиепископије, да је Павле насилно отргао од охридске цркве. Уколико се тиче саме Пећи, ранијег седишта српске цркве, то је тачно. Међутим, патријарх Јеремија не признаје наследницу српске цркве, смедеревску цркву, јер он не признаје уопште да је некадашња аутокефалност српске

цркве била на црквеном закону основана. Да је Јеремијина посланица доказ да није пре Павлове акције постојала смедеревска црква која није признавала јурисдикцију охридске цркве, не би се могло рећи. Исто тако је лако разумети зашто ови документи и Никаноров запис зову Павла само епископом и митрополитом смедеревским који се огласио самовласно архиепископом, па чак и патријархом. Павле је, међутим, ушао у спискове патријараха српских, иако не на месту где спада него између Макарија и Антонија.

Посланица патријарха Јеремије сведочи јасно да је поглавар смедеревске цркве отргнуо Пећ и неке друге епархије од охридске цркве пре септембра 1530. године.

Документ бр. V директно, без увода, говори о раду другог сабора у Охриду, који је одржан 13. марта 7040 (1532) године, годину и дана после посланице цариградског патријарха Јеремије. Сабору је присуствовао и Павле, па се, према том сведочанству, држао покајнички. Сабор је осудио Павла и покрет српског свештенства. Документ су, поред Прохора, потписала тридесет и два епископа, међу њима и сви епископи српских епархија. Неки од њих су постављени од архиепископа Прохора уместо збачених епископа. Тако се као смедеревски епископ на том документу потписао Теодосије.

Потребно је нарочито подврћи критици последњи документ у Костићевој публикацији. То је посланица антиохијског патријарха Михаила, јерусалимског патријарха Кирила и Прохора, „архиепископа Прве Јустинијане и папе Бугарима, Србима, Поморју и осталом". Писмо је датирано 20. јуна 7049 (1541) године. Стојановић је истакао да је Прохор сам саставио ову посланицу, а да је додао другу двојицу, јер је, по Лекијену, јерусалимски патријарх био 1541. године Герман II (1534 - 1579), а антиохијски патријарх је био Михаило до 1540. године, па није могао потписати акт 1541. године. Стојановић допушта могућност да година није можда тачно преписана, да је преписивач рђаво прочитао ѧ место ѧ (таквих погрешака има у записима), па би требало да буде 1533. година, а не 1541. година (што значи да је посланица писана годину и три месеца после другог сабора у Охриду). Стојановић ставља том датирању две сметње. Прва – што се не спомиње Кирило као јерусалимски патријарх и друга – што се овде не спомиње цариградски патријарх Јеремија, „а и он би јамачно био у друштву".[64]

Мора се истаћи да ова посланица указује на то да је Прохор збиља добио посланице од четири патријарха. Он је те посланице прерадио, унео их у свој текст, осим посланице цариградског патријарха, где је уз мале измене оставио текст посланице, а само додао потписе четири

[64] Љ. Стојановић, *Српска црква од Арсенија II до Макарија*, 120.

патријарха. Ево чим би ова посланица сведочила да је Прохор збиља добио посланице од сва четири патријарха. Он је добио посланицу од александријског патријарха пре првог сабора, јер се цариградски патријарх Јеремија обратио њему као васељенском судији, а другу посланицу истог патријарха, коју је донео Србин калуђер из Св. Горе, пре другог сабора у Охриду. Цариградски патријарх Јеремија је пре другог сабора дао своју осуду. После сабора су дали осуду антиохијски и јерусалимски патријарси. Због тога нису на последњој посланици потписани ни цариградски патријарх ни александријски патријарх.

Али кад је добио све осуде, архиепископ Прохор је саставио коначну осуду. Он је сам себе ставио у последњем документу и, сходно своме поступку, додао имена два патријарха који су накнадно дали осуду покрета српског свештенства. То је заправо коначна осуда, акт о анатеми коју је саставио архиепископ Прохор, пошто је имао сагласност сва четири васељенска патријарха на одлуку црквеног сабора Охридске архиепископије.

Снегаров овако приказује догађаје. Крајем 1529. или почетком 1530. одметнуо се Павле. Априла 1530. александријски патријарх Јоаким шаље осуду. Прохор иде у Цариград за помоћ. Цариградски патријарх шаље посланицу којом осуђује Павла. Први сабор у Охриду свргао је Павла, други сабор 1532. године је потврдио одлуку. После тога Павле заузима столицу у Пећи и затвара Прохора. Архиепископ Прохор је успео да се ослободи и да исходи ферман. На дан 20. јуна 1541. одржан је трећи сабор који је лишио Павла свештеничког чина.[65] Сличан приказ догађаја је унесен и у прву књигу Историје македонског народа (*Историја на македонскиот народ I*, Скопље 1969, 254). Р. Веселиновић такође мисли да је 1541. године одржан сабор у Охриду, па још тврди да су му присуствовали антиохијски и јерусалимски патријарх. У књизи Српска православна црква (Београд 1969) излажу се догађаји по Веселиновићевом приказу.

Међутим, из текста последњег документа, из текста документа о коначној осуди, јасно је да Прохор описује поново детаљније рад сабора од 1532. године, и оно што се догађало пре тога сабора, што је довело до сукоба. На сабору који се спомиње у том тексту прочитана је посланица цариградског патријарха Јеремије. То је патријархово писмо од 1530. године. Нема говора о томе да је 1541. године одржан трећи сабор. Потпуно је јасно из карактера и садржине самог документа да је тачна Стојановићева коректура да документ бр. VI у Костићевој публикацији треба датирати са 1533. годином.[66] Још је из посланице патријарха Јеремије, чији је текст

[65] М. Снѣгаров, *н. д*, 20 – 24.

[66] Не можемо се упустити да са сигурношћу утврдимо кад су били на патријаршијској столици патријарси који фунгирају као потписници на документу бр. VI код Костића. Стојановић није обратио пажњу на то да се у документу спомиње цариградски

несумњив, јасно да је Павле отцепио Пећ од Охрида пре септ. 1530. године. Не може бити говора о томе да је Павле прогласио обнављање Пећке патријаршије тек после другог сабора у Охриду, после 1532. године.

Према изворима које имамо, догађаји око сукоба Охридске архиепископије и српске цркве текли су овако. Архиепископ Прохор је доласком на престо предузео да среди стање у својој архиепископији. Он је од цариградске патријаршије затражио помоћ. Цариградски патријарх Јеремија, којем је то било друго патријарховање (1523 – 1537), изашао је у сусрет Прохору да среди стање у својој архиепископији. Јеремија се обратио александријском патријарху да подржи Прохора. На основу посланице александријског патријарха сазван је сабор у Охриду 1528. или 1529. године (можда баш 25. јуна 1529. године). Сабор је осудио смутњу и неред у архиепископији. И рад Павла, поглавара смедеревске цркве, био је вероватно на дневном реду, иако у званичном акту није споменут.

Сабор је био повод за заоштравање односа између охридске и смедеревске цркве. Дотада нерегулисани односи међу њима почели су се решавати. Поглавар смедеревске цркве хтео је повратити српској цркви стару територију, а архиепископ Прохор је хтео успоставити још старије границе Охридске архиепископије које би обухватиле и смедеревску цркву.

Према сведочанству патријарха Јеремије, Павле је подмићивањем успео да отцепи Пећ и неке друге епархије од Охридске архиепископије. Према сведочанству анатеме коју је написао Прохор после другог сабора и после добијања сагласности од свих патријараха, Павле се прогласио патријархом. Тамо стоји: „... и себје самоволње архиепископа, паче же и патриарха прјеименовав". Како је то казано, излази да је Павле прво био проглашен архиепископом, па тек касније патријархом. Из тога би се могло

патријарх Јеремија. Али се из те чињенице не може човек определити ни за 1533. ни за 1541. годину. Јеремија је био патријарх од 1525. до 1545. године. Cavide Isiksal, *Osmanli imapratorluğu idaresinde Istanbul Rum patriklerin tam listesi ve siyasi faliyetler-inden örnekler*, Belgerle Türk tarihi dergisi 18. mart 1969, доноси званичну оверену листу цариградских патријараха, под турском влашћу сачињеном почетком XX века. Јеремија I је ту забележен три пута: прво 1520 – 1522, други пут 1523 – 1537 и трећи пут 1537 – 1545. Јеремија је, дакле, био патријарх и 1533. и 1541. године. По Шпулеру (B. Spuler, *Die Morgenländischen Kirchen*, додатак Patriarchenlisten), Јоаким III је био антиохијски патријарх 1530/31 – пре новембра 1534, а Михаило VI пре 10. новембра 1534 - 1542/3. По Стефанидису се не слажу никако подаци о антиохијским патријарсима са подацима у документу бр. VI. Јерусалимски патријарси су по Стефанидису, били Доротеј II 1506 – 1537, а Герман I 1537 – 1579. Из таквих података ништа се не може извући. Можда ће најбоље бити да се цитирају подаци из Вуковићева Зборника или Општака из 1538. Онде се наводе: цариградски патријарх Јеремија, александријски Јоаким, антиохијски Михаило и јерусалимски Герман. Код нас се, дакле, сигурно знало да је од 1537. године јерусалимски патријарх био Герман. Да је Прохор 1541. године писао анатему, не би могао ставити да је јерусалимски патријарх Кирил.

закључити да је прво Павле изабран за архиепископа смедеревске цркве, да је започео енергичну акцију за успостављање српске патријаршије у старом обиму, да се домогао Пећи и прогласио патријархом.

То је била, очигледно, обнова Пећке патријаршије. Јасно је да је српска црква у прво време добила спор. То све не би могло бити без сагласности турских власти. Уосталом, писмо патријарха Јеремије сведочи да је Павле отцепио Пећ од охридске цркве уз сагласност турских власти и поткупљивањем, митом, што ће рећи да је исходио званично признавање Пећке патријаршије од турских власти.

Смедеревска црква је морала имати упоришта код локалних турских власти у смедеревском санџаку. Смедеревски санџакбег са седиштем у Београду, као командант Београда који води акције против Угарске под Хабсбурговцима и води надзор над Угарском под вазалним краљем, ослањао се добрим делом на Србе мартолосе.[67] Српска црква у северној Србији је економски добро стајала. Северна Србија је у то време имала доста Срба спахија, кнезова, војничких старешина, а било је нешто Срба грађана.[68] Поглавар Смедеревске цркве је могао прибавити новчана средства да исходи обнављање Пећке патријаршије. Посланица цариградског патријарха Јеремије каже да је Павле добио помоћ од мирјана. Положај северне Србије и народа у њој у оквиру Османске Империје није тада био непогодан за акцију смедеревске цркве. Било је то време турских похода преко Саве и Дунава, време колонизације освојених крајева у Срему и источној Славонији, а народ у северној Србији и Срби војници и њихове старешине имали су важну улогу у томе.

Да је Пећка патријаршија обновљена уз сагласност турских власти види се и по томе што је Павле успео да Прохора стрпа у тамницу, као што то у акту анатеме вели сам Прохор. Јасно је Павле није могао то спровести само као акт самовољног насиља. То се могло догодити само ако је српској цркви признато право на обнову Пећке патријаршије, а Прохор и неки епископи се успротивили томе.

Таква Павлова силовитост је изазвала реакцију код оног српског свештенства које је било уз охридског архиепископа. Могуће је да александријски патријарх није у Јерусалиму случајно чуо од једног Србина калуђера што се догодило, већ да су Светогорци Срби послали изасланика. Посланица александријског патријарха Прохору тада би била разумљива.

Прохор се успео избавити из тамнице. Он је отпутовао у Цариград и затражио помоћ од патријарха Јеремије. Цариградски патријарх је стао

[67] То се добро види из опширне студије М. Васића, *Мартолоси у југословенским земљама под турском владавином*, Сарајево 1967.

[68] Као што сада знамо из турских дефтера, манастири и цркве су делимично очували имања. Они су та имања држали и пре обнављања пећке патријаршије. Штавише, манастири су у том погледу боље стајали раније него када је наступила „продаја цркава и манастира", једну деценију иза обнављања Пећке патријаршије.

на страну Прохора и издао посланицу којом осуђује обнављање Пећке патријаршије и анатемише Павла и свакога ко би на томе радио.

У овим посланицама из 1530. године се говори први пут о томе да српска црква у целини треба да припадне Охридској архиепископији. Старија документа, прва посланица александријског патријарха и акт који се односи на први сабор у Охриду, не говоре о томе. Како је могуће да прва посланица александријског патријарха не спомиње покрет за отцепљење смедеревске цркве, ако је она раније била подвргнута Охридској архиепископији, а спомиње костурског епископа! Зашто први сабор у Охриду не спомиње отцепљење смедеревске цркве, иако нису присуствовали епископи смедеревске цркве, а ипак је у Прохоровој конструкцији документа акт првог сабора повезан са другим? У време одржавања првог сабора у Охриду је сукоб између смедеревске и охридске цркве у неком облику већ започео, као што се то зна из записа новобрдског митрополита Никонора из 1534 – 35. године, јер у њему стоји да сукоб траје већ седам година. Из тога би излазило да у време одржавања првог сабора у Охриду још није био постављен од стране Охридске архиепископије одлучан захтев за припајање српске цркве охридској, али да је сукоб већ почео и имао свог корена у нерашчишћеним односима између њих, вероватно због питања неких граничних епархија. Одсуство кратовског епископа на првом сабору (један кратовски епископ осуђен је на другом сабору) указивало би на то. Тек после Павлова посезања за патријаршијском столицом у Пећи и оштрог сукоба између Павла и Прохора, после Прохорова страдања, поставила је охридска црква свој захтев за припајање смедеревске цркве, позивајући се на повеље византијских царева. У томе је Прохор добио подршку цариградског патријарха, што се несумњиво може утврдити из извора, и александријског патријарха, у што се донекле може сумњати.

Али, сагласност патријараха није била довољна да се реши спор између охридске и смедеревске цркве. Требало је исходити да султан укине српску цркву, да нареди да се припоји охридској. То је Прохор постигао уз помоћ цариградског патријарха, а овај вероватно уз помоћ великог везира Ибрахим-паше, пореклом Грка. Добијен је царски ферман којим се наређује да се сазове црквени сабор.

Сабор који је одржан 13. марта 1532. године је осудио и проклео Павла и зворничког епископа Теофана. Према анатеми коју је написао Прохор, проклео је још и Неофита Лесновског и Пахомија Кратовског. Павле је присуствовао сабору и покајнички се држао.

Тиме је коначно постигнуто црквено уједињење македонских и српских епархија, чему је тежила Охридска архиепископија, везујући се за традицију из оног времена када је она била призната од византијског цара. Охридски архиепископ Прохор оживео је некадашњи став архиепископа Хоматијана

којим се оспоравала канонска ваљаност постојања српске цркве. Да учврсти такву црквену политику, Прохор је обратио пажњу развијању словенске писмености у архиепископији. Његов верни присталица новобрдски митрополит Никанор био је радник на српској књизи.

Смедеревска црква, која се дуго држала оквира створених под турском влашћу, у ово време повела је акцију да обнови Пећку патријаршију. У томе је привремено успела, али је врло брзо претрпела пуни неуспех.

Фактичко стање на терену након сабора 1532. године

Охридска архиепископија није могла спровести стварно припајање смедеревске цркве. Истина, на сабору у Охриду, на којем је осуђена акција Павла и његових присталица, били су присутни епископи из свих српских епархија. Али су многи од њих били од Прохора постављени на место збачених епископа.

Да се стварно припајање неких српских епархија није могло остварити, види се по једном изразитом примеру. Године 1531. се у једном запису спомиње херцеговачки митрополит Марко.[69] На саборском акту из 1532. године, међутим, као херцеговачки митрополит је потписан Максим. Али је 1534. године осветио антимис опет херцеговачки митрополит Марко.[70] То показује да је Марко уклоњен од стране Прохора и да је на његово место постављен Максим, али да је упркос томе стварно остао Марко митрополит херцеговачки. Уосталом, новобрдски митрополит Никанор у запису из 1534 – 35. године каже да раскол који је започео Павле још увек траје. Тај запис који је већ раније споменут гласи: „Сије писах аз смерни митрополит новобрдски Никанор в лет(о) 7043. За сије епархије бист смуштена великаја црквохридскаја од некојег(о) Павла, митрополита смедеревскаго, 7 лет никако же мир преложи се од расколи, јако же ти писаније патријаршскоје кажет на крај сеј књиже." Запис новобрдског митрополита није доказ да се баш под Павловим водством наставила борба смедеревске цркве до времена када он пише (1534 – 5). Он једино што сведочи да је пре седам година почео „раскол" под Павловим водством, да „раскол" још траје, да о томе на крају књиге постоји патријархово писмо (вероватно је то писмо цариградског патријарха из 1530. године). Таква интерпретација само може да се сложи са сведочанствима које ћемо даље навести.

Ако желимо да доведемо неке податке у сагласност, не може се узети, према сведочанству извора, да је Павле после 1532. године, после другог сабора у Охриду, био на челу борбе српског свештенства, на челу смедеревске цркве. То се чак не може ни логички претпоставити. Павле је

[69] Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 470.

[70] *Исто*, бр. 477.

дошао на сабор и на њему се покајнички држао. Такво држање га није могло препоручити борбеним заступницима самосталности српске цркве, који су, према сведочанству митрополита новобрдског Никанора, наставили са „расколом" и после 1532. године. Место Павла изабран је други архиепископ у смедеревској цркви. Већ августа 1532. године, само неколико месеци после другог сабора у Охриду, спомиње се архиепископ Василије.[71] У запису се вели да су то „лета љута и напрасна", што се очигледно односи на сукоб са Охридском архиепископијом и на одлуке другог сабора у Охриду. Тај податак о архиепископу Василију може бити само тако протумачен ако његово сведочанство не поричемо, за што озбиљна разлога нема. После 1532. године Павле се налази ван земље. Он по страним земљама моли милостињу као страдалник. Он се тамо представља као старешина српске цркве; тужи се на турске зулуме које је претрпео.[72] Разумљиво је да се он тужи на турске зулуме, а да не каже да је збачен од охридског сабора и да је уклоњен од својих.

По Сопоћанском поменику, после Никодима уписан је Павле. Сви остали пописи старешина српске цркве, уколико је у њима уписан Павле, стављају га иза Макарија, на место где не спада.[73] Сопоћански поменик после Павла наводи пре Макарија још Теодосија и Теофана.[74] Теодосије не мора бити бивши епископ пећки из 1520. године – како се то досећа Љ. Стојановић.[75] Могао би пре бити Теодосије, који је учествовао као смедеревски митрополит на сабору у Охриду место Павла. Он је могао прећи у опозицију према охридској цркви, па пошто је већ именован за

[71] *Исто*, бр. 471.

[72] Ђ. Сп. Радојчић, *Прилог биографији Павла, епископа смедеревског*, Весник срп. цркве XXXII (1927), 628 – 29. Радојчић цитира годином недатирано писмо влашког војводе Радула VI Пајсија (владао 1535. до 1545. године), па мисли да је Павле могао тек после 1541. године отићи у стране земље, јер документ бр. VI у Костићевој збирци није подвргао критици. Павле је из земље могао отићи знатно раније, па чак је могао отићи одмах 1532. године. Препорука Павла у писму влашког војводе не каже кад је Павле отишао из земље.

[73] Ту се Павле рачуна као патријарх.

[74] Упореди саопштење Гиљфердинга (Записки Импер. Руского геогр. общества XIII, 1859, 150). Руварац у раду О каталозима пећких патријараха (Гласник XXIII) на стр. 243. цитира по Гиљфердингу податке из Сопоћанског поменика, а на стр. 246. допушта да се Теодосије и Теофан (Руварац ставља и Филипа, али то име није из Сопоћанског поменика нити је запис тада био тачно датиран), којих нема у другим именицима, могу можда уврстити између Арсенија II и Макарија.

[75] Љ. Стојановић, *Српска црква од Арсенија до Макарија*, Глас CVI, С. Карловци 1923, 129. – Стојановићево досећање да је Теодосије из Сопоћанског поменика бивши пећки епископ Теодосије из 1520. године нема оправдања, јер Теодосије није потписан међу епископима на првом сабору у Охриду (1528. или 1529). Тада је био пећки епископ Симеон.

смедеревског митрополита, могао је бити признат за архиепископа после Василија. Разуме се да пећки епископ Теодосије из 1520. и именовани смедеревски митрополит Теодосије на охридском сабору могу бити иста личност. Али су то све досећања не баш много оправдана. Обе личности, и пећки епископ Теодосије и смедеревски митрополит Теодосије, из охридске су цркве, па нема никаква оправдана разлога да се претпостави да су постали присталице смедеревске цркве. Теодосије у Сопоћанском поменику који долази у списку после Павла биће нека друга личност. Међутим, Теофан који се после Теодосија наводи пред Макаријем међу поглаварима српске цркве свакако ће бити на сабору у Охриду проклети зворнички епископ Теофан – као што је то указао Љ. Стојановић.[76] Ово би показивало јасно, поред сведочанства о архиепископу Василију из 1532. године, да српска црква постоји и после 1532. године као самостална црква и да се оштро опозиционо односи према охридској цркви којој је званично припадала од те године.

Сопоћански поменик завршава стари низ старешина српске цркве Никодином, али наставља нови низ не Макаријем него Павлом и његовим наследницима, јер је вероватно после акције поглавара смедеревске цркве за обнављање Пећке патријаршије порастао утицај самосталне српске цркве на неке српске области под јурисдикцијом Охридске архиепископије.

Да је српска црква успевала да одржи своју стварну самосталност показује то што се 1543. године спомиње архиепископ Јосиф у запису који је направљен на једној књизи која је преписана у Студеници.[77] На Првом сабору у Охриду 1528. или 1529. године међу епископима је уписан „студенички" (рашки) митрополит Никон, на другом сабору у Охриду 1532. године је уписан „новопазарски" (рашки) митрополит Симеон, који је после Прохорове смрти постао 1550. године охридски архиепископ. То значи да је рашка епархија и пре Павлове акције и 1532. и 1550. признавала охридску архиепископију. Међутим, у Студеници се 1543. године признаје архиепископ смедеревске цркве. То показује, као и Сопоћански поменик, или да су поједини делови свештенства одступали од става који је заузела у сукобу рашка епархија, или да се читава епархија у том погледу колебала.

Поглавари српске цркве пре 1532. године, као архиепископ Јован и митрополит Марко, били су старешине оног дела српске цркве који није био подвргнут Охридској архиепископији, а који је био званично признат од стране Турака као самостална црква. Архиепископ Павле је чак успео да буде врло кратко време признат као поглавар обновљене Пећке патријаршије. Василије, Теодосије, Теофан и Јосиф били су по традицији изабрани

[76] Љ. Стојановић, *Српска црква од Арсенија до Макарија*, Глас CVI, С. Карловци 1923, 129.

[77] *Записи и натписи IV*, бр. 6260.

поглавари српске цркве која је званично била подвласна Охридској архиепископији, а стварно се одржала као самостална.

У исто време, као и раније, охридски архиепископ је имао стварну власт над неким јужним епархијама бивше Пећке патријаршије.[78] Архиепископ Прохор је обилазио те епархије и трудио се да се у њима развије словенска писменост, продужавајући црквену политику коју је започео. Настојање да се задовољи српско свештенство представља свакако и долазак рашког митрополита Симеона на столицу охридског архиепископа после Прохорове смрти (1550). Али је он уклоњен са положаја након пола године.[79]

Уклањање Симеона са положаја охридског архиепископа морало је још више заоштрити одбојни став српског свештенства према Охридској архиепископији. Вероватно је због тога ускоро дошао за охридског архиепископа опет епископ из српских епархија. Пред обнављање Пећке патријаршије био је охридски архиепископ Никанор, који је умро 1557. године. То што је он уписан у поменику и Општем листу пећке цркве биће да је због тога што је представљао словенски курс, јер је осим њега уписан још само Прохор од охридских архиепископа, а у поменику лесновског манастира уписан је поред Прохора још само Доротеј, који је такође заступао словенски курс. Можда је архиепископ Никанор бивши новобрдски митрополит Никанор, који је раније био радник на српској књизи, оснивач штампарије у Грачаници.[80]

Ускоро је дошло до обнављања Пећке патријаршије под Макаријем Соколовићем (1557), до другог њеног обнављања, које ће донети трајно решење сукоба између охридске и српске цркве. Епархије северне Македоније припале су Пећкој патријаршији.

Обнављање Пећке патријаршије под Павлом, што се завршило успехом, имало је – тако се бар да наслутити – за собом одређени турски политички интерес који се очитовао у важности српског народа у турском продирању и учвршћењу у средњој Европи. Смедеревска црква је због тога успела да извесно време тријумфује у сукобу са охридском црквом. Ту су утицаји личности мање били пресудни. Не би се то исто могло рећи за успех Охридске архиепископије у борби против обнављања Пећке патријаршије. Истина, и то се да донекле протумачити конзервативношћу турске управе и извесним поштовањем легитимитета, а утицајем цариградског патријарха

[78] Исто I, бр. 547, IV бр. 6269 (из 1548. године) и др.

[79] Исто IV, бр. 6273 и 6274.

[80] Никанор је као новобрдски митрополит први потписан на акту првог сабора у Охриду (1528. или 1529). Последњи сигуран спомен Никанора као новобрдског митрополита је из 1550 (Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 554). Године 1569. су пописане Никанорове књиге (*Записи и натписи I*, бр. 675). Није немогуће да је Никанор умро 1557. године, а да је његова библиотека као заоставштина пописана дванаест година касније.

Јеремије огласили су Павлову акцију незаконском надлежни патријарси. Међутим, иза тога акта, ипак, није стајао турски политички интерес, него, изгледа, више лични утицај великог везира Ибрахим-паше. Стога је смедеревска црква и после 1532. године стварно могла наставити живот као и раније, иако је званично била припојена Охридској архиепископији. Обнављање Пећке патријаршије под Макаријем Соколовићем има, вероватно, иза себе велики лични утицај Мехмеда Соколовића, али се и иза тога акта даду наслутити исти османски интереси као иза првог обнављања Пећке патријаршије.

Кад је утврђено да је постојала смедеревска црква од 1459. до 1557. године, до 1532. чак ни званично неприпојена Охридској архиепископији, онда постаје разумљивији акт обнављања Пећке патријаршије. Испред њега се налази борба српског свештенства и смедеревске цркве за обнављање Пећке патријаршије.

Чињеница да је постојала српска црква после 1459. разјашњава како се могла очувати феудална традиција у српском народу у оном обиму и у оној снази у којој се очувала под турском влашћу. Једно столеће непостојања српске цркве не би баш могло да објасни не само како је обновљена српска патријаршија стала одмах на своје ноге, него ни то како је могла одмах имати своју пуну улогу у чувању традиције српског народа. Без извесног историјског континуитета у улози самосталне српске цркве, то се не би дало објаснити. Врло жива традиција о светосавској цркви, која је постојала између 1459. и 1557. године и која је ушла као саставни део историјског обликовања Пећке патријаршије, могла се очувати у пуном обиму уз постојање самосталне српске цркве и пре обнављања, макар то била само територијално ограничена смедеревска црква.

Охридска архиепископија је борби српског свештенства за обнављање Пећке патријаршије супротставила своју борбу за црквено уједињење македонских Словена и Срба. У XV веку Охридска архиепископија је за време Матеја и за време Доротеја исказивала тенденције да оствари обнављње свога обима и значаја из доба свога оснивања и пре оснивања српске цркве. У борби против смедеревске цркве под Прохором охридска црква се позвала на своја права из времена Василија II Македонца.

Мора се истаћи да је борба Охридске архиепископије под Доротејом у XV веку и под Прохором у XVI веку да се припоје српске епархије црквено уједињење Срба са свим народима, односно деловима народа, у Македонији и Албанији под јурисдикцијом Охридске архиепископије. Али, како је у Македонији била огромна већина Словена и како је Охридска архиепископија имала стару словенску традицију која је раније била потиснута, а у време о којем говоримо почела да оживљава под неким архиепископима, то би са становишта историјско-етничких процеса – то

било уједињење Срба и Словена у Македонији које би било остварено путем црквеног уједињења територија на којима они живе.

Што се тиче примедбе да је у то време у црквеном животу Охридске архиепископије владала грчка и бугарска култура и литература, и да то, наводно, савремени извори потврђују, морамо да истакнемо да то није баш тако. Запис ђака Дмитра из 1466. године зове, истина, Доротеја бугарским архиепископом. У титули Доротеја и Прохора стоји такође да су бугарски архиепископи, али стоји такође да су српски. То је титулатура која потиче из времена кад је била бугарска власт над овим крајевима и византијска власт после бугарске која је оставила аутокефалну цркву какву је затекла. Али, ако је реч о словенској књижевности, односно о словенској писмености која је владала у Охридској архиепископији, онда тај извор нешто друго каже. Ђак Дмитар вели да му је Доротеј наредио да за потребе Охридске архиепископије преведе законик охридске цркве на српски језик. Акти о сукобу охридске и смедеревске цркве, који су били редиговани у Охридској архиепископији, вероватно од стране самог Прохора, писани су српском рецензијом старословенског језика, оним језиком који је био поред грчког званични језик у Охридској архиепископији. Може се констатовати на материјалу, на жалост доста оскудном, да је јачање словенског курса у Охридској архиепископији у другој половини XV и првој половини XVI века повезано са припајањем јужних српских епархија охридској цркви.

У Охридској архиепископији је у то време, уколико се употребљавало словенско писмо, владао српски језик него, тачније, словенско писмо у српској редакцији. Да савремени извори доказују да је, поред грчке, у Охридској архиепископији владала у XV и XVI веку бугарска писменост, то је тврђење које заиста не води рачуна о ономе шта извори кажу. Напротив, Охридска архиепископија није саображавала своју активност са културом у Бугарској која је била потчињена цариградској патријаршији већ се у другој половини XV и првој половини и средином XVI века борила за повезивање словенске хришћанске културе у Македонији под турском влашћу са хришћанском културом у Србији под турском влашћу. То је територија коју је Охридска архиепископија хтела црквено ујединити само што охридска црква није могла придобити одлучујући део српског свештенства. Процеси су се кретали ка дезинтеграцији раније повезаности, а српско свештенство је у већини тежило да успостави српску цркву у њеном старом обиму и значају. Етнички процеси у српском народу, а нарочито миграције према северу и северозападу, погодовали су да се то оствари, па чак да се у извесном смислу премаши.

При томе је обнављање Пећке патријаршије место црквеног уједињења Срба и македонских Словена довело до одвајања једног дела ових других од јурисдикције охридске цркве и припајање његово у црквеном погледу српској цркви која је је необично ојачала.

Закључак

По нашем мишљењу, догађаји око сукоба Охридске архиепископије и српске цркве текли су овако. Архиепископ Прохор је доласком на престо предузео да среди стање у својој архиепископији. Он је од цариградске патријаршије затражио помоћ. Цариградски патријарх Јеремија, којем је то било друго патријарховање (1523 – 1537), изашао је у сусрет Прохору да среди стање у својој архиепископији. Јеремија се обратио александријском патријарху да подржи Прохора. На основу посланице александријског патријарха, сазван је сабор у Охриду 1528. или 1529. године (можда баш 25. јуна 1529. године). Сабор је осудио смутњу и неред у архиепископији. И рад Павла, поглавара смедеревске цркве, био је вероватно на дневном реду, иако у званичном акту није споменут. Сабор је био повод за заоштравање односа између охридске и смедеревске цркве. Дотада нерегулисани односи међу њима почели су се решавати. Поглавар смедеревске цркве хтео је повратити српској цркви стару територију, а архиепископ Прохор је хтео успоставити још старије границе Охридске архиепископије које би обухватиле и смедеревску цркву.

Павле је успео да отцепи Пећ и неке друге епархије од Охридске архиепископије и после добијања сагласности од свих патријараха, Павле се прогласио патријархом с тиме што је прво био проглашен архиепископом. Из тога би се могло закључити да је прво Павле изабран за архиепископа смедеревске цркве, да је започео енергичну акцију за успостављање српске патријаршије у старом обиму, да се домогао Пећи и прогласио патријархом. То је била, очигледно, обнова Пећке патријаршије. Тако је српска црква у прво време добила спор и то уз сагласност турских власти.

Смедеревска црква је морала имати упоришта код локалних турских власти у смедеревском санџаку. Српска црква северној Србији је економски добро стајала. Северна Србија је у то време имала доста Срба спахија, кнезова, војничких старешина, а било је нешто Срба грађана. Поглавар Смедеревске цркве је могао прибавити новчана средства да исходи обнављање Пећке патријаршије. Положај северне Србије и народа у њој у оквиру Османске Империје није тада био непогодан за акцију смедеревске цркве. Било је то време турских похода преко Саве и Дунава, време колонизације освојених крајева у Срему и источној Славонији, а народ у северној Србији и Срби војници и њихове старешине имали су важну улогу у томе.

Да је Пећка патријаршија обновљена уз сагласност турских власти види се и по томе што је Павле успео да Прохора стрпа у тамницу, као што то у акту анатеме вели сам Прохор. Јасно је да Павле није могао то спровести само као акт самовољног насиља. Таква Павлова силовитост је

изазвала реакцију код оног српског свештенства које је било уз охридског архиепископа. Прохор се успео избавити из тамнице. Он је отпутовао у Цариград и затражио помоћ од патријарха Јеремије. Цариградски патријарх је стао на страну Прохора и издао посланицу којом осуђује обнављање Пећке патријаршије и анатемише Павла и свакога ко би на томе радио. У овим посланицама из 1530. године се говори први пут о томе да српска црква у целини треба да припадне Охридској архиепископији. Старија документа, прва посланица александријског патријарха и акт који се односи на први сабор у Охриду, не говоре о томе. Тек после Павлова посезања за патријаршијском столицом у Пећи и оштрог сукоба између Павла и Прохора, после Прохорова страдања, поставила, је охридска црква свој захтев за припајање смедеревске цркве, позивајући се на повеље византијских царева. У томе је Прохор добио подршку цариградског патријарха, што се несумњиво може утврдити из извора, и александријског патријарха, у што се донекле може сумњати.

Сагласност патријараха није била довољна да се реши спор између охридске и смедеревске цркве. Требало је исходити да султан укине српску цркву, да нареди да се припоји охридској. То је Прохор постигао уз помоћ цариградског патријарха, а овај вероватно уз помоћ великог везира Ибрахим-паше, пореклом Грка. Добијен је царски ферман којим се наређује да се сазове црквени сабор.

Сабор који је одржан 13. марта 1532. године је осудио и проклео Павла и зворничког епископа Теофана. Према анатеми коју је написао Прохор, проклео је још и Неофита Лесковског и Пахомија Кратовског. Павле је присуствовао сабору и покајнички се држао.

Тиме је коначно постигнуто црквено уједињење македонских и српских епархија, чему је тежила Охридска архиепископија, везујући се за традицију из оног времена када је она била призната од византијског цара. Ни Охридска архиепископија није могла спровести стварно припајање смедеревске цркве. Да се стварно припајање неких српских епархија није могло остварити, види се по једном изразитом примеру. Године 1531. се у једном запису спомиње херцеговачки митрополит Марко. На саборском акту из 1532. године, међутим, као херцеговачки митрополит је потписан Максим. Али је 1534. године осветио антимис опет херцеговачки митрополит Марко. То показује да је Марко уклоњен од стране Прохора и да је на његово место постављен Максим, али да је упркос томе стварно остао Марко митрополит херцеговачки. Уосталом, новобрдски митрополит Никанор у запису из 1534 – 35. године каже да раскол који је започео Павле још увек траје. Међутим, Павле после 1532. године, тј. после другог сабора у Охриду, није био на челу борбе српског свештенства, јер није био ни на челу смедеревске цркве. Већ августа 1532. године, само неколико месеци после другог сабора у Охриду, спомиње се архиепископ Василије. После

1532. године Павле се налази ван земље. Он по страним земљама моли милостињу као страдалник. Он се тамо представља као старешина српске цркве; тужи се на турске зулуме које је претрпео. Разумљиво је да се он тужи на турске зулуме, а да не каже да је збачен од охридског сабора и да је уклоњен од својих.

Да је српска црква успевала да одржи своју стварну самосталност показује то што се 1543. године спомиње архиепископ Јосиф у запису који је направљен на једној књизи која је преписана у Студеници. То показује, као и Сопоћански поменик, или да су поједини делови свештенства одступали од става који је заузела у сукобу Рашка епархија, или да се читава епархија у том погледу колебала.

Поглавари српске цркве пре 1532. године, као архиепископ Јован и митрополит Марко, били су старешине оног дела српске цркве који није био подвргнут Охридској архиепископији, а који је био званично признат од стране Турака као самостална црква. Архиепископ Павле је чак успео да буде врло кратко време признат као поглавар обновљене Пећке патријаршије. Василије, Теодосије, Теофан и Јосиф били су по традицији изабрани поглавари српске цркве која је званично била подвласна Охридској архиепископији, а стварно се одржала као самостална.

У исто време, као и раније, охридски архиепископ је имао стварну власт над неким јужним епархијама бивше Пећке патријаршије. Архиепископ Прохор је обилазио те епархије и трудио се да се у њима развије словенска писменост, продужавајући црквену политику коју је започео. Настојање да се задовољи српско свештенство представља свакако и долазак рашког митрополита Симеона на столицу охридског архиепископа после Прохорове смрти (1550). Али је он уклоњен са положаја након пола године.

Уклањање Симеона са положаја охридског архиепископа морало је још више заоштрити одбојни став српског свештенства према Охридској архиепископији. Вероватно је због тога ускоро дошао за охридског архиепископа опет епископ из српских епархија. Пред обнављање Пећке патријаршије био је охридски архиепископ Никанор, који је умро 1557. године. То што је он уписан у поменику и Општем листу пећке цркве биће да је због тога што је представљао словенски курс, јер је осим њега уписан још само Прохор од охридских архиепископа, а у Поменику лесновског манастира уписан је поред Прохора још само Доротеј, који је такође заступао словенски курс. Можда је архиепископ Никанор бивши новобрдски митрополит Никанор, који је раније био радник на српској књизи, оснивач штампарије у Грачаници.

Ускоро је дошло до обнављања Пећке патријаршије под Макаријем Соколовићем (1557), до другог њеног обнављања, које ће донети трајно решење сукоба између охридске и српске цркве. Епархије северне Македоније припале су Пећкој патријаршији.

Кад је утврђено да је постојала смедеревска црква од 1459. до 1557. године, до 1532. чак ни званично неприпојена Охридској архиепископији, онда постаје разумљивији акт обнављања Пећке патријаршије. Испред њега се налази борба српског свештенства и смедеревске цркве за обнављање Пећке патријаршије.

На крају, споменимо и да не треба у потпуности одбацити ни претпоставку епископа Илариона да је српска црква, премда потчињена Охридској архиепископији, задржала високи степен аутономије што је, како смо већ навели, било могуће по митрополијском уређењу византијске цркве, тј. Цариградске патријаршије.

Објављена грађа

Анастасијевић Д., *Питање најпобожнијег Деспота српског, Господина Ђурђа, Његовој Светости Васиљенском патријарху Господину Генадију Схоларију – одговори Патријархови*, Гласник Српске православне цркве, бр. 10, 11 и 12 (1946), 219 – 223.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mallyeden Müdvver Defterleri 176, по: H. Inalcik, *Ottoman Archival Materials on Millets*, /y:/ Christians and Jewsw in Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society, ed. Benjamin Braude and Bernard Lewis, New York 1992, 449, напомена 17.

Başvekâlet arşivi, Istanbul, Tapu – Tahri defterleri. Nč. 16. По Б. Ђорђеву. Ђурђев је цитирао те податке у расправи *Hrišćani spahije u severnoj Srbiji u XV veku* (Godišnjak Ist. dr. BiH IV, sarajevo 1952) и у другој књизи Историје народа Југославије (Београд 1960, 98 - 99).

Бошков В., *Турски документи о односу католичке и православне цркве у Босни, Херцеговини и Далмацији* (*XV – XVII век*), Споменик САНУ 131, Одељење историјских наука 7, Београд 1992.

Вуксан Д., *Рукописи манастира Пећке патријаршије*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, I, Скопље 1936.

Dobschutz v. E., *Ein Schrebien des Patriarchen Gennadios Scholarios an den Fursten Georg von Serbien*, Archic fur slavische Philologie, Band 27, Heft 2 (1905), 246 – 257.

Законоправило Светога Саве, 1, приредили и превели Миодраг М. Петровић и Љубица Штављанин Ђорђевић, Историјски институт, Београд 2005.

Зиројевић О. и Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444 – 1446)*, Врањски гласник IV, Врање 1968.

Јастребов С. И., *Податци за историју српске цркве*, Београд 1879.

Кокић Р., *Грамата цариградскох патријарха Јефрема I о присјадињењу српске српске патријаршије охридској архиепископији*, Српски сион бр. 20, Сремски Карловци.

Korablev B., *Actes de Chilandar II*, *Actes Slaves*, Византийский временник 19 (1902).

Костић П., *Документи о буни Смедеревског епископа Павла против потчињаваља Пећке патријаршије архијепископији Охридској*, Споменик СКА 56, Сремски Карловци 1922.

Ј. Матасовић, *Фојничка регеста*, Споменик LXVII, Београд 1930.

Милојевић С. М., *Обшти лист Патријаршије Пећске*, Гласник СУД 35 (1872), 74 – 83.

Новаковић С., *Српски поменици XV – XVIII века*, Гласник СУД XLII, Београд 1875.

Павловић И., *О Св. Луци и преношењу његовог тела. Рукопис српски друге половине XV века*, Гласник СУД 51 (1882).

Радојчић Сп. Ђ., *Прилог биографији Павла, епископа смедеревског*, Весник срп. цркве XXXII (1927), 628 – 29.

Ruvarac I., *O prienosu tiela sv. Luke u Smederevo*, Rad JAZU 5 (1868), 178 – 186.

Руварац Д., *Летопис старца игумана хоповског Ћирила*, Српски сион 14 (1906), 401 – 403.

Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи*, I, Сремски Карловци 1902.

Стојановић Љ., *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927.

Тричковић Р., *Српска црква средином XVII века*, Глас САНУ 320, Одељење историјских наука 2, Београд 1980, 61 – 162.

Fermendžin E., *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*, Mon. spect. XXIII, 1892.

Hadžibegić H., Handžić A. i Kovačević P. (ed.), *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, I, Sarajevo 1972.

Ћирковић С., *Раваничка хрисовуља*, /у зборнику:/ Манастир Раваница. Спомеица о шестој годишњици, Београд 1981, 69 – 82.

Хан В., *Интарзија на подручју Пећке патријаршије XVI - XVIII в.*, Нови Сад 1966

Литература

Actes du Premier congrès intern, des études balkaniques et sud-est européennes III, Sofia 1969.

Беговић М., *О изворима шеријатског права*, Београд 1933.

Benoist-Méchin, *La Turquie se dévoile*, Paris 1980.

Бојанић Д., "Ниш до Великог рата 1683.", у: *Историја Ниша I*, Ниш 1983.

Gelzer H., *Der Patriarchat von Achrida*, Leipzig 1902.

Васића М., *Мартолоси у југословенским земљама под турском владавином*, Сарајево 1967.

Грозданов Ц., *Охридски архиепископ Прохор и његова делатност*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 27 – 28 (1991 – 1992), 271 – 286.

Думић О., Ђокић Н., Стевић М., *Планина недосањаних снова снова – Свети Нестор код Витковац*, Крушевац 2006.

Ђокић Н., Бабић Н., *Трећи пренос моштију еванђелисте Луке*, Каленић бр. 2 за 2015, Крагујевац 2015, 36 – 39.

Ђокић Н., Поповић Љ., 2005, *Браничевска епархија у првој половини XIX века*, Пожревац 2005.

Đurđev B., *Odnos između Ohridske arhiepiskopije i srpske crkve od pada Smedereva (1459) do obnavljanja Pećke patrijašije (1557)*, Akademina nauka i umetnosti BiH, Radovi XXXVIII, Odeljenje društvenih nauka knjiga 15, Sarajevo 1970, 185 – 209.

Зиројевић О., *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984.

Зиројевић О., *Турске вести о Раваници до краја XVI века*, Зборник Матице српске за историју 50 (1994), 99 – 108.

Иванов Ј., *Български старини изъ Македония*, София 1931.

Иларион епископ горњокарловачки, *Српска црква под Охридском архиепископијом*, Гласник Српске православне патријаршије бр. 11/1930, 168 – 170; бр. 12/1930, 187 – 189; бр. 13/1930, 203 – 205; бр. 14/1930, 219 – 222; бр. 17/1930, 263 – 269.

Iyigun Murat, *Ottoman conquest and European ecclesiastic pluralisam*, IZA Discussion Paper No 1973, University of Colorado 2006, 1 – 52.

Jireček C., *Der Großvezier Mehmed Sokolović und die serbischen Patriarchen Makarij und Antonij*, Archiv für slav. Phil. IX, Berlin 1886, 291 – 297.

Karpat H. Kernal, *Ottoman Views and Policies Towards the Orthodox Christian Church*, у: „Studies on Ottoman social and political history: selected articles and essays“, Brill 2002, 586 – 610.

Кашић Д, *Српска црква под Турцима* у: „Српска православна црква 1219 – 1969“, Београд 1969, 139 – 162.

Kiminas Demetrius, *The Ecumenical Patriarchate*. Wildside Press LLC. 2009.

Komjathy Tihamer Anthony, *A thousand years of the Hungarian art of war*, Cleveland, Ohio USA 1982.

Lascaris M., *Joachim, métropolite de Moldvie etc*., Acad. roum., Bulletin de la section hist. XIII, Bucurest 1927.

Laurent Vitalien, “Les premiers patriarches de Constantinople sous la domination turque (1454 – 1476)”. *Revue des études byzantines* (26): 229 – 263.

Миљковић – Бојанић Е., *Смедеревски санџак 1476 – 1560. Земља – Насеља – Становништво*, Београд 2004.

Миљковић Е., Крстић А., *Парохијско свештенство у Браничеву у другој половини XV века*, Црквене студије 5 (2008), 329 – 343.

Мирковић М., *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1459 – 1766)*, Београд 1965.

Perjes Geza, *The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary: Mohacs 1526 - Buda 1541*, Columbia University Press 1989.

Петковић С., *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557 – 1614*., Нови Сад 1965.

Philippides Marios, *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453*. Ashgate Pub Co 2011.

Пурковић М., *Српски патријарси средњег века*, Гласник Скопског научног друштва XV – XVI (9 – 10), Скопље 1936.

Пурковић М., *Српски патријарси средњега века*, Диселдорф 1976.

Радојчић Сп. Ђ., *Два примера Руварчеве тачности, Споменица Илариона Руварца*, Нови Сад 1955, 123 – 147.

Радонић Ј., *Римска курија и јужнославенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950.

Rizaj S., *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva*, Priština 1968.

Руварац И., *О каталозима пећких патриараха*, Гласник СУД VI (XXIII ст. реда), Београд 1868, 240 – 251;

Руварац И., *К чланку о каталозима пећких патриараха*, Гласник СУД XLVII, Београд 1879, 265 – 275;

Руварац И., *О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III (1557 – 1690)*, Задар 1888.

Runciman Steven, *The Great Church in captivity*. Cambridge University Press 1985

Самарџић Р., *Српска православна црква у XVI и XVII веку*, /у:/ Историја српског народа, 11 – 12, Срби под туђинском влашћу, Београд 1993, 7 – 102.

Stanford Shaw, *History of thr Ottoman Empire and modern Turkey - VolumeI: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Cambridge University Press 2002.

Слијепчевић Ђ., *Историја Српске православне цркве* I, Од покрштавања Срба до краја XVIII века, Минхен 1962.

Снѣгаров М., *История на Охридската архиепископия – патриаршия оть падането и под Турцитъ до неиното унищожение* (*1394 – 1767*), София 1932.

Спремић М., *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994.

Стојановић Љ., *Српска црква у међувремену од патријарха Арсенија II до Макарија* (*око 1459 – 63 до 1557. г.*). Поводом нових докумената објављених у Споменику СКА LVI, 3239, Глас СКА 106, 2. разред 61, Сремски Карловци 1923, 113 – 131.

Суботић Г., *Пећки патријарх и охридски архиепископ Никодим*, Зборник радова Византолошког института 21 (1982), 213 – 234.

The Legacy of Jihad: Ilsamic Holy War and the fate of Non – Muslims, ed. Andrew G. Boston, Prometheus Book 2005

Filipović Nedim, *Princ Musa i Šejh Bedredin*, Sarajevo, 1971

Fine John, *A Tale of Three Fortresses*, Peace and War in Byzantium, London 1995, 181 – 196.

Фотић А., *Света Гора и Хиландар у Османском царству* (*XV – XVII век*), Београд 2000.

Crusius M., *Turcograecia*, Basel 1582.

Чубриловић В., *Српска православна црква под Турцима од XV до XIX века*, Зборник Фил. фак. V - 1, Београд 1960, 163 – 188.

Шкриванић Г., *Раваничко властелинство*, /у зборнику:/ Манастир Раваница. Споменица о шестој годишњици, Београд 1981, 83 – 99.

Шулетић С. Н., *Српска црква после 1459. године*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године (ed. М. Спремић), Београд 2011, 331 – 348.

Енциклопедије и речници

The Encyclopaedia of Islam, New Edition, vol.7 (Mif – Naz), ed. C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, Ch. Pellat, Leiden – New York 1993.

Encyclopedia of the Ottoman Empire, ed. G. Agoston, B. Masters, New York 2009.

Српски биографски речник, IV, И – Ка, Нови Сад 2009.

Summary

Nebojša Đokić, Beograd
Marija Savić, Kljajićevo

SERBIAN CHURCH FROM DESTRUCTION DESPOTAT TO THE RESTORATION PEĆ PATRIARCHATE

The paper presents the history of the Serbian church from the fall of Despotat to the restoration of the Peć Patriarchate. Today there are two opposing views about the fate of the Serbian church after the assembly of 1532. According to one understanding, the Serbian church completely lost its autocomplete, and according to another understanding, the Serbian church remained practically independent. The authors tried to show that there is a third solution - that one part of the church was actually subordinated to the Ohrid Archbishopric, but also that the part that spreaded, approximately in the area of Despotat before the fall of the Ottomans, practically remained independent.

Милан Ж. Трајковић,
мастер историчар
Ниш
mtrajkovic989@gmail.com

УДК 327.5(497.11:497.2)"1885/1903"

ВАРДАРСКА ДОЛИНА - „ЈАБУКА РАЗДОРА ИЗМЕЂУ СРБА И БУГАРА“ 1885 – 1903.

АПСТРАКТ: Рад се бави сукобима Срба и Бугара у области Вардарске долине у периоду од 1885. до 1903. године. Решавањем питања Вардарске долине, у српску или бугарску корист, једна од ових земаља би у своје руке добила „кључ Балкана“. И Србија и Бугарска истицале су у своју корист разлоге који су се темељили на историјским, етничким и политичким упориштима. Бугарска је своје претензије заснивала на последицама егзаргхата и територијама из Сан-Стефанског мира, а Србија на живој средњовековној делатности осведоченој српским задужбинама, језичкој сродности и раширености славе – типичног српског обележја. Стога је Бугарска приступила оружаном терору оснивајући илегалне организације ВМРО и ВМОК. Велика опасност је претила од бугарских националиста који су 1897. године у Солуну основали „Друштво за убијање Срба“. Србија није успевала да дипломатским средствима обезбеди заштиту живота и имовине Срба у Вардарској долини. Поред званичних одбијања да и Србија створи своју револуционарну организацију и узврати Бугарима истом мером, ипак су у периоду од 1897. до 1901. године у Вардарској долини деловале српске чете. У Београду је ангажовањем др Милорада Гођевца, шефа лекара београдске општине, дошло до стварања Српске четничке организације. Учестала убиства и масакри виђених Срба у Вардарској долини, убрзали су његов рад на остварању ове идеје.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Вардарска долина, Србија, Бугарска, ВМРО, Друштво за убијање Срба, Милорад Гођевац, дипломатија, „кључ Балкана“

***

Од свих српских области које су се почетком XX века још увек налазиле у састав Турског царства, велики значај је имала Вардарска долина. Ослобађањем ове области наставио би се ослободилачки процес који би срушио владавину турске империје на Балкану и довео до ослобађања балканских народа. Због повољног геостратешког положаја Вардарска долина је имала важну улогу у одбрани турског царства. Тај положај је био важан и осталим балканским земљама, које су, свака на свој начин,

исказивале претензију ка овој области. За српски народ Вардарска долина није представљала само територијалну област већ и земљу нераскидиво повезану са српским националним бићем и историјском традицијом. Због тога је српски народ водио упорну борбу не би ли ослободио и сачувао ову стару српску земљу.

Ферманом султана Абдул Азиза I од 21. марта 1870. године установљена је Бугарска егзархија на европским територијама Османског царства. Термин „егзархија“ означавао је давање верске самосталности једном народу унутар једне патријаршије, у овом случају Цариградске, што је значило признање права Бугарима на пуну верску и просветну самосталност.[1]

Егзархат је омогућио Бугарима да отпочну широку акцију на бугаризацији српског живља. Рад Егзархије је најпре био усмерен на преотимање патријаршијских цркава и протеривање њихових свештеника, а затим и на све оне који су се опирали бугаризацији. На њеном удару су се убрзо нашли српски свештеници, учитељи и народни прваци. Њихово дискредитовање је вршено проказивањем турским властима, које су истовремено подмићиване, што је имало за последицу смртне пресуде и вишегодишња заточења виђенијих Срба.[2]

Решавањем питања Вардарске долине у српску или бугарску корист једна од ових земаља би у своје руке добила „кључ Балкана“.[3] Наиме, Вардарска долина је веома значајна за Србију и за српски народ уопште. Због тога су Србија, Бугарска и Грчка истацале у своју корист разлоге који су се темељили на историјским, етничким и политичким упориштима. Грчка је своје претензије заснивала на давнашњој провинцији Македонији, ширећи максимално њене границе, Бугарска на последицама егзархата и територијама из Сан-Стефанског мира, а Србија на живој средњовековној делатности осведоченој српским задужбинама, језичкој сродности и раширености српске славе – типичног српског обележја.[4]

У то време Бугарска национална држава консолидовала се око својих националних институција – бугарске егзархије и бугарске школе.[5] Образовни систем у бугарском кнежевству је постављен на слободним и модерним основама. Као потврда томе следило је отварање Бугарске мушке гимназије „Свети Кирил и Методије“ у Солуну школске 1885/86. године. Њени професори су били најеминентнији бугарски педагози, научници и политиколози као што су Григор Прличев, Васил Кнчов, Константин Величков, Димитар Страшимиров, Андреј Тошев и други.

[1] Владимир Илић, *Српска четничка акција 1903 – 1912*, Београд, 2006, 13.

[2] *Исто*, 13.

[3] *Исто*.

[4] Јован Цвијић, Говори и чланци, Македонски Словени, Београд, 1991, 154, 155; Владимир Илић, нав. дело, 13.

5 Красимир Каракачанов, *ВМРО – история на една борба*, София, 2013, 21.

Солунска гимназија постаје идејни, духовни и културни центар бугарштине у Вардарској долини.[6] Ученици Солунске гимназије су најпознатији представници бугарске националне револуције Вардарске долине: Гоце Делчев, Даме Груев, Пере Тошев, Тодор Лазаров, Христо Узунов, Методиј Патчев, Борис Сарафов, Иван Михајлов и многи други.[7]

Бугарска је приступила оружаном терору оснивајући илегалне организације ВМРО[8] и ВМОК[9]. ВМРО (Вътрешна македоно революционна организация) формирана је 23. октобра 1893. године у Солуну, а ВМОК (Врховен македоно-одрински комитет) 1894. године у Софији.[10] На Првом конгресу у Солуну 1896. године Македонска револуционарна организација (МРО), са Централним македонским револуционарним комитетом (ЦМРК) на челу, проширила је своје аспирације на Једренски вилајет и променила свој назив у ВМОРО (Вътрешна македоно-одринска революционна организация), а комитет мења назив у Бугарски македонско-једренско револуционарни комитет (БМОРК). Том приликом се донео нови Устав по коме највиши орган постаје Централни комитет.

Оснивачи ВМОРО су Дамјан Груев[11] из села Смилево (Битољ), доктор Христо Татарчев из Ресена, Иван Хаџи Николов из Кукуша, Петар Попарсов из села Богумила (Велес), Андон Димитров из села Ајватово (Солун)

[6] Красимир Каракачанов, *нав. дело*, 21.

[7] *Исто,* 22.

[8] О оснивању ВМРО-а види: *Вътрешната Македоно – одринска революционна организация (1893 – 1919 г.), Документи на централните ръководни органи (устави, правилници, мемоари, декларации, окръжни, протоколи, наредби, резолюции, писма)*, том 1, част 1, приредили: Цочо Биљарски, Ива Бурилкова, Софија, 2007; *Исто*, том 1, част 2, Софија, 2007; Красимир Каракачанов, *ВМРО – история на една борба*, Софија, 2013; Кирил Пърличев, *Кюстендилският конгрес на ВМРО 1908*, Софија, 2001.

[9] ВМОК (Врховен македоно-одрински комитет) је бугарска терористичка организација настала у Софији. Како би избегли сукобе са припадницима ВМРО–а споразумели су се да ВМОК добије Косовски и Битољски, а ВМРО Једренски и Солунски вилајет. Овај споразум је био мртво слово на папиру, пошто су, ради пљачке, једни другима залазили у терен. Једино у чему су се слагали је била србофобија. види: Красимир Каракачанов, ВМРО – история на една борба, София, 2013, 21 – 32.

[10] *Вътрешната Македоно – Одринска революционна организация (1893 – 1919 г.)*, Документи на централните ръководни органи (*устави, правилници, мемоари, декларации, окръжни, протоколи, наредби, резолюции, писма*), том I, част 1, Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, Софија, 2007, 5; Владимир Илић, *Српска четничка акција 1903 – 1912*, Београд, 2006, 14; Предраг Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903 – 1918.* , Крагујевац, 2007, 25; Милош Јагодић, Српске чете у Македонији 1897 – 1901. године, *Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку*, Зборник радова, Ниш, 2012, 112.

[11] О Дамјану Груеву види: Светлозар Елдъров, *Дамян Груев – Апостол на волята и мъдростта*, Бележити Българи за обединение на разпокъсаното отечество, приредио: Пламен Павлов, Софија, 2010, 28 – 36.

и Христо Батанџијев из села Гуменџе (Повардарје).[12] Они су на својим првим скуповима од 1893/1894. у Солуну и Ресену видели своје дело као продужетак Бугарског револуционарног централног комитета (БРЦК) из времена пре руско-турских ослободилачких ратова (1877–1878. година) и продужетак дела Георги Раковског, Љубена Каравелова, Васила Левског, Христа Ботева и Георги Бенковског.[13]

Идеја за аутономију коју су желели је чисто бугарска. ВМОРО никада није имала у свом уставу „самостална (аутономна)“[14] Вардарска долина, већ је циљ био аутономија југозападног дела Вардарске долине, и то као једна од етапа. У почетку новостворена организација није допуштала пријем учесника других народа и вероисповести, што је промењено 1902. године, када почиње да се зове „Тайна македоно-одринска революционна организация“ (ТМОРО). То је у пракси био покушај да се интернационализује борба, укључујући у њу и представнике других поробљених народа и вероисповести европске Турске. Но, тај покушај се није показао ефективним и у фебруару 1911. године донела је решење да се „у организацију примају само чланови бугарске националности“.[15]

Отварање источне кризе 1895. године кроз јерменско питање, устанак Грка на Криту 1896. године и грчко-турски рат 1897, довели су до погоршања положаја српског народа у Османском царству. Поред Турака и Арбанаса, српски народ су угрожавали и бугарски националисти. Припадници бугарских организација су основали Друштво за убијање Срба 1897. године у Солуну.[16] Након првог убиства српског професора Илије Пејчиновића од стране Бугара, септембра 1897.[17] године, лист „Народна права“ је писао да је задатак овог друштва „да огњем и мачем искорене Србе из

---

[12] *Вътрешната Македоно – Одринска революционна организация (1893 – 1919 г.)*, Документи на централните ръководни органи (*устави, правилници, мемоари, декларации, окръжни, протоколи, наредби, резолюции, писма*), том I, част 1, Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, Софија, 2007, 5.

[13] Красимир Каракачанов, *нав. дело*, 21.

[14] *Вътрешната Македоно – Одринска революционна организация (1893 – 1919 г.)*, Документи на централните ръководни органи (*устави, правилници, мемоари, декларации, окръжни, протоколи, наредби, резолюции, писма*), том I, част 1, Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, Софија, 2007, 5.

[15] *Исто*, 6.

[16] О друштву за убијање Срба детаљније видети: Урош Шешум, *Друштво против Срба 1897 – 1902. , Методи и мере бугарске дипломатије, Егзархије и Бугарско–македонско одринске револуционарне организације против ширења српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897 – 1902.* , Српске студије, књ. 4, Београд, 2013, 73 – 104.

[17] Станислав Краков, *Пламен четништва*, Београд, 1990, 53; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, 1906, књ. 1, приредили: Љиљана Алексић-Пејковић, Живота Анић, Београд, 2006, прилог А.

Македоније.“[18] Исте године је дошло до више привидног него стварног приближавања Србије и Бугарске склапањем Угодбе. На основу тога, на место администратора Скопске митрополије Васељенске патријаршије постављен је Србин Фирмилијан и Порта је дала дозволу за отварање српских школа у Битољском и Солунском вилајету. Стога су се на мети ВМОРО и ВМОК-а[19] нашли српски учитељи и свештеници, а њиховим убиствима је требало спречити ширење српских просветних и културних установа, те тако принудити становништво да не прихвата српско национално име, односно да га се одриче.[20]

Како дипломатским средствима Србија није успевала да обезбеди заштиту живота и имовине Срба од арбанашких насиља, почела је да наоружава своје сународнике у Косовском вилајету 1899. ради самоодбране. Њени конзули у Приштини су организовали неколико атентата на мање или средње значајне арбанашке качаке, које су изводили плаћени Арбанаси, док се од убиства истакнитијих главара презало.[21] Целокупни национални рад у пределима јужно од Шар-планине извођен је само културно-просветним средствима, кроз школе и цркву. Решавања убистава истакнутих Срба од стране бугарских комитета препуштана су турским полицијским и судским властима. Владан Ђорђевић[22] је, званично, одбијао предлоге да и Србија створи своју револуционарну организацију и узврати Бугарима истом мером.[23] Ипак, у периоду од 1897. до 1901. у Турској су деловале српске чете[24] састављене од лица пореклом из јужних делова Вардарске долине.

[18] Урош Шешум, *нав. дело*, Српске студије, књ. 4, Београд, 2013, 84; Милан Ж. Трајковић, *Деловање ВМРО у Кумановској кази Скопског санџака 1904/1905. године*, Држава, демократизација и култура мира ,зборник радова, Наука и савремени универзитет, Ниш, 2015, 82.

[19] ВМОК (Врховен македоно-одрински комитет) је бугарска терористичка организација настала у Софији. Како би избегли сукобе са припадницима ВМРО–а споразумели су се да ВМОК добије Косовски и Битољски, а ВМРО Једренски и Солунски вилајет. Овај споразум је био мртво слово на папиру, пошто су, ради пљачке, једни другима залазили у терен. Једино у чему су се слагали је била србофобија. види: Красимир Каракачанов, *ВМРО – история на една борба*, София, 2013, 21 – 32.

[20] Владимир Илић, *нав. дело*, 14, 15; Милош С. Јагодић, *Српске чете у Македонији 1897 – 1901. године*, 111, 112.

[21] Славиша Недељковић, *Политичке прилике на Косову и Метохији (1895-1905). У вртлогу анархије и безвлашћа*, Српске студије, књ. 1, Београд, 2010, 195-216; Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд, 2009, 322-335.

[22] Владан Ђорђевић, лекар, књижевник, политичар, председник министарског савета Краљевине Србије, санитетски пуковник и оснивач Српског лекарског друштва. види: Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић: биографија поузданог обреновићевца*, Београд, 2007, 94.

[23] Сузана Рајић, *Александар Обреновић: владар на прелазу векова - сукобљени светови*, Београд, 2011, 227-242; Исто, *Владан Ђорђевић: биографија поузданог обреновићевца*, Београд, 2007, 265-276.

[24] Аустријска историографија сматра да поред демантија српске владе да Србија не спрема чете за сукобе у Вардарској долини и да ће решавање овог питања препустити

У Београду их је организовао Риста Бадемлић[25] и упућивао их је у јужне делове Вардарске долине да штите тамошњи српски народ од Бугара. Сваке године, почевши од 1897. па закључно са 1901, крајем пролећа и почетком лета, из Србије у Турску су биле убациване мале чете. Њихово одредиште је најчешће била Кичевска каза.[26]

Почетак XX века је донео нове потресе на Балкану. Једно од њихових снажних средишта била је Вардарска долина. У њој је, уз свакодневне немире и сукобе, Унутрашња македонска револуционарна организација (ВМРО) припремала општенародни устанак са циљем да се у оквиру Османског царства издејствује аутономија југозападног дела Вардарске долине под гаранцијом великих сила.[27] Априла 1903. године је забележена серија диверзија у Солуну. Од 28. до 30. априла, подметнутим минама су разорени француски брод „Гвадалкивир", зграда Отоманске банке и најугледнији хотел „Коломбо". Бачена је бомба у препуној башти ресторана „Алхамбра" од које је један човек погинуо, а већи број гостију је рањен.[28]

Све ово је био увод у „Илинденско востаније".[29] Ова оружана побуна је избила на Св. Илију, 2. августа 1903. године, у Битољском вилајету. Решење о избијању устанка је послато солунском Централном комитету и Софији.[30] Организатор устанка је била ВМОРО, а штаб устаника су сачињавали њени најутицајнији чланови: Дамјан Груев, Борис Сарафов и Анастас Лозанчев. Они су вештом пропагандом која се темељила на борби

моћним силама, видљив је контраст појачаног формирања српских чета за догађаје у Вардарској долини. Срби формирају чете од по 130 људи, 2 чете чији је кадар већ постојао и који је у последње време комплетиран су формирање у Врању, трећа чета у Београду, а четврта у Ћуприји. Пета чета се формирала у Јагодини. види: *Австриски документи за реформската акција на европските големи сили во Македонија 1903 – 1909,* припредили Михајло Миноски, Горги Стојчевски, Скопље, 2002, 107.

[25] Риста Бадемлић (1839-1902), начелник Нишког округа од 1882. до 1887. Спроводио је извесне послове из домена националне политике 1885. и 1886. према плану тадашњег председника владе Милутина Гарашанина. Био је један од утемељивача Друштва Светог Саве. Милош Јагодић, *нав дело*, 114.

[26] Милош Јагодић, *нав. дело*, 111-130.

[27] Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770 – 1914), Друштвена и политичка историја Европе (1871 – 1914)*, Београд, 2010, 283.

[28] Владимир Илић, *нав. дело*, 16.

[29] О Илинденском устанку види: Јарослав Валеријанович Вишњаков, *Македонски покрет и превратy у Србији 29. маја 1903* , Токови историје, 3, Београд, 2011, 7 – 23; Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд, 1941, 147 – 154; Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770 – 1914)*, *Друштвена и политичка историја Европе (1871 – 1914)*, Београд, 2010, 283, 284; Красимир Каракачанов, *нав. дело*, София, 2013, 55 – 70; Славиша Недељковић, Политика великих сила према европској Турској од 1903. до 1908. године (реформна акција великих сила), *Лесковачки зборник*, бр. LIV, 72; Владимир Илић, *нав. дело*, 16; Јован Хаџи Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Маћедонији*, Београд, 1928, 15; Коста Пећанац, *Четничка акција 1903 – 1912*, Београд, 1933, 12

[30] Красимир Каракачанов, *нав. дело*, 54.

за аутономију успели да придобију и Србе, те су у овој побуни учествовали и будуће српске војводе: Глигор Соколовић, Цене Марковић, Тодор Крстић и Крста Ковачевић. Центар устанка је била планинска варошица Крушево чији је председник био бугарски учитељ Никола Карев, а командант одбране Питу Гули.[31]

Почетни успеси устаника, који се могу свести на ослобађање варошица Крушева, Невеске, Клисуре и Кичева, рушење турских управних зграда, уништавање железничких мостова код Екшиса, Владова и Острова, уз убијање турских стражара, пандура и путника, било је све што је устанком постигнуто. Турци су се, заузврат, светили убијајући хришћане по већим местима, која нису била обухваћена устанком. Тако је 8. августа турски стражар убио руског конзула у Битољу Александра Ростковског.[32]

Устанак је трајао десет дана. Толико времена је требало турском гарнизону у Битољу да пошаље регуларне трупе које су разјуриле „ослободиоце“, као и новопостављену власт. Организатори устанка Сарафов, Грујев, Лозанчев и Карев су побегли у Бугарску, а Питу Гули је погинуо 12. августа на положају Мечкин Камен изнад Крушева. У жестоким репресалијама турске војске и башибозлука је спаљено 150 села, 38.000 људи је остало без крова над главом, око 10.000 људи је емигрирало. У Крушеву је убијено око 8.816 људи, жена и деце, те је град са 15.000 становника спао на 3.000.[33]

Немирно стање у европском делу Турске је средином 1902. године изазвало пажњу великих европских сила. Како би спречиле избијање политичке кризе у европском делу Турске, велике силе су се залагале за спровођење једног коренитог реформног програма који би решио горућа питања у Османској царевини.[34] Порта није желела да дозволи да се велике силе мешају у унутрашња питања Турске, те је, да би предухитрила реформни план великих сила, које су по члану 23 Берлинског конгреса имале право заштите хришћана у Турској, султан Абдул Хамид II је у новембру 1902. године објавио реформни програм.[35] Посао око спровођења реформи је од самог почетка ишао веома траљаво, а томе су кумовале потпуна незаинтересованост турских локалних власти. Неефикасност овог програма су убрзо увиделе велике силе, те су руски и аустроугарски амбасадори у Цариграду, Зиновјев и Каличе, израдили детаљан план

[31] Срби су сматрали да је за време Илинденског устанка у Крушеву основана општина, а Бугари република. види: Јован М. Јовановић, *нав. дело*, 143, 144; Чедомир Попов, *нав. дело*, 283, 284; Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804 – 1945*, Београд, 2004, 263.

[32] *Британски документи за историјата на Македонија (1901 – 1904)*, том VI, приредили: Александар Трајановски, Зорица Божиновска, Скопље, 2012, 374; Славиша Недељковић, *нав. дело*, 72.

[33] Чедомир Попов, *нав. дело*, 284; Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд, 1941, 147, 148; Владимир Илић, *нав. дело*, 17.

[34] Славиша Недељковић, *нав. дело*, 69.

[35] *Исто*, 70.

реформи. Пројекат реформи је 21. фебруара 1903. године предат великом везиру Ферид-паши. За генералног инспектора Косовског, Солунског и Битољског вилајета је именован Хусеин Хилми-паша.[36] Његов покушај да уведе хришћане у жандармерију је пропао захваљујући жестоком отпору Арбанаса. Арбанашки антиреформни покрет је започет 15. јануара 1903. године збором арбанашких старешина из Ђаковице, Пећи и Призрена, да би почетком марта 1903. године дошло до великог арбанашког скупа код Лучког Моста у близини Пећи. Одлукама донетим на овом скупу хришћани нису били једнаки са мухамеданцима, укинути су првостепени судови, уз обавезу суђења по шеријатском праву. Арбанашко антиреформни покрет је своју кулминацију достигао марта 1903. године. Најпре су 15/28. марта заузели Вучитрн,[37] а 17. марта напали Митровицу. Захваљујући великом залагању руског конзула Шчербине, који је током целе битке био на првој линији одбране, Митровица је била одбрањена. Следећег дана, док је обилазио предграђе Митровице, на Шчербину је пуцао турски каплар Ибрахим, пореклом Арбанас, и тешко га ранио. Десет дана касније Шчербина је умро.[38] Покољи Срба у Старој Србији приморали су Турску да војно интервенише против Арнаута. Растао је притисак европске јавности за спровођење контроле у Старој Србији.[39] Као најзаинтересованије у овом питању мандат су добиле Аустро-Угарска и Русија, чији су цареви Франц Јозеф и Николај II склопили 2. октобра 1903. године у замку Мирцштег у Штајерској план реформи.[40]

Мирцштегским споразумом[41] је било предвиђено административно преуређење територија према начелу народности. Споразумом је уведена жандармерија у чије одреде би ушли хришћани, а хришћани би ушли и у рад судске и управне власти.[42]

[36] Јован Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903 – 1908*, Београд, 1938, 30.

[37] *Косово и Метохија у српској историји*, Београд, 1989, 265.

[38] Славиша Недељковић, „Политика великих сила према европској Турској од 1903. до 1908. године (реформна акција великих сила)“, *Лесковачки зборник*, LIV, Лесковац, 2014, 71, 72; Владимир Ћоровић, *Илустрована Историја Срба*, књ. VI, Београд, 2006, 59; Сузана Рајић, *Александар Обреновић:владар на прелазу векова-сукобљени светови*, Београд, 2011, 388.

[39] Владимир Илић, *нав. дело*, 17.

[40] Јозеф фон Хамер, *Хисторија Турског (Османског) царства 3*, Загреб, 1979, 496; Васиљ Поповић, *Источно питање, историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд, 1996, 205.

[41] О Мирцштетском споразуму детаљније видети: Славиша Д. Недељковић, „Политика великих сила према европској Турској од 1903. до 1908. године (Реформна акција великих сила)“, *Лесковачки зборник*, бр. LIV, Лесковац, 2014, 69 – 80; Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903 – 1908*, Београд, 1930, 31 – 33; Јозеф фон Хамер, *Хисторија Турског (Османског) царства*, 3, Загреб, 1979, 493 - 498; Васиљ Поповић, *Источно питање, Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд, 1996, 203 – 206; Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804 – 1945*, Београд, 2004, 248, 249.

[42] Владимир Илић, *нав. дело*, 17, 18; Јован Јовановић, *нав. дело*, 27, 28.

Стравичне турске одмазде, после пропасти Илинденског устанка, наишле су на велики одјек у Србији. Српска штампа, ослобођена династичком променом, доносила је потресне извештаје са пострадалог подручја илуструјући их исказима страдалника, који су у великом броју пребегли у Србију.

У Београду је основано хуманитарно друштво за помоћ илинденским пострадатељима „Коло српских сестара“. Оно је основано 30. августа у дворани „Коларац“, на иницијативу сликарке Надежде Петровић. Она и Мица Добрић су убрзо отпутовале у јужне делове Вардарске долине. Са собом су носиле 60 наполеона прикупљених за помоћ пострадалима. Са њима је пошао и Јован Ћирковић, секретар битољског патријаршијског владике Поликарпа. Новац су предале Марку Церићу, управитељу поречких школа.[43]

Тог истог дана је одржан и митинг на Позоришном тргу у Београду под паролом „Слобода свим неослобођеним Србима са Србијом заједно или смрт и самој Србији“. Овај митинг, који је пресудно утицао на ступање Србије у оружану акцију одржан је пред преко 10.000 људи. На митингу су присуствовали и представници политичких странака: радикал Александар Станојевић, самосталац Љубомир Стојановић, напредњак Живојин Перић и либерал Живан Живановић. Говорници су били: прота Алекса Илић, професор Риста Одавић, Живан Живановић, великошколци Јеврем Симић и Јован Ђаја и Поречанац Наум Јамандијевић.[44]

Саосећање са поробљеном српском браћом под Турцима мотивисало је 22 студента да крајем августа 1903. године оснују удружење са циљем ширења националне свести и културе у поробљеним крајевима. Удружењу је приступило и 14 кадета Војне академије, родом из Кратова, Криве Паланке, Тетова, Водена, Јенице, Призрена. Идеје четништва и ослобађање српског народа под Турцима су нашле одјека и међу Србима на територији под аустријском окупацијом.[45] У Сремским Карловцима је крајем новембра 1903. године на конгресу академске омладине разних универзитета из Аустро-Угарске и Немачке студент Стеван Симић говорио о тешком положају живља у Старој Србији и Вардарској долини.[46]

У Београду је ангажовањем др Милорада Гођеваца, шефа лекара београдске општине, дошло до стварања Српске четничке организације.[47]

[43] Предраг Пејчић, *нав. дело*, 32; Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд, 1941, 147, 148.

[44] Станислав Краков, *Пламен четништва*, Београд, 1930, 86, 87.

[45] За ову омладину је 1886. године у оквиру друштва „Свети Сава“ створена „Вечерња светосавска школа“ при којој је био интернат у коме је био војвода Јован Бабунски.

[46] Предраг Пејчић, *нав. дело*, 40.

[47] О стварању Српске организације види: Предраг Пејчић, Четнички покрет у Краљевини Србији 1903 – 1918, Крагујевац, 2007; Душан Ж. Путниковић, *Ратни мемоари*, књ. 1, Ниш, 1938; Станислав Краков, *Пламен четништва*, Београд, 1990; Коста

Крајем 1901. године он се упознао са војводом Стојаном Анђелковићем Донским,[48] припадником ВМОРО, родом из Лерина, који се склонио у Београд да презими. Донски га је упознао са методама и статутом ВМОРО. Замисао Милорада Гођевца је била да према искуствима ВМОРО формира одговарајућу српску организацију. Учестала убиства и масакри виђених Срба у тадашњој Старој Србији убрзали су његов рад на остварењу ове идеје.[49]

Списак објављених извора:

Австриски документи за реформската акција на европските големи сили во Македонија 1903 – 1909, припредили Михајло Миноски, Горги Стојчевски, Скопље, 2002.

Британски документи за историјата на Македонија (1901 – 1904), том VI, приредили: Александар Трајановски, Зорица Божиновска, Скопље, 2012.

Вътрешната Македоно – Одринска революционна организация (1893 – 1919 г.), Документи на централните ръководни органи (устави, правилници, мемоари, декларации, окръжни, протоколи, наредби, резолюции, писма), том I, част 1, Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, Софија, 2007.

Вътрешната Македоно – одринска революционна организация (1893 – 1919 г.), Документи на централните ръководни органи (устави, правилници, мемоари, декларации, окръжни, протоколи, наредби, резолюции, писма), том 1, част 2, приредили: Цочо Биљарски, Ива Бурилкова, Софија, 2007.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914, 1906, књ. 1, приредили: Љиљана Алексић-Пејковић, Живота Анић, Београд, 2006.

Пећанац, *Четничка акција 1903 – 1912*, Београд, 1933; Јован Хаџи Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Маћедонији*, Београд, 1928; Владимир Илић, *Српска четничка акција 1903 – 1912*, Београд, 2006; Владимир Стојанчевић, Српско–бугарски сукоби у Скопском санџаку почетком XX века – према извештају аустроугарског генералног конзула у Скопљу, *Вардарски зборник*, бр. 2, Београд, 2003, 31 – 68; Исти, Из мемоара кумановског учитеља Милана Петровића Опашака о Јовану Довезенском, *Вардарски зборник*, бр. 8, Београд, 2012; Миодраг Д. Пешић, *Стари четници*, Крагујевац, 2000; Урош Шешум, Српска четничка организација у Старој Србији 1903 – 1908. Теренска организација, *Српске студије*, књ. 2, Београд, 2011, 239 – 260; Биљана Вучетић, Српска револуционарна организација у Османском царству на почетку XX века, *Историјски часопис*, LIII, Београд, 2006, 359 – 374.

[48] Интересантно је гледиште бугарске историографије о Стојану Донском. Наиме, 1902. године српско друштво „Свети Сава“ је испратило једну малу чету под руководством Стојана Донског из села Бајтуша код Битоља. Та група је ухапшена од стране ВМРО -а и када им је „објашњено“ да циљ Србије није ослобађање, већ освајање јужних делова Старе Србије сви прелазе у редове ВМРО, а Стојан Донски до краја остаје веран организацији, а касније чак ратује против српске оружане пропаганде. види: Красимир Каракачанов, нав. дело, 96.

[49] Станислав Краков, *нав. дело*, 57 – 62; Владимир Илић, *нав. дело*, 21; Предраг Пејчић, *нав. дело*, 32; Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд, 1941, 147, 148; Јован Хаџи Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Маћедонији*, Београд, 1928, 16, 17.

Литература

Биљана Вучетић, Српска револуционарна организација у Османском царству на почетку XX века, *Историјски часопис*, LIII, Београд, 2006, 359 – 374.

Васиљ Поповић, Источно питање, историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану, Београд, 1996.

Владимир Илић, Српска четничка акција 1903 – 1912, Београд, 2006.

Владимир Стојанчевић, Из мемоара кумановског учитеља Милана Петровића Опашака о Јовану Довезенском, *Вардарски зборник*, бр. 8, Београд, 2012.

Владимир Стојанчевић, Српско–бугарски сукоби у Скопском санџаку почетком XX века – према извештају аустроугарског генералног конзула у Скопљу, *Вардарски зборник*, бр. 2, Београд, 2003, 31 – 68.

Владимир Ћоровић, Илустрована Историја Срба, књ. VI, Београд, 2006.

Душан Ж. Путниковић, Ратни мемоари, књ. 1, Ниш, 1938.

Јарослав Валеријанович Вишњаков, Македонски покрет и преврат у Србији 29. маја 1903. , Токови историје, 3, Београд, 2011, 7 – 23.

Јован Јовановић, Борба за народно уједињење 1903 – 1908, Београд, 1938.

Јован М. Јовановић, Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења, Београд, 1941.

Јован Хаџи Васиљевић, Четничка акција у Старој Србији и Маћедонији, Београд, 1928.

Јован Цвијић, Говори и чланци, Македонски Словени, Београд, 1991.

Јозеф фон Хамер, Хисторија Турског (Османског) царства 3, Загреб, 1979.

Кирил Пърличев, Кюстендилският конгрес на ВМРО 1908, Софија, 2001.

Косово и Метохија у српској историји, Београд, 1989.

Коста Пећанац, Четничка акција 1903 – 1912, Београд, 1933.

Красимир Каракачанов, ВМРО – история на една борба, Софија, 2013.

Милан Ж. Трајковић, Деловање ВМРО у Кумановској кази Скопског санџака 1904/1905. године, *Држава, демократизација и култура мира*, зборник радова, Наука и савремени универзитет, Ниш, 2015, 81 – 92.

Милош Јагодић, Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912), Београд, 2009.

Милош С. Јагодић, Српске чете у Македонији 1897 – 1901. године, *Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку*, Ниш, 2012, 111 – 130.

Миодраг Д. Пешић, Стари четници, Крагујевац, 2000.

Предраг Пејчић, Четнички покрет у Краљевини Србији 1903 – 1918., Крагујевац, 2007.

Славиша Недељковић, Политика великих сила према европској Турској од 1903. до 1908. године (реформна акција великих сила), Лесковачки зборник, бр. LIV, Лесковац, 2014.

Славиша Недељковић, Политичке прилике на Косову и Метохији (1895-1905). У вртлогу анархије и безвлашћа, Српске студије, књ. 1, Београд, 2010.

Станислав Краков, Пламен четништва, Београд, 1990.

Стеван К. Павловић, Историја Балкана 1804 – 1945, Београд, 2004.

Сузана Рајић, Александар Обреновић:владар на прелазу векова-сукобљени светови, Београд, 2011.

Сузана Рајић, Владан Ђорђевић: биографија поузданог обреновићевца, Београд, 2007.

Урош Шешум, Друштво против Срба 1897 – 1902. , Методи и мере бугарске дипломатије, Егзархије и Бугарско–македонско одринске револуционарне организације против ширења српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897 – 1902, Српске студије, књ. 4, Београд, 2013, 73 – 104.

Урош Шешум, Српска четничка организација у Старој Србији 1903 – 1908. Теренска организација, *Српске студије*, књ. 2, Београд, 2011, 239 – 260;

Чедомир Попов, Грађанска Европа (1770 – 1914), Друштвена и политичка историја Европе (1871 – 1914), Београд, 2010.

Резюме

Милан Трайкович

ВАРДАРСКАЯ ДОЛИНА - „ЯБЛОКО РАЗДОРА МЕЖДУ СЕРБАМИ И БОЛГАРАМИ“ 1885 – 1903.

Из всех сербских областей, которые в начале XX в. ещё находились в состав турецкой империи, большое значение имела Вардарская долина. Освобожеденим этой области продолжился бы освободительный процесс, который бы нарушил владение турецкой империи на Балканах и привел до освобождения балканских народов. Из за хорошего геостратегического положения Вардарска долина имела очень важную роль в обороне турецкого царствия. Это положение было важным и остальным балканским землям, каторые, каждая своим способам, имели претензии к этой области.

За сербский народ Вардарская долина представляет не только территориальную область но и неразрывную связь с сербским национальным бытием и исторической традицией. Ради этого сербский народ водил упорную борьбу чтобы освободить и сберечь эту старую сербскую землю.

Часлав Динчић
самостални истраживач
Алакинце
Сурдулица

УДК 94(497.11)”1913”
355.48(497.11:497.2)”1913”

ЦРНА ТРАВА И ВЛАСИНА У ДРУГОМ БАЛКАНСКОМ РАТУ

АПСТРАКТ: Незадовољна одлукама Лондонског мира, Бугарска је напала српску војску на Брегалници и тиме отпочела Други балкански рат. Недељу дана касније бугарске трупе су напале српске положаје на линији Дашчани кладенац – Власина. Бранећи Тумбу нарочито се истакао Трећи пешадијски пук. Будући да је гранични фронт од Чемерника до Букове Главе бранио само један батаљон Првог пука, српским снагама на Власини пристигла су појачања и стабилизовала овај део фронта. Десети пешадијски пук је извршио продор према Босилеграду, али су и Бугари упутили нове снаге тако да се на Миљевским планинама одиграла велика битка. Бугари су и наредних дана вршили јак притисак на српске положаје како би се пробили до Јужне Мораве и заузели саобраћајницу Ниш–Скопље и самим тим угрозили снабдевање српске војске на Брегалници. И поред свих покушаја, то им није пошло за руком, српска одбрана је била непробојна.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Црна Трава, Власина, Чемерник, Грамада, Други балкански рат, Десети пешадијски пук, пуковник Милован Плазина

По ослобођењу Куманова и Скопља и избијању Прве српске армије у рејону Овчег поља, српска влада је, на молбу бугарске владе, упутила своју Другу армију (47.275 људи са 72 артиљеријска оруђа) под Једрене као помоћ бугарској војсци у борби против Турака. После пада Једренске тврђаве, 26. марта 1913, дошло је до погоршања српско-бугарских односа. Поједини бугарски листови приказивали су српску војску у лошем светлу умањујући њен допринос и борбене способности, док су бугарске железнице успоравале утовар и превоз српских дивизија у повратку за Србију.[1] Бугарски владајући кругови брзо су заборавили да без помоћи

[1] Група аутора: *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске*, књига 5, Београд, 1998, стр. 221.

армије Степе Степановића Једрене још дуго не би било заузето. Балкански савез је улазио у нову кризу пошто преговорима нису била решена спорна питања око поделе интересних сфера у Македонији.

За разлику од Првог балканског рата који је у суштини имао ослободилачки карактер, Други балкански рат је, може се рећи, производ освајачких тенденција балканских држава, а нарочито Бугарске, према Македонији. У настојању да избегне ратни сукоб са Бугарском, Србија је прихватила посредовање Русије у проналажењу обострано задовољавајућих територијалних решења у Македонији према привременој демаркационој линији: Патарица – Рујен – Осоговске планине – Злетовска река – Брегалница – Крива Лакавица – Дојран.

После потписивања Лондонског мира, 30. маја 1913. године, Бугарска је, сматрајући да њени захтеви нису испуњени онако како је то она желела, извршила концентрацију своје војске на српској и грчкој граници, док је са Турском склопила примирје. Према Србији су груписане четири бугарске армије:

Прва армија (42 батаљона, два ескадрона и 22 батерије) под командом генерала Кутинчева на простору Видин–Берковица;

Трећа армија (40 батаљона, 17 ескадрона и 31 батерија) генерала Димитријева у рејону Драгоман–Трн, према Пироту и Власини;

Пета армија (38 батаљона, три ескадрона и 27 батерија) генерала Тошева на простору Ћустендил–Радомир, према Кривој Паланци и

Четврта армија (100 батаљона, 6 ескадрона и 63 батерије) под командом генерала Ковачева на линији Радовиште–Кочане са тежиштем на Брегалницу и Злетовску реку.

Осим ових снага, у резерви бугарске команде која се налазила на маршу према Струмици било је 16 батаљона и шест батерија. Дакле, укупна јачина бугарских снага на фронту према Србији била је: 236 пешадијских батаљона, 28 коњичких ескадрона и 149 батерија.[2]

Према овим бугарским снагама груписане су српске трупе, и то:

Тимочка војска (Шумадијска дивизија II позива и четири пешадијска пука III позива – свега 31 батаљон, три ескадрона и 17 батерија) под командом пуковника Вукомана Арачића, на фронту од ушћа Тимока у Дунав до превоја Свети Никола;

Друга армија (Тимочка дивизија I позива, затим Први, Трећи, Четврти, Шести и Четрнаести пук III позива – укупно 35 батаљона, три ескадрона и 13 батерија) генерала Степе Степановића на положају од превоја Свети Никола до Дашчаног кладенца;

Прва армија (Дунавска и Шумадијска дивизија I позива, Моравска и Дунавска дивизија II позива и Коњичка дивизија – свега 62 батаљона, 25 ескадрона и 29 батерија) којом је командовао престолонаследник Александар

[2] Б. Ратковић, М. Ђуришић, С. Скоко: *Србија и Црна Гора у балканским ратовима*, Београд, 1972, стр. 251.

Карађорђевић, на простору Крива Паланка – Кратово – Свети Никола и у пределу Осоговских планина иза Злетовске реке, и

Трећа армија (Дринска и Моравска дивизија I позива и Тимочка дивизија II позива – укупно 43 батаљона, 7 ескадрона и 25 батерија) под командом генерала Боже Јанковића на линији Штип–Криволак–Велес.

Осим ових снага, на страни Србије учествовала је и црногорска дивизија сердара Јанка Вукотића јачине 13.000 људи, шест брдских топова и 24 митраљеза, а у рејону Скопља прикупљала се Добровољачка бригада. Укупна јачина свих српских снага према Бугарској била је: 196 пешадијских батаљона, 38 коњичких ескадрона и 106 батерија.[3]

Дивизије I позива имале су у свом саставу четири пешадијска пука и по један артиљеријски и коњички пук, док су у дивизијама II позива била три пешадијска пука и по један артиљеријски и коњички дивизион. Сви пукови I и II позива имали су по једно митраљеско одељење од четири митраљеза. У српској војсци је било и 15 пешадијских пукова III позива, као и шест прекобројних пукова.

И поред свих настојања српске дипломатије да се мирним путем реше сва спорна питања, да се не пролива крв зарад туђих интереса, Бугарска је остала у чврстом уверењу да ће силом оружја решити све неспоразуме. У ноћи између 29. и 30. јуна 1913. године бугарска Четврта армија је напала српску војску на Брегалници и Злетовској реци и тако отпочела Други балкански рат.

Борбених дејстава на простору Дашчани кладенац – Власина није било све до 6. јула 1913. Командант српске Друге армије предузео је све неопходне мере за утврђивање граничног фронта. Стратегијски правац преко Дашчаног кладенца бранио је Трећи пешадијски пук III позива (3.470 војника, подофицира и официра) под командом мајора Јована Цветковића.[4]

---

[3] *Исто*, стр. 255.

[4] Јован Цветковић (с. Дадинце, Власотинце, 1859 – Ниш, 1935) је завршио са XII класом Војну академију 1875-1881. У чин потпоручника је унапређен 1880, поручника 1883, капетана II класе 1888, капетана I класе 1891. Године 1902. је преведен у резерву и пензију и унапређен у чин почасног мајора да би 1918. био враћен у активну службу са истим чином. У чин пешадијског потпуковника унапређен је 1923. Јован Цветковић је био међу првима који су упали у нишку тврђаву јануара 1878. у време великих борби за ослобођење Јужне Србије. По ослобођењу од Турака он је на служби у Трећем пешадијском пуку, а затим је командир чете 1. батаљона. Од 1889. је командир Моравске болничарске чете, а од 1893. је на служби у Гардијском батаљону. Од 1894. је на служби при Врањској пуковској окружној команди. У Балканским ратовима је командант Трећег пешадијског пука III позива. Јован Цветковић је у Првом светском рату, поред осталог, командант одреда заробљених официра, а од 1921. начелник Интендантуре заробљеничке команде. У ратовима је два пута рањаван. За велике заслуге одликован је са 16 одликовања од којих издвајамо: две Златне медаље за храброст, Орден Карађорђеве звезде с мачевима IV реда, ордени Белог орла с мачевима III и IV реда, орден Белог орла V реда, орден Југословенске круне IV реда, Албанска споменица... (Службени војни лист 1881-1935.)

Српски пук је распоредио своје батаљоне: Први и Трећи на Тумби, Други на Црном врху испред Таламбаса, Четврти на Великом Самару.

За одбрану пиротског правца били су задужени: Лужнички одред (на сектору Пресека – Царев Дел), Западни сектор (од карауле Царев Дел до реке Нишаве) и Источни сектор (између река Нишаве и Височице), укупно пет пешадијска пука и 11 батерија. Гребен Старе планине запосео је 14. пук III позива, а у армијско резерви, југозападно од Пирота, били су 14. и 15. пук I позива.

Девета дивизија бугарске Прве армије напала је 5. јула 1913. године српски одред на Светом Николи и успела да потисне трећепозивце који су се, усамљени и без изгледа на брзу помоћ „хватали у коштац са читавом дивизијом". У неравноправној борби српски одред је изгубио 109 људи. Да би се ојачао Светониколски одред упућена су два батаљона I позива. Ова појачања, међутим, још нису била стигла на положаје када је бугарска дивизија принудила неупоредиво слабије српске снаге да се повуку са Дренове главе. У то време су пристизали и српски батаљони I позива. Дошло је до страховитог судара два противника где су се нарочито истакли регрути српског 14. пука. Иако потиснуте са својих положаја, јединице Балтабериловачког одреда (14. пук I и III позива) пружиле су веома жилав отпор троструко бројнијим бугарским снагама. Командант артиљерије Пиротског утврђеног логора, потпуковник Милош Михаиловић наредио је команднру брзометне хаубичке батерије, мајору Владимиру Митићу да артиљеријском ватром заустави надирање непријатеља. Све то није било довољно да се ударна моћ надмоћнијег непријатеља ослаби јер је он и даље вршио велики притисак на положаје српске Друге армије чији је командант затражио појачања како би се одржао на постојећим позицијама.[5]

Врховна команда је наредила да се Друга армија ојача са Трећим и Шестим прекобројним пуком и 11. пуком II позива. Такође, одлучено је да се из састава Треће армије повуку две дивизије и упуте као помоћ Другој армији. Уласком Румуније у рат и преласком њене војске преко Дунава, бугарске дивизије су 9. јула почеле повлачење према граници тако да се овај део фронта стабилизовао. Јединице Каланског одреда упућене су према Пироту и Власини.

Готово истовремено, 6. јула 1913, јединице бугарске Треће армије (46. резервни и 5. трновско-дунавски пук) предузеле су напад на правцу Дашчани кладенац – Свође. После дуже борбе Бугари су потиснули два српска батаљона тако да се борба пренела на саму Тумбу (тт. 1372) коју су напала четири бугарска батаљона, и Таламбас на који су јуришала два батаљона. Непријатељ је, уз непрекидну артиљеријску ватру, упорно покушавао да развијањем својих јединица на крилима око Калне и Тумбе доведе у тежак

[5] С. Скоко, П. Опачић, *Војвода Степа Степановић*, том I, Београд, 1985, стр. 245.

положај српски Трећи пук. Борба је настављена и следећег дана када је „једног критичног момента командант пука, мајор Јован Цветковић, који је у пуној мери заслужио да му име остане забележено у историји, затражио од команданта армије да му пошаље појачања“.[6]

Генерал Степановић није очекивао овакав развој догађаја и зато је команданта пука опоменуо да су положаји на Тумби „неосвојиви ако се буду бранили као што треба и да Тумба може пасти тек онда када цео пук буде сатрвен“. Тражено појачање није се имало одакле послати, схватили су то трећепозивци одлучивши да се бране са оним што имају јер, ако Бугари заузму Тумбу отвара им се пут ка Црној Трави и Власотинцу.

Када су 7. јула 1913. два ојачана бугарска пука, уз подршку снажне артиљеријске ватре, кренула у силовит јуриш на положаје Трећег српског пука, дочекана су прецизном пушчаном ватром и заустављена. Велику помоћ пешадији пружала је батерија мајора Лазара Радосављевића (1879-1956) дејствујући целога дана фронталном и бочном ватром. У поновљеном, поподневном бугарском нападу гребеном Тумбе на сам центар српских одбрамбених положаја, густи непријатељски стројеви су заустављени ручним бомбама испред самих ровова. Жестока борба водила се све до мрака. Иако наоружан једнометним пушкама и застарелим оруђима, српски Трећи пук је исписао једну од најславнијих страница своје историје наневши Бугарима велике губитке од око 300 мртвих и 600 рањених. На српској страни било је 16 погинулих и 64 рањених бораца. Бугари су у нереду одступили према Трну и то је значило крај битке. Обавештен о херојској одбрани Тумбе, генерал Степа Степановић упутио је мајору Цветковићу телеграм: „Пуку и Вама најсрдачније честитам јучерашњи успех над непријатељем. Краљ и Отаџбина признаће Вашу јуначку заслугу, и ја Вам од свег срца благодарим на показаном јунаштву и поздрављам Вас са узвиком: слава погинулима и хвала живима!“[7] И начелник штаба Врховне команде, војвода Путник, упутио је најтоплију захвалност храбрим витезовима.

У исто време, 6. јула 1913, јединице бугарске Треће армије (Трнски одред, јачине два пука и пет коњичких ескадрона) наступале су према Власини и Црној Трави са намером да пробију српске положаје и продором у долину Јужне Мораве пресеку саобраћајницу према Македонији и главнини српских снага на Брегалници. Гранични фронт од Чемерника до Букове главе бранио је само Други батаљон Првог пука III позива са једном позицијском батеријом. Пред вишеструко надмоћнијим непријатељем српски батаљон је почео да се повлачи на нове положаје. Српска Врховна команда је уочила да је Власина поседнута бројчано малим снагама и зато је већ 3. јула била

[6] Милутин Лазаревић: *Други балкански рат*, Београд, 1955, стр. 314.

[7] Власотиначки зборник, том II, Власотинце, 2006, стр. 81-88.

наредила команданту Тимочке војске да хитно, железницом, упути два пешадијска пука Шумадијске дивизије II позива у Владичин Хан. Најпре су стигли Други и Трећи батаљон Десетог пука и у току ноћи усиљеним маршем стигли на Власину, на положаје код Букове главе, Панчиног гроба и Чемерника. Трећи батаљон је био изложен јакој артиљеријској ватри са Колунице али је успео да се супротстави претходници 38. бугарског пука. У поподневним часовима у напад је кренуо цео бугарски пук ојачан са три коњичка ескадрона и две батерије које су непрекидно тукле Букову главу. Српске трупе су пружале жилав отпор продужујући свој фронт према Стојковића Махали како не би биле наткриљене. Пристизањем Четвртог батаљона и његовим развијањем на Дугој пољани заустављени су бугарски напади на 500-600 метара испред српских ровова. У исто време заустављен је и бугарски 37. пук на Чемернику. У току ноћи је, воловском запрегом, извучена једна батерија као помоћ српској пешадији на Буковој глави.

Сутрадан, 7. јула, борбе су настављене са већом жестином, а нарочито када је приспео и Први батаљон Десетог пука и запосео Стањину грамаду. У помоћ српској одбрани стигао је Пети прекобројни пук, коњички дивизион и две пољске батерије. Одбрана Дуге пољане ојачана је Трећим батаљоном док су на Чемерник упућени Први, Други и Четврти батаљон Петог прекобројног пука. С обзиром да штаб дивизије још није био стигао, командант Десетог пука II позива, потпуковник Милован Плазина командовао је свим јединицама на фронту Букова глава – Дуга пољана – Панчин гроб, а командант шумадијског артиљеријског дивизиона, пуковник Аћим Аћимовић (1868-1922) трупама на Чемернику. Ојачани српски фронт одбио је и трећи напад Бугара. Међутим, на другој страни Власинског блата бугарски 37. пук је, уз снажну артиљеријску подршку, успео да, уз велике губитке, пређе реку Власину и почне надирање у две колоне: једна преко Гаџине махале и друга преко Дојчинове махале и Дела. Када је српским снагама пристигао Други батаљон Петог прекобројног пука, распламсала се велика борба на Чемернику и Власини. Српски коњички ескадрони су кренули на јуриш док је артиљерија неутралисала бугарску пешадију на Белој води и Делу. Оба бугарска пука су се у току ноћи повукла ка Грамади и Колуници.

Наредног дана, 8. јула 1913, једна чета из Петог прекобројног пука је уништила готово цео бугарски коњички ескадрон (који је био заостао у повлачењу) и заробила митраљеско одељење. Овде треба рећи да је Петим прекобројним пуком командовао потпуковник Драгољуб Костић (1871-1932), веома способан старешина који ће 1923. бити унапређен у чин дивизијског генерала, а за ратне заслуге бити одликован са три Ордена Карађорђеве звезде с мачевима.

Ратни дописник париског „Журнала“, Анри Барби, пратећи ток операција, записао је: „Јужније, код Тумбе, на српско-бугарској граници, а источно

од Власотинца, Бугари су узалудно покушавали на разним местима да се дочепају железничке пруге која би им отворила пут за Ниш. Први пук III позива на Власини овековечио се је славом. Он се без артиљерије и митраљеза одупирао непријатељским пуковима, па чак извршио неколико јуриша на бајонет те је тако и очувао своје позиције".[8]

У току тродневних борби на Чемернику, Буковој глави и Дугој пољани на српској страни је 710 људи избачено из строја. Бугарски губици су били још већи: само на Чемернику их је 150 погинуло.[9]

Бугари су са Грамаде и Колунице 9. јула одступили према Трну. Командант дивизије је намеравао да, по приспећу Десетог пука I позива, обједини српске снаге и почне наступање у циљу протеривања непријатеља. Међутим, с обзиром да је на Криворечком правцу лево крило српске Прве армије било изложено јаком притиску бугарских снага, српска Врховна команда је наредила Шумадијској дивизији II позива да према Босилеграду упути један пешадијски пук који би напао бок и позадину бугарског фронта. У духу тог наређења, у поподневним сатима 10. јула 1913. у правцу Босилеграда упућени су Други, Трећи и Четврти батаљон Десетог пука II позива и трећи батаљон Петог прекобројног пука са једном пољском батеријом. Овако обједињене снаге чиниле су Босилеградски одред којим је командовао потпуковник Милован Плазина. Како су историчари забележили, овај одред је пошао „у авантуру која ће и њега и њу покрити бесмртном славом". После напорног марша целе ноћи преко Миљевских планина и долином Божичке реке, српски одред је у зору 11. јула упао у Босилеград и после краће борбе (у којој је нанео Бугарима осетне губитке) растерао делове бугарског 6. коњичког пука а после тога се утврдио на положајима очекујући даља наређења.

После почетних изненађења Бугари су се консолидовали и истога дана упутили према Босилеграду шест батаљона и две батерије. Сутрадан, 12. јула, бугарске трупе су напале српски Босилеградски одред. Жестоке борбе настављене су и сутрадан када су Бугарима пристигла нова појачања. Отпочела је одлучујућа фаза Босилеградске операције[10] „коју је онда цела Србија пратила са највећим интересовањем". Током 14. јула Бугари су снажно дејствовали артиљеријском ватром и вршили прегруписавање својих снага да би у раним часовима 15. јула са 12 батаљона пешадије и четири батерије напали српски одред. Тих драматичних дана на Власину је стигао Шести прекобројни пук са једном брдском и једном пољском батеријом. У зони ратних дејстава пристигла су нова појачања. На Миљевским планинама

[8] Анри Барби: *Брегалница 1913*, Београд, 1914.

[9] С. Скоко: *Други балкански рат 1913*, књига друга, Београд, 1975, стр. 219

[10] М. Лазаревић: *наведено дело*, стр. 343

се 16. јула 1913. одиграла велика битка. Када су се Бугари примакли српским положајима у зони пешадијске ватре очекујући свој 38. пук, српска батерија под командом јуначког командира, мајора Драгомира Стојановића (1878-1943, троструки витез Карађорђеве звезде) „окретала је, и под најжешћом непријатељском ватром, своје топове према потреби, тукући у исто време више циљева“ и врло брзо неутралисала бугарску батерију на Глошкој планини. Пристизањем два српска батаљона са Власине, бугарски 38. пук је, по други пут, одбачен према Трну. И овога пута венцем бесмртника овенчао се српски Десети пук (овога пута Босилеградски одред) и његов храбри командант Милован Плазина.[11] Током шестодневних борби на Миљевским и Глошким планинама из српског борбеног строја избачено је 523 војника, подофицира и официра.[12] Међу погинулима је био и мајор Владислав Ђорђевић, командант батаљона. О бугарским губицима нема прецизних података.

После успешно изведеног Босилеградског маневра војвода Путник је, на основу добијених информација о покретима бугарске Пете армије у циљу обухватног маневра у леви бок и позадину српске Прве армије, телеграфисао команданту Шумадијске дивизије II позива да на Власини остави један пешадијски пук са једном батеријом, а остале снаге да обједини на Миљевској планини и предузме наступање према Црнооку. У духу тог наређења, Власину је остао да штити Десети пук I позива потпуковника Душана Димитријевића и 2. батаљон Првог пука III позива са једном батеријом. Команданту Десетог пука II позива је наређено да заузме Глошку планину и успостави везу са Пчињским летећим одредом.

Услед временских неприлика, српске трупе су тек сутрадан, упркос великим теренским тешкоћама, заузеле положаје на Глошкој планини. У исто време су јаке бугарске снаге напале Десети пук I позива на линији Колуница – Грамада. Бугари су, после првог неуспешног напада на Власину, прикупили нове снаге (18 батаљона, 4 ескадрона и 9 батерија) којима је сада командовао генерал Христов и које су имале задатак да пробију српске одбрамбене положаје на Власини и продором у долину Јужне Мораве пресеку саобраћајницу Ниш – Врање, а потом нападну леви бок главних српских снага у Македонији.

Левокрилна група бугарске Треће армије напала је 20. јула српске трупе на Грамади, Колуници и Чемернику. Грамада је планински масив источно

[11] Милован Плазина (с. Губеревци, Чачак, 1864 – Београд, 1921) у периоду 1909-1912. командовао је пуком. Године 1914-1915. је заступник команданта Шумадијске дивизијске области и командант Власинског одреда, а од 1916. до 1918. помоћник команданта Шумадијске дивизије. Пуковник и двоструки витез Карађорђеве звезде с мачевима.

[12] С. Скоко: *наведено дело*, стр. 225.

од Црне Траве. Њени највиши врхови су Вртоп (тт. 1719), Станикин крст (1707) и Мали Врх (1678). Положаје на Грамади бранио је 1. батаљон Десетог пука I позива са водом митраљеза. Бугарски пешадијски пук, ојачан брзометном батеријом и ескадроном коњице, користећи се густом маглом, приближио се српским снагама у зони пешадијске ватре на одсеку Грамада – Раскршће (однос снага 4:1 у корист Бугара). Када се магла проредила указало се бојно поље и густи стрељачки стројеви бугарске пешадије. Заступник команданта батаљона, мајор Душан Поповић[13] није дозволио да буде изненађен. Он је своје митраљезе поставио на истакнутим тачкама, на левом боку према бугарској војсци. На линији Грамада – Раскршће развила се огорчена борба, нарочито на левом крилу где су се Бугари примакли српским рововима на мање од сто метара. Митраљеско појачање које је пристигло Поповић је поставио према десном боку бугарског борбеног строја. Митраљези типа „Максим“ којима је српска војска била наоружана уочи Балканских ратова имали су велике борбене могућности, убитачно и застрашујуће дејство. Бугари нису издржали митраљеску и пушчану ватру српског батаљона већ су се у нереду повукли остављајући на бојишту око 600 мртвих и рањених.[14]

У исто време, 20. јула 1913. су три бугарска пука, ојачана дивизионом коњице и са пет батерија, наступајући у три колоне долином реке Јерме, напали делове Десетог пука I позива на Крвавом камену и Плочи и овладали тим положајима. Затим су артиљеријском ватром напали српске јединице на Колуници. Командант Шумадијске дивизије II позива обавестио је команданта Десетог пука I позива да је Врховна команда наредила 11. пуку II позива да са једном брзометном батеријом крене са Дашчаног кладенца на Власину и „да се Колуница мора бранити по сваку цену“. Међутим, командант одсека на Колуници, потпуковник Љубомир Павловић, проценио је да ће бити опкољен јаким бугарским снагама и у току ноћи повукао је своје трупе на Букову главу. У новонасталој ситуацији Врховна команда је кориговала своје претходно наређење и наредила да се командант дивизије повуче на Власину како би затворио све правце према Владичином Хану. И поред тога, пуковник Мариновић је сутрадан, 21. јула, напао Бугаре на Плочи и Крвавом камену.

[13] Душан Поповић (1880-1918) је после завршених шест разреда гимназије у Крагујевцу завршио Нижу школу Војне академије са 32. класом, а касније и Вишу школу са 17. класом. У Првом балканском рату је командир чете у Десетом пуку. У Првом светском рату је командант батаљона. Био је тешко рањен на Мачковом камену. Душан Поповић је био начелник штаба Санџачке војске и пешадијске бригаде. Погинуо је 1918. код Ражња као командант јединица које су ослобађале Србију. Имао је чин потпуковника, а одликован је са два ордена Карађорђеве звезде с мачевима.

[14] Томислав Влаховић: *Витезови Карађорђеве звезде*, Београд, 1989, стр. 208.

Док су два батаљона Десетог пука I позива запосела положаје на Колуници, водила се веома тешка борба за освајање Плоче. Два батаљона Петог прекобројног пука, и поред неколико снажних јуриша у којима је погинуо мајор Никола Томић (командант 3. батаљона) нису успела да заузму Плочу. Српске трупе биле су изложене бочном дејству бугарске артиљерије са Острика и снажном митраљеском ватром из ровова испред Плоче. Када су Бугари одбили и последњи српски јуриш прешли су у противнапад и принудили оба батаљона Петог прекобројног пука на повлачење. Тада је српским снагама стигао у помоћ један батаљон Шестог прекобројног пука тако да се линија фронта стабилизовала на полазним положајима. Сутрадан су Бугари јаким снагама напали српске трупе на целом фронту. Два српска батаљона су се повукла на Букову главу. Напуштањем положаја на Колуници постојала је опасност да једнице Шумадијске дивизије II позива на Миљевској и Глошкој планини буду одсечене од своје позадине. Непријатељ, међутим, није искористио своје преимућство, задовољио се постигнутим и остао пасиван што је омогућило 3. и 4. батаљону Десетог пука I позива да се на Буковој глави реорганизују пошто су обавештени да су на Власини пристигла два батаљона 11. пука II позива.

Како би се осујетио бугарски противнапад према селу Божици, командант Шумадијске дивизије II позива је наредио команданту Петог прекобројног пука да свим трупама које су биле на гребен Царице (један батаљон Десетог пука II позива, два батаљона Петог и један батаљон Шестог прекобројног пука са две батерије) енергично нападне Острик. Најпре су српске батерије неутралисале бугарску артиљерију на Острику, а онда су пешадијски батаљони заузели све три линије ровова и овладали Остриком. Из предострожности, српска Врховна команда је наредила да се српске трупе повуку на гранични гребен и утврде своје положаје. У току ноћи 21/22. јула јединице Шумадијске дивизије су повучене на линији Панчин гроб – Букова глава – Грамада. Истовремено су батаљони 11. пука II позива враћени у рејон Дашчаног кладенца.

У четвородневним борбама на Грамади, Колуници, Острику и Плочи српске трупе су претрпеле губитке од око 830 погинулих и рањених војника, подофицира и официра[15] међу којима је био и пуковник Прока Биволаревић,[16] руководилац целокупне артиљерије на Власини. Хероизам

[15] С. Скоко: *наведено дело*, стр. 231.

[16] Прока Биволаревић (Лесковац, 1867 – Власина, 1913) после завршених шест разреда гимназије у Шапцу и Београду завршио је Нижу школу Војне академије 1889. са XIX класом и произведен у чин пешадијског потпоручника. Следеће године преведен је у артиљерију. У чин артиљеријског поручника унапређен је 1893, капетана II класе 1896, капетана I класе 1898, мајора 1902, потпуковника 1908. и пуковника 1913. Биволаревић је био референт артиљерије у Моравској дивизијској области, а од 1908. до 1912. командант брдског артиљеријског пука у Алексинцу. У Првом и

и пожртвовање испољили су многи појединци. Командир чете Ранко Ковачевић пробио се са својим војницима у непријатељску позадину и за шест сати борби нанео Бугарима осетне губитке. За тај подвиг касније је одликован Карађорђевом звездом. Потпоручник Станимир Раловић успео је да зароби 36 бугарских војника – њему је додељена Златна медаља Обилића. Светолик Поповић, Боривоје Наумовић, Крста Жугић и многи појединци одликовани су Медаљама за храброст.[17]

Након прегруписавања снага на обе зараћене стране, Бугари су 23. јула жестоко напали српске положаје на линији Букова глава – Панчин гроб – Стрешер. Борбе су настављене 24. јула са још већом жестином. Бугари су извршили и трећи јуриш на Бели камен и били одбијени са знатним губицима. Српска Врховна команда је, ради стратегијског скраћивања фронта дужине око 25 км, наредила постепено повлачење својих јединица и прикупљање на Чемернику. Док су се српске трупе повлачиле, сходно наређењу Врховне команде, енергични потпуковник Плазина, који је бранио одсек на Буковој глави и Дугој пољани, сачекао је Бугаре на јуришно одстојање а онда послао заповест својим батаљонима: „Застава, официри и значари на своја места за јуриш!“.[18] Начелник штаба Шумадијске дивизије II позива, потпуковник Милутин Лазаревић, забележио је: „Баш кад је командант дивизије са штабом силазио са Панчиног гроба (тт. 1662), идући за Чемерник, на Буковој глави и Дугој пољани отпочела је паклена пушчана и митраљеска паљба. Одједном је тамо одјекнуло громогласно и продужено „ура“, после чега је настала мртва тишина, по којој се одмах видело да се једна страна морала повући са положаја, али се тек ујутру на Чемернику могло сазнати која је то била страна... Бугари су били одбачени, али им то ипак није ништа сметало да се сутрадан без борбе докопају ових положаја“. Бугари су били одбачени ка Колуници и селу Божици. У дводневној борби на граничном гребену српски батаљони су изгубили 220 људи.[19] После напуштања граничног фронта пуковник Мариновић је применио активну одбрану тако што је на правцу Стрешер – Сурдулица оставио само 2. батаљон Првог пука III позива а остале снаге прикупио на линији Чемерник – Грамада.

У историји ратне вештине постоје примери изузетне упорности било једне, било више зараћених страна занемарујући при том сопствене губитке.

Другом балканском рату био је помоћник начелника артиљерије Треће армије, а у појединим операцијама и командант армијске артиљерије. Прока Биволаревић је око десет година припремао батерије за ослободилачки рат и оне су дејствовале на целокупном ратишту од Јадранског мора до Једрена (Српски биографски речник, том I, Матица српска, Нови Сад, 2004).

[17] Добросав Туровић: *Јунаци Гвозденог пука*, Лесковац, 1990, стр. 211.

[18] Лист *Војска*, бр. 602 од 14.8.2003.

[19] С. Скоко: *наведено дело*, стр. 234

Рат има своју дијалектику која се не исцрпљује логиком. Слично се догодило и 27. јула 1913. када је Бугарима пошло за руком да се пробију до Стрешера (тт. 1875). Са овог доминирајућег виса они су вршили јак притисак на српске снаге у намери да их одбаце са поседнутих положаја и пробију се до Јужне Мораве. У новонасталој ситуацији, командант Шумадијске дивизије II позива, пуковник Милутин Мариновић (1861-1941) затражио је одобрење да своје јединице повуче на прихватне положаје. Штаб српске Врховне команде био је у Скопљу, телефонска веза са Власином није постојала, једино је из Владичиног Хана могла бити успостављена. У Владичином Хану је био штаб мајора Драгољуба Узун-Мирковића (1875-1941) који је са седам пешадијских батаљона обезбеђивао пругу од Јагодине до Ђевђелије. Он је самоиницијативно донео веома важну, могло би се рећи пресудну одлуку, и у име војводе Путника обавестио Мариновића да повлачења нема јер је снагама на Власини упућено појачање.[20] Реч је о Стрешерском одреду који се састојао од три батаљона Трећег прекобројног пука, два батаљона Петог пука II позива и једног батаљона 12. пука II позива. Бугари су 29. јула предузимали неколико узастопних напада на Арнаутски преслап и Големо равниште без значајнијих резултата. У међувремену је српска Врховна команда упутила на Власину 15. пук I позива и Комбиновани пук са две батерије. Од ових трупа је формирана Сурдуличка (Масуричка) колона под командом пуковника Живка Павловића са задатком да најхитније овлада Стрешером и граничним гребеном на Власини. Батаљони Стрешерског одреда и Сурдуличке колоне улазили су у борбу па су Бугари били принуђени да рокирају своје трупе према Малом Врху, Грамади и Клинчарници а потом су се повукли на граничном фронту. Тада је и стигло наређење свим трупама да се обуставе све борбене активности пошто је у Букурешту, на првој пленарној седници одржаној 31. јула 1913. донета одлука о закључењу примирја.

Други балкански рат је завршен потписивањем Букурешког мировног уговора 10. августа 1913. којим су дефинисана разграничења између Србије, Бугарске и Грчке око територијалне поделе у Македонији.

Поводом 25-годишњице овога рата лист „Ратник“ је писао: „Од свих победа наше војске, то је била она којој смо се најмање радовали, од свих наших војничких подвига, то је био онај којег би најмање желели да се сећамо, јер је овај рат, из кога смо војнички и политички изашли као победници, био трагедија исто толико за Србе, као и за Бугарску која га је изгубила“.

---

[20] Саво Скоко: *Војвода Радомир Путник*, том I, Београд, 1984, стр. 390 и лист *Ратник*, свеска VII, Београд, 1935.

Недалеко од Власинског језера, на Промаји, налази се Војничко гробље на којем почива неколико стотина српских војника, подофицира и официра који су бранили и одбранили стратегијски важан правац не дозволивши непријатељу продор према Јужној Морави.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Службени војни лист 1881 – 1935.

Лист *Војска* бр. 602 од 14.8.2003.

Лист *Ратник*, свеска 7, Београд, 1935.

Српски биографски речник, том 1, Нови Сад, 2004.

Б. Ратковић, М. Ђуришић, С. Скоко: *Србија и Црна Гора у балканским ратовима*, Београд, 1972.

Власотиначки зборник, том 2, Власотинце, 2006.

Анри Барби; *Брегалница 1913*, Београд, 1914.

С. Скоко, П. Опачић; *Војвода Степа Степановић*, том 1, Београд, 1985.

Милутин Лазаревић: *Други балкански рат*, Београд, 1955.

Томислав Влаховић: *Витезови Карађорђеве звезде с мачевима*, Београд, 1989.

Добросав Туровић: *Јунаци Гвозденог пука*, Лесковац, 1990.

Саво Скоко: *Војвода Радомир Путник*, том 1, Београд, 1984.

Саво Скоко: *Други балкански рат 1913*, књига 2, Београд, 1975.

Група аутора: *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске*, том 5, Београд, 1998.

Summary

Časlav Dinčić

CRNA TRAVA AND VLASINA IN THE SECOND BALKAN WAR

Dissatisfied with the decisions of the London Peace, Bulgaria attacked the Serbian army at the Bregalnica river and thus started the Second Balkan War. A week later, Bulgarian troops attacked Serbian positions on the line of Daščani Kladenac - Vlasina. The Third Infantry Regiment was particularly prominent in defending Tumba peak. Considering that the border front from the Čemernik mountain to Bukova Glava was defended by only one battalion of the First Regiment, the newly arrived reinforcements to Serbian forces on Vlasina stabilized this part of the front. The tenth infantry regiment even made a breakthrough towards Bosilegrad, but the Bulgarians also sent new forces so that a great battle took place on the Miljevske Mountains. In the following days,

the Bulgarians put pressure on Serbian positions in order to break through to the Južna Morava river and occupy the Niš-Skopje railway and thus threaten the supply lines of the Serbian army in the Bregalnica. Despite all the attempts, this did succeed, because the Serbian defense was impenetrable.

Живан Стојковић,
историчар
Лесковац

УДК 94(497.11)”1916”
342.4(497.11)”1916”

ИНТЕРПЕЛАЦИЈЕ У НАРОДНОЈ СКУПШТИНИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ НА КРФУ 1916. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: Поводом великог јубилеја у светској, па и српској историји - сто година од завршетка Првог светског рата година 2018. биће значајна по бројним књигама које су посвећене овом великом догађају, научним скуповима , симпозијумима, трибинама, стручним расправама и осталим манифестацијама. Наравно, човечанство не може бити задовољно оваквим годишњицама које су га фактички уназађивале у свим доменима друштвеног и културног развоја. Међутим, оне пружају могућност јасног закључка да слобода човека нема цену, а империјалистичка политика неких земаља мора коначно да сиђе са историјске позорнице. Краљевина Србија биле је жртва таквог безумног хода човечанства и била је приморана да учини јединствен подухват у историји ратовања, измештајући своју војску, а и велики број цивила, на територију друге државе, да би опорављена наставила борбу за ослобођење окупиране домовине заједно са Савезницима. Исправност таквог подухвата могу процењивати само велики војни и политички стручњаци, али фактографија је немилосрдна. Уз херојство оних који су били спремни животе да положе домовина је уз помоћ Савезника ослобођена. Након сто година може се вршити објективна анализа тих догађаја, без опасности да буде пристрасна.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Народна скупштина, Краљевска влада, министри, војска, интерпелације

Средином друге деценије двадесетог века, 1914. године, на територији Краљевине Србије започео је Први светски рат чија су ратна дејства трајала до 11. новембра 1918. године, када је закључено примирје и започели су мировни преговори окончани 1920. године. Имајући у обзир да је Краљевина Србија била актер и балканских ратова 1912. и 1913. године, петогодишњи период ратног ангажовања оставио је велике последице у њеном развоју, како привредном, тако и политичком. Ослободилачки карактер ових ратова омогућио је исказивање великог патриотизма и јунаштва, што је било потврђено и ангажовањем на страни Антанте у Великом рату, названом тако вероватно зато што се радило о специфичном и јединственом ангажовању српске војске, после напуштања земље

1915. године и укључивања у наставак борбе за ослобађање домовине са територије друге земље, односно на Солунском фронту. Оно пак што је неуобичајено у ратној историји Европе то је чињеница да је своју земљу српска војска напустила, заједно са краљем, Владом, Народном скупштином, чиновништвом и бројним цивилима. Не улазећи у оцену исправности такве одлуке, што може бити предмет анализе војних стручњака, али и мултидисциплинарнх истраживања за оцену успеха и последица, може се с правом устврдити да су српско војно руководство, официри, војници, па и цивилно становништво, показали више од издржљивости, одлучности, спремности на жртве да се и са територије друге земље, заједно са савезницима, настави борба за ослобађање окупиране домовине, испољавајући невиђено јунаштво на сваком делу фронта и изазивајући дивљење припаднике војске осталих земаља на Солунском фронту.

Сјајне победе на Церу и Колубари у првој години рата показале су сву јачину духа српског војника, али за тако малу земљу каква је била Краљевина Србија ово ратовање деловало је исцрпљујуће, па кад се томе дода болест и истрошеност опреме и оружја, као и издаја Бугарске, која се приклонила Аустро-Угарској, односно Тројном савезу, започео је поход српске војске преко Албаније и Црне Горе до Грчке, како би се спасило њено језгро за наставак борбе за ослобођење. Међутим, ван тог плана, са војском се повлачило и цивилно становништво уз натчовечанске напоре да се пешице савладају скоро непроходни простори, уз непријатељски однос локалног становништва. Али, истовремено, то су учинили Краљ са Владом и народним посланицима. Српска војска прихваћена је на острву Крфу као и већи део народних посланика и цивилног становништва. Један број народних посланика остао је у Србији, мањи у Француској и Швајцарској, а највише их је било на Крфу. Чудна ситуација да се законодавна, судска и извршна власт налазила ван своје територије наметнула је питање њеног могућег рада и утицаја њених одлука на окупираној територији Краљевине Србије. Како се окупација сматрала привременом, а спремност да се ослободи домовина уз помоћ Савезника извесна, уследио је и енергичан захтев народних посланика на Крфу да Народна скупштина настави са радом и доноси одлуке које ће бити у функцији остваривања основног циља – ослобођење земље од окупатора, као и наставак функционисања свих органа власти. Због предстојеће ратне опасности ванредна седница Народна скупштина била је заказана за 12. јули 1914. године у Нишу, али је убрзо затим, 28. јула Аустро-Угарска објавила рат Краљевини Србији, тако да је њен рад могао бити настављен Указом у име Краља Петра I наследника престола Александра тек 1916. године на Крфу, где је радила од 28. августа до 9. октобра, на изричит захтев народних посланика. Из земље је изашло 125 посланика, а овој седници је присуствовало 98.

Краљевску владу су чинили: председник Министарског савета и министар иностраних дела Никола Пашић, министар просвете и црквених послова Љубомир Давидовић, министар грађевина Милорад Драшковић, министар унутрашњих дела Љуба Јовановић, министар правде Марко Ђуричић, министар народне привреде др Војислав Маринковић, министар финансија др Момчило Нинчић и министар војни ђенерал Божидар Терзић. Председништво Народне скупштине чинили су: Андра Николић, председник Државног савета, први потпредседник економ Милован Лазаревић из Лазаревца и други потпредседник Ђока Брачинац, трговац из Ражња.

Прва интерпелација била је упућена председнику Владе Краљевине Србије и министру иностраних дела Николи Пашићу. Тражено је да саопшти Народној скупштини да ли зна како поступају војне и цивилне власти аустроугарске и бугарске у Србији. Затим, да ли је Краљевска влада покушала да помогне српском народу у Србији и на који начин је то учинила, шта је Влада до тада учинила да избегли српски грађани дођу у везу са својим породицама које су остале у Србији? Затим, да ли је српско становништво одвођено у Аустро-Угарску и Бугарску и ако је одвођено како се са њим поступало и на шта је било употребљено? И, најзад, да ли је Влада сазнала да аустроугарске власти воде некакву истрагу у вези са Сарајевским атентатом и да ли је Влада у вези са тим уложила протест?

На тој првој седници 13 народних посланика је упутило интерпелацију председнику Владе и министру унутрашњих дела Николи Пашићу, која говори о врло немилом догађају, до краја неразјашњеном. Наиме, радило се о одлуци Краљевске владе да се сви српски младићи од 16 година и старији евакуишу са територија са којих се српска војска повлачила, како не би пали у руке непријатељу, а са њима су били евакуисани и српски регрути. Замисао је била добра, а било је у плану и да се обучавају ратној вештини како би заменили старе борце. Међутим, како се наводи у интерпелацији, „по путевима приликом повлачења кроз Албанију ти су младићи предани на милост и немилост суровим приликама Албанским без икакве помоћи и бриге државних власти, којима су били поверени, остављали своје младалачке кости, а кад су тако десетковани дошли до близу границе Грчке, онда су по нечијој наредби враћени натраг, идући Драчу, кроз најнезгодније кршеве Албанске и за време зимских дана, без леба, без одела, без обуће и санитетске помоћи да се сасвим упропасте“. О томе ко треба да брине о њиховом повлачењу расправљало се све до Охрида и тек тада је одлучено да о њима треба да брину војне, а не цивилне власти. Зато је затражен одговор каква је била наредба о евакуацији омладине и регрута, кад је издата и коме је било поверено старање о њима. Колико је приближно тих регрута и омладине изведено из Србије, колико их је спасено и колико је још у животу? Затим, зашто ти регрути и омладина нису преведени у Грчку,

кад су били близу њене границе и кад су се могли спасити глади, зиме и болести, већ су по најгорем времену и без икаквих животних средстава, оголели, боси и болесни враћени кроз Албанију у Драч. И, најзад, да ли је у вези са овим вршена било каква истрага и какви су резултати и да ли су нађени кривци за ову драму? Међутим, даљи развој догађаја у рату и његовом исходу оставио је ово питање неразјашњено.

Како је повлачење српске војске и цивилног становништва врло сложена операција, у првом реду због безбедности, али и осталих потреба, министру унутрашњих дела је упућена интерпелација колико је примљено добровољних прилога за време рата у српском новцу и стварима на име помоћи болницама, пострадалима у рату, избеглицама и рањеним војницима, од којих лица и на шта су прилози употребљени, затим, ко је располагао добивеним прилозима и да ли су до сада публиковани спискови лица која су давала и лица и установа које су прилоге примали?

За функционисање разних установа и надлештава, појединаца и целокупног државног апарата који је измештен из земље, као и војске важна је била интерпелација која је упућена министру финансија са захтевом да се добије одговор колико је било новчаница у оптицају до 1. октобра 1915. године, када је Србија била нападнута удруженим аустроугарским и бугарским снагама, за покриће тих новчаница, колико је било металне подлоге код Народне банке, а колико државне. Затим, колико је било старих новчаница у депоу Народне банке и колико металног новца? Даље, да ли је код избеглица из Србије у било ком делу Европе утврђено колико су поседовали новчаница, а посебно колико у злату? Један од значајних детаља била је и обавеза спасавања хартија од вредности код новчаних приватних завода, као и у државним установама Управе фондова, класне лутрије и других. Истовремено, на који начин је вршена размена новчаница избеглицама и да ли је било одступања од норми које је утврдио Министарски савет? Колико је била понуда српских новчаница последњих месеци у Швајцарској и на другим новчаним пијацама, што би имало за последицу пљачкање српског народа?

У једној од интерпелација Николи Пашићу осам народних посланика је указало на чињеницу да се скоро навршава година дана откако је српска војска напустила отаџбину и истиче се да се на основу оскудних гласова из окупиране земље може закључити да је становништво Србије у страховито тешком положају и потпуно лишено средстава за одржавање живота и да се налази у ропском положају. Зато је захтевано од Краљевске владе да нађе начине да се заробљеном становништву дотури храна и одело и спречи даље хапшење мушког и женског становништва. Тим поводом, упућено је питање Влади да ли зна у каквом је положају становништво земље и да ли је до сада нешто предузела да побољша тај положај.

Истовремено, упућена је интерпелација Николи Пашићу о повлачењу српских регрута који су од Призрена кроз Албанију били доведени до Битоља, одакле су преко Елбасана враћени у Албанију да би после тога били пребачени у Бизерту. Од Владе је тражено да саопшти колико је хиљада регрута било у том походу, колико их је пребачено у Бизерту и колико је остало живих и за војску способних. Оно пак што је још теже тражено јесте да се каже ко је наредио да се, кад су стигли до Битоља, врате назад у Албанију иако је било једноставније да дођу до Солуна. Како је током тог путовања један број од њих умро, подносиоци интерпелације то означавају као „страховити злочин“ за који је Влада морала до тада да именује кривца.

Друго питање, које је већ једном постављено, још драстичније је. При повлачењу војске по нечијој наредби поведена су и деца од 14 до 16 година и стигла до Косова где су остављена. Тражено је да се утврди ко је то наредио, колики је број деце, где су остављена и зна ли Краљевска влада шта је њима.

Српских избеглица било је у Швајцарској, Француској, Италији и Грчкој, а међу њима било је и благајника разних надлештва који нису предали државни новац којим су располагали. Зато је група посланика поставила питање министру финансија да ли зна имена благајника који су избегли, а да претходно нису предали новац, како са њим располажу и зашто је министар дозволио да се они евакуишу ван седишта српске Владе. Солидарност према српском народу била је показана у пријатељским земљама у којима су боравили Срби који су сакупљали добровољне прилоге као помоћ. Тај новац требало је да буде предат Средишњем скупштинском одбору. Међутим, до 1. октобра 1915. године то није учињено. Зато је упућена интерпелација министру унутрашњих дела да ли му је познато колико је тог новца сакупљено, шта је са тим новцем урађено? Истовремено, и са новцем који је из Русије донео Никола Пашић, председник Министарског савета и министар иностраних дела.

Како је напуштање земље пред налетом непријатеља изузетно озбиљан подухват, интерпелацијом је затражено објашњење од министра привреде каква је судбина судских архива, утолико пре што се тамо налазе важни предмети, од тапија на имовину, признанице предате суду ради потврде или интабулације, менице, интабулационе књиге, оригинални тестаменти и друго. Да ли је то заштићено или бар делимично склоњено.

Одлука Краљевске владе и Врховне команде о повлачењу војске из земље нимало није била једноставна. Доносила је велики ризик управо због правца њеног одступања, а и због временских услова и одговарајуће опремљености. Кад се томе дода и непријатељски однос албанског становништва, који је резултирао и честим нападима на њу, онда се могло и очекивати да ће

бити и значајнијих жртава, не само од оружја већ и од глади, изнемоглости и хладноће. Зато је упућена интерпелација министру војном да саопшти да ли је вођена евиденција умрлих или погинулих бораца при повлачењу преко Албаније и на Крфу и Бизерти. Тражено је да се наведу и команде тих жртава.

После жестоких борби на Солунском фронту било је доста рањених и болесних војника, који су упућивани у јужну Француску на лечење. Међутим, са малом новчаном накнадом нису могли дуго да издрже, а ако би морали остати на лечењу, нису могли тамо примати ни своје мале плате. У вези са тим, затражено је од министра војног да одговори да ли је Министарство предузело нешто да се овим војницима притекне у помоћ, не само у новцу већ и у материјалном погледу.

Министар привреде требало је да одговори на интерпелацију шта је са новчаним заводима који имају основну главницу, улоге на штедњу, позајмљени капитал, резервне фондове и друго. Тражен је одговор да ли је министар издао налог о евакуацији те имовине, на који начин ће бити сачувана и да ли су сви новчани заводи евакуисали своју имовину и где се она налази. Наредна интерпелација министру привреде односи се на исти проблем, односно на Управу фондова где се налази новац становништва, приватни депозити, капитал резервних фондова, велики улози на штедњу, позајмљени новац са стране и друго и да ли је она безбедно евакуисана.

Како се са војском повлачио и велики број цивила, међу њима су били и општински службеници који су се у страним земљама нашли без икаквих средстава за живот и, како се каже у интерпелацији, „и данас се муче и злопате на најужасније начине.“ Они су се писмено обраћали министру унутрашњих дела за помоћ, па је зато постављено питање зашто министар није нашао начин да тим председницима, деловођама и осталим општинским часницима даје плате, како би могли да преживе у страној земљи.

На 47 редовном састанку Народне скупштине, 5. септембра 1916. године на Крфу, упућена је интерпелација министру војном о положају неких нераспоређених официра, посебно у Дринској дивизијској области. Истиче се да је режим нераспоређених официра веома тежак, неправичан, па чак и понижавајући за људе који се већ пет година боре за отаџбину, а један број још увек носи ране задобијене у ратним сукобима и приликом повлачења кроз Албанију. Нижи и виши официри станују под шаторима, који већином прокишњавају, упућени су да сами себе послужују, па и обављају такве радове који се не слажу са статусом официра. Болесни официри, као и рањени, задржавају се у депоу и не упућују се на лечење без обзира на то што за то постоје мишљења лекарских комисија. За најмање иступе изричу се драконске казне којима им се одузимају и припадајући новац и храна и мора да гладују или да се ослоне на помоћ својих другова. Истовремено,

новац који им припада не могу да шаљу својим породицама у окупираној земљи. Зато се од министра захтева да спроведе детаљну истрагу и да се та неправда отклони.

На Трећом редовном састанку Народне скупштине, 12. септембра 1916. године, приликом разматрања Закона о изменама и допунама Закона о потпори војних инвалида и породица погинулих, од рана умрлих или несталих војника од 10. априла 1914. године, три посланика су упутила интерпелацију у којој се наводи да је министру војном познато да у редовима војске међу редовима и подофицирима има сиротих сељака који су оскудевали за намирнице, а кад су имали, сада остали и без својих домова, те немају откуда ни маријаша да добију моле да се војницима и подофицирима, уместо по три динара, дају 15 динара месечно, до повратка на своје огњиште, макар и на терет будућих дуговања.

Ниједна интерпелација од стране Краљевске владе није била потцењена, већ је прихваћена са пуно озбиљности и о њима се расправљало и на тајним и на јавним седницама Скупштине. Не може се извући закључак да су имале намеру да изазову кризу Владе, него да омогуће што ефикаснији рад, али и одговорност оних који то не поштују. Уследило је доношења низ закона, који су били услов даљег наставка ослободилачке борбе. Уочивши овај значајан проблем, млада ауторка, дипломирани правник Нина Костић је у „Лесковачком зборнику“, бр. 57, Лесковац 2017. године објавила изузетан чланак под насловом „Законодавна активност Народне Скупштине Краљевине Србије 1916. године на Крфу“ указујући на важне одлуке које су допринеле успешном наставку ослободилачке борбе српског народа у Првом светском рату и доношене на основу захтева из интерпелација.

Закључак

У настојању да се после једног века модерне српске историје што детаљније и објективније прикаже Први светски рат, који је назван Великим ратом, не по свом карактеру већ по броју земаља које су њему учествовале, а за Краљевину Србију по томе што је, уз велике жртве, успела да ослободи окупирану земљу и да српском војнику подигне споменик херојства и само пожртвовања. Снага Краљевине Србије није се само огледала у незабележеној храбрости својих војника, којима су се на Солунском фронту дивили сви савезници и на значајним годишњицама у својом престоницама им одавали посебну почаст, већ и у способности да демократску атмосферу, на чијој су перјаници били на почетку двадесетог века поштују и када им највише законодавно тело ради у другој држави у ратним условима. Зато подношење интерпелација, као важне одреднице демократског духа, није схваћено трагично, већ се са пуно одговорности прионуло послу да се исправи све што је означено као пропуст у току повлачења војске из

земље и боравка на туђој, али пријатељској земљи. Нисмо присталице такозване алтернативне историје, али се залажемо за што објективнију оцену одговарајућих одлука највиших власти у земљи, какао се евентуалне грешке, које имају скупу цену, у првом реду у људским животима, не би понављале. У историји једног народа превелика глорификација једног догађаја, а стављање на маргине другог подједнако важног је недопустив поступак.

ИЗВОР

Стенографске белешке Народне скупштине сазване Указом од 12. јула1914. године у ванредном сазиву у Нишу, а Указом од 16. јула 1916. године ради продужења седнице у вароши Крфу, од 42 до 68 састанка, од 28. августа до 9. октобра 1916. године, Крф 1918. Штампано у Државној штампарији Краљевине Србије, 1918. године

ЛИТЕРАТУРА

Нина Костић, „Законодавна активност Народне скупштине Краљевине Србије 1916. године на Крфу“, Лесковачки зборник, 57, Лесковац, 2017, стр. 127-137.

Summary

Zivan Stojkovic

INTERPELATIONS IN THE NATIONAL ASSEMBLY OF THE KINGDOM OF SERBIA IN THE KRF IN 1916

This paper points to the difficult position of the Serbian population in the enslaved country and of Serbian soldiers and civilians who had to come to the territory of another country with large incidental losses. What constitutes a special curiosity is the functioning of the legislative and executive authorities outside the territory of their occupied country. It is a belief that freedom must be granted, even if the price was many victims and heroic people.

In order to show the complexity of such a functioning of the authorities and the army, we have determined that the reference to the interpellations of the opposition deputies show the complexity of the situation, and the possibility of condemning the Government for certain procedures, which could, in the logic of things, lead to the vote of her mistrust. However, instead, the complexity of the situation was taken into account, and the National Assembly of the Kingdom of Serbia, in Corfu in 1916, passed key laws for further continuation of the struggle and the achievement of the final goal - the liberation of the country.

Добросав Туровић
Историчар
Лесковац

УДК 341.322.5(=163.2)(497.11)”1917”
94(497.11)”1917”

ЗЛОЧИНИ БУГАРСКИХ КОНТРАЧЕТА И САБИРНИ ЛОГОРИ
(Поводом 100 година од Топличког устанка)

АПСТРАКТ: Топлички устанак у Јабланици и Топлици угрозио је саобраћајнице према Солуну и Блиском истоку. Бугарски – аустроугарски окупатор, у марту и априлу 1917. године, покренуо је жестоку офанзиву, којом је у крви угушио устанак. Окупатор је убио око 35.000 Срба. Само у Јабланици, Топлици, Пустој Реци, Косаници убијено је око 20.000 Срба, а села су спаљена, а имовина опљачкана.
Наступајући окупатор – Бугари, Аустроугари, са арнаутским четама (30.000), до 25. марта 1917. угушили су Топлички устанак у крви. Над српским становништвом почињени су ужасни и крвави злочини: спровођена су масовна клања, убијања, вешања, силовања жена и девојака, батинања, бестијална мучења и спаљивања 50 устаничких села. Окупатор је пљачкао сва српска добра и спровео масовно интернирање Срба у своје заробљеничке логоре. Окупатор је у Јабланичком срезу на свиреп начин, убио 1.911 Срба, од тога 1.397 мушкараца, 278 жена 236 деце. Окупатор је батинао 4.229 лица, од тога 1.847 мушких, 1.594 жена и 288 деце. Бугари су спалили 19.241 зграда, од тога 4.061 кућу, 1.081 амбар, 1.782 штала, затим 10.682 штале, 1.114 салача, 486 кошева, 30 воденица, 2 кафане и друге зграде. Анкетна комисија Србије проценила је да ратна штета у јабланицком срезу износи 55.093.000 ондашњих динара у злату. Бугари су интернирали око 2.500 устаника и цивила Јабланице и Пусте Реке. О свих устаничких села највише је настрадало село Гајтан, где су Бугари село спалили, а његове житеље побили. Силовали су преко 2.500 жена и девојака.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Топлички устанак, контрачете, сабирни логори, злочини, мучења

Регуларна непријатељска војска – Немци, Аустријанци, Бугари и Шиптари – гушећи Топлички устанак, марта и априла 1917. године, убила је око 35.000 Срба. Само у устаничком подручју Топлице, Јабланице, Пусте Реке и Косанице Бугари су убили 20.000 људи жена и деце и спалили 55 устаничких села. Пуковник Александар Протогеров, командант Моравске области, за гушење Топличког устанка у Топлици унапређен је у чин генерала бугарске војске. На Соколовици, Копаонику и Кукавици остало је преко 3.500 српских четника под командом Косте Миловановића

Пећанца, Милинка Влаховића, Димитрија Беговића и Косте Војиновића. Отпор устаника непријатељу био је жесток и упоран. Под притиском јачих окупаторских снага устаничке чете и одељења су се повлачили у планине и шумовите пределе, како би четници били заштићени, а њихове борбене акције биле успешније. Устанак је ликвидиран, али организовани отпор устаника није престао. Устаничке вође и четовође нису се предале. [1]

Напад окупаторске војске на устаничку територију имао је карактер казнене експедиције, злочиначке одмазде над српским народом. То је потврдио и сам председник бугарске владе Васил Радославов „...оправдано је безобзирно сатирање српског елемента... Можда ће се Србија обновити, може Србија после рата и да се повећа, али у Србији више неће бити Срба“. Аустријски нонзул у Нишу, извештава своју владу у Бечу: „Бугари на устаничкој територији уништавају сва места спаљивањем.“ Четничке јединице нису уништене, уз борбени морал војвода и четовођа наставиле су да непријатељу наносе губитке. Бакља слободе није угашена. Бугарска команда констатује: „У бугарском подручју мир није успостављен... Устанички покрет поново је оживео ... са расутим маневарским четама.“ А аустријски барон Кун у извештају каже: „све побуњеничке вође успеле су да се сакрију на безбедна места.“[2]

После повлачења бугарских регуларних јединица са устаничког подручја у Бугарску а одатле на Солунски фронт, бугарска влада формира контрачете, мање јединице од 50 војника, добро наоружане и опремљене за герилско ратовање на планинском тешком терену, без контакта са командом по више недеља. На челу је био стари, искусан комитски војвода Дарвигов, са стажом од 1903. до 1910. године. Њихов борбени задатак је био: „да гоне сасвим одређену српску чету данима, недељама и месецима, све док је не униште.“ У чете су примали и Шиптаре и поједине четнике који су се предали, а који добро познају планинске терене.[3]

Бугарска влада је на устаничку територију послала 64 бугарске комитске чете за „чишћење“ терена од српских четника. На простору Јабланице и Пусте Реке и Косанице деловали су бугарски „планиниски водови“ које су предводиле бугарске војводе: врховни начелник Моравске војно-инспекционе области пуковник Протогеров, затим командант Моравске војно-инспекционе области пуковник Дарингов, са седиштем у Нишу, потом војвода Тане Николов, командант 11. оплеченског пука, Крум Зоогрофски, командир чете, Петар Розов, командир чете, Тодор Оровчанин, командир 11. дружине, Ицко (Ичко) Дмитров, командир 25. дружине, поручник Данил

[1] Туровић Добросав, Пешић Новица, Павловић Предраг, *Устанак у Топлици и Јабланици 1917*, Београд 2006. Стр. 90-94.

[2] Исто.

[3] Писано сећање Саве Луковића из Гајтана у Народном музеју Прокупља.

Данаплов, командир чете, поручник Иванов, командир 3. чете, поручник Хоризанов, командир 2. чете, Папазов, командир роте, војвода Мечков, командант одреда, пуковник Атансов, командант 17. допунског батаљона, фелфебер Стеван Тербизов, 1. опл. Батаљона Софијске дивизије, као и војводе Михајло Ундазов, Славчо Пирчев, Танчо Стојанов, Трајко Павлов, Никола Грамешев, Христо Цветов, Влајко Мандрачев, Павлов, командант места у Медвеђи, мајор Попов, поручник Митар Куртов, пуковник Симеун, војвода Димандије, комитски војвода Кенеф Ђорђе, бугарски полицајац, Танов, бугарски пуковник, војвода Петар Кожахров Кужуклија, Тане Спасов, Стојил Петков, капетан и други.[4]

Војводе контрачета поделили су устаничка подручја и започели борбену акцију „чишћења" терена од српских четника. Да би придобили четнике на предају, бугарске власти су 28. марта обећале амнестију о предаји и помиловању устаника и упућивању у бугарске логоре. Ова мера је донела недовољан резултат, па је бугарска команда у Нишу продужила рок за предају од 10. на 20. април 1917. године. Врло мало се четника предало, а Бугари су већину предатих стрељали, а мањи број интернирали у Бугарску.[5]

Контрачете су повећале терор против српског становништва Јабланице, Пусте Реке, Топлице и Косанице. Терор је коришћен као основно средство којим се покушавало сломити герилу. Примена масовног насиља, стрељања, мучења, батинања и вешања имали су за Бугаре циљ да морално и политички сломе устаничке вође отпора и српско становништво. На устаничком подручју стање се није смирило, четници су и даље нападали бугарске постаје, потерне одреде и њихове страже. Бугари нису успели да неутралишу главне устаничке вође: „...ниједан од њихових виђенијих људи и организатора до сада није ухваћен." Није било дана а да нека група четника није извела мању или већу акцију: у Реткоцеру убили су девет Бугара –посаду, затим у Гајтану, Доброј Води, Стубли, Житном Потоку и Добром Долу. Читави батаљони Бугара са српским народом Слишанске, Медвеђске, Туларске, Реткоцерске и Добродолске општине (старости од 10 до 90 година) претраживали су шуме и планине: Мајдан, Петрову Гору, Радан, Соколовицу, Кукавицу и Гољак, али је успех био мали.[6]

На територији Горње Јабланице и Косанице дошле су и распоредиле се бугарске комитске војводе, са својим одредима који су се звали „планински зводови": Од Тулара до Дренице војвода Ицко и војвода Орозов, у Дренцу

[4] Топлица и Јабланица 1917. нав. дело, стр. 90-91. и Извештај Гаврила Николића о бугарским зверствима у јабланичком срезу 1915-1918. Народни музеј Прокупље; Митровић, Андреј, *Устаничке борбе у Србији 1916-1918*, Београд, 1987, стр. 268,367.

[5] Писано сећање Саве Луковића, Архив САНУ.

6 Туровић Добросав, *Лесковац и Лесковачки крај 1915-1918, Лесковац*, 2006, стр. 316-326.

војвода Петков, у Доњем Гајтану, на Понти, војвода Диомандијев, у Косаници – Ђакама, и за Свињишта, војвода Тане Николов, у Ивању војвода Стојанов. Бугарске војводе били су србомрсци. Имали су одрешене руке и могли су чинити што год хоће. Као професионалци, били су вешти мучењима. Њима су се се знала само седишта али не и рејони. Са својим одредима крстарили су од села до села, од планине до планине, тамо где су се кретали српски четници. Једног летњег дана 1917. преко Гајтана је са одредом прошао србомрзац и велики мучитељ војвода Ицко. Сви мушкарци, који су се држали на опрезу, склањали су се у забитим пећинама, рудокопима Леца и оближњим шумама. Војвода Ицко успут је похватао неке старце и мучио их батинањем, везивањем и вешањем. Везивао им је на леђа руке, изнад лактова, а затим Бугари кроз ону везу провуку штап са којим увијају везу док се мишице не саставе, а груди почну да пуцају.[7]

Српске војводе и четовође са четницима, око 200, пружили су жилав отпор бугарским одредима и водовима: Капетан I кл. Милинко-Влаховић, са 30 четника, на планинском простору Кукавице и Гољака, командант Ненад Радовић Зеко, потомак војводе Мине Радовића, са 42 четника, дуж старе српске границе, на Мутиводи и Лисици, четовођа Гајтана Шћепан Кецојевић, са 25 четника, на простору Петрове горе, Радана, Расовице и Мајдана, четовођа Слишана Тодор Митић Слишанче, са 15 четника, Бучуметске шуме, Петрова гора и Радан, четовођа Иван Плавшић, са 35 четника, на Вељој Глави, Кукавици и дуж старе српске границе. Он је са четницима убио у Зајечевцу 15 Бугара, више Шиптара, као и 9 Бугара у „Абазов поток". Њих је убио Радуле Гогић из Сијарина. Четовођа Реткоцера Бојица Ивовић, са 15 четника, кретао се планином дуж старе српске границе, од Секираче до Тулара. Једне летње ноћи Бојица и његови четници упали су у зграду где је била бугарска постаја и побили све Бугаре. Неустрашиви четовођа Пусте Реке Милорад Перовић, са 25 четника, побио је око 25 Бугара и 30 српских издајника у селима Пусте Реке. Војвода Тошко Влаховић, са 25 четника, кретао се у Доњој Јабланици и Пустој Реци, где су убили више Бугара. Војвода и други командант Јабланичког четничког одреда, поручник Димитрије Беговић, са 22 четника, кретао се планинама Соколовице и Радана, као и дуж старе шумовите границе до Маркова виса и Секираче. На том простору његови четници су убили више Бугара и Шиптара.[8]

[7] Писано сећање Саве Луковића из Гајтана.

[8] Писани исказ Вука Плавшића из Боровца; Туровић Добросав, *Горња Јабланица кроз историју*, Београд, 202, стр. 381-401.

Бугарски војвода Тане Николов

Крајем маја 1917. бугарска команда у Нишу констатује: „Устанички покрет поново је оживео у поређењу са мартовским покретом, који је био у великом стилу, разлика је у томе што се ми данас суочавамо са расутим маневарским (устаничким) четама“. Зато командант Моравске војно-инспекцијске области пуковник Дарвингов 16. јула 1917. године објављује наредбу о промени тактике у борби против српских четника. Бугарске контрачете починиле су велике злочине у Јабланици, Пустој Реци, Косаници и Топлици, путем „собрања“ – бугарских логора за 51 устаничко село. Оне су десетковале преживеле устанике и разбиле јабланичко-топличко устаничко језгро.[9]

У бугарским логорима („собрања“) за устаничка села (51) примењиване су драконске мере мучења Срба и али и уцене: „...ако се не предају четници, побиће им породице“. Да би спасили своја попаљена села и породице које су Бугари држали у логорима као таоце, велики број, око 1.000 устаника се предало бугарским војводама: у Добром Долу, Реткоцеру, Тулару, Медвеђи,

[9] *Устанак у Топлици и Јабланици 1917*, нав.дело стр.91-92.

Слишану, Сијаринској Бањи, Медвеђи, Гајтану, Доброј Води, Статовцу, Орану, Житном Потоку, Клајићу, Лебану, Бојнику, Бријању, Брестовцу и другим местима јабланичког среза, предали су се због колективне уцене њихових породица и фамилија, па и целог села. [10]

Терор и дејство бугарских контрачета и српско издајство коштало је главе многе српске четнике, четовође и војводе: Тошка Влаховића, Косту Војиновића Косовца, Тодора Митића Слишанчета, Димитрија Беговића, Синадина Јанковића, Димитрија Поповића Гмитра, Грујице Албијанића, Николе Балића Мића, Ненада Радовића, Шћепана Кецојевића, Шћепана Туровића, браћу Грубаче – Саву, Ђурицу, Новицу, Зека и Спасоја, браћу Бојице и Николе Ивовића, Милоша Ђуровића, Радисава Лукића Рубежића, Рамадана Азировића и друге.[11]

Опкољени војвода Коста Војиновић, поручник, и војвода Димитрије Беговић, четовођа, Димитрије Поповић, четовођа, и Грујица Албијанић, издати од издајника Срба, да не би пали у душманске бугарске руке, извршили су самоубиства и јуначки окончали своје часне животе за слободу Србије. [12]

Бугарски војвода Тане Николов објавио је у ратном дневнику од 17. августа до 6. октобра 1917. године да је његов 11. планински пук, ухватио на терену 152 четника од којих је стрељао девет, а 33 обесио, да се предало 66 четника, од којих 14 четовођа, да је заплењио 46 пушака, две бомбе и 1365 метака, затим опљачкао 361 овцу и јагњади, 126 коза и јаради, 46 свиња и прасића и 39 говеда и телади.[13]

После „велике потере“ бугарске војске, 12.09. 13. и 20. јуна 1917. у бојничкој и косаничкој општини, кад су Бугари села испразнили, тада су повели много деце и жена, спалили су Зоровац, Дубраву и Брестовац, затим 21. јуна биле су потере око Магаша, Коњувца и око Гајтана. Тада је дошло до великог спровођења српског народа у бугарске „собрања“ логоре у Јабланици и Топлици.[14]

Бугарска команда је 10. јуна 1917. објавила „опроштај“ за све герилце у Моравској војно-инспекцијској области, а који положе оружје до 1. Јула. Амнестија је померена до 15. јула сваком четнику ко се добровољно преда. Тиме су Бугари хтели да униште најуспешније чете покрета отпора.[15]

Амнестије и свакодневне бугарске потере са народом утицале су да се српски четници предају бугарским командама, као: четовођа Иван Плавшић

[10] Исто.

[11] Исто.

[12] Исто, 90-91.

[13] Државни архив Софија, фонд 1730 Околитско командантство Лебане, Тане Николов, Дневник, стр. 26; Горња Јабланица, Нов.дело стр. 381-384, Митровић, Андреј, *Устаничке борбе у Србији 1916-1918*, Београд, 1987, стр 390-391.

[14] Исто.

[15] Исто.

са 20 четника, код Гвоздене ћуприје у Мађедонцу, војводи Петару Розову, затим четовође Реткоцера Бојица и Никола Ивовић са 15 четника, војводи Милану Ђуркову у Реткоцеру, постоји четовођа Шћепан Кецојевић са 20 четника у Гајтану, војводи Димандију, а четници Медвеђе бугарској команди у Медвеђи па четовођа Ненад Радовић са 42 предао се бугарској команди у Реткоцеру. Четници у Пустој Реци предали су се у Бојнику, Житном Потоку, Бријању и Брестовцу.[16]

Предало се више од 1000 јабланичких четника. Већина је интернирана у бугарске логоре, а мањина је убијена након предаје. Посебно су страдали четници Тулара, који су се на обећање „помиловања“ предали. Међутим, после су сви мучени и батинани, а затим спроведени (40) у село Медевце, у кућу Петра Јанкетића, које су Бугари секирама и бајонетима усмртили.[17]

ЈАБЛАНИЧКЕ ПЛАНИНЕ - ЧЕТНИЧКЕ БОГАЗЕ И СКРИВНИЦЕ

После пропасти Топличког устанка марта 1917. године устаничке веће и мање герилске чете и групе потражиле су спас у јабланичким планинама и горама: на Гољаку, Радану, Мајдану, Петровој гори, Пролому и Арбанашкој и на планини Кукавици. Некадашње хајдучке пећине и скривнице биле су српским четницима богазе и уточишта. На обронцима Веље главе склањали су се четовође Божо Канкараш и Радуле Гогић; У пећини на Марковом вису: четовође Радош Ракочевић, Михаило Јакшић, Раде Влаховић, Новица Шукић; у Реткоцерским шумама: четовође Милош Ђуровић из Мркоње, Бојица Ивовић, Никола Ивовић, затим Богдан Никчевић, Божо Никчевић, Марко Божанић и Панто Булатовић, сви из Реткоцера, Даница Мрдељић из Доброг Дола; пећини насеља Балтић, кота 676, Ђоровица, и у Реткоцерским шумама склањали су се четовође: Синадин Јанковић, Митар Поповић, Витомир Митровић Бајча, из Медвеђе, Сима Шуматовић из Орлана као и четници Милан Урошевић, Божо Поповић из Медвеђе, четовођа Михајло Арсић из Црног Врха; пећини, близу Свирца и Боровца (Мазића) боравили су четовође Иван Плавшић, Вуко Плавшић, Леко Плавшић, Милош Плавшић, Радосав Плавшић, Ристо Ступић. Рашо Баранац, Милан Мазић и Милан Грујић из Боровца, др Божидар Божо Поповић из Сијаринске Бање, Милутин Петровић Љуја из Свирца, Митар Глушац из Врапца, Милорад Вучковић из Радевца, Василије Перовић, Батрић Дедовић, Бајо Дедовић, пећинама старих рудокопа планине Мајдан: четовођа Шћепан Кецојевић, Јован Жугић, Симо Кецојевић, Владимир Грбовић, Марко Божовић, Ђуро Зејак и Јоко Кривокапић из Гајтана; планини Радан и Петровој гори: четовођа Никола Балић Миљо, Шћепан Туровић, Ђуро Јовановић Лаковић, Саво

[16] Исто

[17] Исказ Александра Марковића, устаника из Тулара; *Горња Јабланица*, нав.дело, стр. 375-376.

Лаковић, Сава Луковић, Александар Јововић, Мируна Јововић; планини Радан: војводе Коста Пећанац, Јован Радовић и капетан прве класе Миленко Влаховић са 12 четника; Лопарди, на Радан планини: војвода Димитрије Беговић са седам четника; простору Добре Воде, Појата и Радан планине: четовође Тоша Митић из Слишана и Грујица Албијанић из Гајтана, затим Иво Босанац, четници Стаменко Стајић, Стратија Младеновић, Милутин Милчић, Васиљко Анђелковић, Милан Антанасијевић, Добросав Милчић. Стојан Петковић, Михајло Петковић, Јоргаћ Милчић, Милутин Богдановић, Стојадин Милчић, Стојко Анђелковић, Лазар Станојевић, Обрад Радосављевић. сви из Слишана и Стојанча Јовић из Ображде.[18]

БУГАРСКИ САБИРНИ ЛОГОР „СОБРАЊА“

После гушења Јабланичко-топличког устанка, марта и априла 1917. године, бугарске окупационе власти у јабланичком срезу примениле су до тада нечувене репресалије над цивилним становништвом. Да би уништили оружане устаничке чете и групе, Бугари су у Јабланици применили систем сабирних логора, депортовања становништва у оближње варошке и градске центре и интернирање устаника ”сумњивих и непознатих” лица у заробљеничке казамате у Бугарској. Да би онемогућиле српским комитама да се састају са српским народом и својим породицама и родбином, спровели су систем груписања људи, жена и деце у сабирне логоре. Народ су држали као таоце.

У јабланичком срезу бугарске окупационе власти формирале су 51 сабирни логор, и то: у Горњој Јабланици 28, у Пустој Реци 12 и Доњој Јабланици 11 логора. Српски народ затварали су у неспаљеним кућама и школама. Највећи сабирни логор за целу Горњу Јабланицу био је у Пустом Шилову. Команданти тог логора били су пуковник Павлов и војвода Мартинов. Помоћни и већи, сабирни логори били су у Тулару, Реткоцеру, Доњем Гајтану, Медевцу, Сијаринској Бањи, Клајићу, Бувцу, Мађедонцима, Медвеђи, Стубли (Мискић), а мањи у Дренцу, на Бубрегу (Горње Леце), Бабином Зубу (Стубла), Горњем Гајтану (Шљивово), затим у Тупалу, на Петровцу (Гајтан), у Свињиштима (Гајтан), Спонцу и Врапцу, а посебни логори у Сијарини, Магашу, Свирцу, Боровцу, Лапаштици, Боринцу, Мркоњу, Пороштици, Коњину, Лугару, Губавцу, Бублици, Бојнику, Брајини, Придворици,Голом Риду, Чокотину, Горњем Бријању, Житном Потоку, Брестовцу, Лебану и др.

За устаничка јабланичка села и устаничке породице Бугари су установили и посебне концетрационе логоре и затворе у Лесковцу, Приштини, Нишу, Куманову, Мирошевцу, Јашуњи и другим оближњим местима у које су депортовали и расељавали устаничке породице из Јабланице и Пусте

[18] Устанак у Топлици и Јабланици 1917.стр.85-90; Писано сећање Рада Вуксановића из Тулара-Дом културе Медвеђа.

Реке. У Медвеђи, постојао је логор где су груписали Горњојабланичане и тиме онемогућили српским комитама сваки контакт с народом.[19]

Бугарска војска, после гушења устанка, спалила је сва села туларске општине и извршила масовне злочине. После крвавог пира, покупила је преживеле породице Мркоња, Тулара, Пороштице, Медевца, Губавца, Велике и Мале Брајине и Чокотина и све их спровела у Приштину, где их је затворила у млин Шукри-Бега. Под веома тешким условима Бугари су их држали 2-3 месеца. Глад и епидемије харале су затвором. Највише је страдало деце. У току лета 1917. године Бугари су преживеле Туларчане стражарно спровели из приштинског затвора у Туларе. Преко 100 породица сместили су у кућу Шпира Ђапића, а за остале подигли су 20 савардака, на ливадама Радовића где су груписали Туларчане из поменутих села. Све те породице бугарска војска је чувала и изоловала од других насеља и становника. Туларчанима су забранили свако кретање ван бугарског логора. За време зиме, због лоше исхране, одеће и обуће и због заразних епидемија велики број деце и изнемоглих стараца је поумирало. У Сијаринској Бањи био је логор за Србе и Црногорце Сијарине и Свирца, а лета 1917. ту су Бугари груписали и Србе из села Маровца, Боровца, Врапца, Мркоња, Пороштице, Медевца, Богуновца, Чокотина и Тулара. У јабланичкој Стубли, у Мискићима, Бугари су у кућама Милоша и Мата Перовића, формирали сабирни логор за села: Стублу, Горње Леце и Секирачу, а у Реткоцеру око општинске зграде и близу куће Раја Влаховића формирали су логор за Реткоцер, Мађедонце, Варадин и Спонце. Одрасле становнике затворили су у колибе - бусаре а малу децу у говеђе и овчје торове. У Доњем Гајтану (Понта), у кућама Божа Савића, Јока Кривокапића и Панта-Мујице Луковића био је бугарски сабирни логор за породице Савића, Паовића, Луковића, Радосављевића, Жарковића, Шкиљевића и Гузине. Ту је био смештен бугарски суд и вешала. У кући Радоша Шуковића Мурата налазио се бугарски штаб војводе Димандијева. У Свињиштима Бугари су затворили у бусаке многобројне породице Јокановић и Јелић. На Бабином Зубу, у кући Милоша Симића, налазио се бугарски штаб и сабирни логор. У Дренцу, у кући Милије, Маринка и Петра Радојевића био је бугарски сабирни логор, где су Бугари држали као таоце 50 породица из Гајтана. У Ждеглову био је сабирни бугарски логор за породице из Новог Села, Кремена, Голог Рида и Нове Тополе, а у Спонцу Бугари су у кући Мине Ракочевића формирали логор за породице Ракочевић, Вулетић и Булатовић. Поменуте породице Бугари су у логору држали једно лето и једну зиму. У кући Гавра и Јагоша Ракочевића био је сабирни логор за неколико породица. У Медевцу, у кући Петра Јанкетића, био је бугарски сабирни логор за 17 породица. У тој кући Бугари су подвргли посебном мучењу устаничког четовођу Ненада Зека Радовића и његових 40 комита, који су се предали. Ту су Бугари на

[19] *Лесковац и лесковачки крај 1915-1918*, нав.дело, стр. 316-325, Туровић Добросав, *Гајтан у НОБ*, Београд, 1975, стр. 87.

зверски начин убили Радовића и 26 његових устаника, од којих су три из Медевца. Бугарске окупационе власти вршиле су груписање становништва у логорима од почетка пролећа па до касно у јесен. Плански су груписали становништво из Горње Јабланице да не би хранило српске устанике и четовође. Логоре су Бугари добро чували. Ван логора могло се ићи само уз одобрење команданта или под бугарском стражом.[20]

Бугарски сабирни логори у јабланичком срезу били су права мучилишта за Србе у поробљеној Србији. У њима су се Бугари у очима света осрамотили, искалили свој бес над недужним српским народом и испољили своју крваву ћуд. Мучили су, вешали, клали, стрељали, батинали и силовали. Њихови команданти, бугарске војводе, чиновници, војници, џелати и зликовци нису имали ни према коме милости. Са посебном животињском насладом и зверском жељи подједнако су убијали и малу децу и изнемогле старце, а силовали девојчице и старе бабе. Пекли људе и набијали гвоздене клинце. И није чудо што је јабланички срез, од свих устаничких крајева у југоисточној Србији највише настрадао и поднео највише људских жртви. У сабирним логорима Бугари су српски народ држали као таоце. Ако би неко од њихових војника погинуо, логори су им служили за одмазду и убијање и по десет Срба за једног Бугарина. У сабирним логорима Бугари су стрељали 872 лица. По наређењу бугарских војвода Ицка, Розова, Тодора Кожуклије, Варне, Танеа, Нартинова и пуковника Павлова, у јабланичкој Стубли стрељано је 360, у Тулару 192, у Реткоцеру 53, у Пустом Шилову 24 устаника из више јабланичких села. Под вешалима окончало је живот 20 људи и жена, спаљено је 27 лица, од тога две жене, четворо деце, затим заклана су 173 грађана, од тога 153 устаника, дванаест жена, осморо деце, а под бугарским батинама умрла су 123 лица, од тога 79 јабланичких комита, 34 жене и десеторо деце. Највише лица Бугари су побили у сабирним логорима: у Пустом Шилову, Стубли, Тупалу, Реткоцеру, Бубрегу, Гајтану, Бабином Зубу, Тулару, Белановцу, Ивању, Горњем Бријању, Житном Потоку и Лебану. Велики број жена и девојака Бугари су силовали. Кад су „собрања" распуштена и народ се вратио на своја огњишта, Бугари су тражили да се преда скривено и остало оружје. Били су строги и престроги, а Народ се бојао потказивања и издаје, па је предавао све што је имао.[21]

Ристо Манојловић из Добре Воде о бугарским логорима каже: „Због присуства српских комита, Бугари су спалили Брестовац „Арнаутски", а његови житељи спровели у сабирни логор у Бублицу, а у сабирни центар у Магашу и сељаке Добре Воде. Кад су спроводили Добровођане, поред гробља застала је Божана Ковачевић и почела да гласно нариче тужбалице. Један од Бугара пришао је старици и не разумевајући црногорску тужбалицу,

[20] Исто: казивање Александра Марковића из Тулара; *Лесковац лесковачки крај 1915-1918*, нав.дело, стр. 316-325; *Наше стварање*, Лесковац, 1974, стр. 81-101; казивање Риста Манојловића из Добре Воде.

[21] Исто.

рекао: „Деде, бабко, мама ти српска, певај о Балгарима!'' Божана се прекрстила и закукала: „Данас један, прекосутра сви до једног, не ишчекали зору, ни дана. Дабогда, боже почуј и почуј, услиши молбу.“ Бугарски војник, задовољан бабином „песмом“ добацио јој је: „Така, така, бабичка“.

УЦЕНА И ПРЕДАЈА ЧЕТНИКА И ЧЕТОВОЂА

После пропасти устанка бугарске окупационе команде уцениле су све устаничке породице и запретиле, ако се јабланички устаници до одређеног рока не предају, да ће их стрељати или интернирати у Бугарску. Бугарска команда и њихов логор на Благом Лазу, више куће Симића, позади Бабиног зуба (Стубла), уценила је 70 породица из Стубле и пет суседних села Гајтана, Дренца, Леца, Секираче и Реткоцера. Уцењени су најпознатије четовође и командири устаничких чета, као Радисав Лукић Рубежић, начелник комитског четничког покрета за јабланички срез, Јован Перовић, четовођа и командант Стубљанског комитског батаљона и његова жена Милица, затим наредник Новица Јовановић, син Милоша Перовића, четовођа и писар Медвеђске општине.[22]

Бугарски пуковник Александар Протогеров уценио је четовођу Јована, па је похапсио Милосава Перовића Мата, Милоша Перовића, Тодора Лукића, Секула Радула и Илију Кујовића, Јована Перовановића, Марка Секулића, Благоја Лукића и Баја Гвозденовића (сви из Стубле) и држао их заточене у Нишкој тврђави.[23]

Велики број устаничких породица из Стубле, Шилова, Брашјора, Леца и Мискића Бугари су отерали у логоре у Раван-Пећане, затим у куће Мата Перовића и Милоша Симића и у Пустом Шилову, у кућу Миловановића. Преко стараца и жена, бугарска команда преговарала је са јабланичким четовођама који су се склањали по забитим планинама и скривницама. И једни и други постављали су услове. Радисав Лукић тражио је да се пусте све породице а нудио своју главу. Јован Перовић упутио је ултиматум по Анђи Марјана Стојовића, из Васиљевца, да се предаје са оружјем и да га задржи, а Новица Јовановић Перовић поставио је Бугарима услов да се породице пусте куће а њега да спроведу у заробљенички логор. Бугарска команда делимично је удовољила предају комита, али су писменим путем Лукићу запретили да ће српски народ груписан из пет села, ако се до 18. марта 1917. не преда, поклати. Јовану Перовићу и његовој жени Милици, Новици Јовановићу, затим Радисављевим синовима Миливоју (20), Петру (19) и Благоју (17), као и Радисављевом братанцу Радовану Лукићу (18), такође, јабланички устаници, Бугари су гарантовали живот ако се предају с оружјем, муницијом и војном опремом.[24]

[22] *Горња јабланица,* нов.дело, стр. 381-384; *Устанак у Топлици и Јабланици 1917*, стр. 91-94; сећање Милисава Лукића из Стубле.

[23] Исто.

[24] Исказ устаника Радована Лукића из Стубле и Јована Перовића из Београда.

Након бугарског ултиматума поменути устаници из Стубле с оружјем предали су се бугарској команди у Реткоцеру. У реткоцерској општини Бугари су их дуго саслушавали и пустили кућама. При напуштању бугарске команде, војницн су им одузимали оружје, муницију и опрему. Јован Перовић задржао је пушку и муницију. Кад је видео да батинају људе, дигао је пушку на Бугаре и викнуо им да то не чине јер су дали „часну реч". Бугарски старшија уплашио се и наредио војницима да прекину с батинањем. Бугари су морали да пусте чланове породице.[25]

Радисава Лукића команда је задржала ради преговора. Гарантовала му је живот уз објаву о кретању.

Међутим, кад су га пустили да крене кући, мучки су га убили нешто даље од кућа Влаховића и мртвог га опљачкали. Чак су обавестили његову породицу и дозволили да га пребаце у Стублу и сахране на сеоском гробљу. Његове синове Миливоја и Петра и братанца Радована. после неколико дана. ухапсили су код спаљених кућа, спровели у Медвеђу, а одатле у Бугарску. Хапшење је избегао Радисављев син Благоје, који се крио и није се предавао Бугарима. већ је ослобођење дочекао са групом јабланичких комита у планини. Миливоје Лукић умро је у логору близу Једрена, а Петар и Радован Лукић преживели су бугарско ропство у Раковском логору и вратили се кући.[26]

Четовођу Јована Перовића су 1917. разоружали, ухапсили и заједно са његовом женом - комитом Милицом интернирали у Бугарску, а затечене у Нишку тврђаву пустили кући. Јованову кћи Бојану (14), сарадника српских четника, Бугари су стрељали 1 (14) марта у Гајтану као избеглицу. Јован и Милица Перовић провели су годину и по дана у заробљеничком логору Леле Бургасу и вратили се кући. [27]

Бугари су Новицу Јовановића Перовића на превару ухапсили. Неко време држали су га у затвору у кафанском подруму Митке Младеновића у Медвеђи, затим у срескоj апсани у Лебану. Дуго су га саслушавали, мучили и батинали, па пошто ништа није признао ни одао комитску дружину, спровели га у Бугарску, у заробљенички логор у Пловдиву, где је остао до бугарске капитулације. Иако је био предвиђен за стрељање, Бугари га нису убили, плашећи се освете српских комита.[28]

Новица Јовановић Перовић припадао је групи јабланичких устаника. Обавештајна бугарска служба посумњала је у Новицу па су почели да прате његов рад. Новица је то приметио и о томе обавестио српску четничку организацију.[29]

[25] Исто.

[26] Исто.

[27] Исто.

[28] Исто; Војноисторијски институт, Београд, 11 к.77, ф.1.

[29] Исто; Војноисторијски институт, Београд, 11 к.77, ф.1.

После пропасти устанка, бугарске „комитџије", поручник Петар Орозов у Јабланици а Тане Николов у Косаници, уценама и претњама тражили су преговоре и предају устаничких команданата и четовођа попа Димитрија Димитријевића, капетана Милинка Влаховића. Тошка Влаховића, Ненада Радовића, Бојице Ивовића, Николе Ивовића, Димитрија Беговића, Милоша Ђуровића. Радоша Ракочевића, Синадина Јанковића, Ивана и Вука Плавшића, Гмитра Поповића, Михајла Арсића, Милорада Перовића, Ћирка Миловановића, Јована Перовића. Тодора Митића Слишанчета и других четничких командира чета. Пошто су уцењене њихове породице, велики број четовођа се предао, а мањи део наставио борбу до ослобођења Србије.[30]

Медвеђске четовође Синадин Јанковић, Михајло Арсић, Гмитар Поповић и Витомир Митровић Бајча, и поред притисака и уцена, нису хтели да се предају. Били су страх и трепет за бугарске посаде у Горњој Јабланици. И није чудо што су и највећи крволоци српског народа Петар Орозов, Тодор Кожахаров и Тане Николов „омекшали" и тражили састанке и предаје горњојабланичких и косаничких четовођа. Четовође Димитрије Беговић и Синадин Јанковић одбили су преговоре са Орозовим, који је био присиљен да са пратњом иде у Реткоцер и моли за преговоре са Синадином Јанковићем. Но, ипак, после дугог нагађања и састанчења устаничких четовођа постигнут је договор да четовођа Гмитар Поповић оде у Медвеђу на преговоре са поручником Петром Орозовим.[31]

Четовођа Гмитар Поповић јануара 1918. године састао се са Орозовим два пута - једном у Реткоцеру, а други пут у Медвеђи. У пратњи поручника Орозова били су угледни мештани Медвеђе, Томо Поповић, Радован Поповић, попадија Александра Стојана Гвоздића и њена сестра Марија, жена капетана Радивоја Денића Рашка. Орозов је тражио предају српских четника и четовођа. После ових састанака неколико се четника Бугарима предало. Четовође Синадин Јанковић и Гмитар Поповић нису се предали већ су остали у земуници до издаје која је довела до њихове смрти.[32]

ЗЛОКОБНА ПРЕДАЈА ТУЛАРЧАНА

У хватању српских устаника Бугари су се служили лукавством и обећањима о „амнестији". Туларске породице држали су дуго у концентрационим логорима у Приштини. Уцењивали су их и злостављали. Тражили су само предају српских комита. Бугарски команданти у Приштини, Гњилану, Орлану, Медвеђи и Лебану често су слали писма и потернице. Претили су четовођи и команданту Туларског комитског батаљона и његовим четницима да ће, ако се не предају, породице у приштинском логору побити или интернирати у Бугарску. Није се имало куд. Живот њихових породица

[30] Исказ Саве Луковића, устаника из Гајтана.

[31] Исто.

[32] *Устанак у Топлици и Јабланици 1917*, нав.дело. стр 91-94

био им је пречи и скупљи од њихових. И храбри Ненад Радовић Зеко за спас своје куће и породице одлучио се на предају. Међутим, многи су били против тога. Зато је долазило и до неоспоразума међу четницима. На крају већања, у шуми изнад Реткоцера, Ненад Радовић Зеко са једним делом својих четника договорио се о условима предаје. Остали његови четници остали су у шумама ишчекујући извештај о судбини комита који су се предали са Радовићем. Са бугарским командантом, пуковником Симјоновим уговорени су услови предаје српских четника. Ненад Радовић Зеко са 16 комита предао се 4. марта бугарској команди у Реткоцеру. Бугари су их повезали и спровели из Реткоцера у Туларе. Топлички устанак Александар Марковић о злокобној предаји Туларчана каже:

„Не сећам се датума кад је једног дана дошао у Туларе бугарски поручник Розов. Окупио је народ у центру села и наредио да се направи круг испред куће Јагоша Николића. Ту, пред кућом, била је крља-балван на коме су сечена дрва. У близини се нашла гомила дуга за кацу, а Розов је прво наредио да изведу кмета села Милутина Ћаловића из Тулара. Свукли су му панталоне и ставили га потрбушке преко крље. Један му је стао ногом за врат, а други на ноге. Војници су га дугама тукли, док није издахнуо. Онда су га повукли са крље на пољану, а на исти начин положили су Николу Вујовића. Кад су и њега претукли, на ред је дошао и Јован Минџоровић. Истог дана обесили су за ноге о једну врбу Јакова Вукотића из Мркоња; док је висио обешен војници су га са свих страна тукли дугама, све док није издахнуо. Бугари су зверски мучили људе, а знам да су Марка Божовића из Спонца везаног пекли угрејаним гвожђем по лицу“.[33]

После батинања одвели су их у Медевце, где су их затворили у кућу Петра Јанкетића. Тамо су Бугари држали у затвору још 26 горњојабланичких комита. Бугарски командант Симјонов, уместо да их пусти према договору, изложио их је нечувеном терору. Сутрадан, 5. марта 1917. године, командант је наредио сечу Туларчана. Из велике собе, где су били ухапшени затвореници, убице и џелати издвајали су једног по једногa секирама их убијали. Бугари су тада усмртили Ненада Радовића Зека (39), затим његовог шеснаестогодишњег сина Станоја, па Томаша Вујовића, Михаила Радовића, Милоша М. Радовића, Милоша Ј. Јанковића, Перишу Н. Илића, Јована Пантовића, Јована Лазаревића, Милована И. Стевановића, Миливоја И. Стевановића, Милосава Р. Стојовића, Радула Н. Смајовића, Мила М. Пековића, Петра Л. Илића Пера, Риста Ивка Ивковића, Мата М. Шћепановића, Милоја И. Обрадовића, Леку Д. Раденовића, Груја З. Јокића, Марка А. Јововића, Павла Симовића Илића, Пера В. Ивовића, Грујицу З. Јанкетића, Нешка М. Булатовића, Симеуна Н. Пантовића, Новицу И. Петровића, Марка Н. Илића, Јована Б. Пантовића, Радована В. Ђуричића, браћу Тасу и Спасу Петра Стојановића, Митра С. Драшковића, Тодора Г.

[33] *Петнаести септембар,* Београд 17. март 1977- сећање Александра Марковића, четника из Тулара.

Савовића, Божину Н. Савовића и Васа Б. Вукашиновића. Сечу Туларчана извршио је поручник Митар Куртов са војницима 6. роте III планинског пука.[34]

МАСОВНА МУЧЕЊА И БАТИНАЊЕ СРБА

У сабирним логорима бугарски официри, подофициpи и војници мучили су заточене Србе и Црногорце. Гушећи устанак и вршећи репресалије после њега, Бугари су јавно батинали 4.229 лица: 1.847 мушкараца, 1.579 жена и 303 детета. Батинали су људе свих узраста, чак и стогодишње старце и децу од десет година. Чак су батинали и болесне, изнемогле и рањене људе. Под њиховим батинама, тојагама и корбачима издахнуло је 117 лица.[35]

Војници бугарских команди и постаја у Бошњацу, Сијаринској Бањи, Бувцу, Бучумету, Медвеђи, Слишану, Реткоцеру, Тулару, Мирошевцу и Лебану свакодневно су тукли Србе. У Бошњацу су испребијали 1.820, Бучумету 430, Медвеђи 373, Гајтану 284, Сијаринској Бањи 210, Тулару 184, Реткоцеру 178 и Бувцу 110 мушкараца, жена и деце. Највећи батинаши били су поручници Петар Орозов (Розов), Петков Н., Коцев Н., Митар Куртов, Павлов Н., Драганов Н., и Табаков Н.,Тошев Н., капетан Стојил Петков, војводе Тодоров, Кожукаров, Тане Николов, В. Мандарчев, Дане Мартинов, Димандијев, па старшије Марко Спасов, Марин, Варна и Трајко и потпоручници: Тошев, Газурка, Чакаров, Краев и Тодоров, наредник Марин, потом војници 4, 6, 7. и 11. чете 3, 10. и 11. планинског пука 16. допунске дружине. Највећи џелати међу поменутим Бугарима били су Петар Орозов и Митар Куртов. Они су били прави садисти. О њиховом садизму и данас се у Јабланици и Косаници могу чути потресне приче. У Медвеђској општини Бугари су физички мучили и батинали 152 устаника и старца, 171 жену и 50 деце.[36]

Много људи из Јабланице је помрло од последица малтретирања и мучења. Бугари су нарочито појачали терор када је ступила на снагу одлука о „помиловању" грађана у топличком и врањском округу. И кад су „престали" убијати српско живље, Бугари су га и даље мучили. У слишанској, реткоцерској, туларској и бањској општини Бугари су тукли све одреда, ударајући чак и женама и деци по сто па и триста батина одједном. У садизму су ишли дотле да су често „грешили" у бројању батина, па су неколико удараца значили као један. Тукли су моткама, тојагама, корбачима,

[34] Исто

[35] *Лесковачки Зборник, LV*, Лесковац, 2015. стр. 68-69. Туровић, Ж. Добросав, *Учешће Јабланичана у великом рату 1914-1918*; Архив САНУ, Београд, и бр. 7498; Архив ИИ Војске, Београд, 12 к. 77, ф 1; Архив Србије Београд, АНО, 1301 и197.

[36] Лесковачки Зборник, LV, Лесковац, 2015. Стр.68-69. Туровић, Ж. Добросав, Учешће Јабланичана у великом рату 1914-1918; Архив САНУ, Београд, и бр. 7498; Архив Војске, Београд, 12 к. 77, ф 1; Архив Србије Београд, АНО, 1301 и197.

штаповима, кундацима, гвозденим шипкама, сувим жилама. Од говеђе коже и поквашеним конопцима, као и сувим кожним жилама. Џелати били су свирепи и немилостиви. Ударали су жртве по свим деловима тела, а највише по задњици, затим по трбуху, леђима, рукама, ногама, ушима и лицу, па и по гениталијама. Разлоге за тучу Бугари су увек налазили: за скривање устаника и оружја, за јатаковање, за поздрављање на српски начин, за разговор на српском језику, као и за многе друге сличне преступе, па често и зато што је човек уопште био и што се осећа Србином. У циљу истребљења српског живља, оно што нису постигли пушком, камом и ножем, покушавали су даураде батином. У Газдару батинали су 10 мушкараца и једну жену, а 63 лица у Медвеђи (33 мушкарца, 18 жена и 12 деце).[37]

После угушења устанка туларска комитска чета се распала на мање групе. Устаници су се склањали по оближњим шумама дуж старе српско-турске границе. Избегавали су свакодневне бугарске потере. Да би их присилили на предају, Бугари су уценили њихове породице и запретили да ће их стрељати. Да би принудили Сава Ивановића из Медевца и његову групу на предају, ухапсили су целу његову породицу: жену Видну, трогодишњу кћер Стану, старог оца Стевана, мајку Велику, шеснаестогодишњег брата Милоша и снаху Круну. Пред хапшење, пре времена се породила Савова жена Видна. Родила је женско дете. Бугари нису имали милости ни разумевања према породиљи. Дигли су је са постеље и присилили да пође према Приштини где је био концентрациони логор. Целим путем Бугари су тукли ухапшене људе, жене и малу децу. Видну, која је носила на рукама новорођенче и водила трогодишњу кћи Стану, такође су тукли. Тукли су и жене које су покушавале да јој помогну. Бугарски коњаници тукли су ког год су стигли и хтели. Од Видне су тражили да каже где се крију устаник Сава и његова дружина. Пут је био напоран, водио је преко гудура и планина. Због исцрпљености Видна није могла да настави пут и да носи новорођенче. Сирота жена, на Мутиводи, пошто није могла да издржи болове, као и бугарске батине, бацила је у трње своје новорођенче, старо само један дан. Баба Велика, кршна Црногорка, искочила је из колоне да узме бачено унуче. Бугарски официр звани Ванча, на коњу, испречио се пред старицу и почео корбачем да је немилосрдно туче, све док се није онесвестила и стропоштала на земљу. Велика је била обливена крвљу. Жене из колоне су у глс вриснуле и закукале. Био је то стравичан растанак породиље од новорођенчета. Жене су почеле молити бугарског крвника и призивати у помоћ Бога и све свеце за спас детета. Ванчо се смиловао па је само дозволио женама да дигну Велику. Колона, у плачу, наставила је пут. Између жена које су је држале за руке, баба Велика је једва корачала, а новорођенче је остало у трњу крај пута. Истог дана друга колона из Тулара наишла је на

[37] Горња Јабланица, нав.дело, стр. 402-403; Казивања Боже Ивановића из Медевца и Марка Миладиновића из Мркоња.

Мутиводу и пронашла изнемогло мало дете. Породица Вуксановић донела је у приштински логор новорођенче и предала га мајци Видни. Међутим, детету више није било спаса. На очиглед ухапшених људи, жена и деце, тек рођена девојчица је умрла.

Устаник Саво Ивановић био је принуђен да се преда бугарској војсци у Горњој Јабланици. По предаји, Бугари су га спровели у приштински логор, а одатле интернирали у Бугарску, у Пловдив, а затим у Варну. Из логора Бабадаку, због несносних услова, Саво Ивановић побегао је са групом логораша у Румунију, а одатле у Русију. По његовом бекству Бугари су његову породицу, после двадесетак дана, пустили кући. Саво Ивановић је у Русији 1917. учествовао у Октобарској револуцији и по повратку кући 1919. године био први комуниста јабланичког краја. У Мађедонцу Бугари су батинали 19 лица, 5 мушкараца, 10 жена и 4 детета, а у Капиту два Шиптара. [38]

У Бучумету Бугари су ухватили Јелицу и Михајла Новаковића, јабланичког устаника, који је у борби био рањен и заробљен. Њих су бугарски војници натерали у плевњу. После тога су је запалили. Брачни другови Јелица и Михајло живи су изгорели. После овог гнусног злочина Бугари су њихове куће спалили, покретне ствари опљачкали, а жене из породице Новаковића силовали. Михајлова два брата и два братанца интернирали су у Бугарску. У заробљеничком логору чувари су убили два Михајлова братанца.[39]

Сабирни логори били су права мучилишта за Србе. Никодије Радованоћ звани Шмиго, стар 65 година, чувао је стоку изнад села Мађедонца. Скупљао је сува дрва и спремао се кући. Наједном су чобани приметили како му гори кућа, па су почели довикивати:

Шмиго, Шмиго, баци дрва, изгоре ти кућа. Никодије се није двоумио већ је брзо дотрчао запаљеној кући и стао гасити разбукталу ватру.

Мајку вам бугарску, што ми упалисте кућу? — љутито је псовао Бугаре.

Шмига су дохватила четири војника и оборила на земљу. Пришла су им још тројица. Џелати су му разврнули вилице, затим му извукли језик, одсекли га и бацили у помахниталу ватру. Радовановића су држали за руке и ноге и присилили га да гледа како му се на ватри пече језик. За то време крв му је текла из уста. На крају, војници су привели Шмига ватри и бацили га у њу. Зачас су се Шмиго и његов дом претворили у пепео.[40]

Бугари су мушкарце, жене и децу из Стубле раздвојили па су их из засеока Мискићи провели и груписали у Реткоцер и потом отерали у Медвеђу. Тамо су их, по наређењу Розова, подвргли мучењу. Батинали су све редом, не штедећи ни старце, жене и децу. У Стубли су једино остале

[38] Исто, Исказ Боже Ивановића из Медевца.

[39] *Лесковац и лесковачки крај 1915-1918*, нов.дело, стр. 317-326.

[40] Исказ Радована Лукића и Илије Јелића из Гајтана.

неспаљене куће Тодора Лукића и Милоша Симића у којима је био смештен бугарски штаб војводе Тодора Кожуклије.[41]

Бугарска војска је код куће Радојице Лаковића ухватила у збегу породице Грбовић, Јелић, Младеновић, Матовић, Ђурђевић, Кнежевић и повела их ка Гајтану, у кућу Трипка Бојића, а после их преселила у Дренце.[42]

Розов је спроводио батинање три плус три. Његови војници би обично жртву оборили на земљу и пресавили потрбушке. Два бугарска војника би стала на руке, а двојица на ноге жртве, док би двојица, један са једне, а други са друге стране, тукли жртву до изнемоглости па и смрти. Тукли су моткама. Бугари су своје жртве називали „багабонти шумски". [43]

У сабирном логору у Реткоцеру, у кући Тодора Ристовића и у општинској згради, било је право мучилиште. У том логору Бугари су сместили чланове породице из Реткоцера, Спонца, Бурдеља и Мађедонца. Поручник Петар Орозов и његови војници батинали су не само мушкарце него и жене и децу. Велики број старијих и млађих жена Бугари су силовали. Чак су силовали и дванаестогодишње девојчице. Нарочито се изживљавао Трајко звани Македонац. Ту су Бугари батинали на два начина: на дугачкој дрвеној клупи положили су потрбушке жртву, затим јој везивали руке за један, а ноге за други крај клупе. Други начин батинања: мушкарца или жену ставили су на две дебеле дрвене трупине и жртву дебелим тојагама тукли. На велике муке су ставили Госпаву, жену Спасоја Божовића и кћер Мила Радовића из Тулара. Госпави су поломили руке. Том приликом су силовали Марију Радичевић и Милицу Ристовић.[44]

Добрицу Перовић, из Мискића, бугарски војници су тако крвнички избатинали да сирота жена, скоро годину дана није могла сести ни спавати, већ је све то време провела стојећи. Бугари су претукли Милију Ристовића и Јована Сарића тако бездушно да су их њихови укућани однели кући у дугачким чобанским кабаницама.[45]

По батинању је нарочито био чувен поручник Розов. Једног летњег дана 1917. године Розов је, скоро цео дан, тукао жене и старце пред старом реткоцерском општином, у кући Тодора Ристовића, Довитљиви горштаци су о његовим злочинима испевали песму:

"Куку мени, кукавици!
Бије Розов по гузици.
Отуд Трајко, отуд Варна,
Оста свака гуза кварна."[46]

[41] Исто.

[42] Исто.

[43] Исто..

[44] *Горња Јабланица*, нов.дело, стр.382-384; Казивање Душана Ђорђевића из Медвеђе и Радована Лукића из Стубле.

[45] Исто и исказ Радована Лукића.

[46] Исказ Василија Жугића, устаника из Реткоцера.

Храбра Црногорка Видна Цветковић пришла је поручнику Розову и оштрим гласом га прекорила: „Слушај, Розов, што загрћеш женама гузице и тучеш их. Ја имам сина Пера, српског капетана, на Солунском фронту, ако би то он учинио, да Бог да ми кући не дошао."

После неколико дана поручник Розов је покушао да туче кршну Црногорку, стару Милицу Јовановић Чакалицу. Она је имала сина на Солунском фронту. Розов је упита:

– Булка, где ти је син, шта думаш?

– Официру, мој се син храбро бије. Чујеш ли српске топове? Мој син носи палете, он је српски официр. Не загрће људима и женама голе гузице, као ти и не туче - пркосно је одговорила Милица и успротивила се насилнику. Одгурнула је бугарске војнике који су је привели на крљу за батинање. Те речи жене просто су паралисале бугарског поручника. Нешто се људско пробудило у џелату. Замислио се и сео на столицу, а из уста окупљених жена и деце отегла се цитирана црногорска песма на рачун његовог дивљачког поступања према жртвама.[47]

Отпевавши ову песму, присутни горштаци су почели да се смеју.

– Што се ови Срби смеју? - упитао је поручник Розов свог тумача.

Кад му је тумач превео песму, он се намрштио и од тога тренутка је престао да батина и туче жене по селима Горње Јабланице.

Бугарски војници у сабирном логору су покушали да силују Зорку Сарић. Та млада и врло лепа девојка, да би избегла силовање, избила је гвоздене решетке и утекла кроз прозор у оближњу шуму, али је касније од страха померила памећу. Све док је била жива, гласно је викала: „Бугари, носим ручак комитама. Не плашим се вас, крвника." У извештају оптинског суда Медвеђе пише: „5, нико није смео бити господар своје жене, сестре итд. Но се то прикрива због части што је морало да буде". [48]

Марко Божовић из Спонца имао је дванаест година. Његово старији брат Спасоје био је на Солунском фронту. Бугари су га ухватили и да би од њега изнудили признање о устаницима у кући Тодора Ристовића, подвргли су га мучењу. Дечака су принели ватри, а затим га усијаним машицама пекли по лицу и по телу. И поред страшних мука, дечак није никог потказао, већ се, поред ватре, онесвестио, а бугарски војници су престали да га даље муче. После тога су га пушчаним зрном погодили посред ока, али је зачудо остао жив. Бугари су на исти начин пекли усијаним машицама и Спасоја Бојића.[49]

Митру Ристовић, девојчицу од 13 година, повели су од куће и силовали у оближњој шуми. Силовали су и једну младу девојку из породице Радуловић из Пороштице. Бугари су такође покушали да силују бистру и веома лепу девојку Љубицу Радована Ивововића из Спонца. Она је од страха полудела. Кад су то видели, Бугари су одустали од силовања. Међутим,

[47] Исказ Василија Жугића, устаника из Реткоцера.

[48] *Горња Јабланица*, нов.дело, стр.376-378.

[49] *Исто*. Исказ Марка Гашевића из Спонца.

спаса девојци није било. Да не би бежала од породице у шуми и ишла нага по селу, укућани су је везивали. На жалост, ова лепа девојка убрзо је завршила свој живот.[50]

После тог случаја девојке, лепе и наочите жене, да би избегле бугарско силовање, образе су гребале и ноктима парале, а косу су запуштале и секле, лице и ноге су мазале угљем, па и катраном. Младе су се прерушиле у бабе, носиле стара и поцепана одела од вуне и платна.[51]

ГЛАД И БОЛЕСТ ЗА ВРЕМЕ БУГАРСКЕ ОКУПАЦИЈЕ 1915 - 1918.

Народ у Јабланици и Пустој Реци за време бугарске окупације 1915 – 1918. године, патио је не само од бугарског терора већ и од несносне глади и опаких болести. Од почетка окупације бугарска власт систематски је пљачкала имовину и реквирала стоку и храну. За време спаљивања села храна је изгорела или била опљачкана. Ретко је коме, по скривницама и у земуницама, остало помало жита, па и оно није било за употребу јер је навукло влагу и било буђавно. Соли нико није имао. Највећа глад владала је у спаљеним селима у Горњој Јабланици и пусторечким селима испод планине Радан где су се водиле и највеће борбе. Од спаљивања насеља, у марту 1917, па до новог жита, главна храна Јабланичана била је: дивље неслано зеље, кувана коприва, киселица, штавањ, печен церов, храстов и буков жир. Буково младо зелено лишће, јагорчевина, земљин корен „љаљак”, слатка папрат, лескова реса, липова и букова кора. Људи су јели и овсен хлеб, црни хлеб од хељде, а највише печен и куван кромпир.[52]

Главна храна изгладнелих била је дивље, неслано зеље и кувана коприва. Зеље се јело кувано или измешано са мало кукурузног брашна, печено као зељаник. Због оскудне и једноличне исхране појавила се болест десни које су поцрвенеле и отекле. Ретко ко од те болести није патио. Болест је трајала месецима и болови су били тешки. Харале су дифтерија и трбушни тифус.[53]

Бугари су у лето 1917. године пописали све њиве под пшеницом, ражи и овсем. Наредили су да се сва летина испоручи бугарској војсци. Чак су из Бугарске довели своје пољаке и чуваре поља. Када су поменуте културе сазреле, жене и људи су ноћу улазили у своје њиве и брали клас по клас белог жита. Морали су жито чупати са кореном да Бугари не би посумњали у крађу. Сламу су закопавали у земљу, а класове су трљали и тако обезбеђивали нужну храну својој породици. Бугари су присилили Јанка Божовића Дрпића, у Гајтану, да буде њихов десетар за заселак Равниште.

[50] Исто; Архив Србије, Београд АНО, 1315.

[51] Исто; Архив Србије, Београд АНО, 1315.

[52] *Горња Јабланица,* нав.дело, стр.380-381: Исказ Саве Луковића, Ђурђе Савић, Бегана Луковића и Живојина Ђуровића, сви из Гајтана.

[53] Исто.

Захваљујући њему, већи део летине је склоњен у оближњу шуму Гајтана, а њиве су надгледали Воја Н., бугарски пољак, и Никола – Николов, а у Мађедонцу Антанас који је спроводио реквирирање стоке, људске и сточне хране и вршио пљачку.[54]

За време велике глади, у пролеће 1917. године, многе жене Горње Јабланице одлазиле су по жито у удаљена пусторечка села, а друге, пошто нису имале новца, одавале су се просјачењу. Марица Блечић, седамдесетогодишња старица, звана „баба Гроша", просећи по селима Јабланице и Пусте Реке, исхранила је десеторо унучади која су остала без родитеља и по томе постала у легендарна. [55]

Гајтан, Дренце и Леце страдали су не само од бугарског терора него и од глади. Приликом паљења села, храна је или горела или била опљачкана. Ретко је коме, у скривницама, у земљи остало понешто жита, а и оно што би се нашло било је повукло влагу и омекшало. Ни соли није било. Стога је од паљевине, у марту 1917. Године, до новог жита главна рана брђана била дивље зеље. без соли, кувано у води или печено у земљаним тепсијама. Поред зеља, људи су кували коприве, сакупљали церов и буков жир, па га туцали и јели. И изгорео кромпир који су налазили у згариштима кућа служио им је за храну. Није била реткост да су мала деца сакуп- љала кукурузна зрна из коњске балеге по друмовима и јела и на тај начин заваравала своје гладне трбушчиће.[56]

Због лоше исхране, слабе одеће и посетљине, као и услед тешког живота. А становало се у подрумима и савардацима, доста мале деце помрло је од запаљења плућа и других болести. Умрли су: Даница П. Јовановић, Радош П. Јовановић. Стана П. Јовановић и Ђуро М. Недић. Ситуација је била тим тежа што у то време није било ни лекова ни лекара.[57]

У лето 1917. године, груписане људе, жене и децу из сабирног бугарског логора у Копрану и Пустом Шилову, Бугари су спровели у лебански концентрациони логор. Тамо су људе и жене држали скоро недељу дана, а малу децу пустили у варош да лутају гладна улицама. Захваљујући помоћи Лебанчана, деца су спасена од страдања и глади.[58]

Од 1915. До 1918. год. били су нарочито раширени: запаљење плућа, тифус, плућна туберкулоза (јевтика), гушобоља и друге болести, које су нарочито косиле малу децу и изнемогле и болесне људе. Није било ни лека ни лекара, а Бугари су били препустили недужне људе смрти. То је била њихова осуда Срба. Од болести у јабланичком срезу умрло је 1.250

[54] Исказ Марка Божовића, устаника из Гајтана.

[55] Искази Вујадина Блечића, Александра Марковића и Ђурђе Савић Луковић. Црквени протокол умрлих Јабланице и Пусте Реке.

[56] Искази Вујадина Блечића, Александра Марковића и Ђурђе Савић Луковић. Црквени протокол умрлих Јабланице и Пусте Реке.

[57] Исто.

[58] Исто.

мушкарца, жена и деце. Од запаљења плућа 461, тифуса 332, туберкулозе (ТБЦ) 100, гушобоље и шарлаха 140, грипа 58, дечјих богиња 40, од глади и изнемоглости 22, стомачних болести 21, колере 18. Срчаног стреса 19, дифтерије 13, нервних стресова 10, катара четири, малерије четири, и других болести. Највише је помрло мале деце. Само у медвеђској општини 1917. године умрло је 55 деце, а од тога 21 од запаљења плућа. Умирале су и труднице на порођају, старији мушкарци од водене болести, па и од фруса, срдобоље, епилепсије. пролива и других болести.[59]

Било је оних „срећника" који су успели да сакрију помало пшеничног и кукурузног брашна. Они су често кували скроб од коприве и пекли штаваљ. Сирову младу скроб коприву кували су саму или је пили као чај. Они који то нису имали пекли су церов и храстов жир и јели. Брали су по планинама слатку папрат коју су јели кувану. Међу горштацима владала је општа солидарност. Једни другима помагали су и делили и последњи залогај хране. Међутим, све је то било недовољно да се утоли велика глад и немаштина.[60]

У глади су највише страдала мала деца. Мајке су лутале планинама где су брале буков жир, младу коприву и слатку папрат. Буков жир су туцале на камене плоче и гурале плодове у гладна дечја уста. Дечаци Радован, Живојин и Милосав Туровић из Гајтана, после седам дана и ноћи проведених у раданској пећини, били су толико огладнели да су иза бугарских коњаника сакупљали кукурузна зрна из коњске балеге по сеоским друмовима и јели и на тај начин заваравали своје гладне трбушчиће. Овим дечацима Бугари су плотуном убили мајку Ђурђу и трогодишњег брата Аранђела, а кућу и све зграде спалили, а имовину опљачкали. Од глади је умро и њихов брат Шћепан, стар седам месеци.[61]

Устаник Александар Марковић о глади каже:

„Народ је био јадан и гладан. Јео је корење, дивљи лук, жир, а кад дође пролеће стигоше ко- прива и трава киселица, и то је био прави спас. Памтим да смо имали на имању пуно воћа и пекло се доста ракије од шљива (џибра), а коштице су просипане на пољани. Ми деца, разгртали смо те коштице које још нису иструлиле, ломили смо их и вадили језгро које је било укусно Кад је у пролеће 1917. године прокласао озими јечам, улазили смо у сред њиве и чупали још зелени јечам, пржили га на сачу и јели. Стигоше и јагоде и зачудо родише да сам могао да наберем пуну канту".[62]

О великој глади и немаштини говоре и стихови песме „Глад 1917. године":

[59] Протокол Медвеђске цркве умрлих 1915-1918.

[60] Исто.

[61] Казивање Александра Мартовића устаника из Тулара; Лесковачки зборник, 33, стр.116.

[62] Исто.

Тешко ропство три године стаде,
Мртав народ лежи на хиљаде;
Да пас пасту прича довијека
Шта је било двадесетог вијека....
Смисли народ на тешке начине.
Поче мљети троњетне клачине.
И глогињу са трнове гране,
С тијем мајке малу ђецу хране.
Плачу дјеца додијале муке —
Склопи мајци око врата руке,
Па је куме: ”Дај нам хљеба, мајко.
Не можемо више живјет вако”.
Гледа мајка, не зна шта да ради.
Види дјецу ђе јој мру од гледи.
Не може им да помаже ништа.
Нит замеђе ватре, ни огњишта.
Нит имају од брашна оброка.
Него пасу као друга стока.
Три године и за то вријеме
Црна земља не примаче сјеме...
Све једући траву жућаницу,
И још ресу са љескове гране.
Господа јој не нађоше мане.
У то доба и црне године
Народ једе кору с липовине.
И мељаху кости од ајвана,
И то бијаше сиротињи храна
И трулина из букове пања -
Крвавога тога ископања.
Многи ћаше испуштити душу,
Де не једе траву сријемушу.
То је трава што најпрва ниче,
Кад се снијег у пролеће миче.
Има као магареће уво,
Благо томе ко је није куво.
Коприва је многе спасила,
И зато се она огласила.
Без ње многи мора је нестати.
Па је треба на олтар метати,
Те служити на њу летурђију,
Какве бјеху Танталове муке,
Кад се оде гладно на кулуке.

Свијест мречи, а ноге спотичу.
А стражари млате и урличу,
Не да сјести, не да умријети.
Нити под кров главу унијети.
Глад је тада нагнала љута,
Да брат брата изда по сто пута.
И да своје изгуби врлине,
Многи мртав оста у прлине,
Без укопа и самртне књиге.[63]

Summary

Dobrosav Turović

CRIMES OF BULGARIAN HOUSES AND SELECTED LOGORS

The events described during the Great War, the Toplic Uprising in 1917, came together in the spring of 1917 in Jablanica, Pusta Reka, Toplica and Kosanica. It is a unique event in recent Serbian history. Toplicki uprising forms an integral part of the liberation struggle of the Serbian people for freedom in the 20th century. It was raised in the background of the occupation armies of the Bulgarians and the Austrians and lasted for a month. The ending included southern Serbia. Four detention centers, four battalions and 81 village companies were formed in Jablanica and Pusta Reka. On the 21st of February 1917 in the disaster village of Obilic, a decision was made on Toplicki uprising. The Toplica-Jablanica region was the center of the Ustasha battle.The Resurrectional Army - mostly Serbian peasantry - Chetniks, 12,782 footmen and 364 horsemen - managed to free the vast free territory in a short period of time and liberate larger towns: Kuršumlija, Prokuplje, Blace, Lebane, Medveđa and Bojnik.

The hot rebellion in Jablanica and the Pustoj reka was a massive national uprising involving about 5,000 ustanika, women, girls, elderly and adult boys in the uprising struck about 2,000 rebels. In the Toplicki insurrection, the traditions of a free state in the Serbian people, which rose against violence and evil, came to the fore, against the political denationalization carried out by the occupiers of Bulgaria. In Jablanica and Pusta Reka, 80 guerrilla fighting and 35 smaller armed conflicts and diversions on the railway line Nis-Leskovac-Vranje were led. The resignation is part of the liberation struggle of Serbia and the Allies in the Great War.

[63] Песму је испевао Хаџи Радован Бећировић Требјешки из Никшића.

Доц. др Дејан Д. Антић[1]
Филозофски факултет
Универзитета у Нишу
Департман за историју

УДК 94:323.1(=163.41)(497.115)”1924”
930.2(093.2)”1924”
323.285(=18)(497.115)”1924”

УПУТ ЗА РАД ЖАНДАРМЕРИЈЕ У ЦИЉУ УНИШТАВАЊА КАЧАЧКИХ БАНДИ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ ИЗ 1924. ГОДИНЕ*

АПСТРАКТ: По завршетку Првог светског рата ослобођена територија Старе Србије интегрисана је у систем новоформиране Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Пред централним властима у Београду наметало се тада питање ликвидације феудализма, економског опоравка и нормализације међунационалних односа на просторима Косова и Метохије и јужне Старе Србије. Отпор новом друштвеном поретку и систему власти од стране једног броја Албанаца на југу земље отежавао је процес решавања наведених питања. Перманентна деструкција система која се огледала у деловању Косовског комитета и Качачког покрета (1918-1924) са циљем дестабилизације тадашње јужне Србије, предмет је нашег интересовања. Најважнији акценат посветили смо представљању документа који осликава безбедносне прилике тога времена. Настао је у Команди жандармерије у Београду, 8. новембра 1924. године и носи наслов: „Упут за рад жандармерије у циљу уништавања качачких банди“. Копија документа пронађена је у Архивском одељењу Института за националну историју у Скопљу у оквиру фонда „Главен генералштаб“ војске Краљевине СХС/Југославије.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Упут, Жандармерија, Краљевина СХС, Албанци, Качачки покрет.

КОСОВСКИ КОМИТЕТ И КАЧАЧКИ ПОКРЕТ (1918-1924)

Током Првог светског рата албански национализам тражио је своје упориште у аустроугарској политици и деловању трупа Двојне монархије на територији окупираних српских земаља. Како је ратни неуспех Беча и његових партнера на балканском ратишту 1918. године

[1] dejan.antic@filfak.ni.ac.rs

* Рад је урађен у оквиру пројекта број (179074), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

разочарао албанске националисте, многи од њих су бежећи пред српским и француским снагама склониште потражили у шумама Албаније, а убрзо затим и у Скадру где су 7. новембра 1918. године образовали покрет под именом Комитет народне одбране Косова. Циљ његовог оснивања била је реализација великоалбанског пројекта утемељеног на одлукама Призренске и Пећке лиге. Косовски комитет, како је гласило друго и чешће употребљавано име овог покрета, своје јавно деловање започео је 28. новембра 1918. године на обележавању Дана албанске заставе. Међу оснивачима Комитета налазили су се Хоџ Кадриу из Приштине, Ђерим Беголи, Хусни Цури из Ђаковице и други албански екстремисти чија се делатност у почетку огледала у ширењу пропаганде, те писању и слању захтева и меморандума великим силама, првенствено Италијанима и Енглезима, не би ли се обезбедио простор за актуелизацију теме „албанског проблема" на мировним преговорима у Француској. Жива пропагандна активност нарочито је била усмерена против успостављања цивилне и војне власти новоформиране државе Срба, Хрвата и Словенаца на територијама које су различитим процентима биле насељене албанским живљем (Косово и Метохија, западни делови јужне Старе Србије и Македоније). Током 1919. године овом покрету ће се прикључити Бајрам Цури, Хасан Приштина, Ферхад Драга, Кристи Пљаћи и други, после чега ће рад чланова Комитета на стварању услова за формирање Велике Албаније, чије би границе досезале до Скопља и Новог Пазара, бити интензивиран, употребом свих расположивих средстава.[2]

Фактор који је посебно ишао на руку албанским иридентистима било је отворено неслагање званичног Рима и Београда по питању судбине Албаније. Италија је желела контролу албанске обале Јадрана и реализацију Лондонског уговора склопљеног 26. априла 1915. године због којег се је италијанска држава сврстала на страну сила Антанте,[3] док је Краљевина СХС задржала своје интересовање у правцу северне Албаније, што ће је трансформисати у главну препреку италијанском експанзионизму према источним јадранским обалама и у Албанији уопште.

Знајући за настојања војног и политичког врха Краљевине СХС да потврди и појача своје присуство у деловима северне Албаније, Италијани су у албанском национализму пронашли прихватљивог савезника за сламање југословенских амбиција. Њихова војнообавештајна служба помагала је деловање Косовског комитета из Скадра, а италијанске дипломате су отворено радиле на томе да се представницима провизорне албанске

[2] Богумил Храбак, „Косовски комитет 1918-1924. године", *Зборник радова Филозофског факултета*, бр. XXXII (2002), Косовска Митровица 2003, 137-139.

[3] *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, tom I (1876-1918), priredio: Momčilo Stojković, Beograd 1998, br. dok. 179, str. 441-445.

владе Турхан-паше Перметија омогући заступање албанских интереса на Мировној конференцији у Паризу. Не би ли допринеле отварању питања албанских граница и обезбедиле успех своје политике на преговорима у Паризу, италијанске обавештајне службе одлазе и корак даље, те додатно охрабрују и подстичу вође Косовског комитета на подизање побуна у јужним и југозападним пограничним областима Краљевине СХС и широм територије Косова и Метохије, надајући се да ће ескалација насиља пореметити политичке односе у југословенској држави и олакшати пут италијанском продору на Балкан.[4]

У пословима креирања безбедносних криза и дестабилизације ширег региона северне Албаније, Косова и Метохије и западних делова јужне Старе Србије и Македоније, Косовски комитет се највише ослањао на деловање Качачког покрета. Реч је о покрету састављеном од разбојничко-одметничких групација албанске националности које су интензивним терористичким дејствима (1918/1919-1924) угрожавале безбедност на територији под контролом снага Краљевине СХС.[5] У вези с тим, историчар Богумил Храбак истиче да је Качачки покрет на КиМ, западној Македонији и у Рашкој области много старији од „проблема насталих балканским и Првим светским ратом“, али да је Косовски комитет још у првим данима свог деловања извршио инструментализацију припадника овог покрета са циљем подизања оружаних побуна на Косову, Метохији и у Подримљу, и све то наравно уз велику политичку и материјалну подршку италијанске војске и њених обавештајних служби.[6]

Са побољшањем политичких позиција Косовског комитета долазило је и до јачања и омасовљења Качачког покрета. Разлози за неприхватања власти новостворене државе Срба, Хрвата и Словенаца и одметања незанемарљивог броја Албанаца у качаке били су разноврсни. Међу њима треба поменути процесе разоружавања и реквизиције које су спроводиле војне власти. Не треба занемарити ни крвну освету која је била у сагласју са албанским обичајним правом, али не и у складу са законима државе СХС због чега су многи извршиоци кривичног дела убиства (ради освете) били гоњени од стране жандармерије. Други мотиви за одметништво могу бити укорењена склоност ка пљачки или избегавање војних и пореских обавеза према држави. Међутим, најважнији разлог бујања качачког покрета после 1918. године свакако је била изражена нетрпељивост Албанаца према новим властима[7] и потпуно неприхватање политичке реалности у јужним крајевима

[4] Ђорђе Борозан, *Велика Албанија, порijекло – идеје – пракса*, Београд 1995, 76-77.

[5] Владан Јовановић, „Губици југословенске жандармерије у сукобима са качацима и комитама 1918-1934“, *Токови историје*, бр. 1-2 (2007), Београд 2007, 9-10.

[6] Богумил Храбак, „Косовски комитет 1918-1924. године...“, 144.

[7] Документационо одделение „Д-р Велимир Брезоски“ при Институтот за национална историја, Скопје (даље: Документационо одделение ИНИ), фонд (даље: ф): Главен генералштаб, кутија (даље: кут): XXXVI/8, бр. 805, стр. 1.

Краљевине СХС, инспирисано идејом Хасана Приштине, Бајрама Цурија и осталих старешина Косовског комитета о великоалбанској држави.

Интереси Италије и Албанаца су се добрим делом подударали. Рим је желео дестабилизацију Краљевине СХС, док су Албанци радили на реализацији мегаломанског великоалбанског пројекта који је у том тренутку подразумевао стварање „аутономне Албаније под протекторатом Италије". Иако је центар политичког деловања албанских иридентиста био у Албанији, њихова мрежа обухватала је и вароши унутар државе СХС попут Скопља, Ђаковице, Пећи, Приштине, Качаника, Вучитрна и Дебра, у којима су функционисале њихове локалне ћелије.[8]

Осим политичко-дипломатске акције и агитовања, албански фактор се у многоме ослањао на рад качачких банди које су директно угрожавале југозападне границе југословенске државе, али и саму унутрашњост косовско-метохијске области. Још 2/15. децембра 1918. године Начелник среза Источког М. Ј. Дедовић обавештавао је команданта места Пећ о намери Албанаца да: „подигну устанак у целој Метохији и противу српске власти и војске са циљем да Метохију присаједине Албанији у чему ће им дати помоћ званична Италија, која је обећала подршку у топовима, пушкама, митраљезима и муницији".[9] Упркос италијанским обећањима, покушај наоружаних групација северноабланског племена Малисора да се средином децембра 1918. године пробију у ширу област Метохије био је осујећен од стране југословенских оружаних снага код Јуника.[10]

Сличних оружаних сукоба који су подсећали на праве ратне епизоде било је и током следеће године. Треба навести албански устанак у Плаву и Гусињу од фебруара 1919. године, или онај на чијем су челу били Азем Бејта, Садик Рама и Рамадан Шабан, који је довео до великих потреса и немира у Дреници и Подрмиљу.[11] Чак ни области централног и северног Косова нису биле поштеђене албанског тероризма. У Косовској Митровици деловала је Турско-арнаутска организација са Ферхадом Драгом на челу. Политичко-идеолошки курс ове организације био је комплементаран циљевима Косовског комитета.[12] Зато ће њене присталице октобра 1919. године утицати на избијање још једне оружане акције Албанаца, али сада на просторима око Вучитрна, Подујева и Звечана.[13]

---

[8] *Југословенска држава и Албанци*, том I, приредили: Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, Београд 1998, бр. док. 206, стр. 209.

[9] *Југословенска држава и Албанци*, том I, бр. док. 196, стр. 198-199.

[10] Goran Antonić, „Kosovski komitet i Kraljevina SHS u svetlu jugoslovenskih izvora 1918-1920", *Istorija 20. veka*, br. 1/2006, Beograd 2006, 31.

[11] Исто, 32-33.

[12] *Југословенска држава и Албанци*, том I, бр. док. 379, стр. 336-337.

[13] Исто, том I, бр. док. 384, 386, 388, 389, 391, стр. 340-341, 342-343, 344.

Оружани инциденти низали су се један за другим и током 1920. године. Хаотичност и стање које је претило да се потпуно отргне контроли у појединим јужним и југозападним деловима Краљевине СХС подстакло је централне власти у Београду да озбиљно приступе решавању проблема насталих деловањем качака, сузбијању њихових разбојничких активности и стабилизацији безбедносних прилика на тлу Косова и Метохије и Македоније. Осим коришћења оружаних метода са циљем неутралисања побуњеника, Министарство унутрашњих дела Краљевине СХС је 1921. године објавило и амнестију свим одметницима који су желели да се предају. Рок важења амнестије је више пута пролонгиран. Иако се један број албанских побуњеника вратио својим кућама, то није гарантовало потпуни мир, јер су качачке банде наставиле своје пљачкашке походе и нападе, скривајући се по косовскометохијским планинама или по дубини суседне албанске територије.[14]

Пракса је показала да жандармеријске снаге нису биле сасвим довољне да се обрачунају са одметницима. Због тога је влада Краљевине СХС у септембру 1922. године одобрила формирање тзв. „летећих одреда" чији је задатак био да прогоне и сузбију деловање качачких и вмроовских чета. Услед великих напора и уз подршку војске и помоћних одреда, жандармеријске снаге су током 1923. и 1924. године успеле да ослабе позиције качачких банди и умање могућност њиховог ефикасног деловања. Успех је са собом носио и одређени број жртава које су југословенске снаге трпеле у сукобу са побуњеницима. Нарочито велики број страдалих и рањених жандарма везује се за 1924. годину у којој је угушена албанска побуна у Дреници. Те године према званичном извештају Министарства иностраних дела Краљевине СХС у сукобу са качацима пострадали су 1 жандармеријски официр и 56 жандарма, док је 19 жандарма рањено. У периоду од 1919. до 1923. године у сукобу са албанским бандама у областима Косова и Метохије и Македоније, као и у пограничним зонама, страдало је близу 600 жандарма. Историчар Владан Јовановић је упоређујући број настрадалих жандарма у сукобима са комитским четама и качацима с правом изнео мишљење да је „качачки покрет био далеко опаснији по југословенску жандармерију" од покрета наоружаних присталица ВМРО-а.[15]

Интензивни сукоби припадника југословенске војске и жандармерије са одметничким бандама на југу земље наметали су обавезу војним и цивилним властима Краљевине СХС да утврде и примене најефикаснији модел деловања својих снага у смеру успешног сузбијању тероризма и

[14] Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*[4], Београд 1999, 221.

[15] Владан Јовановић, „Губици југословенске жандармерије...", 11, 15; Драги Маликовић, „Качачки покрет на Косову и Метохији 1922-1924", *Баштина*, св. 16 (2003), Приштина – Лепосавић 2003, 231.

гушења учесталих побуна. Осим директног сукоба са побуњеницима, ефикасна употреба оружане силе подразумевала је добру стратегијску процену, прикладан формацијски распоред, вештину прилагођавања и маневрисања сопстевним снагама, могућност опседања непријатељских позиција и прихватање асиметричног начина војевања, будући да се често радило о обрачуну са мањим или већим терористичким групама. С тим у вези је у Команди жандармерије у Београду, 8. новембра 1924. године, под ознаком „Поверљиво Ј.Б. Бр. 2989", објављено упутство под насловом: „Упут за рад жандармерије у циљу уништавања качачких банди", потписано од стране тадашњег команданта жандармерије, дивизијског ђенерала Војислава Н. Томића.[16] Текст или упутство било је намењено официрима и жандармима ангажованим на сузбијању побуњеничких активности албанских иридентиста на тлу Косова и Метохије и у западним областима јужне Старе Србије и Македоније. Њиме се покушао разоткрити менталитет Албанаца и представити деловање качачког покрета, његове стратегије, састав, начин оперисања и борбе. Осим тога, Упут доноси прецизне инструкције југословенској жандармерији о акцијама и активностима које треба предузети ради елиминације качачког терора и обезбеђивања лојалности муслиманског живља Краљевини СХС.[17] То је разлог због којег смо историјско сведочанство о сложеним безбедносним приликама у јужним и југозападним крајевима Краљевине СХС током двадесетих година претходног столећа, под насловом „Упут за рад жандармерије у циљу уништавања качачких банди", у нашем раду приказали у интегралном облику.

Документ
„Упут за рад жандармерије у циљу уништавања качачких банди"

Увод

По многим срезовима Јужне Србије живе Арнаути. Народ суров, некултуран, неповерљив, лукав, непокоран, са правним појмовима из

[16] Војислав Н. Томић (Крагујевац, 24. X 1878 – Београд, 11. XI 1937) српски генерал. Истакао се у ратним операцијама током Првог светског рата (1914-1918) најпре као командант 2. батаљона XII пешадијског пука, а потом и као командант XI пешадијског пука. После рата наставља официрску каријеру. У периоду од 17. децембра 1923. до краја 1928. године налазио се на функцији команданта жандармерије Краљевине СХС. Види: Mile Bjelajac, *Generali i admiral Kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Beograd 2004, 292-293.

[17] Документационо одделение ИНИ, ф. Главен генералштаб, кут. XXXVI/8, бр. 805, Упут за рад жандармерије у циљу уништавања качачких банди, стр. 1-13.

најстаријег периода развијања кривичног права: „приватне реакције“, која се испољава у виду „крвне освете“, крај тога неприступачан за ма какве поуке и до крајности конзервативан у својим застарелим појмовима о правима и дужностима према држави.

Такав је менталитет Арнаута.

Тај менталитет Арнаута нису могли променити Турци за све време њихове управе над крајевима Јужне Србије. Ми смо у том правцу имали видних успеха. Има крајева где су Арнаути пришли државним властима, покоравају се и помажу власти; има крајева где престаје крвна освета, али да све арнаутско становништво у Јужној Србији промени свој менталитет треба дугогодишњег рада. И баш ради тога свога менталитета одмеће се Арнаутин од власти и ствара донекле и из политичких разлога качачке банде. То нам је једно наслеђе Турске која није знала или није могла да укроти Арнауте и присили их на покоравање законима и властима, зато и данас још имамо качачких банди, које су постојале још и под турском управом ових крајева (на пр. браћу Коњух, Сулејман звани Ђел-Гурад и.т.д.).

Арнаути се одмећу од власти и постају качаци из следећих разлога:

1. Крвна освета

Како је напред наведено, код Арнаута постоје правни појмови, још из онога доба правног развијања док је постојала крвна освета Леке Дукађинца. У Јужној Србији има арнаутских племена, који се већ сто година међусобно крвно свете. Муслимански свештеници у том правцу ништа не предузимају. И зато Арнаутин схвата као своју свету дужност да убије убици члана њихове породице или племена. Они кад би могли, ова убиства не би ни пријављивали властима, већ би сами прибавили задовољење убивши члана противничке породице или племена.

Како се ова убиства не могу дати у тајност пред властима и ова потражују кривца, кривац пак по својим правним појмовима сматра да је извршио убојство, јер му је то била света дужност, бега од власти, постаје качак. Поред тога што многи лично врше крвне освете, поједини имућнији потплаћују обично криминалне типове, да на место њих убијају и на тај начин потенцирају ту крвну освету. Врло често крвна се освета откупљује златом: 20-30-50-100 лира.

На овај начин, дакле ради крвне освете, одметнуло се од власти 50% данашњих качака.

2. Неповерење и непокоравање према властима и међусобна нетрпељивост, слаб појам о заједници.

Арнаутин је неповерљив. Он сваки рад власти прати неповерењем. Има случајева, да их је власт позивала да плате неку таксу, међутим власт није ставила ради чега их позива. Како су неповерљиви, одмах су посумњали да их власт хоће притворити и одметнули су се.

Непокоравање према наређењима власти такође је разлог одметању. На пр. греши противу једне наредбе, власт га ради тога позове или нареди да се доведе, међутим он неће да пристане власти већ се одметне. Дрски су и лако се сукобљавају и туку оружјем због жене, земљишта, воде (наводњавање њива и ливада).

3. Избегавање војним обавезама

Живот Арнаута је патријархалан, а оличен је у њиховом обичају и начину живота. Полазећи на војну дужност, он се издваја из своје околине, и долази у нову њему посве непознату и неразумљиву. По природи непокоран, тешко подноси војну дисциплину – и из тих разлога бега од војне дужности. Власти га потражују као војног бегунца и он се одмеће. Број војних бегунаца данас је знатно мањи.

4. Склоност ка пљачки

Има крајева у којима су Арнаути врло склони пљачки – крађи, то су нарочито племена дуж нове границе (планинци), као и Арнаути из Албаније.[18] Та склоност ка пљачки им је урођена и сматра се донекле као одлика. Налазимо врло богатих Арнаута који се баве пљачком, и који држе читаве банде у циљу вршења пљачке (на пр. Кера Садриобалда).

Арнаутин кад се одметне од власти, у прво време задржава се у близини своје куће. Пошто му то са временом, јер га власти потражују, постаје немогуће, мора да се склања даље од своје куће, ту обично наилази на качачке банде, који га примају у своје друштво, и сад тек постаје прави качак. Има их и таквих, који не улазе у качачке банде, већ побегну у Албанију, или коју варош, или у који други удаљенији срез, где их нико не познаје.

Качачким бандама у првом реду је циљ пљачка. Међу њима има неколико које се издвајају, па сем пљачке врше и политичку агитацију. То су банде које одржавају везу са Косовским комитетом (Кера Садрибалда, Мемет – Делија - Мали, Асан Сејда из Јуника, Фериз Салковић, Саид Адровић, Бека Хаировић и други).

Тај Косовски комитет постојао је још за време турске управе, дакле још пре рата за ослобођење 1912. године. Како онда, тако и сада циљ му је „Велика Албанија“ чије би се границе протезале све до Скопља. У Косовском комитету главну улогу играју Бајрам Цур из Краснића у Албанији, Хасан бег Вучитрилија и Елез Јусуф.

Верска нетрпељивост муслимана и хришћана и повлађивање од стране турске управе, да убијају хришћане и отимају туђе земље и имовину.

Један део качачких банди зимује на нашој територији; те банде имају слабу везу са Косовским комитетом. Други део качачких банди зимује у Албанији, и то по највише у околини Силојице (Мусина ливада), Круме, Пишкопеје, Корче, а одлазе и у Скадар и Тирану.

[18] Документационо одделение ИНИ, ф. Главен генералштаб, кут. XXXVI/8, бр. 805, стр. 1.

Ту им вође Косовског комитета држе говоре и дају им инструкције за рад. Изгледа да су качачке банде, и то оне које зимују у Албанији обавезне, да известан део пљачке предају Косовском комитету.

Косовски комитет поставио је доста велики број качака [нечитко] са наше територије на разне положаје дуж наше границе. Има их који су префекти (у Круми), командири жандармерије, жандарми, а многи су се населили дуж границе и.т.д. Постављања ових људи дуж границе има по свој прилици циљ да олакшају качачким бандама прелаз преко границе, убацивање банди на нашу страну и пребацивање курира и поште на нашу страну.

Тачно је, да Косовски комитет одржава везу са бугарском македонском револуционарном организацијом, чија је база Корча, откуда убацују чете у Струшки, Охридски, Ресенски, Крушевачки и Кичевски крај.[19]

Изгледа, да Косовски комитет нема толиког утицаја на качачке банде, колико га имају неке виђеније личности из вароши и барјактари племена, који ове банде искоришћују у своје сврхе и сматрају их као своје заштитнике.

Арнаути подељени су на племена (фисове). Племена у свакој прилици иступају, као једна целина. На челу фиса стоји „барјактар". Раније је тај барјактар био командант оружаних људи дотичног племена, данас је то нека врста поглавице племена. Положај барјактара прелази од оца на сина увек у истој породици дотичног племена.

I. САСТАВ, КРЕТАЊЕ И НАЧИН БОРБЕ КАЧАЧКИХ БАНДИ

а.) Састав качачких банди.

Качачке банде састављене су из одметника обично истог среза или околине, махом од млађих људи бескућника и нерадника. У њима има по некоји из удаљенијих крајева, али то у мањем броју. Вођа је обично какав интелигентнији, окретнији и храбрији, који се истиче као противник данашњег стања. Банде које упадају из Албаније састављене су из Арнаута поданика Албаније, качака избеглица са наше територије који им служе као путовође и познаваоци терена.

б.) Кретање качачких банди.

Качачке банде крећу се искључиво на терену који познају. У непознатом крају тешко се оријентишу и зато се боје пролазити у крајевима где

[19] Сарадња Косовског комитета и ВМРО-а након 1919. године интензивирана је, а број случајева у којима су комитске чете ВМРО-а користиле територију Албаније као своју полазну тачку за упаде у пограничне области Краљевине СХС био је велики. Види: Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd 2002, 189.

им терен није добро познат. По некада наилази се, да је једна банда из удаљенијег краја извршила пљачку на извесном месту али кад се поведу тачнији извиди, одмах се може утврдити, да је иста за време извршења те пљачке била удружена са четом која се обично креће по дотичном месту, где је извршена пљачка, или су у чети били људи, који су их довели на то место, а родом су из дотичног краја.[20]

Качачке банде кад су без плена, крећу се редовно ноћу, а дању се одмарају негде у шуми, или на местима која се ређе претресају. У сваком случају у близини којег извора или воде, а врло често на положају згодном за борбу.

Качачке банде које су опљачкале стоку ређе се крећу дању, већ обично ноћу. Сва стока упљачкана у округу Битољском, Охридском, Тетовском, Призренском, Пећском и Беранском редовно се претерује у Албанију и то понајвише у околину Круме (Малесију), а коњи и у Скадар. Стока упљачкана у осталим окрузима наше територије ређе се претерује у Албанију, већ из среза у срез или још и даље у суседни округ. Стока упљачкана у тим окрузима понајвише се продаје трговцима, или на сајмовима.

Кад се качачка банда креће без плена, осигурава се својим људима из банде. Креће се доста брзо. Ако их гони потера хватају становништво које их је уз пут видело, воде их собом да их не би одали жандармима, и пуштају их тек онда кад су сигурни да је потера изгубила траг.

Кад осете, да им је потера на трагу, често се крећу у кругу тако док потера иде једним правцем. Мислећи да је банда пред њима, дотле су им качаци дошли иза леђа и ту остају.

Кад је банда упљачкала стоку, креће се невероватном брзином. Стоку умеју разним плашењем да натерају на бежање. Обично им секу уши, праве ларму пуцањем од чега се стока плаши и следује за вођом као у паници.

Како се банде са упљачканом стоком не могу кретати на оваквом терену, већ само по извесним каналима, од највеће је важности да жандарми тачно познају те канале.

Ако осете, да их гоне потере и да им је пут пресечен, настоје да заварају траг, мењају правац, па се опет врате истим трагом, да би потера губила време идући за новим трагом.

Храну добијају од јатака, којих имају по многим селима. Неке чете воде собом дечаке старости од 14-16 година, који им служе за доношење хране, воде, дувана и.т.д., а служе им као шпијуни, а воде и жене. Та деца и жене изгледа да им врло добро служе, јер су у стању да врло лако прођу крај наших потерних одељења и патрола, а да не изазову нарочиту сумњу.

Врло су вешти у давању знакова. Знакови су им лајање паса, лисица, курјака, гласови птица и.т.д. Ово врло вешто имитирају, тако да на ово жандарми скоро и не обраћају пажњу.

---

[20] Документационо одделение ИНИ, ф. Главен генералштаб, кут. XXXVI/8, бр. 805, стр. 2.

в.) Начин борбе качачких банди.

Обично избегавају борбу. У борби су смели и окретни само онда, ако пред собом имају слабе жандарме или ако опазе да је код жандарма и становника настало колебање и плашење.

Страх им је урођен, а нарочито кад имају да се боре са представницима власти. Ретки су примери да су се успешно тукли са жандармима, макар и бројно много слабијим, само ако су се ови храбро и одважно држали. Кад год су у борби имали успеха, увек се може утврдити, да жандарми нису били довољно храбри или су били непажљиви.

Кад год врше напад изводе га на најдрскији начин и обично изненађују немарне и неопрезне.

Циљ им је напада редовно освета или пљачка.

У једном и другом случају најпре тачно врше рекогносцирање терена и прикупе извештаје о стражама, патролама и потерним одељењима. Ако треба да нападну на неку кућу, прибављају тачне податке, ко је све у кући, да ли је дотични домаћин наоружан и да ли има сеоску стражу. Ово врше преко јатака или и сами као преобучени.

Ако је кућа осамљена опколе је из далека, поставе стражу и двојица до тројица бану у кућу, вежу укућане и све отерају у једну собу. Тамо поставе стражу, а остали пљачкају све што стигну. Припрете домаћину, да ће га убити ако дигне узбуну, а како ми је изненадним препадом задан страх, он то не сме ни учинити.

Ако је кућа на коју мисле напасти у сели или у групи кућа, постављају страже које пазе на остале куће, да не би ко притекао у помоћ нападнутоме. Ако би ко покушао да притекне у помоћ, пушкарају се страже с њиме док се не изврши пљачка.

На куће које су у близини какве војничке страже или жандармеријске станице не нападају мање качачке банде. Ако врше такав напад обично то врше две до три банде удружене. У том случају један део изврши препад на дотичну кућу, други део оспе ватром дотичну стражу или станицу, а трећи део подаље држи заседе (страже) да осујети[21] долазак евентуалне помоћи. Често се дешава, да при нападу на куће служе се лукавствима, ако је капија (врата) закључана издавајући се за жандарме или суседе.

У сваком случају напади на куће дају по извршеној пљачци знак, како би се сви скупили, на већ унапред одређеном месту; при у последње време извршеним пљачкама, такав је знак био пуцање из машинског револвера.

Код пљачке стоке припремају све до ситнице. Сваком је познат пут којим треба стоку терати. Препаде у циљу пљачке стоке врше обично ујутро.

[21] Документационо одделение ИНИ, ф. Главен генералштаб, кут. XXXVI/8, бр. 805, стр. 3.

Препад чобанина, отерају му стоку, а понајвише и њега поведу собом па га онда два до три дана пусте.

Кад терају упљачкану стоку распоређују се на следећи начин:

Напред неколико качака као извидница, који рекогносцирају да ли је пут слободан. Иза ових неколико качака који терају стоку. Позади и то на доста великом одстојању остатак качака као заштитница. Ове заштитнице играју велику улогу, јер у највише случајева онемогућују повраћај упљачкане стоке, ако у датом случају постоји само потера, која их гони у стопу, а нема никаквих одељења која пресецају пут, односно на каналу држе заседе или долазе у бок.

У целој борби са качачким бандама најважније је знати, да они кад се код крећу с пленом увек имају заштитнице, које онемогућавају гониоцима сваки успех, ако се ови бацају само на заштитнице. О овом ће се детаљније говорити у тачци 4. овога Упута.

Пљачка путника, кола, аутомобила врши се такође препадом. Ово врше у свако доба дана и ноћи.

Пљачку путника врше понајвише на пазарне дане, а кола и аутомобила кад рачунају или им је јављено да ће ухватити већи плен.

Како би могли извршити ову врсту пљачке, постављају заседе на зато погодним местима, а то су клисуре, завијутци путева, шуме и усеци у путевима и.т.д, али има случајева где су заседе постављене и на отвореним пољима, а качаци су били сакривени у осамљеној кући или рову.

Обично у тим случајевима постављају две заседе, једна која испада пред путнике (кола, аутомобил) на остојању до 10 корака са пушкама у ставу „нишани“ и наређују да стану. У истом моменту искочи и заседа позади путника (кола или аутомобила), како би овима спречила бегство. Одмах наређују путницима да одбаце оружје и све остале ствари и онда све то покупе. Све то иде брзо и без речи, те је немогуће да жандармеријске патроле, ако су само 1-2 км. удаљене од тога места ништа не осете.

Ако је пут осигуран жандармима или наоружаним мештанима, знају постављати по три заседе. У том случају средња заседа врши пљачку, а остале две пре че да жандарми не могу продрети до места пљачке – пушкарајући се са овима.

У том случају по завршеној пљачки на уговорени знак скупљају се на одређеном месту, осигуравајући се заштитницом. Напомињем, да Арнаути у борби врло добро искоришћују терен. Добри су познаваоци оружја и добро гађају.

На случај да су опкољени било на каквом положају или у кући (кули) настоје да воде борбу до у ноћ, па онда настоје, да се извуку, искоришћавајући нехат и немар оних, који су их опколили. У том повлачењу врли су вешти.

Има качачких банди у којима појединци носе и војничке, а и жандармеријско одело, како би могли лакше оперисати.

II РАД ОКО УНИШТАВАЊА КАЧАЧКИХ БАНДИ

Да наш рад у погледу уништавања качачких банди и повраћаја реда и безбедности у Јужној Србији буде имао позитивних резултата, потребно је:

А.) да старешине жандарма, имају потребне услове за руковођење службом у јужним крајевима

Б.) да жандарми имају личне и карактерне особине потребне за вршење службе у овим крајевима.

В.) да акција жандармерије носи обележје нападног карактера

Г.) да је обавештајна служба добро организована

Д.) да се народ постепено придобије за нашу државну идеју.

А.) СТАРЕШИНЕ.

Старешине, које рукују службом јавне безбедности у крајевима које угрожавају качачке банде, морају испуњавати следеће услове:

1.) морају тачно знати колико има качачких банди на њиховој[22] територији, ко су вође, њихово име и презиме, од куда су родом, јачина чете – банде са личним подацима појединх качака. Да имају сталне податке о одметницима који нису у бандама и о војним бегунцима.

2.) да имају податке, како је то под А.) наведено и за качачке банде суседних реона – бар у главним цртама, а детаљно о оним бандама које пролазе у њихов реон.

3.) да познају начин борбе качачких банди.

4.) да су интелигентни, како би својим радом придобијали народ за нашу државну идеју и да пруже потребну помоћ у циљу уништавања качачких банди. Да тачно познају народне обичаје.

5.) да су лично храбри.

6.) да су способни своје идеје преносити на потчињене и ове потчинити својој вољи.

7.) да су чврстог карактера и строго морални.

8.) да су физички потпуно способни за теренску службу.

9.) да тачно познају свој реон и граничне пределе суседних реона.

10.) да им је што више загарантована сталност.

Б.) ЖАНДАРМИ

Жандарми морају бити строго морални и неподмитљиви, како би уживали потребни ауторитет и поверење у народу.

---

[22] Документационо одделение ИНИ, ф. Главен генералштаб, кут. XXXVI/8, бр. 805, стр. 4.

Станице и жандарми морају бити ослобођени сваке зависности од становништва. Зато је потребно да су станичне менаже што боље организоване, тако да се не снабдевају од мештана, већ да све потребне намирнице купују на велико и на пијацама. Исто тако да патроле у служби и потерна одељења, носе храну собом, односно да се снабдевају са станице. Ово је важно не само да се ослободе зависности од мештана, већ нарочито из разлога чувања у тајности правца кретања.

Жандарм не сме бити поверљив према становништву. Треба да се опходи учтиво, али у разговору треба да је обазрив, како не би одавао званичне тајне.

Жандарм треба да зна, које се качачке банде крећу у његовом реону. Име вођа, јачина банде, ко је све у банди? имена одметника који нису удружени у банде. Имена војих бегунаца. Командири станице сем ових података за свој реон – треба да још знају и сличне податке за суседне станичне реоне.

Жандарми морају бити васпитани, да су у нападу до крајности дрски, да нападом уносе забуну у редове качака. У борби опрезни и плашљиви жандарми нису за службу у Јужној Србији.

Жандарми морају тачно познавати терен, и не треба их премештати без нарочито оправданих разлога.

Жандарм да у служби увек зна правац свога кретања према станици, те да ли се креће на север, југ, исток или запад, где му остаје сопствена станица, где су суседне или успутне станице, где остаје патрола или потерно одељење.

Нарочито да познаје утицај шумице, шуме, села, куће, мостове, јаруге, потока, реке, пећине, клисуре и.т.д. при редовној служби у потери.

Да тачно познаје канале којима качаци терају упљачкану стоку.

В.) АКЦИЈА И РАД ОКО УНИШТАВАЊА КАЧАЧКИХ БАНДИ

1.) Карактер акције

Цео рад око уништавања качачких банди теба да изазове убеђење да иза наших извршених органа ове акције стоји држава и да се тај рад врши само у интересу становништва који је идентичан интересима државе.

Тај рад треба да носи обележје нападног карактера а никако само карактер обавештењима и одбране. Ако цео рад носи обележје нападног карактера [нечитко] да становништво добива убеђење да је јака држава и да је у могућности да се успостави ред.

2.) Организација жандармерије

Жандармерија треба своје задатке да извршава на следећи начин:

а.) Појачати редову службу. Под појачањем редовне службе подразумева се да жандармеријске патроле појачају своје редовне активности у поменутим

реонима, и да се често крећу у граничним реонима куда најчешће прелазе качаци.[23]

Командири станица да не врше прописно контролне службе, већ да се сами стављају на чело патролама као вође, а контроле да врше наравно опет са доста јаким патролама ноћу, контролишући патроле и заседе, али то само онда ако посумња, да му жандарми не врше службу савесно.

Патроле у редовној служби, да су у јачини од 5-15 људи према крају где врше службу.

б.) На територији водова према качачким бандама образовати потерна одељења састављена од жандарма и то тако да према свакој већој качачкој банди стоји једно или два наша потерна одељења, а по потреби и више.

Ова потерна одељења су јачине 15-20-30 људи.

Вође потерних одељења су жандармеријски официри, у недостатку ових, стари жандармеријски подофицири, који су добро упознати на терену и извежбани у овој служби.

Жандарми потерних одељења, да су физички потпуно способни са за службу на терену и познати без порока, добро дисциплиновани. У свим опаснијим приликама храбри и одважни. Да одлично рукују оружјем, нарочито бомбама.

Ова одељења увек снабдети здравом обућом и оделом према добу година.

Приликом поласка у службу увек тачно прегледати оружје, да ли је исправно и да ли имају прописан број муниције. Да има бомбе и завоја за ране.

По могућству, да свако потерно одељење има по један пушко-митраљез.

Добро је да се дају и тромблонске бомбе, ракете за осветљавање и уговорене знаке.

Овим потерним одељењима придати полицијске псе (где их има). Али само псе који су добро дресирани и не одају заседе. Потерна одељења да носе храну собом или се снабдевају са жандармеријских станица, како би била загарантована тајност кретања.

в.) Осигурање комуникација

Главни путеви морају бити стално осигурани дању. Споредни и мање важни путеви морају бити осигурани на пијачне дане и на дане црквених слава.

Осигурање путева организовати у споразуму са управним властима. Пошто немамо довољно људства, да би путеве могли осигурати само са жандармима, треба за ову циљ ангажовати и мештане. Сразмера жандарма према мештанима да је 1:5.

---

[23] Документационо одделение ИНИ, ф. Главен генералштаб, кут. XXXVI/8, бр. 805, стр. 5.

За ове страже потребно је на погодним местима подигнути карауле.

Страже да не стоје на сваком путу већ подаље пута заклоњене, да могу осматрати терен, и опет да не падају свакоме у очи. Уопште у погледу организације ове службе придржавати се одредаба Упута за осигурање комуникација.

На дане када саобраћаје аманетна пошта или путују високи функционери (министри, командант армије, дивизије и.т.д.) треба да је осигурање појачано.

Ово специјално осигурање путева, не искључује дужност патрола у редовној служби и потерних одељења, да и она приликом својих покрета претресају терен крај пута и осигурају пут. Пошто ради недостатка људства путеви не могу бити осигурани ноћ, настати да управне власти (а и жандармеријске станице) одвраћују од путовања ноћу.

Исто као што треба обратити пажњу на осигурању путева, исто тако треба обратити пажњу и на осигурању железница (у споразуму са управним властима).

3. Рад патрола и потерних одељења

а.) Полазак у службу.

Пре поласка у службу командир станице односно вођа потерног одељења изврши прегледа над целим одељењем, у погледу функционалности оружја, броја муниције, бомби, резервне хране, завоја и др. Без обзира на вероватно трајање службе обавезно извршити овакав преглед. Иза тога се пуне пушке.

Излазак из касарне треба да буде неприметан са циљем да се сакрије правац кретања. (најбоље ноћу).[24]

Задатак знају само вође који исти саопштавају патролама и одељењима тек пред извршење задатка.

Знакове распознавања и уговорене знаке саопшти свима жандармима пре поласка у службу.

б.) Покрети патрола и потерних одељења дању.

Распоред при покрету патрола и потерних одељења у јачини од 5-10 жандарма дању да је следећи:

Напред се креће један до два жандарма, као претходница, за њим на 50-100 метара јачи део патроле (одељења) и то у простим редовима; одстојање између редова 10-15 метара.

Распоред редова на цик-цак. Вођа патроле (одељења) у средини. Позади патроле на 50-100 метара један жандарм као заштитница.

Одстојања држе се према терену. Ако је терен откривен одстојања су већа, а ако је шумовит или непрегледан као и ноћу, одстојања су краћа. У

[24] Документационо одделение ИНИ, ф. Главен генералштаб, кут. XXXVI/8, бр. 805, стр. 6.

покрету морају се сва одстојања држати јер ово буни Арнауте, односно јачине одељења а у исто време доводи их у опасност.

Жандарми у претходници да најбоље познају терен.

Побочнице избегавати, при одељењима ове јачине, али ако се сумња да је у близини качачка банда или ако треба проћи кроз теснаце, клисуре и пошумљене крајеве, треба избацити побочнице, али још је практичније обићи теснац једном или обема странама.

Распоред патроле и потерних одељења јачих од 10 људи, у покрету исти је као и код патроле јачине до 10 људи, с том разликом да се и у том случају одређују у претходницу два до три жандарма, а исто толико у заштитницу. Ова јача одељења морају имати побочнице у јачини до три жандарма.

Покрет да се врши у највећем реду без вике и песме. Команде избегавати – споразумевати се уговореним знацима.

Вође патрола и потерних одељења треба да имају на уму да је циљ покрета њихових одељења не само стићи и наћи качаке, већ и тајно доћи да качаци не сазнају или не опазе долазак жандарма, те их тако изненадити у непријатном или неспремном положају.

в.) Покрет патрола и потерних одељења ноћу.

Покрет ноћу врши се по истом распореду као и дању, с том разликом да су патроле (одељења) прикупљенија. При покрету ноћу мора бити нарочита опрезност сваког појединца. Покрет се врши у највећој тишини. Најстрожије забранити пушење и паљење жигица.

Патроле (одељења) нарочито ноћу често ће се зауставити ради ослушкивања. Заустављање врши се на уговорени знак. Овај знак даје вођа. Чим се даде знак за заустављање, жандарми заузимају згодан положај.

г.) Одмор при покрету

Без обзира да ли држи кратки, средњи или дуги одмор, вођа патроле бира за то најпрегледније место.

При кратком одмору остају патроле (одељења) у распореду како су се кретале; при средњем и дугом одмору патроле се прикупе али одмах избацују стражаре за осигурање.

[...][25]

д.) Знаци распознавања и сигнали

Војне знаке распознавања добијају старешине жандармеријских јединица чије је седиште у месту војничког гарнизона од војске и важе за службу по гарнизонима.

За службу жандармеријских патрола и потерних одељења издају знакове распознавања и то:

---

[25] Документационо одделение ИНИ, ф. Главен генералштаб, кут. XXXVI/8, бр. 805, стр. 7.

1) За досадањи округ Брегалнички, срезове: Прешевски, Жеглиговски, Кратовски, Криво-Паланачки, Дојрански, Струмички и делова срезова Неготинског, Ђевђелијског, Велешког и Скопског, који су на левој обали Вардара – командант Брегалничког жандармеријског батаљона у споразуму са Великим Жупаном Скопске области.

2) За територију округа Тиквешког (сем срезова у првој тачки наведених), Скопског (сем територије под 1. тачком), Тетовског, Охридског, Битољског, Косовског, Призренског, Звечанског и Метохијског – командант 7. жандармеријског пука у споразуму са Великим Жупаном Скопске области.

3) За територију округа Рашког, Пљевљанског, Пријепољског, Белопољског и Беранског – односни командири жандармеријских чета у споразму са окружним начелницима.

Ови знаци распознавања важе за жандармерију и полицијске органе. Издају се на месец дана; у случају да се опази да су издати или дошли до знања непознатим – одмах се мењају.

ђ.) Заседе

Заседе нека држе патроле у редовној служби и потерна одељења дању и ноћу.

За заседе бирати места куда качачке чете пролазе. Заседе никада не држати на отвореним местима него у јаругама, потоцима, теснацима, на превојима путева који су пошумљени, пошумљеним местима у опште.[26]

[...]

Вођа патроле (одељења) налази се на углу заседе – претходно је прегледао цео распоред заседе и издао потребна наређења за борбу.

Жандарми не смеју стојати један према другом, већ на цик-цак да им је лакше руковати оружјем и да се међусобно не туку.

Десно или лево подаље од заседе, на каквом дрвету или узвишењу постави се један жандарм, као објавница. Овај жандарм осматра терен и даје уговорени знак у случају ако наилази качачка банда према заседи или промени правац.

На заседи је најстрожије забрањено сваки разговор, пуњење, кашљање, или ма какви покрети који дају знак, који би могао одати заседу.

Сви морају бити буди. Храну и воду морају жандарми имати у резерви.

Сви се морају добро маскирати, да не буду опажени од чобана или мештана, а заузети сигуран заклон.

е.) Борба ако качачка банда наиђе на заседу.

Ако наиђе качачка банда, претходницу и савезницу, пустити да прође кроз заседу.

Тек кад главница качачке банде уђе у маказе заседе и први редови дођу на 10-15 метара до вође патроле (одељења) дакле до оштрог угла заседе,

[26] Документационо одделение ИНИ, ф. Главен генералштаб, кут. XXXVI/8, бр. 805, стр. 8.

вођа патроле (одељења) и њему најближи жандарми баце бомбе, иза тога одмах оспу пушчаном ватром. Одмах иза експлозије првих бомба бацају и остали жандарми бомбе – тако да створе забуну. Иза тога отвара се брза пушчана ватра.

Жандарми на крилима заседе, чим чују прву експлозију бомба пуцајући врше опколавање.

И после, за време трајања борбе, бацати са времена на време бомбе, да се ствара јачи ефекат. Ако одељење има пушко-митраљез, исти нека се постави на оштром углу, да може дејствовати по дубини.

Она четри жандарма који су позади заседе на први пуцањ од главне заседе похватају и побију претходницу или савезницу.

Нико не сме пре вође – патроле (одељења) отворити ватру. На случај да се качачка банда по све не уништи, већ појединi настану да се извуку – морају се у стопу гонити и не сме се изгубити траг док се не униште.

Ово гоњење се мора вршити у виду оштрог угла, како је била и заседа постављена.

Овакав рад заседе имаће увек успеха.

ж.) Борба, ако патрола или потерно одељење наиђе на заседу качака.

У овом случају главно је да остану жандарми а нарочито вођа патроле (одељења) присебни. Ако је слабија одмах извршити најдрскији напад са бомбама и живом пушчаном ватром према најближима. Последњи редови патроле (одељења) да врше са највећом брзином и највећем реду опкољавање, док се качачка банда не уништи. Ако се по пушчаној ватри види да је качачка банда јача, одмах у виду опкољавања заузети сигурне заклоне и води се борба, док не пристигну појачања. Ни у овом случају не сме се ни под никоју цену одступити, па макар цела патрола изгинула.

У једном и другом случају, ако се качачка банда почне повлачити, у стопу их терати у виду опкољавања.

У виду опкољавања гонити качаке, да се онемогући бочна ватра, којом се ствара забуна и паника код жандарма, него треба створити нашу бочну ватру, да се створи паника у редовима качачке банде. Овако треба радити дању и ноћу, ако патроле (одељења) наиђу на заседе качака.

з.) Борба код изненадног сусрета са качачком бандом.

Код изненадног сусрета са качачком бандом део патроле (одељења) развија се у стрељачки строј у виду опкољавања. Најенергичније врши се напад бомбама, најјачом ватром.

Ако је патрола (одељење) јача, одмах једно одељење иде позади качачке банде да постави заседу и онемогући извлачење.

У ниједном случају борбе не смеју се вршити са качацима преговори нити објашњења. Борба са качацима завршава се онда када се и последњи качак уништи.

За случај да је потери (одељењу) качачка банда побегла, одмах[27] избацити једно одељење да пресече одступницу качацима. Ако банда одступа онда у стопу гонити како је то наређено под тачком ж.).

и.) Борба ако се сазна да се качачка банда налази на терену

У том случају у најкраћем и најбржим путем путем извештавати све околне станице, потерна одељења и патроле у редовној служби, које ће се кренути концетрално према месту где се налазе качаци.

Одељења како приспу изврше одмах распоред, како да створе обруч око банде. Одељење које води по рангу најстарији, односно које је у најповољнијим условима, ако је по дану, одмах врши напад. Ако је ноћ не вршити напад док се не сване, сем случаја ако се банда кренула.

Ако има довољно жандарма, онда позади обруча поставити на неким местима или правцима заседе, тако да ако би се банда пробила у обруч да је ове заседе дочекају.

ј.) Борба ако се сазна да је качачка банда у селу.

Село се опколи на исти начин како је под тачком и.) наређено.

Први мештанин који изађе из села ухвати се и пита у којим је кућама банда и које је јачине. Ако овај призна да је качачка банда у селу и којим кућама, одмах једно или више одељења са разних страна неопажено привлачити се кућама и бомбама и пушчаном ватром извршити нападе.

Остала одељења на погодним местима држе заседе и мотре село. Ове заседе не смеју никоме дозволити да изађе из села. Све што наиђе на заседе задржати код истих и не пуштати да се враћају у село нити да излазе из села – ово важи за ненаоружане мештане. Ако наиђе наоружано лице и ако је у сељачком оделу, а не положи одмах оружје, убити га.

Ако ухваћени мештани (мештанин) не признају да је у селу качачка банда, задржавају се код заседе као таоци. У овом се случају одређује један од ухваћених мештана да изазове председника општине, кмета или свештеника ако га има у селу. Од овог мештанина задржи се један члан његове породице као таоц.

Ако изазвани председник (кмет или мештанин) потврди да је у селу качачка банда, извршити напад, како је напред речено. При тому да служи председник (кмет, свештеник) као вођа.

Ако и они најаве да нема качачке банде, изврши се претрес села најдетаљније.

Цео овај напред описани рад врши се, ако су одељења опколила по дању. Ако ли је село опкољено ноћу, не вршити напад ни претрес док се не сване, сем случаја ако би банда покушала да се извуче из села.

---

[27] Документационо одделение ИНИ, ф. Главен генералштаб, кут. XXXVI/8, бр. 805, стр. 9.

Ако се качаци налазе у селу у кући од тврдог материјала или кули (што се чешће дешава), а те куће (куле) удешене су за одбрану и имају пушкарнице – па је немогуће обичним борбеним средствима (пушчаном и митраљеском ватром, бомбама и тромблонским бомбама) постићи успех – треба ту кућу ваљано опколити и одмах тражити помоћ артилерије. Али за то време док стигне артилерија, треба предузети нарочите мере предострожности како качаци не би побегли. Поставити јак обруч око дотичне куће (куле) где се налазе качаци. Жандарме стално контролисати да не напусте своја места, а сем тога позади тога обруча осигурати се, како одељење не би било нападнуто од јатака или које друге качачке банде, као и ако би качаци пробили први обруч да наиђу на другу линију.

к.) Потера за качацима који су извршили пљачку стоке

Познато је, да се качаци упљачканом стоком врло брзо крећу, и при тому распоређују се како је то под б.) и в.) тачке I. овога Упута описано.

Пошто исти при свом бегству остављају на погодним местима своје заштитнице, апсолутно је немогуће повољни резултат постићи, ако се патроле и потерна одељења упућују у потере за качацима само оним правцем куда су качаци побегли. Овако упућене патроле и потерна одељења наилазе на заштитнице качака, ступе са истима у борбу и ове их задржавају све дотле, док качаци не умакну са стоком. Па се исто понавља све док се упљачканој стоци после не изгуби траг. [...][28]

Трчањем за пљачкашима, кад већ једном ставе плен испред себе, ништа се не може постићи, зато се и трчи напред на прелазе и пролазе.

Како је напред описано, главни покрет наших патрола и потерних одељења врши се у сусрет качачкој банди.

Покрет више одељења и патрола са разних страна толико утиче на качаке, да морају или плен оставити или да се маневрисањем негде склоне и притаје.

Док се год тачно не сазна шта је било са пљачком, једном покретнутом, треба стално бити на опрези и главне пролазе пажљиво чувати. Примера ради нека послужи рад Кальошев 1920. године кад је побегао испред саме потере, само што се је мислило, да је он одавно прешао Кораб, док се је у истину задржавао неколико дана у Зајашком крају.

л.) Претрес сумњивог терена

Дужност је свих жандармеријских патрола и потерних одељења да при покретима и дању и ноћу стално претресају терен.

Нарочито треба претресати сваком приликом и дању и ноћу: колибе, појате, пећине, провалије, гудуре, потоке, шуме и шумице, и сва она места где се могу качаци скривати.

---

[28] Документационо одделение ИНИ, ф. Главен генералштаб, кут. XXXVI/8, бр. 805, стр. 10.

Најчешће задржавају се качаци дању дубоко у шумама, а у близини извора, чесме или потока.

љ.) Претрес кућа по селима.

Стално треба претресати куће из којих се зна да има одметника или се зна да их има у качачким бандама, и куће познатих јатака качака.

Цела села треба претресати, ако су позната као сумњива да јатакују качацима.

Приликом претреса кућа, патроле (одељења) морају бити нарочито опрезне. При претресу увек водити собом председника општине, кмета или коју угледну личност.

При улазу у куће, ови присутни да први улазе. Само два жандарма нека уђу у кућу, а остали опколе куће, како се нико не би могао на исте извући, и да се обрати пажња на све суседне куће јер се банде растурају у две или више кућа.

При претресу жандарми да су озбиљни, учтиви, строги и правични. Никад не дозволити брутално понашање. Најстрожије је забрањено насртање на част женских.

Најстрожије пазити, да жандарми при претресу не присвоје новац или ма какве друге ствари, било то неке важне вредности.

У кућама где се врши претрес, не сме се примити никаква част, јело и.т.д.

м.) Помоћ војске у потерама

Како се војска не би одвајала од свога позива, за бесциљне покрете, и за мање качачке банде које може жандармерија сама да уништи – могу позиви управних власти – жандармеријски официри тражити помоћ од војске само у овим случајевима:

1.) Ако је немогуће брзо груписање потребног броја жандарма, а опасност је да ће качачке банде побећи пре него ли жандармерија може ступити у акцију.

2.) Ако је извештај о качачкој банди добивен од лица по све поузданог, чији су се извештаји ранијег тога показали тачни, а извештај гласи, да је банда јача.

3.) Ако су жандарми наишли на већу качачку банду и воде борбу, па постоји бојазан да је одељење жандармерије преслабо, да уништи банду.

4.) Ако су се качаци склонили у кулу коју је немогуће без артилерије срушити.

У свим другим случајевима не треба одмах тражити помоћ војске, већ дотичног команданта известити, како би одреди војске били спремни за евентуални покрет.[29]

---

[29] Документационо одделение ИНИ, ф. Главен генералштаб, кут. XXXVI/8, бр. 805, стр. 11.

Г.) ОБАВЕШТАЈНА СЛУЖБА

Један од главних елемената за успех акције уништавања качачких банди је развијена обавештајна служба. Лица која дају податке о качаким бандама зову се повереници.

Повереници могу бити:

а.) Добровољни, који прикупљају и дају податке из патриотизма, освете, мржње или увређеног частољубља, а зато примају новчане награде.

б.) Плаћени који раде зато што им је то занимање, што су сиромашни или недовољно национално васпитани, немају љубави према отаџбини.

Извештаји добровољних повереника обично су тачни, напротив извештаји плаћених повереника обично су нетачни.

Пошто је праксом утврђено да су извештаји плаћених поверника нетачни, те да суме које се троше на ове поверенике бачене без икакве користи, жандармерија неће радити са овом врстом повереника нити ће добити кредита у тим циљевима.

Са оваквим повереницима ако их плаћају друге власти може се радити али треба бити обазрив.

Добровољни повереници добивају се на овакав начин:

Старешине и жандарми помоћи ће својим понашањем, углађеношћу, излажењем у свим приликама у сусрет (где то закон дозвољава) лицима уз које је уверење да немају везе са качацима. Гледати да се добију тесне везе са тим лицем. И кад стекне поверење о искреном међусобном пријатељству, онда од таквог лица захтевати да му као пријатељ даје податке о качацима. И према оваквим лицима за дуже време остати обазрив, док се стекне јако уверење да су му извештаји тачни. Али и после тога остати резервисан и никада му саопштити наше тајне и жандармеријску организацију.

Чим повереник почне давати извештаје избегавати сваки састанак у јавности. За то не сме апсолутно нико сазнати.

Имена држати у најстрожијој тајности, а не одавати њихова имена ни надлежним судским властима без одобрења Министарства унутрашњих дела.

Повереника треба имати више из разних крајева, а може их бити и више из истог места; само не треба један знати за другога.

У званичним писменим извештајима не сме бити трага из којег би се могло сазнати или закључити ко је повереник.

Од велике је важности да се полициске власти или жандармеријске јединице међусобно извештавају о свим догађајима, која су у вези са акцијом качачких банди, а догађају се на њиховој територији, тако да би ови који раде на уништавању качачке банде били тачно информисани о ситуацији.

Д.) ПОСТЕПЕНО ПРИДОБИВАЊЕ НАРОДА

Полициски чиновници, жандармеријски официри и жандарми треба на сваки начин да се чим више приближе становништву свих вероисповести.

Посвећивати нарочиту пажњу свим народним обичајима и не спречавати, сем уколико нису противни законима. Постепено пажљиво и неосетно учити их и причувати и нашим народним обичајима.

Ово вршити са највећом деликатношћу.

Посећивати у свим приликама њихове домове при свадби, слави, крштењу па и у свим приликама жалости и смрти, при томе се држати озбиљно. Најстрожије забранити исмејавање њихових обичаја и навика, као и дијалекта говора. А тако исто их позивати у своје домове у истим приликама.

При различитим радњама на терену, као и у канцеларијама, кад долазе мештани, указивати им сваку предусретљивост и пажњу. У тим приликама свршавати му посао брзо и по закону. Искористити сваку такву прилику за пропагирање државне идеје, која се састоји у једнакости свих грађана према закону и држави, у делењу правде без обзира на верско и партиско обележје, на настојање државе, да унапреди модерне и материјалне интересе свих грађана и све користи које отуда произлазе за појединца. Говорити о штети која пролази по цели крај и за појединца и породице и њихова имања од несрећених прилика јавне безбедности и уверити га да свака штета долази од неколико криминалних типова. Изложити им какву лепу перспективу има тај крај у будућности, ако би се искоренило качачко зло, а са обзиром на свако врсно неискоришћено богатство тих крајева, трудољубивост, поштење и морала његовог становништва. Нарочито поучно дејствовати да се искорени „крвна освета“.

Ово чинити у свакој другој прилици, кад се долази[30] у сусрет са народом и има зато прилика. А најбоља је прилика у цркви, у школама, разним удружењима и зборовима и.т.д.

Ако сви државни органи изврше своју дужност према народу свесно, енергично, не жалећи труда – одужиће се не само држави и целокупном народу, већ ће пробудити личне симпатије становништва што ће бити од неоцењиве користи по њихове и њих саме.[31]

КОМАНДА ЖАНДАРМЕРИЈЕ
Пов. Ј.Б.Бр. 2989

К о м а н д а н т
Дивизиски ђенерал,
Воj. Н. Томић, с.р.

8. новембра 1924. године
Београд

[30] Документационо одделение ИНИ, ф. Главен генералштаб, кут. XXXVI/8, бр. 805, стр. 12.

[31] Исто, стр. 13.

Генерал Војислав Н. Томић

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Документационо одделение „Д-р Велимир Брезоски“ при Институтот за национална историја, Скопје, фонд: Главен генералштаб, кутија: XXXVI/8, бр. док. 805, стр. 1-13, *Упут за рад жандармерије у циљу уништавања качачких банди.*

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996, tom I (1876-1918), priredio: Momčilo Stojković, Beograd 1998.

Југословенска држава и Албанци, том I, приредили: Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, Београд 1998.

ЛИТЕРАТУРА:

Antonić Goran, „Kosovski komitet i Kraljevina SHS u svetlu jugoslovenskih izvora 1918-1920“, *Istorija 20. veka*, br. 1/2006, Beograd 2006.

Bjelajac Mile, *Generali i admiral Kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Beograd 2004.

Богдановић Димитрије, *Књига о Косову*, Београд 1999.

Борозан Ђорђе, *Велика Албанија, порijекло – идеје – пракса*, Београд 1995.

Јовановић Владан, „Губици југословенске жандармерије у сукобима са качацима и комитама 1918-1934“, *Токови историје*, бр. 1-2 (2007), Београд 2007.

Jovanović Vladan, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd 2002.

Маликовић Драги, „Качачки покрет на Косову и Метохији 1922-1924“, *Баштина*, св. 16 (2003), Приштина – Лепосавић 2003.

Храбак Богумил, „Косовски комитет 1918-1924. године“, *Зборник радова Филозофског факултета*, бр. XXXII (2002), Косовска Митровица 2003.

Summary

Dejan Antić

INSTRUCTIONS FOR THE WORK OF GENDARMERIE IN ORDER TO DESTROY THE GANGS OF KAČAK IN SERBIA, from 1924

After the end of the First World War, the liberated territory of Old Serbia was integrated into the system of the newly formed Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The central authorities in Belgrade imposed the issue of liquidation of feudalism, economic recovery and normalization of inter-ethnic relations in the territories of Kosovo and Metohija and Southern Serbia. Resistance to a new social order and a system of power by a number of Albanians in the south of the country has complicated the process of resolving these issues. The permanent destruction of the system that was reflected in the work of the Kosovo Committee and the Kacak Movement (1918-1924) with the aim of destabilizing the Southern Serbia of that time, is the subject of our interest. The most important accent was devoted to presenting a document that reflects the security opportunities of that time. It was created at the Gendarmerie Command in Belgrade, November 8, 1924, and is entitled: “A Guidance for the Work of the Gendarmerie to Destroy the Gang’s Gangs”. A copy of the document was found at the Archives Department of the Institute for National History in Skopje within the Fund “General Staff” of the Army of the Kingdom of SHS / Yugoslavia.

Key words: Instructions, Gendarmerie, Kingdom of SHS, Albanians, Kacak movement.

Иван М. Бецић
научни сарадник
Институт за српску културу
Приштина/Лепосавић

УДК336.717(497.11)"19"

ИНДУСТРИЈСКО-ТРГОВАЧКА БАНКА А. Д. - ВРАЊЕ*

АПСТРАКТ: Велике потребе за обнову земље након Првог светског рата иницирале су обнову предратних и оснивање нових новчаних завода. У инфлаторном периоду новчани заводи успешно су пословали, али је део њих инвестирао капитал у индустријске послове и са снажењем динара остао на несигурној подлози, те доживео крах. Банке су стога углавном пословале кредитирањем клијената по краткорочним меницама, тако да привредници нису имали превише могућности да дођу до потребног капитала. Са избијањем привредне кризе 1925. године предузећа су остајала без потребних финансијских средстава, тако да су се многа довијала на различите начине не би ли омогућила наставак пословања. Власник врањске фабрике обућа Стојан Николић је са својим рођацима и извесним бројем људи основао новчани завод са циљем да он буде финансијер поменуте фабрике. На основу архивске грађе и релевантне литературе приказан је рад ове новчане установе, проблеми које су локалне банке имале у другој половини прве послератне деценије и разлоге због којих је ова банка престала са радом.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Индустријско-трговачка банка, фабрика обуће, Стојан Николић, протествоване менице, тиха ликвидација.

Врање се налази на Врањској реци, у пространом Врањском пољу. Током периода османске владавине у Врање се долазило са свих страна, са Косова, из Македоније, из Бугарске и из северне Србије, јер је било врло важно место на моравско-вардарском друму. У то време, два главна производа врањске привреде били су покровци и ужад, са којима су врањски трговци трговали по Босни, Македонији и Бугарској. Стотине товара ужарије и покрова односило се из Врања. Од заната био је развијен ковачки, а најчешће се израђивало оружје, секире, потковице, клинци, док се роба пласирала по целом Балканском полуострву. После Првог светског рата, у Краљевини СХС, град је постао седиште Врањске

* Рад је рађен у оквиру Пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

области и команданта војног округа, али је његова привреда била у опадању, с обзиром на то да у њему није било индустрије.[1]

Последице окупације биле су стравичне по Врањски округ и, осим великог броја пострадалих, око 20.000 кућа било је порушено или изгорело, од чега их је 17.000 било у срезу Јабланичком.[2] Слична ситуација била је на целом подручју предратне Краљевине Србије тако да се током првих послератних година осетила велика потреба за обновом и изградњом. Из тих разлога, оснивана су бројна грађевинска предузећа, а како је прехрана становништва била једна од примарних потреба државе, ницале су и трговачке радње, на велико и мало, чији су власници постајали сви који су имали довољно финансијских средстава да могу да их уложе. Високе зараде у грађевини и трговини подстрекивале су новчане заводе да запосташе своју примарну, банкарску делатност, засновану на давању кредита по есконту и текућим рачунима и да се упусте у знатно комерцијалније делатности.

Како су послератна инфлација и страдање у рату обезвредили главнице новчаних завода, они су били принуђени да их повећавају или да фузионисањем остваре довољно велики капитал да би могли да наставе са радом. У таквим околностима брза и велика зарада била је неопходна банкама, посебно локалним, који нису располагали са довољно капитала да би могли опстати у новим економским условима. Улагања у грађевинарство и трговину подстрекивала је и висока инфлација која је трајала до јануара 1923. године и мера новог министра финансија Милана Стојадиновића.

Повећавање капитала банкама је значило и могућност да добију повољне кредите код *Народне банке Краљевине СХС*, тако да је недостатак сопственог капитала за улагање био надокнађиван осетном разликом у каматним стопама између емисионе установе и новчаних завода који су имали могућност да се користе овом врстом кредита. У периоду од 1919. до 1923. године, оним новчаним заводима који су испуњавали услове, *Народна банка* давала је зајмове по есконту по 5% каматне стопе, односно, до 15. маја 1922. године по 6%, а након тог периода по 7% по ломбарду.[3] Са друге стране, активна каматна стопа у овом периоду код приватних новчаних завода кретала се између 7–12%,[4] што је уз провизију, која је варирала између 0,5% до 1% месечно, реалну каматну стопу повећавала за још 6% до 12%, тако да је камата коју су клијенти плаћали доста варирала и кретала се од минималних 13% до чак 24%.

Из наведених разлога привредни субјекти настојали су да по сваку цену испуне захтеве *Народне банке* и буду њени комитенти, било да су у

[1] Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, I, Загреб 1925, 420.

[2] *Врањске новине*, 1-2, 1. август 1920, 1.

[3] *Народна банка 1884–1934*, Београд 1934, 309.

[4] Новак Поповић, Душан Мишић, *Наша домаћа привреда, фактори, стање - унапређење*, Београд 1929, 60.

питању предузећа која су на овај начин долазила до повољних кредита, било да су у питању новчани заводи који су захваљујући разлици у каматним стопама остваривали високе приходе. На крају 1919. године *Народна банка* потраживала је по есконту и ломбарду 44,5 милиона динара, док је 31. децембра 1920. године овај износ достигао 266,9 милиона динара. Тражња за новцем посебно се осетила од августа 1921. године, тако да су менични кредити у другој половини новембра досегли суму од 633,7 милиона, да би се на крају године свели на 557,7 милиона динара, односно 100% увећани у односу на годину дана раније.[5]

У 1922. години повећање зајмова ишло је још бржим темпом него претходних година, тако да су на крају године достигли суму од близу 900 милиона динара, односно 300 милиона више него на крају претходне године. Уколико се томе дода да је *Народна банка* прибегла извесним рестриктивнијим мерама по питању доделе кредита, јасно је да је потреба за задуживањем привреде била веома изражена. Највећи корисници ових кредита били су новчани заводи, који су од свих врста кредита које је *Народна банка* одобрила у висини од 1.421,2 милиона динара, били корисници 804,9 милиона, односно 56,64%.[6]

У жељи да ојача, а потом стабилизује вредност динара, министар Стојадиновић почео је да спроводи дефлациону политику. Мада је новчана маса у оптицају била невелика и јануара 1923. године износила свега око 415 динара по глави становника, део новца у оптицају додатно је повлачен.[7] Финансијске мере министра пратила је и *Народна банка* на тај начин што је обуставила давање нових зајмова по есконту, а већ одобрене кредите умањила је за 10%, док је есконтовање меница продужила у новим границама.[8] Ова такозвана „криза кредита“ у најозбиљнијој мери утицала је на велики број новчаних завода. Поједине банке, које су капитал пласирале у дугорочне инвестиције остале су без новца са којим би могле да функционишу, док су друге морале да долазе до потребних финансијских средстава зајмовима код великих приватних установа, под осетно вишим каматама. Оваква ситуација изазвала је скок активне каматне стопе новчаних завода, па је она већ у првој половини 1923. године достигла висину од 20% до 24%. Врхунац каматне кризе достигнут је у 1924. години, када се она кретала 24%, понегде и 30%, па и више.[9] Уколико се томе дода и провизија, која је готово у свим случајевима износила 1% месечно, камате су на годишњем нивоу достизале и преко 40%.

---

[5] *Народна банка*, 151.

[6] *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918-1938*, Београд 1938, 244.

[7] *Самоуправа*, 19, 26. јануар 1923, 1.

[8] *Народна банка*, 152.

[9] Н. Поповић, Д. Мишић, нав. дело, 60–61.

Недостатак кредита и дефлациона политика, уз године добрих приноса у пољопривреди, утицале су на јачање курса динара, што је изазвало крах појединих банака. Зато се број финансијских установа током 1924. године смањио, а првенствено су страдали они новчани заводи који су ангажовали свој капитал у дугорочне кредите привреди, пре свега индустрији. У кредитном погледу, стање се из корена променило 1925. године, када је стагнација у пословима већ постала очита. За разлику од претходних година, у којима се нису бирала средства да се дође до кредита, у 1925. години појавио се вишак новца на тржишту услед смањеног потраживања привреде, а улози на штедњу код новчаних завода почели су да расту. Поново су поједине банке биле на удару привредних прилика и или су падале под стечај или су се са великом муком одржавале од пада под стечај. Без обзира на нестабилну ситуацију, број новчаних завода у Краљевини СХС је растао, јер су се константно оснивале нове банке, али се укупни банкарски апарат ипак смањивао.

Табела 1. Банкарски апарат у Краљевини СХС[10]

година	број банака	број филијала	Укупно
1922.	641	374	1.015
1923.	654	357	1.011
1924.	651	306	957
1925.	666	293	959

У таквим околностима, у Врању је, поред три постојећа новчана завода, у 1925. години основан нови, под именом *Индустријско-трговачка банка А. Д.* Молба за дозволу за оснивање новчаног завода упућена је Министарству трговине и индустрије крајем јануара, а оснивачи су истакли да је Врање имало повољне услове да буде једно од јачих индустријских места, будући да је имало довољно радне снаге, док је земље у околини било врло мало, због чега је осетан број становника преко лета ишао у печалбу. Жељу да истакну све потенцијале Врања за индустријски развој оснивачи *Индустријско-трговачке банке* за пример су истакли оснивање *Врањског електричног друштва* 1921. године, које је четири године касније било у пуном развоју. *Електрично друштво* користило је падове реке Јелашнице у околини Врања, а процене молбеника биле су да се у двема централама могло добити 5.000-6.000 коњских снага, сваке понаособ, што би неминовно поставило јаке темеље будућој индустрији Врања. Оснивачи су истицали и то да је у месту било сировина, које су се искоришћавала у ситној домаћој индустрији, као што је била производња ужарије, а која је најбољу прођу имала у Солуну, упркос италијанској конкуренцији.[11]

[10] Архив Југославије, збирка Добривоја Стошовића фонд 81, фасцикла 1, архивска јединица 1 (у даљем тексту АЈ, 81–1–1), Банкарство и осигурање.

[11] АЈ, фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије (65), АЈ, 65-1458-2442, Допис министру индустрије и трговине од 26. јануар 1925.

Банчиним правилима истицано је да се у њеном делокругу налазило вршење банкарских, индустријских, трговачких, предузимачких и транспортних послова. *Индустријско-трговачка* банка би:

- учествовала у оснивању и разграничавању индустријских, шумских, грађевинских и предузимачких послова, било само за свој рачун, било у заједници с другим;
- есконтовала и реесконтовала менице, упутнице, варанте, чекове и др;
- отварала кредите по текућим рачунима и бавила се чековском радњом;
- давала зајмове на хартије од вредности, драгоцености и друге сигурне залоге свих врста;
- вршила наплате и исплате;
- примала у депозит оставе свих врста;
- издавала гарантна писма и све врсте акредитира;
- примала новац на приплод:

а) по текућим рачунима у вези са чековском радњом и вез ове;

б) на уложне књижице;

- примала новац на чување;
- куповала и продавала вредности котиране на берзама за рачун свој и трећих лица;
- вршила уопште банкарске и мењачке послове;
- давала зајмове на залогу сваковрсне извозне и увозне робе, било да се ова налази у банчиним сместиштима, било у приватним магацинима, кад она нуди довољно гаранције. У ову сврху *Индустријско-трговачка банка* могла би, по потреби, подизати и потребна сместишта, било сама, било у друштву с другим. На робу, која се налазила у банчиним сместиштима, Банка је могла издавати заложничке уложнице (варанте).[12]

Управни одбор састојао се од пет чланова, са мандатом од четири године, док су за чланове Надзорног одбора бирана три члана на годину дана. Подела добити вршила би се према следећем распореду: 10% резервном фонду, 10% на име тантијеме члановима Управног фонда, 4% на име тантијеме члановима Надзорног фонда, 6% на име тантијеме банчиним службеницима, уколико су се на послу налазили најмање шест месеци, 4% пензионом фонду банчиним службеницима, док је остатак зараде остављен збору акционара на располагање.[13] Висина тантијема кретала се у проценту који је био карактеристичан за већину банака на простору Краљевине СХС, а једино је одступала висина тантијеме чланова Управног одбора, која је била доста виша, јер се најчешће кретала око 6%.

Из делокруга рада *Индустријско-трговачке банке*, као и самог њеног назива, јасно је да је основни циљ оснивања овог новчаног завода било

[12] *Правила Индустријско-трговачке банке у Врању*, Врање 1925, 6-7.

[13] Исто, 12-18.

улагање у привреду. Објашњења заинтересованих о оснивању оваквог типа новчаног завода додатно говоре о томе, јер њихова напомена да су у Врању већ постојала три новчана завода, али да ниједан од њих није ни директно ни индиректно учествовао у неким трговачким или индустријским предузећима, већ су углавном радили са есконтом меница и примањем улога на штедњу, довољно говори о пословној оријентацији завода који се оснивао. У новооснованој банци класични банкарски послови били би споредни, а главни посао било би подизање и снажење индустрије и трговине директним или индиректним учешћем у предузећима ове врсте, а посебно потпомагању постојеће фабрике обућа у граду.[14]

Оснивачи *Индустријско-трговачке банке* били су: Стојан Николић, фабрикант обуће; Зафир Николић, трговац; Реља Д. Јанчић, трговац; Стојан Недељковић, трговац; Милан А. Стефановић, адвокат; Урош Пурић, обућар; Воја Ст. Ружић, трговац; Јован И. Поповић, учитељ; Димитрије М. Јовановић, трговац и Стојан Ружић, трговац.[15] Број од десет оснивача, при чему је банчина главница од милион динара била распоређена у 1.000 акција од по 1.000 динара говори о томе да је успешност оснивања овог новчаног завода унапред била осигурана.[16] У провинцијским новчаним заводима вредност акције у најчешћим случајевима кретала се између 100 и 250 динара, а број акционара био је најчешће бројан. Уколико би вредност акције била 500 или у овом случају 1.000 динара, јасно је да је новчани завод био осниван са одређеном наменом, у овом случају, првенствено за потребе фабрике обуће.

До Претходног збора акционара, који је одржан 5. јула 1925. године, све акције биле су уписане и главница у потпуности уплаћена. Први Управни одбор чинили су: Стојан Николић, Зафир Николић, Стојан Ружић, Реља Јанчић и Урош Пурић. За чланове Надзорног одбора изабрани су: Милан Стевановић, Јован Поповић и Димитрије Јовановић.[17] Апсолутну надмоћ у банци имао је Стојан Николић, који је са члановима своје породице поседовао 535 акција.[18]

Индустријско-трговачка банка отпочела је са радом 13. јула 1925. године, у локалу *Прве врањске фабрике обућа* Стојана Николића.[19] Услед

[14] АЈ, 65-1458-2442, Извештај оснивача Индустријско-трговачке банке поднет на Претходном збору акционара одржаном 5. јула 1925.

[15] *Правила Индустријско-трговачке банке у Врању*, 21.

[16] Исто, 4.

[17] АЈ, 65-1458-2442, Записник са Претходног збора акционара Индустријско-трговачке банке одржаног 5. јула 1925.

[18] АЈ, 65-1458-2442, Списак акционара који су депоновали своје акције за Претходни збор акционара 5. јула 1925.

[19] Риста М. Симоновић у *Друштвена историја Врања, Од краја 19. до краја 20. века*, Врање 2013, 98, нетачно наводи да је банка основана јануара 1925. године. До грешке је вероватно дошло јер је тада покренута иницијатива за оснивање овог новчаног завода.

великих оснивачких трошкова и чињенице да је у години оснивања радила само пет месеци, остварила је добит од свега 1.207,25 динара, што је унето у резервни фонд.[20] У 1926. години *Индустријско-трговачка банка* имала је обрт од 47.262.343,43 динара, што је био показатељ напретка и развијања банчиних послова, тако да је у овој години остварила добит од 62.599,95 динара.[21] Банчина управа измењена је у том погледу што је умро члан Управног одбора Зафир Николић.[22]

Иако је *Индустријско-трговачка банка* забележила одређени успех у овој години, према свим показатељима 1926. година „спада несумњиво у најкритичнији временски одсек привредног живота" Краљевине СХС. Цела година била је у знаку криза и то како политичких тако и економских. Оцењена је као најнеповољнија послератна година за пословање до тог тренутка, што је илустровао и велики број стечајева, којих је, у односу на 1924. годину и њих106, две године касније било 832.[23] У највећој мери, застој у трговини, занатству и индустрији изазвала је велика криза у пољопривреди. Према мишљењу *Банатске трговачко-индустријске и занатске коморе* узроци пољопривредне кризе били су: појава великих прекоморских извозника пшенице, запостављено оплемењење семена и стоке, несташица јефтиног кредита, лоша пореска политика, централизација државне администрације, нестална царинска и саобраћајна тарифна политика, висока кирија за радње и високе таксе.[24] У сваком случају, криза се тек захуктавала, а земљорадници су постајали доминантни корисници кредита у многим локалним новчаним заводима.

Попут претходних година, и у 1927. *Индустријско-трговачка банка* бавила се искључиво примањем улога на штедњу и давањем краткорочних зајмова на менице, залоге и по текућим рачунима. Располагала је са довољно новца током целе године и одмах излазила у сусрет свима који су тражили кредит, а и улагачима су исплаћивали новац без отказа.[25] Начин банчиног пословања одсликава пословну климу у Врању, као и у целој држави у том тренутку. Иако је основана првенствено са циљем да улаже у индустрију, *Индустријско-трговачка банка* бавила се попут осталих новчаних завода из места првенствено банкарским пословима, јер су они доносили сигурну добит.

[20] АЈ, 65-1458-2442, Извештај Управног одбора поднет на Првом збору акционара одржаном 28. фебруара 1926.

[21] АЈ, 65-1458-2442, Извештај Управног одбора Индустријско-трговачке банке поднет на Другом збору акционара одржаном 20. фебруара 1927.

[22] АЈ, 65-1458-2442, Записник са Другог збора акционара Индустријско-трговачке банке одржаног 20. фебруара 1927.

[23] *Извештај Удружења војвођанских банака за 1926. годину*, Нови Сад 1927, 5-7.

[24] *Банкарство*, 11, Загреб-Београд-Љубљана 1926, 523-524.

[25] АЈ, 65-1458-2442, Извештај Управног одбора Индустријско-трговачке банке поднет на Трећем збору акционара одржаном 26. фебруара 1928.

Уз обрт од 52.986.031,87 динара, зарада у овој години износила је 91.999,96 динара. Небанкарски послови у овој години огледали су се у куповини куће од Живојина Рафајловића, у којој се је налазио и банчин локал. Кућа је купљена за 600.000 динара, а управа је била свесна да је сума била сразмерно висока у односу на капитал Банке. Међутим, како је била двоспратна, налазила се на добром месту, у свом саставу имала шест локала, од којих је један користила *Индустријско-трговачка банка*, а да је један од конкурената за куповину била и *Врањска банка*, управа није желела да пропусти куповину и пребацује своје седиште у други локал. Обављени посао сматрао се упешним, јер је, према процени, кућа вредела преко милион динара[26]

Пословање у 1928. години било је отежано у тој мери што су се новчана и привредна криза проширила на читаву државу и имале су утицај на прилив новца код већине новчаних завода, па и *Индустријско-трговачке банке*. Улози на штедњу су се смањили, тако да је Банка била принуђена да тражи наплате меница и смањи кредите по текућим рачунима. Смањење улога и меничног портфеља утицало је на смањивање добити, која се у односу на претходну годину готово преполовила и износила 49.483,03 динара.[27]

Графикон 1. Дивиденда акционара *Индустријско-трговачке банке* у односу на поједине банке из краја[28]

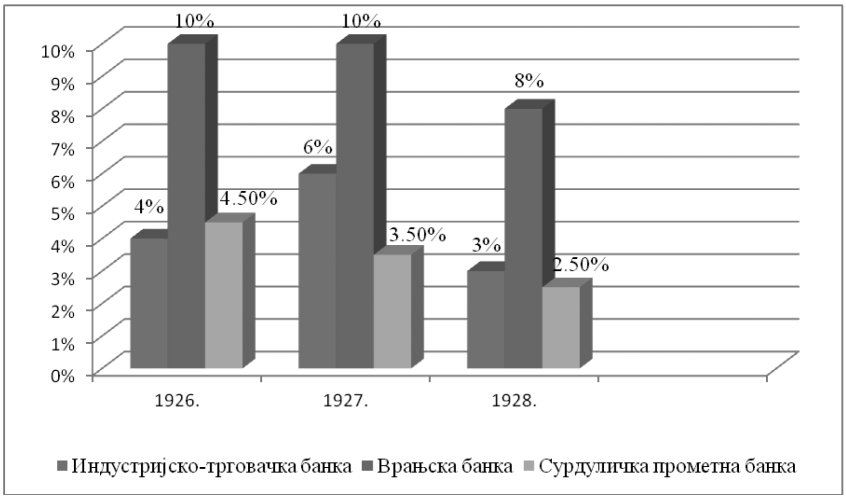

[26] AJ, 65-1458-2442, Извештај Управног одбора Индустријско-трговачке банке поднет на Трећем збору акционара одржаном 26. фебруара 1928.

[27] AJ, 65-1458-2442, Извештај Управног одбора Индустријско-трговачке банке поднет на Четвртом збору акционара одржаном 24. марта 1929.

[28] AJ, 65-1458-2442, Извештаји Управног одбора Индустријско-трговачке банке поднети на Другом, Трећем и Четвртом збору акционара. Иван М. Бецић, „Сурдуличка прометна банка“, *Лесковачки зборник*, LVII, Лесковац 2017, 204.

Представљени графикон илуструје успешност пословања *Индустријско-трговачке банке* у односу на *Врањску банку* и оближњу *Сурдуличку прометну банку*.[29] Иако се ради о новчаним заводима који нису били репрезентативни ни по висини капитала нити по својој великој успешности, дивиденда њихових акционара је, у случају *Врањске банке* осетно била виша од дивиденде дељене у *Индустријско-трговачкој банци*, док је *Индустријско-трговачка банка* у три приказане године била успешнија од *Суруличке прометне банке*, која је, без обзира на двоструко већи основни капитал, ипак пословала у пасивном крају.

Табела 2. Главне позиције *Индустријско-трговачке банке* (у динарима)[30]

година	основни капитал	есконт меница	улози на штедњу[1]	резервни фонд
1925.	1.000.000	1.024.920	1.151.444,70	30.154,30
1926.	1.000.000	2.903.120	2.690.269,55	30.861,55
1927.	1.000.000	3.843.832	5.195.741,05	38.461,50
1928.	1.000.000	2.304.697	3.775.587,14	53.329,46

Услови за банкарско пословање у Врању нису били најповољнији. Према попису из 1921. године Врање је имало свега 7.948 становника, мада је срез пчињски, са 111.071 становником, пружао могућности за пласирање капитала.[31] У 1928. години број становника Врања нарастао је на око 10.000, али индустрија у њему готово да није постојала јер је, уз фабрику обуће у граду пословала једино текстилна фабрика *Ристић, Димитријевић, Цигарчић и Друг*.[32] Ситуација је упућивала банке да клијенте траже међу трговцима и занатлијама, као и земљорадницима, али је постојање већег броја банака у Врању, као и околним местима, стварало јаку конкуренцију.

У покушајима да обезбеди зараду, управа *Индустријско-трговачке банке* није презала ни од злоупотреба приликом пословања. Спор са Јосифом Т. Влајинцем, агрономом из Врања, доспео је до среског поглавара, а свој епилог добио је у Министарству трговине и индустрије.[33] Влајинац се

[29] Врањска банка узета је из разлога што је висина њеног капитала била идентична капиталу Индустријско-трговачке банке, док је Сурдуличка прометна банка изабрана јер је реч о новчаном заводу који је пословао у крају који је близу Врања, а никако није могао спадати у богатија окружења.

[30] AJ, 65-1458-2442, Рачуни изравнања Индустријско-трговачке банке од 1925. до 1928; *Compass, Finanzielles Jahrbuch 1930*, Wien 1930, 387; *Compass, Finanzielles Jahrbuch 1931*, Wien 1931, 420; *Compass, Finanzielles Jahrbuch 1932*, Wien 1932, 414.

[31] *Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, III, Загреб 1928, 505.

[32] *Адресар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за индустрију, обрт, трговину и пољопривреду*, Београд 1928, 864-866.

[33] Јосиф Т. Влајинац био је један од оснивача Врањске прометне банке и имао је довољно знања да утврди да ли су поступци Индустријско-трговачке банке били исправни или не. (*Правила Врањске прометне банке за Кредит и Штедњу А. Д. у Врању*, Врање 1926, 21).

жалио да је *Индустријско-трговачка банка* лажно приказивала суму за коју је продала кућу на лицитацији и да је покушала да двоструко наплати своја потраживања. Наиме, Банка је од њега примила 16. јуна 1927. године меницу на 60.000 динара као супергаранцију за меницу Ристе Јовановића на 70.000 динара са роком доспећа од 15. маја 1927. године, уз услов да му је врати када буде наплатила Јовановићево дуговање. Иако је наплатила дуговање, *Индустријско-трговачка банка* није вратила меницу Влајинцу, тражећи од њега додатних 18.000 динара. Влајинац је изнео податке да је управа *Индустријско-трговачке банке* приказала да је Јовановићева кућа продата за 30.000 динара, док је стварна сума износила 50.000 динара. Како су Јовановићева четири винограда продата за 33.521 динар, банчина потраживања била су у потпуности подмирена. Као разлог што му меница није враћена, Влајинац је изнео то да је иста покушана да се наплати два пута. Јовановићу је за 32.000 динара *Индустријско-трговачка банка* наплатила 59.700 динара, па је каматне стопе, које су врањске банке примењивале, а које су се кретале од 24% до 30%, окарактерисао као камате које ни зеленаши не наплаћују.[34]

Овај случај наговештавао је да се *Индустријско-трговачка банка* није налазила у повољној финансијској ситуацији и да је прибегавала свим средствима не би ли одржала своје пословање. Министарство трговине и индустрије упутило је своје инспекторе да изврше преглед рада свих новчаних завода у Врању, а инспектори су закључили да стање *Индустријско-трговачке банке* није најповољније и да се она борила са бројним тешкоћама.[35]

Приликом прегледа рада *Индустријско-трговачке банке*, уз инспекторе су присуствовали Александар Шоф, књиговођа, Добривоје Николић, благајник, Стојан Николић, председник Управног одбора, Сретен Николић, члан Управног одбора и Милан Николић, члан Надзорног одбора. Стање меница на дан 1. марта 1929. године показивало је да је *Индустријско-трговачка банка* имала пласиране менице у вредности од 2.233.037 динара, од којих је протествованих код суда било за 927.775 динара, а протествованих и са протеклим роком за 228.444 динара.[36]

Банка је у реесконту имала менице за 350.200 динара, од чега су менице за 134.800 динара биле реесконтоване код *Банкарског и трговачког Д. Д.* из Београда, а за 215.400 динара код *Трговачко-индустријске банке „Вардар"* у Скопљу. Код *Поштанске штедионице Индустријско-трговачка*

[34] AJ, 65-1458-2442, Допис Јосифа Влајинца Т. Министарству трговине и индустрије од 13. децембра 1928.

[35] AJ, 65-1458-2442, Допис комесара министарства трговине и индустрије Одељењу за банкарство и кредитне установе од 25. децембра 1929.

[36] AJ, 65-1458-2442, Извештај инспектора Љуб. Олића од 8. марта 1929.

банка уживала је кредит од 296.450 динара. Банка је користила и кредит код *Врањске привредне банке* у висини од 160.689 динара и *Општег југословенског банкарског друштва* од 211.740 динара, што је укупно чинило задужење по акцептима од 372.429 динара. Банка је уживала кредит и код *„Шумадије" Првог српског осигуравајућег друшта А. Д.* и код *Југословенске банке А. Д.*, обе из Београда, док је користила и исплатила кредит код *Врањске кредитне банке* у висини од 44.000 динара.[37]

У банчином поседу биле су хартије од вредности за 119.739 динара, од којих је обвезница ратне штете било 126 комада вредности по 430 динара (54.980), 220 комада акција *Електричног друштва* по 220 динара (48.159) и 600 акција фабрике обуће по 100 динара (17.400). Резервни фонд *Индустријско-трговачке банке* био је у складу са законом и чиниле су га акције ратне штете у вредности од 53.329,46 динара. Банка је кредите давала уз камату од 12%, што је уз 12% провизије, на годишњем нивоу чинило укупну камату од 24%. Краће време *Индустријско-трговачка банка* наплаћивала је камату од 12%, са 6% провизије, али је од тога одустала.[38] Високе каматне стопе посебно су критиковане у социјалистичкој Југославији, а поједине оцене биле су да су „приватне зеленашке банке у доиста сиромашној врањској средини, с високим каматама направиле праву пустош".[39]

Висина активне каматне стопе није била у складу са кретањима на банкарском тржишту Краљевине СХС. Од 1927. године била је приметна тенденција опадања каматне стопе и она је код већих новчаних завода износила 14–18%. У 1928. и 1929. години давани су кредити и по 12%, али се у том тренутку за нормалну камату сматрало 14%.[40] Висока активна камата била је последица високе пасивне каматне стопе, односно интереса који је *Индустријско-трговачка банка* давала својим штедишама. Банка је од 1925. до 1927. године давала камату од 12% на улоге на штедњу, док ју је од 1928. године повисила на чак 15%.[41] Иако су улози на штедњу, готово у потпуности од стране грађана, незнатно сељака, износили 2.658.084,60 динара и били два и по пута већи од банчиног капитала, потреба за новцем приморавала је *Индустријско-трговачку банку* да даје високу камату да би привукла штедише.

Са друге стране, поређење са кретањем каматних стопа на тржишту треба узети уз извесну дозу опреза, јер она није била јединствена за читаво подручје Краљевине СХС. Краљевина Југославија припадала је групи

[37] AJ, 65-1458-2442, Извештај инспектора Љуб. Олића од 8. марта 1929.

[38] AJ, 65-1458-2442, Извештај инспектора Љуб. Олића од 8. марта 1929.

[39] Р. М. Симоновић, *нав. дело*, 55.

[40] Н. Поповић, Д. Мишић, *нав. дело*, 60–61.

[41] AJ, 65-1458-2442, Извештај инспектора Љуб. Олића од 8. марта 1929.

земаља у којима су се наплаћивале претерано високе камате, што је посебно било фатално за привреду, јер су највеће камате наплаћиване управо од најслабијих привредника. Најмање камате биле су у Словенији, по великим градовима у Хрватској и Србији кретали су се до 14%, док је у осталим деловима државе она очито ишла и преко 14%.[42] Нормална интересна стопа од 12% била је чиста књиговодствена варка. Са провизијом која је представљала измишљен намет, да би се задовољили законски прописи, камата је стварно износила 18%, 24%, 30%, 36%, па и преко тога. Банкарство је у провој послератној деценији било веома уносан посао. Свет се лако задуживао и поред претерано високих каматних стопа, јер су и услови за задуживање били релативно лаки, проста меница са потписом.[43]

У покушају да се бави небанкарским пословима, Управни одбор је на седници 20. марта 1927. године одлучио да *Индустријско-трговачка банка* постане представник фордове фабрике аутомобила. У овом послу Банка је учествовала са 50.000 динара, али он вероватно није био успешан, будући да га је отказала 1928. године отказала. Од других послова Банка је зарађивала 24.000 динара на име закупа зграде од *Прве врањске фабрике обућа*.[44]

Највећи банчин клијент била је фабрика обуће у власништву председника Управног одбора Стојана Николића. Ово предузеће било је акционарско друштво створено и вођено од истих лица која су основала банку. Члан Управног одбора Добривоје Николић био је син Стојана Николића, док је члан Надзорног одбора Милан Николић био његов братанац. Братанци, браћа Николићи били су лекари и бољег материјалног стања од свог стрица. Фабрика обуће просечно је током године дуговала Индустријско-трговачкој банци 250.000 динара, али је често тај дуг достизао и 500.000 динара. Уз то, Стојан Николић дуговао је преко 100.000 динара, које је такође пласирао у фабрику обуће.[45] Овај дуг настао је током последњих пар година, јер према банчиним правилима, у прве две године чланови оба одбора нису могли добијати кредит од Банке.[46]

Инспектор Олић констатовао је да је *Индустријско-трговачка банка* била активна, али да није била ликвидна. Велики проблем представљале су протествоване менице и уколико је желела да постави Банку на стабилне ноге, управа је морала да обезбеди потраживања од милион динара за

[42] *Народна банка 1929*, Београд 1930, XXXIII.

[43] *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље 1937,723.

[44] AJ, 65-1458-2442, Извештај инспектора Љуб. Олића од 8. марта 1929.

[45] AJ, 65-1458-2442, Извештај инспектора Љуб. Олића од 8. марта 1929.

[46] AJ, 65-1458-2442, Извештај оснивача Индустријско-трговачке банке поднет на Претходном збору акционара одржаном 5. јула 1925.

проблематичне менице да би штедни улози били сигурни, а и ради самих акционара, јер је стање благајне са сумом од 15.000 динара било незнатно у односу на висину штедних улога. Уз то, давање кредита фабрици обуће морало се свести на мању меру.[47]

Велика диспропорција између сопствених и туђих средстава није била карактеристична само за *Индустријско-трговачку банку*. Док је тај однос 1920. године био 43:57%, због знатног пораста улога у 1929. години износио је 24,1:75,9%.[48] Овај однос диктирао је инвестициону политику банака. Како су три четвртине средстава припадале штедишама, да би умањиле ризик пословања банке су се опредељивале на краткорочно кредитирање индустрије и трговине. Дугорочни кредити пољопривреди нису разматрани као реална могућност, а кредитна способност клијената и гаранција отплате дуга стављани су испред зараде. Како је основни разлог оснивања *Индустријско-трговачке банке* био сакупљање финансијских средстава за дугорочно улагање у фабрику обуће, јасно је да ризик пословања био велики и да је ово улагање у великој мери утицало на ликвидност овог новчаног завода. Са друге стране, разлог застоја у отплати меничних обавеза према банци био је последица опште привредне кризе и рефлексије веровања да ће држава измирити земљорадничке дугове, што је добрим делом зауставило плаћања обавеза сељака, а услед тога довела у питање и ликвидност осталих привредних грана.[49]

Овакав став клијената према банкама доживео је кулминацију пар година касније када су се готово све банке на територији Краљевине Југославије нашле у тешком положају, посебно од момента када се почело говорити о конверзији земљорадничких дугова. Банке су сматрале да презаduженост земљорадника не постоји, јер су они почетком 1932. године дуговали банкама три до три и по милијарде динара. Међу сељацима се развијала несавесна агитација са циљем да се код њих формира уверење да ће доћи до конверзије и да не морају плаћати ануитете зајмова.[50]

Време је показало да је процена инспектора Олића била у потпуности тачна и да *Индустријско-трговачка банка* није била у стању да настави са нормалним радом. У извештајима бечког *Compass*-а овај новчани завод навођен је све до 1932. године, али је његово стање приказивано закључно са 31. децембром 1928. године. Да је њен рад био паралисан види се и из тога што је закључно са 1929. годином *Индустријско-трговачка банка* навођена као члан *Удружења банака Београд*, а након тога није се више налазила

[47] AJ, 65-1458-2442, Извештај инспектора Љуб. Олића од 8. марта 1929.
[48] Joso Lakatoš, *Jugoslovenska privreda*, Zagreb 1933, 216.
[49] AJ, 65-1458-2442, Извештај инспектора Љуб. Олића од 8. марта 1929.
[50] „Скупштина удружења банака у Београду“, *Политика*, 8.714, 15. август 1932, 6.

на списку чланова.[51] Од 1930. године пословање Индустријско-трговачке банке било је онемогућено и она се налазила у тихој ликвидацији.[52]

Необјављени извори

Архив Југославије, збирка Добривоја Стошовића.

Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије.

Објављени извори

Адресар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за индустрију, обрт, трговину и пољопривреду, Београд 1928.

Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Загреб 1928.

Извештај Удружења војвођанских банака за 1926. годину, Нови Сад 1927.

Народна банка 1929, Београд 1930.

Правила Врањске прометне банке за Кредит и Штедњу А. Д. у Врању, Врање 1926.

Правила Индустријско-трговачке банке у Врању, Врање 1925.

Удружење банака Београд, Извештај Управног одбора о раду за 1929. годину, Београд 1930.

Удружење банака Београд, Извештај Управног одбора о раду за 1931. годину, Београд 1932.

Compass, Finanzielles Jahrbuch 1930, Wien 1930.

Compass, Finanzielles Jahrbuch 1931, Wien 1931.

Compass, Finanzielles Jahrbuch 1932, Wien 1932.

Штампа

Банкарство, Загреб-Београд-Љубљана 1926.

Врањске новине, Врање 1920.

Политика, Београд 1932.

Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1926.

---

[51] *Удружење банака Београд, Извештај Управног одбора о раду за 1929. годину*, Београд 1930, 10; *Удружење банака Београд, Извештај Управног одбора о раду за 1931. годину*, Београд 1932, 10.

[52] Р. М. Симоновић у *нав. дело*, 100, наводи да је Индустријско-трговачка банка пропала за време светске економске кризе. Очито да је она у паралисаном стању дочекала избијање банкарске кризе у Краљевини Југославији на јесен 1931. године.

Литература

Бецић, Иван М, „Сурдуличка прометна банка“, *Лесковачки зборник*, LVII, Лесковац 2017.

Lakatoš, Joso, *Jugoslovenska privreda*, Zagreb 1933.

Министарство финансија Краљевине Југославије 1918-1938, Београд 1938.

Народна банка 1884–1934, Београд 1934.

Поповић, Новак, Мишић, Душан, *Наша домаћа привреда, фактори, стање - унапређење*, Београд 1929.

Симоновић, Риста М, *Друштвена историја Врања, Од краја 19. до краја 20. века*, Врање 2013.

Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937, Скопље 1937.

Станојевић, Станоје, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, I, Загреб 1925.

Summary

Ivan M. Becić

INDUSTRIAL AND TRADE BANK A. D. - VRANJE

In order to provide enough financial resources for his footwear factory, Stojan Nikolić founded with his relatives and a group of big traders in 1925 an Industrial Commercial Bank. The capital of the bank was one million dinars, and Nikolić and his family owned more than half of the shares. Although it was created with the intention of investing in the industry, the Industrial-Commercial Bank earned profit as other monetary institutions in Vranje and the state, ie by giving short-term loans under bills of exchange. In the period from 1926 to 1928, the bank successfully operated, but the dividend that it made to the shareholders was very modest.

. The main client of the bank was Prva Vranjska shoe factory, which invested 25% - 50% per annum from the bank's basic capital. Since the economic crisis since 1925 has affected all segments of the society, the main beneficiaries of the loan with this bank have become farmers. The great indebtedness of the farmers raised the question of the possibility of their repayment. In an atmosphere of agitation that loans are not repaid, the Industrial-Commercial Bank has remained uncertain, since the return of more than one million dinars in loans has become difficult to pay. If investments are made in the footwear factory, the bank's positions were that it formally retained the activity, but was basically illiquid.

The result of this business was that the bank's operations had been passivated since 1930 and that it was in a silent liquidation.

Небојша Озимић
Народни музеј Ниш

УДК 341.24(497.1)“1941“
930.2:929 Цветковић Д.

ДРАГИША ЦВЕТКОВИЋ И ПРИСТУПАЊЕ ТРОЈНОМ ПАКТУ

АПСТРАКТ: У раду се кроз дневничке белешке директних учесника преговора око потписивања приступања Тројном пакту покушава да ослика велики притисак који је био на потписницима овог документа и њихов душевни лом како током преговора, тако и за време потписивања приступања Тројном пакту.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Драгиша Цветковић, Тројни пакт, кнез Павле, Крунски савет, Министарски савет, Југославија, Иво Андрић, генерал Пешић, Михајло Константиновић

Драгиша Цветковић је у српској, европској и светској историографији остао упамћен као председник Владе Краљевине Југославије који је ставио потпис на документ којим је Југославија приступила Тројном пакту. Овај чин је различито тумачен у југословенској историографији, најчешће као чин издаје самог Цветковића. О самом догађају постоји обимна библиографија[1] па смо сматрали да би за потпуно разумевање свега што је претходило потписивању приступања Тројном пакту требало осветлити драму која се догађала у самом Цветковићу тих дана.

У покушају реконструкције првенствено ћемо се ослонити на два извора од велике важности за овај рад: на мемоарске белешке самог Драгише

[1] Од бројне литературе навешћемо нека дела: Ferdo Čulinović, Okupatorska podjela Jugoslavije, Beograd 1970; Jakob Hoptner, Jugoslavija u krizi 1934–1941, Rijeka 1972; Đoko Slijepčević, Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata, Minhen 1978; Elizabeth Barker, Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu, Zagreb 1978; Velimir Terzić, Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza, knj. I, Ljubljana–Beograd–Titograd 1983; Branko Petranović, Istorija Jugoslavije, Beograd 1988; Branko Petranović, Nikola Žutić, 27. mart 1941 (tematska zbirka dokumenata), Beograd 1990; Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, Данило Грегорић и 25. март 1941, Београд 2007; Видосав Петровић, Драгиша Цветковић њим самим, Ниш, 2009.

Цветковића[2] и на дневничке белешке Михајла Константиновића, његовог блиског сарадника тих мартовских дана.[3]

Сл.1 Драгиша Цветковић (НмН, збирка фотографија,бб)

Како сам Константиновић наводи, „*...већања у Двору (Министарског савета, прим. Н. О.) протегла су се кроз две недеље, од 6. до 20. марта. Колико је било седница не знам. Учесници на тим седницама нерадо су говорили о ономе што се тамо ради. Чуо сам да се у преговорима са Немцима затеже са наше стране*.“[4] С друге стране, министар војни генерал Пешић непрестано скреће пажњу на чињеницу да ни у оружју ни у људству Југославија није спремна да пружи озбиљнији отпор Немачкој, и он то експлицитно понавља на заседањима Министарског савета.[5] О улози Пешића у влади Драгише Цветковића важне податке дао је и британски војни

[2] До копије бележака Драгише Цветковића дошли смо захваљујући љубазности г. Видосава Петровића на чему се од срца захваљујем. Како је Видосав Петровић преминуо у току настанка овог рада, то му исти посвећујем са дужним пијететом (Прим. Н. О.).

[3] Mihajlo Konstantinović, *Politika sporazuma, Dnevničke beleške 1939 – 1941, Londonske beleške 1944 – 1945*, Novi Sad, 1998.

[4] Isto, 353.

[5] Živko Avramovski, Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1939–1941, 1-3, Beograd, 1996, knj.3, 800; Драган Алексић, *Генерал Петар Пешић о Пакту 25. марта 1941*, у: Архив, часопис Архива Југославије, 1-2, Београд, , (2011), 114- 130, 121.

аташе у Београду пуковник Кларк чија је оцена била да је генерал Пешић уживао велику војничку репутацију и да је био одлучан противник сваког уступања југословенске територије и давања права транзита осовинским трупама преко Југославије.[6]

По повратку из Бергхофа, где је имао разговоре са Хитлером, кнез Павле је сазвао састанак Крунског савета са очигледном намером да чланове овог тела упозна са Хитлеровим амбицијама и да терет сопствене одлуке пребаци на ово тело. На састанку Крунског савета 6. марта 1941, када је кнез Павле тражио изјашњавање поводом Хитлеровог предлога да Југославија приступи Тројном пакту, генерал Пешић је био за приступање Тројном пакту са образложењем које је, испоставило се, било пресудно да сви чланови Крунског савета буду за приступање Тројном пакту.[7] Вероватно због тога је министар Двора Милан Антић у изјави Комисији[8] навео да је „*изјава Пешића у овој дискусији је била централни моменат*“.[9]

Са своје стране, западни савезници врше притисак на Југославију да не приступи Тројном пакту не нудећи никакву помоћ или алтернативу Влади

[6] Алексић, н. д., 121.

[7] АЈ, Државна, 110 ф. 3572. Генерал Пешић је своје образлагање започео следећим речима: „ *Наш фронт износи 3.000 км, који треба да бранимо од Немаца, Ита- лијана, Бугара и Мађара са свега 27 слабих дивизија. Наше наоружање је слабо, нарочито у техничком погледу. Имамо свега 500 аероплана, 100 тенкова од којих су 50 старог модела, 500 контратенковских топова, и то свега 250 од 47, а остали од 37 – који су врло слаби за одбрану од тенкова већег калибра. Најгоре стојимо са муницијом, за обичну шартну недостаје нам: 750.000 зрна за пољски топ, 800 хиљада за брдски топ, триста милиона за пушку, а тако исто и за остала оружја – као што је Њ. В. Кр. Височанству познато, ја сам увек указивао на недостатак муниције, када сам примио дужност министра затекао сам да се по нашим фабрикама ради само по 6 сати дневно, ја сам одмах повисио на 8, а негде и на 10 сати. Мој претходник, ђенерал Недић, поднео је још 1. новембра нацртан реферат Вашем Кр. Височанству и Претседнику владе у коме је детаљно изнео све недостатке наше војске и тражио да се приђе Осовини, па и по цену уступака неких делова наше територије; ово је учинио онда када Немци нису били сишли на грчко-бугарску границу и када нас нису били обухватили и претили да освоје Солун. Ја нимало не верујем у помоћ Енглеске, што заснивам на томе што врло слабо помажу Грке. Грчки посланик стално се жали на њих и моли да их ми помогнемо, што ми одбијамо, пошто хоћемо да одржимо стриктну неутралност. На основу свега овога ја молим да приђемо пакту, јер нам је то једини спас”*

[8] Пуно име је *Комисија за истраживање одговорности за ступање односно увлачење Југославије у рат,* а сачињавали су је: заменик комесара Министарства унутрашњих послова Танасије Динић, председник; заменик комесара Министарства просвете Ђорђе Перић, заменик; чланови Миодраг Ђорђевић, заменик управника града, Душан Јевтић, пуковник – војни судија и Радмило Урошевић, судија Окружног суда за град Београд

[9] Архив САНУ, историјска збирка 14387/10487.Подвукао Н.О.

Краљевине Југославије. Када је после бројних састанака са представницима британске владе јасно издефинисано да Југословенска влада, и поред више пута изражене жеље за заједничким наступом са савезницима, неће моћи да избегне приступање Тројном пакту као далеко извеснијем чину, почело је да долази до унутрашњих трзавица у Влади Југославије.

До озбиљног цепања у војсци долази након боравка генерала Симовића код кнеза Павла, 23. марта 1941. у ситуацији када се већ неколико министара повукло из Владе Краљевине Југославије. Том приликом, генерал Симовић је кнезу Павлу саветовао отпор и рекао „*да ће се иначе војска побунити и да ће авијатичари бомбардовати Двор и зграде владе. Када је генерал Пешић, министар војске и морнарице, дознао да је генерал Симовић примљен код кнеза Павла, рекао је да ће због тога поднети оставку. Криза је појачана*.“[10]

После бројних заседања, покушаја да се нађе најбољи излаз из све очајније ситуације, у раним јутарњим сатима 24. марта Драгиша Цветковић је добио оставку Михајла Константиновића. У току исте ноћи кулминирао је сукоб у врху војске, оличен у односу генерала Пешића и генерала Симовића, а извештај Цинцар Марковића му је скренуо пажњу да Немци чекају одговор до поноћи. Уколико до тада не добију одговор, приступање Тројном пакту постаје проблематично, чиме је дискрено пренета порука да након тога Југославија више неће имати никакву преговарачку позицију те да ће Немачка са Југославијом ући у рат.

Са тим информацијама, Драгиша Цветковић и Цинцар Марковић нерадо су кренули у Беч на преговоре и потписивање споразума приступања Тројном пакту.[11] Скоро да је било извесно да ће у Београду бити извршен државни удар након потписивања бечког акта. Какву су атмосферу остављали у Београду Цветковић и Цинцар Марковић најсликовитије илуструје реченица коју је на опроштају, пред полазак воза, Драгиши добацио Влатко Мачек: „*Сврши добро посао, Драгиша. Ја ћу овдје држати све у руци*!“[12] У делегацији су, поред Цветковића и Цинцар-Марковића, били Славко Стојковић, саветник у Министарству спољних послова, са немачке стране намачки посланик Фон Херен и директор немачког Verkehrsbureau Фон Нојхаузен, праћени већим бројем новинара.[13]

---

[10] Константиновић, нд,355; Avramovski,нд,543. Да би се схватио интензитет сукоба генерала Пешића са кнезом Павлом треба имати у виду да је британски посланик у Београду Кембел (sir Ronald Hugh Cempbell) на састанку са кнезом Павлом 7. новембра 1940, био заинтересован о личности новог министра војске. „Питао сам да ли је реч о чврстом и постојаном човеку. Његово краљевско височанство одговорило је да сматра да јесте, и било је прилично изненађено питањем, као да је чврстину свог министра сматрало мање важном ствари, будући да он сам реша ва сва питања’’

[11] Михајло Константиновић, н. д., 357; Živko Avramovski, n. d., 543.

[12] Изјава Мите Димитријевића, ВА, Ф – 44/2-20-2 (Подвукао Н.О).

[13] Ferdo Čulinović, 1965, 197.

У ДВОРУ БЕЛВЕДЕРЕ

Воз који је са југословенском делегацијом стигао у рано јутро 25. марта дочекали су на железничкој станици гувернер Беча, више војне и цивилне власти и један од секретара министра Рибентропа.[14] Већ према овом саставу било је јасно да је ово још један гест који је југословенску делегацију требало да понизи пре доласка у Белведере. Хладан дочек југословенске делегације био је одраз незадовољства Јоакима фон Рибентропа због четворомесечног свакодневног одлагања приступања Тројном пакту. Други гест омаловажавања југословенске делегације, како сазнајемо из изјаве Мите Димитријевића, био је када је Рибентроп, интервенишући на добијени нацрт говора Драгише Цветковића, затражио да се престилизују две реченице, истичући како оне „*не хармонизују довољно са моментом потписивања Пакта*“.[15]

Ситуацију потписивања важног документа најбоље је описао сам Драгиша Цветковић, па ћемо се у даљем тексту ослонити на његове мемоаре:

„За време док сам испитивао ове документе наш министар у Берлину Иво Андрић је седео поред мене. На моје питање да ли има да учини какву примедбу, он је одговорио да нема ништа да каже и да је све не може бити боље. Јасно је да је г. Андрић одобравао потпис Пакта. Међутим, доцније, када су комунисти преузели власт у Београду, он је променио мишљење па је 1945. године квалификовао „издајом“ оно што је био одобрио 1941. године.“[16]

Пошто смо извршили последње испитивање и упоређење докумената са Цинцармарковићем сам кренуо за Белведере где је било одређено место за церемонију потписа. Тамо смо стигли око 13.30 часова.

---

[14] Čulinović, 1965, 199.

[15] ВА, Ф – 44/2-35-2 (Подвукао Н.О.).

[16] У напомени, Драгиша Цветковић је написао следеће: „Писац од велике вредности, Андрић је дуго времена био у нашој дипломатској служби. Срби су га сматрали као Хрвата а Хрвати као Србина.У ствари, Андрић, рођен у Херцеговини, католик, хипокритски је врдао да се изјасни и тако служио све режиме. Био је помоћник Министра код Стојадиновића, затим Министар у Берлину под мојом владом. После 27. марта он је сачувао своје место у пучистичкој влади генерала Симовића а после напада Хитлеровог на Југославију он је био једини од нашег дипломатског персонала у Немачкој кога нацисти нису интернирали. На против, за сво време окупације живео је мирно у Београду. Године 1945. он је се међу првима придружио Титу. Сада је претседник Удружења књижевника. Капа доле! Андрић је заиста одличан превртаривиста.“ Занимљиво је да се Иво Андрић у Бечу не спомиње ни у чијој мемоарској грађи, изузев код Цветковића.

У даљем тексту преносимо текст Цветковићевих сећања како је и у рукопису (заграде, нови пасуси и друге интервенције) означавајући их курзивом.

У дворцу имитације величине Луја XIV све је било готово за потпис. Једино је фалио Хитлер. Он се био задржао на станици да би поздравио јапанског министра спољних послова при пролазу кроз Беч на путу за Москву, услед чега је церемонија морала бити одложена за 14 часова.[17] (Константиновић,1998, 357).

Међутим ми смо већ били стигли у Белведере. Рибентроп нас је примио при улазу у палату па нас је увео у велику салу где су већ чекали сакупљени потписници нашег приступа: за Јапан генерал Ошима, амбасадор у Берлину; за Мађарску Stoyai; за Румунију Боси а за Бугарску Драганов – министар у Берлину сваки за своју земљу. Ћано је заступао Италију а Балдур фон Ширах Национал –социјалистичку партију.

Петнајесет минута после нас дошао је Хитлер дочекан у пратњи звука војне музике и одушевљене акламације бечког становништва.

Рибентроп узме реч па изложи „жељу“ Југославије да приђе Тројном пакту. Та реч „жеља“ чудно је звонила у мојим ушима. Та реч „жеља“ међутим означавала је четири месеца тврдоглави отпор и самртничке дилеме; четири месеца огорчене борбе и отпора гледајући пред собом смрт у души, када смо били приморани да уступимо терен пред нацистичком пресијом. Дотерани уза зид, опкољени са свију страна, били смо принуђени да приступимо Пакту.[18] *Али поменута три протокола придружена Пакту означавала су наше приступање у толикој мери да смо ми у ствари сачували потпуно нашу неутралности нашу војничку независност, без икаквих стварних обавеза. Размишљајући хладно и непристрасно, ја бих требао да се сматрам задовољним што је наша дипломатија могла да ишчупа врло моћној Немачкој такве концесије, да је наше приступање Пакту било само један симболичан гест*.[19] *Наша је земља била ослобођена од узбудљиве обавезе заједничког фронта са Осовином против савезника. Дато нам је писмено обећање да ће „за сво време“ бити поштована наша независност и наш интегритет (док Румунија није могла избећи да буде територијално строго осакаћена иако је пришла Пакту); од нас није се захтевао ни пролаз*[20] *ни транспорт војних снага преко наше територије што нису могли избећи ни Мађарска, ни Румунија, ни Бугарска па чак ни*

---

[17] Боравак министра спољних послова помиње и М. Константиновић у својим белешкама.

[18] Курзивом подвукао Н.О.

[19] У својим сећањима, Цветковић на чак пет места потенцира да је приступање Пакту симболичан гест, док је суштински то за Југославију добар уговор (Прим. Н. О.).

[20] Овде завршава 151. страна Цветковићевог рукописа (Интервенција курзивом Н. О.).

удаљена Шведска.[21] *То је била битна концесија која је оставила потпуно нетакнуто наше национално частољубље и дозволила нам да приђемо Пакту симболично, без издаје наше части. Укљештени између верности циљевима и интересима наших савезника и претње нациста, ми смо се одлучили за једини частан начин да пребродимо тешкоће. Што се форме тиче, Немци су се задовољили нашим приласком са пола уста; а што се тиче суштине, три додатна протокола су нас ослободила сваке војне сарадње противу савезника*.[22] *Ми смо сачували нашу потпуну неутралност и тако смо избегли нашој земљи страхоте рата. Да ли смо могли очекивати нешто боље? Питање се постављало да ли ће Хитлер респектовати своје обећање. Ја сам уверен да би га респектовао. Не из пријатељских разлога, нити пак услед специјалне предусретљивости према Југославији већ из простог разлога што, једном уваљен у авантуру са Русијом, он не би имао ни времена, ни интереса, ни жеље, да нападне једну земљу чији су економски производи били за Рајх од првенственог значаја. У ствари, ја бих могао да се сматрам задовољним условима које смо отргли од Немаца. Али, остаје гест приласка Пакту, чисто формални акт потписа, који је давао нашој земљи спољну етикету „припадника" Осовини, који ми је био одвратан и који ме је мучио. На жалост, гест је био неизбежан*.

Не верујем да сам имао тежих тренутака у моме политичком животу од оних које сам проживео тога 25. марта. 1941. Пошто сам потписао протокол о приступању, ја сам прочитао декларацију Југословенске владе. Изговарао сам речи разговетно али потпуно механички, отсутно. Мој глас ми је изгледао стран мени самоме, тако да ми се чинило као да је то био

[21] Бранко Петрановић сматра да је постигнути договор, плод Југословенске дипломатије, био изузетно повољан, остављајући могућност да се Немачка касније можда не би придржавала потписаног уговора. Три додатне ноте ослобађале су додатно Југославију међународних обавеза у оквиру сила Осовине: 1. Нота се огледа у обавезивању влада Немачке и Италије „*...да ће суверенитет и територијални интегритет Југославије увек поштовати*" (*Documents on German Foreign Policy*, Series D, Volume XII, 353, dok. br. 205, Waschington, 1953) 2. Нота се односила на гаранције у погледу ослобођења Југославије од војних осовинских транспорта према Тројном пакту: „... част ми је овим потврдити да према споразуму владе осовинских сила за време трајања овог рата владе осовинских сила неће захтевати од Југославије дозволу за прелаз или транспорт трупа преко југословенске државне територије..." (*Documents of American Foreign Relations*, vol. III, 1941, 325). За разлику од претходне две, трећа нота није била одређена за јавност и њена суштина је била: „Италија и Немачка јемче југословенској влади да с обзиром на војну ситуацију неће с њихове стране постављати никакав захтев за војну помоћ" (*Documents on German Foreign Policy*, Series D, Volume X, 312, dok. br. 178). Југословенска јавност је била упозната са целокупним текстом Пакта, као и прве две ноте преко дневних листова. Petranović, 1988, 123; Documents, 1953, D, XII, 353, dok. br. 205.

[22] Petranović,1988,123

неко други, а не ја, који је изговарао речи у које ја нисам веровао. Ја верујем да сам доста фамилиарисован са говорничком вештином; према општем тврђењу да сам имао непобитан говорнички таленат, док међутим не верујем да сам икада узео реч са мање уверења. Све је било тако страно мени самом и мојим осећајима у толикој мери да ми је изгледало да сам потонуо у једну нереалну атмосферу. Живео сам у незапамћеним душевним мукама."[23]

Да је тог 25. марта 1941. Драгиша Цветковић био под огромним притиском, који се осећао у његовом гласу, сведочи и Михајло Константиновић, тада министар у Цветковићевој Влади. У својим мемоарима записује следеће:

„Уторак, 25. март 1941. Слушао сам пренос преко радија у 15 часова церемонију приступања. Био сам на великој муци. Утукло ме је. *Јадан Драгиша, говорио је белим гласом*".[24]

Са своје стране, у Цветковићевом рукопису видимо борбу која се одигравала у њему самом тог дана у Бечу. У даљем тексту пише:

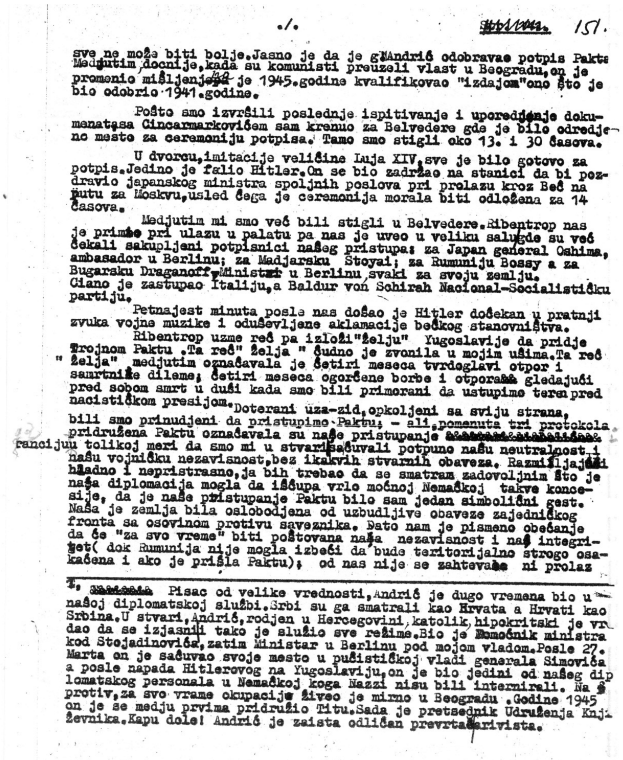

sve ne može biti bolje.Jasno je da je g.Andrić odobravao potpis Pakta
Medjutim docnije,kada su komunisti preuzeli vlast u Beogradu,on je
promenio mišljenje,pa je 1945.godine kvalifikovao "izdajom"ono što je
bio odobrio 1941.godine.

Pošto smo izvršili poslednje ispitivanje i upoređenje dokumenata sa Cincarmarkovićem sam krenuo za Belvedere gde je bilo odredjeno mesto za ceremoniju potpisa. Tamo smo stigli oko 13. i 30 časova.

U dvorcu,initacije veličine Luja XIV,sve je bilo gotovo za potpis.Jedino je falio Hitler.On se bio zadržao na stanici da bi pozdravio japanskog ministra spoljnih poslova pri prolazu kroz Beč na putu za Moskvu,usled čega je ceremonija morala biti odložena za 14 časova.

Medjutim mi smo već bili stigli u Belvedere.Ribentrop nas je primio pri ulazu u palatu pa nas je uveo u veliku salu gde su već čekali sakupljeni potpisnici našeg pristupa: za Japan generel Oshima, ambasador u Berlinu; za Madjarsku Stoyai; za Rumuniju Bossy a za Bugarsku Draganoff,Ministar u Berlinu,svaki za svoju zemlju. Ciano je zastupao Italiju,a Baldur von Schirah Nacional-Socialističku partiju.

Petnaejest minuta posle nas došao je Hitler dočekan u pratnji zvuka vojne muzike i oduševljene aklamacije bečkog stanovništva.

Ribentrop uzme reč pa izloži "želju" Yugoslavije da pridje Trojnom Paktu .Ta reč" želja " đudno je zvonila u mojim ušima.Ta reč " želja" medjutim označavala je četiri meseca tvrdoglavi otpor i samrtnične dileme; četiri meseca ogorčene borbe i otpora& gledajući pred sobom smrt u duši kada smo bili primorani da ustupimo teren pred nacističkom presijom.Doterani uza-zid,opkoljeni sa svih strana, bili smo prinudjeni da pristupimo Paktu; - ali,pomenuta tri protokola pridružena Paktu označavala su naše pristupanje [redacted] rancijuu tolikoj meri da smo mi u stvari sačuvali potpuno našu neutralnost.i našu vojničku nezavisnost,bez ikakvih stvarnih obaveza. Razmišljajući hladno i nepristrasno,ja bih trebao da se smatram zadovoljnim što je naša diplomacija mogla da iščupa vrlo moćnoj Nemačkoj takve koncesije, da je naše pristupanje Paktu bilo sam jedan simbolični gest. Naša je zemlja bila oslobodjena od uzbudljive obaveze zajedničkog fronta sa osovinom protivu saveznika. Pato nam je pismeno obećanje da će "za svo vreme" biti poštovana naša nezavisnost i naš integritet(dok Rumunija nije mogla izbeći da bude teritorijalno strogo osakaćena i ako je pristala Paktu); od nas nije se zahtevalo ni prolaz

[redacted] Pisac od velike vrednosti,Andrić je dugo vremena bio u našoj diplomatskoj službi.Srbi su ga smatrali kao Hrvata a Hrvati kao Srbina.U stvari,Andrić,rodjen u Hercegovini,katolik,hipokritski je vr dao da se izjasni tako je služio sve režime.Bio je Nemčnik ministra kod Stojadinovića,zatim Ministar u Berlinu pod mojom vladom.Posle 27. Marta on je sačuvao svoje mesto u pučističkoj vladi generala Simovića a posle napada Hitlerovog na Yugoslaviju,on je bio jedini od našeg dip lomatskog personala u Nemačkoj koga Nazzi nisu bili internirali. Na protiv,za svo vrame okupacije živeo je mirno u Beogradu .Godine 1945 on je se medju prvima pridružio Titu.Sada je pretsednik Udruženja Knji ževnika.Kapu dole! Andrić je zaista odličan prevrtljivarista.

Сл.2 151 страна рукописа Драгише Цветковића

[23] Страна 152 (Подвукао Н. О.). Комплетан говор Драгише Цветковића може се пронаћи у B. Petranović, N. Žutić, 27. mart 1941 (tematska zbirka dokumenata), Beograd, 1990; F. Čulinović, 27. mart, 200-201. Такође, дневни листови су пренели говор југословенског председника Владе – „Правда" бр. 13079 од 27. марта 1941.

[24] Константиновић, 1998, 344 (Подвукао Н. О.).

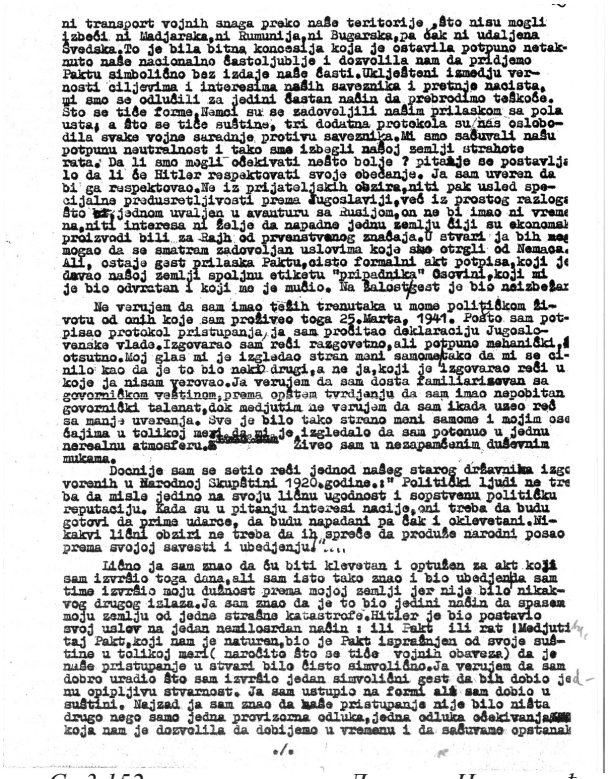

ni transport vojnih snaga preko naše teritorije ,što nisu mogli izbeći ni Madjarska,ni Rumunija,ni Bugarska,pa čak ni udaljena Švedska.To je bila bitna koncesija koja je ostavila potpuno netaknuto naše nacionalno častoljubije i dozvolila nam da pridjemo Paktu simbolično bez izdaje naše časti.Uključeni i između vernosti ciljevima i interesima naših saveznika i pretnje nacista, mi smo se odlučili za jedini častan način da prebrodimo teškoće. Što se tiče forme,Nemci su se zadovoljili našim prilaskom sa pola usta, a što se tiče suštine, tri dodatna protokola su nas oslobodila svake vojne saradnje protivu saveznika.Mi smo sačuvali našu potpunu neutralnost i tako sme izbegli našoj zemlji strahote rata. Da li smo mogli očekivati nešto bolje ? pitanje se postavlja lo da li će Hitler respektovati svoje obećanje. Ja sam uveren da bi ga respektovao.Ne iz prijateljskih obzira,niti pak usled specijalne predusretljivosti prema Jugoslaviji,već iz prostog razloga što ne, jednom uvaljan u avanturu sa Rusijom,on ne bi imao ni vreme na,niti interesa ni želje da napadne jednu zemlju čiji su ekonomski proizvodi bili za Rajh od prvenstvenog značaja.U stvari ja bih mog mogao da se smatram zadovoljan uslovima koje sam otrgli od Nemaca. Ali, ostaje gest prilaska Paktu,čisto formalni akt potpisa,koji je davao našoj zemlji spoljnu etiketu "pripadnika" Osovini,koji mi je bio odvratan i koji me je mučio. Na žalost,gest je bio neizbežan

Ne verujem da sam imao težih trenutaka u mome političkom životu od onih koje sam proživeo toga 25.Marta, 1941. Posto sam potpisao protokol pristupanja,ja sam pročitao deklaraciju Jugoslovenske vlade.Izgovarao sam reči razgovetno,ali potpuno mehanički,s otsutno.Moj glas mi je izgledao stran meni samome,tako da mi se činilo kao da je to bio neki drugi,a ne ja,koji je izgovarao reči u koje ja nisam verovao.Ja verujem da sam dosta familiarisovan sa govorničkom veštinom,prema opštem tvrdjanju da sam imao napobitan govornički talenat,dok nedjutim ne verujem da sam ikada uzeo reč sa manje uverenje. Sve je bilo tako strano meni samome i mojim osećajima u tolikoj meri,da mi je izgledalo da sam potonuo u jednu nerealnu atmosferu.Ž Živeo sam u nezapamćenim duševnim mukama.

Docnije sam se setio reči jednog našeg starog državnika izgovorenih u Narodnoj Skupštini 1920.godine.:" Politički ljudi ne treba da misle jedino na svoju ličnu ugodnost i sopstvenu političku reputaciju. Kada su u pitanju interesi nacije,oni treba da budu gotovi da prime udarce, da budu napadani pa čak i oklevetani.Nikakvi lični obziri ne treba da ih „spreče da produže narodni posao prema svojoj savesti i ubedjenju!....

Lično ja sam znao da ću biti klevetan i optužen za akt koji sam izvršio toga dana,ali sam isto tako znao i bio ubedjenja sam time izvršio moju dužnost prema mojoj zemlji jer nije bilo nikakvog drugog izlaza.Ja sam znao da je to bio jedini način da spasem moju zemlju od jedne strašne katastrofe.Hitler je bio postavio svoj uslov na jedan nemilosrdan način : ili Pakt ili rat !Medjutim taj Pakt,koji nam je naturen,bio je Pakt ispražnjen od svoje suštine u tolikoj meri(naročito što se tiče vojnih obaveza) da je naše pristupanje u stvari bilo čisto simbolično.Ja verujem da sam dobro uradio što sam izvršio jedan simbolični gest da bih dobio jednu opipljivu stvarnost. Ja sam ustupio na formi ali sam dobio u suštini. Najzad ja sam znao da naše pristupanje nije bilo ništa drugo nego samo jedna provizorna odluka,jedna odluka očekivanja koja nam je dozvolila da dobijemo u vremenu i da sačuvamo opstanak

./.

Сл.3 152 страна рукописа Драгише Цветковића

„Доцније сам се сетио речи једног нашег државника изговорених у Народној скупштини 1920. године: „***Политички људи не треба да мисле једино на своју личну угодност и сопствену политичку репутацију. Када су у питању интереси нације, они треба да буду готови да приме ударце, да буду нападани па чак и оклеветани. Никакви лични обзири не треба да их спрече да продуже народни посао према својој савести и убеђењу...***“[25]

Лично ја сам знао да ћу бити клеветан и оптужен за акт који сам извршио тога дана али сам исто тако знао и био убеђен да сам тиме извршио моју дужност према мојој земљи јер није било никаквог другог излаза. Ја сам знао да је то једини начин да спасем моју земљу од једне страшне катастрофе. Хитлер је био поставио свој услов на један немилосрдан начин: или Пакт, или рат! Међутим, тај Пакт, који нам је натурен, био је Пакт испражњен од своје суштине у толикој мери (нарочито што се тиче војних обавеза) да је наше приступање у ствари било чисто симболично. Ја верујем да сам добро урадио што сам извршио један симболични гест да бих добио једну опипљиву стварност. Ја сам уступио на форми али сам добио у суштини. Најзад ја сам знао да наше

[25] Мисли се на говор Николе Пашића (Појачао Н. О.)

приступање није било ништа друго него само једна провизорна одлука, једна одлука очекивања која нам је дозволила да добијемо у времену и да сачувамо опстанак.[26]

*

*...Пошто је церемонијал потписа завршен, присутне личности су окружиле Хитлера. Ја сам пак за то време измењао неколико речи са присутним представницима држава Централне Европе и Оријента које су већ раније приступиле Пакту. Министар Мађарске ми је отворено изјавио: „**Ја се радујем да видим сте се ви извукли боље него ли ми који смо приступили Пакту безусловно**.“ Румунски министар ми је учинио сличну изјаву. Што се тиче бугарског министра Драганова, он није могао да сакрије своје разочарење тако да ми је изгледало да је љут да види да је Југославија добила тако значајне концесије. Али ја мислим да је од свију највише био љутит Ћано који ми је упутио исте речи*: „***Ја Вам честитам, господине Председниче, на добивеним уступцима које сте добили. Ви сте били много боље третирани него ли друге балканске земље***, итд...“[27]

После тога за време ручка ја сам био постављен десно од Хитлера. Супротно своме обичају он је говорио врло мало. Ћано ми је изгледао мргодан и надурен тако да се цео ручак збивао у једној атмосфери крајње хладноће. Рибентроп је описао атмосферу следећим речима: „*Када ми је говорио о држању југословенских министара, Хитлер ми је рекао да му је церемонија потписа оставила утисак једног погреба*“,[28] Па ипак, Хитлер свакако није био незадовољан постигнутим договором са Владом Краљевине Југославије. Свом маршалу Вилмхелму Кајтелу, који је дошао у Беч по његовом наређењу, Хитлер се похвалио да је напокон завршио са балканским позориштем и са великим задовољством планирао наредне кораке у Средоземљу.[29]

О самој атмосфери у дворцу Белведере али и значају докумената који су тога дана у њему потписани, довољно говори кратка белешка Паула Шмита, Хитлеровог тумача, коју је он саставио тог дана у Бечу. Он записује Хитлерову изјаву Драгиши Цветковићу да „*... уопште узевши, добијање приступа на Егејско море свакако представља највећи успех југословенске спољне политике, па ће ући у историју као „Fereispruch“ о ономе што је до данас представљало велике потешкоће за које није било разумевања, а што је било веома мучно за Југословене...*“[30]

[26] Крај 152. стране рукописа.

[27] Б. Петрановић наводи да није дат одговарајући публицитет ниједној од три ноте приступања пакту да се не би изазвала озлојеђеност других чланова осовине због уступака датих Југославији (B. Petranović, Istorija Jugoslavije, 1988). Подвукао Н. О.

[28] Ribbentrop, 1954,143.

[29] Keitel, 1964, 161.

[30] Documents on German,1941, D, XII, 3542, dok. br. 207.

ПОЛИТИКА

ВЛАДИСЛАВ РИБНИКАР, ОСНИВАЧ
рез. капетан, погинуо 1 септембра 1914 год.
ДАРКО РИБНИКАР, УРЕДНИК
рез. капетан, погинуо 31 августа 1914 год.
Др. СЛОБОДАН РИБНИКАР, ДИРЕКТОР
рез. потпуковник, умро 26 септембра 1924 год.
Директор: ВЛАДИСЛАВ СЛ. РИБНИКАР
Уредници:
МИОМИР МИЛЕНОВИЋ и ЈОВАН ТАНОВИЋ

ПРИМЕРАН 2 ДИН. | ТЕЛЕФОНИ: Уредништво: 25-010, 29-205 и 29-202 Администрација: 25-007, 29-201 | Београд, среда 26 март 1941 Број 11786 — Година XXXVIII | ПРЕТПЛАТА ЗА ЈЕДАН МЕСЕЦ За нашу земљу и Бугарску 44, за страно земље 10 дин за Енглеску, Америку и Аустралију 92 дин. РУКОПИСИ СЕ НЕ ВРАЋАЈУ | ПОЛИТИКА Повикареова 31 Пошт. фах 39

УТВРЂИВАЊЕ ОДНОСА ИЗМЕЂУ ЈУГОСЛАВИЈЕ, НЕМАЧКОГ РАЈХА И ИТАЛИЈЕ

ЈУГОСЛАВИЈА ЈЕ ПРИСТУПИЛА ПАКТУ ТРИЈУ СИЛА ПОД УСЛОВОМ ДА ЗА СВЕ ВРЕМЕ ТРАЈАЊА РАТА НЕМАЧКА И ИТАЛИЈА НЕ ТРАЖЕ ПРЕЛАЗ НИТИ ПРЕВОЗ СВОЈИХ ТРУПА ПРЕКО ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ТЕРИТОРИЈЕ

Немачка и Италија потврђују своју одлуку да ће суверенитет и територијални интегритет Југославије свагда поштовати

После потписивања протокола о приступању Пакту трију сила јуче по подне су г. г. Цветковић и Цинцар-Марковић били примљени код г. Хитлера који је с њима дуже конферисао

Сл. 4 Насловна страна дневног листа ''Политика'' од 26. марта 1941.

ВРЕМЕ

ЈУЧЕ СУ У БЕЧУ УГОВОРОМ О ПАКТУ ТРИЈУ СИЛА ДЕФИНИТИВНО РЕГУЛИСАНИ ОДНОСИ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И СИЛА ОСОВИНЕ

НЕМАЧКА И ИТАЛИЈА ОБАВЕЗУЈУ СЕ да за све време трајања рата НЕЋЕ ТРАЖИТИ ОД ЈУГОСЛАВИЈЕ НИ ПРОЛАЗ НИ ПРЕВОЗ СВОЈИХ ТРУПА

Две велике суседне силе потврдиле су нарочитом нотом да ће суверенитет и територијални интегритет Југославије свагда поштовати

Измена нота о гарантијама

Текст протокола

Значај одлуке Југословенске владе

Сл 5 Насловна страна дневног листа ''Време'' од 26. марта 1941.

***

У даљем тексту рукописа Драгиша Цветковић се удаљава од онога што нас у овом раду занима – његовог доживљаја 25. марта – па се на сам рукопис више нећемо ни враћати. У досада изнетом материјалу очигледно је настојање Цветковића да додатно образложи добре стране постигнутог споразума. Пишући своје мемоаре десетак година после овог догађаја, када се много тога догодило на карти света и битно променило ток историје човечанства, Драгиша Цветковић из Париза пише у детаље образлажући своје поступке и недвосмислено осликавајући ситуацију у којој се нашао као председник владе једне суверене земље. Када се прочитају ови делови његове мемоарске грађе, упадљиво је да он, и док пише дневничке белешке, води полемику са онима који су га, у међувремену, прогласили издајником и државним непријатељем, увек и изнова понављајући аргументацију због које је приступање Пакту био прихватљив и крајње рационалан чин. Данас је мали број истраживача који се не слажу, макар у већем делу, са анализама председника Владе Краљевине Југославије и потписника приступања Тројном пакту.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив Југославије (АЈ)

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 110 ф. 3572

Архив САНУ

Историјска збирка, 14387/10487

Војни архив (ВА)

Изјава Мите Димитријевића, Војни архив, Ф – 44/2-20-2

Приватна збирка Видосава Петровића

Драгиша Цветковић, *Сећања* (рукопис)

Дневни листови:

Време, 26.март 1941

Политика, 26. март 1941

Објављени извори

Keitel,W, Irving D (1964) *In the Service of the Reich – the Momeoirs of Field Marchal Keitel*, London

Константиновић М. (1998), *Политика споразума, Дневничке белешке 1939 – 1941, Лондонске белешке 1944 – 1945*, Нови Сад

Petranović B, Žutić N. (1990) 27. mart 1941 (tematska zbirka dokumenata), Beograd

Ribbentrop J (1954) *The Ribbentrop memoirs*, London

Sontag, J.R (1953) *Documents on German Foreign Policy*, vol VIII- XIII , Waschington

Jones S., Myer D (1941) *Documents on American Foreign Relations*, vol. III, Boston

Литература:

Avramovski Živko (1996), *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1939–1941*, 1-3, Beograd

Алексић Д (2011), *Генерал Петар Пешић о Пакту 25. марта 1941*, у: Архив, часопис Архива Југославије, 1-2, Београд, , 114- 130

Barker E (1978), *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, Zagreb

Petranović B (1988), *Istorija Jugoslavije*, Beograd

Петровић В, (2009) *Драгиша Цветковић њим самим*, Ниш

Terzić V (1983) *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, Ljubljana–Beograd–Titograd

Čulinović F (1965) *27.mart*, Zagreb,

Summary

Nebojša Ozimić

DRAGIŠA CVETKOVIĆ AND ACCESSION TO THE TRIPARTITE PACT

The signing of the agreement on the accession of the Kingdom of Yugoslavia to the Tripartite Pact and how to avoid it was the main topic dealt with by the state top of Yugoslavia for several months in 1941. The difficult acceptance of this possibility also led to resignations in the Government of the Kingdom of Yugoslavia. On the very moment of signing the accession to the Tripartite Pact, Dragisa Cvetkovic left detailed notes from which the most clearly depicts his mental state these days

Хранислав А. Ракић
Музејски и педагошки саветник
Лесковац

УДК 930.2:929 Стојанчевић В.
930.85(497.11 Лесковац)

АКАДЕМИК ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ, ВИШЕДЕЦЕНИЈСКИ САРАДНИК ЛЕСКОВАЧКОГ ЗБОРНИКА И НАРОДНОГ МУЗЕЈА

АПСТРАКТ: У свим радовима који су објављивани у Лесковачком зборнику академик Владимир Стојанчевић је увек у центар пажње стављао српски народ и српски простор. То се доста добро види у другим научним прилозима и књигама које је објављивао. Научни радови који су објављивани у Лесковачком зборнику веома солидно приказују положај раје у Османлијском царству и веома пластично приказује учешће српског народа против турске управе у бунама и устанцима. Приказује друштвено-политички положај српског народа са овог простора под турском управом. У неким радовима је поменуо допринос Лесковчана који су се бавили историјом српског народа у XIX веку. Из његових расправа, чланака и књига може да се реално види један свеобухватан преглед историје српског народа у Лесковачком крају у XIX веку.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Владимир Стојанчевић, народни музеј Лесковац, Лесковачки зборник, сарадник, чланци

Академик Владимир Стојанчевић рођен је 16. априла 1923. године у Скопљу. Основну школу и гимназију учио је у Велесу, а матурирао у Крагујевцу. За време окупације био је запошљен на железници у Београду. Био је учесник Сремског фронта. Студирао је историју на Филозофском факултету у Београду. Специјализовао је националну историју новог века. После дипломирања 1950. године изабран је за асистента Историјског института САНУ у коме је провео цео радни век, до пензионисања 1984. године, прошавши сва звања, од асистента до научног саветника. Докторирао је 1956. За дописног члана САНУ изабран је 1978. а редовног члана САНУ 1988. године.

Скоро цео радни век активно је истраживао српску историју, и то историју Србије и српског народа под турском и аустроугарском окупацијом 19. века, ређим залажењем у ранији период код одређених тема.

У прво време свој научни рад посвећивао је времену Милоша Обреновића и Првом српском устанку, а касније је проширио научни рад на

новооослобођене територије, међународне односе са Османским царством, Русијом и Аустроугарском. У историјском опусу покретао је питања демографије, миграција, историјске географије, аграрно-правних односа и низа недодирнутих или тек зачетих тема. Проучавао је и објављивао политичке и културне односе са суседним државама. Српску и балканску прошлост интензивно је проучавао од Велике сеобе Срба 1690. године па до завршетка Првог светског рата.

Проф. др Михаило Војводић у предговору књиге „Балканска политика Србије за ослобођење српског народа у Турској 1804-1878 године“ истиче: „Академик Владимир Стојанчевић је заслужено стекао име историчара који необично и лако и спретно тумачи појаве и збивања у дугом временском распону српске историје од краја 17. века па све до Првог светског рата. Велики број расправа, студија и монографија која је написао, а посветио их новој историји Србије, показују да је изванредно упознат са архивима и публикованим изворима и да је врстан познавалац иностране литературе.

Академик Владимир Стојанчевић је у сваком случају изузетно талентован историчар, један од најзанимљивијих представника историјске науке у претходних пола века. Образован је и проницљив, а пре свега радознао истраживач и одличан писац који сваким својим радом доноси нешто ново, било да је то тумачење, идеја, закључак, порука... Више од пола века он је, поред уобичајених основних тема српске историје проналазио и изучавао недовољно уочена, али озбиљна питања која су била значајна за боље познавање, како централних области српског етничког простора, тако и његових периферних дела.

Академик Владимир Стојанчевић историјску прошлост Срба схватио и проучавао у континуираној повезаности, али и у историјском легитимитету њеног постојања и трајања”.

Све ове констатације проф. др Михаила Војводића могу да се виде у чланцима и расправама које је објављивао академик Стојанчевић у Лесковачком зборнику. Обрађивао је и дела и биографије знаменитих људи: Вука Караџића, Стојана Новаковића и друге. Његова библиографија објављивана је више пута, а најновију је обрадио мр Станиша Војиновић, и то за период 1950–1996. године, и она је објављена у Лесковачком зборнику XXVIII, 1998. године.

У књизи из које смо поменули неке делове из увода може да се види чиме се све бавио академик Владимир Стојанчевић у свом научном, историјском опусу. Из библиографије може се сагледати сва његова активност у обликовању историјске прошлости и колико је чланака, расправа објавио у Лесковачком зборнику. Учествовао је у раду многих научних скупова у земљи и иностранству, као и скупова о конкретним проблемима (као када се доносио план издавачке делатности Народног музеја у Лесковцу,

расправљало о културној баштини југа Србије). Увек је био присутан када се расправљало о важним питањима рада Народног музеја у Лесковцу који је академику објавио више књига у оквиру своје издавачке делатности.

Академик Владимир Стојанчевић је био једноставан и захвалан саговорник. Тихе нарави и стрпљив, умео је да саслуша саговорника и да га научи и од њега сазна нешто више, па му је теренски рад давао многе могућности да сазна шта га интересује. Он је скроман, пореклом Старосрбијанац рођен у Скопљу, и красиле су га карактерне и менталне особине српског народа, како у мерилима вредности и патријахалног морала, тако и темељног васпитања у националном духу.

Академик Владимир Стојанчевић умро је у 94. години 2017. године.

По мајци је Лесковчанин, био је веома заинтересован да се историјска прошлост лесковачког краја, па и новоослобођени крајеви, што више проуче. Његово инсистирање је било да се ти крајеви са изворном грађом презентују и искаже какав је био положај раје у политичком смислу и по економском положају. Чинило му се да лесковачки крај, а самим тим и новоослобођени крајеви, нису довољно проучени и заступљени у историји српског народа. Буне, устанци и велики отпор који су давали грађани ових крајева чекају своју презентацију, јер је било много буна и страдања становништва ових крајева од Османлија и Арнаута.

Увидео је да у Народном музеју постоји расположење да се ти крајеви систематски обрађују и да се радови објављују у неком гласилу које би годишње излазио као музејско издање. На иницијативу управе Народног музеја и новопостављеног директора, а у сарадњи са академиком Владимиром Стојанчевићем, створени су услови 1960. године и при Народном музеју 1961. године појавило се гласило под називом Лесковачки зборник у коме су објављивани радови из историјске прошлости Лесковца и шире околине, а Владимир Стојанчевић је био стални сарадник од првог броја. То је омогућавао и његов положај и посао који је обављао у Историјском институту Српске академије наука и уметноти, а његов посао је био научни рад на обрађивању српске прошлости. Сарадња која је постојала између Народног музеја и академика Владимира Стојанчевића огледала се у томе да је он пропагирао Лесковачки зборник и, захваљујући њему, имали смо велики број научних радника у сарадњи и објављивању многих значајних радова из историјске прошлости лесковачког краја и новоослобођених крајева.

Због значаја његових радова објављених у Лесковачком зборнику и његове искрене сарадње покушаћемо да те радове на неки начи презентујемо јавности, јер из њих може да се види колики је допринос академик Влада Стојанчевић дао у проучавању прошлости лесковачког краја и шире. Сарадник је од првог броја Лесковачког зборника и тај континуитет је

трајао до шеснаестог броја, када је прекинут, јер је тај број био тематски одређен периодом којим се Стојанчевић није бавио, али је после тога наставио сарадњу.

Први рад који је у Лесковачком зборнику објавио др Владимир Стојанчевић био је: **„Да ли је Лесковац имао кнезове бератлије и кнежевску самоуправу у периоду Првог устанка"**, у раду се говори о односу војводе Стреље и кнеза Момира. Први је именован у историјским изворима као „Војвода Лесковачки", а други као „кнез Лесковачки". Иако су у Србији за време Првог устанка то била велика и звучна звања, везана за одређене дужности и части, ипак су међу овом двојицом најистакнутијих Лесковчана постојале разлике у степену вршења власти, па чак и уочљиви ривалитет око личног угледа међу избеглицама из Лесковца и лесковачке нахије.

Влада је доказао да је Лесковац имао кнезове бератлије и кнежинску самоуправу, а највише се задржао на међусобним односима Стреље и Момира.

Други рад др Владимира Стојарчевића објављен у Лесковачком зборнику 1962. године био је под називом **„Први српски устанак и лесковачки крај"**. Имао је за циљ да успостави везу посебног и општег, и да развитак ослободилачке борбе народа лесковачког краја прикаже и оцени и са становишта целокупне политике првог устанка, односно са гледишта концепције руководећих устаничких старешина и устаничких политичких форума у овом крају у време десетогодишњег српско-турског ратовања.

Треба истаћи да је српски упад у Топлицу и Пусту Реку имао карактер велике диверзије: узимање згодних позиција за бољу одбрану Београдског пашалука, психолошко–морално дезорганизовање турске позадине, активирање српског становништва на устанак и пресељавање неборачког становништва у позадину устаничке територије.

На основу оваквог развитка догађаја у области Топлице и Пусте Реке, можемо са сигурношћу претпоставити да је неко време постојала слободна територија, барем у северозападном делу Лесковачке нахије.

Успешан развој устанка у лесковачком крају трајао је око месец дана: готово цела нахија, сем вароши и неколико села према Морави, била је ослобођена. Преко Пусте реке и Топлице, лесковачки крај сједињавао се са раније ослобођеном територијом Србије, а исто тако једним делом, и преко Заплања, Нишаве и Сврљига. Лесковачки кнез Момир, видели смо, бавио се ратним потребама једно време на Сићеву, док је Стреља углавном био на терену Лесковачке нахије.

Извесно је да је у овој последњој години страдао велики број Лесковчана војника, као што је сигурно, истиче Стојанчевић, да их је било много побијено или одведено у ропство из збегова и насеља по крајевима Шумадије и најуже београдске околине.

Аутор у чланку **„Лесковац као административно подручје за последњих сто година турске власти“**, углавном је дао како је изгледало административно подручје до ослобођења од Турака 1877. године, као на пример: до аустријско-турског рата 1788/9. Лесковац је био у саставу Крушевачког санџака, после тога, све до 1833, Лесковачки пашалук је обухватао територију некадашњег Крушевачког санџака, с тим што је под собом имао Алексиначку и Ражањску нахију са Параћином. Лесковачка каза, под нишким санџаком 1860-их година улазила је у састав Дунавског вилајета, са седиштем у Рушчуку.

У раду **„О Вуковом методу научног рада“** Стојанчевић објашњава да се он пре свега огледао у прикупљању документације за писање, у хеуристици, било да се радило о материји језика и народне књижевности, историје, етнографије, географије или чега другог. Вук је тежио да његова документациона основа, најпре, буде широко обухватна, затим да није једнострана и субјективно назначена, најзад да потиче из сигурних и поузданих извора. Најзад, у формирању Вуковог метода научног рада важно место заузимале су и његова начелна схватања „националног“ у писању историјских радова. Вук је био исто толико заслужан иницијатор колико и заслужни реализатор увођења народног језика у књижевности и науци.

У чланку **„Прилог познавању школских прилика у лесковачком крају пред ослобођење 1878. године“**, Стојанчевић користи претходна саопштења Сергија Димитријевића, Драгутина Ђорђевића, Драгољуба Трајковића, Добривоја Ранчића и других и констатује да се са њиховим налазима несумњиво стварају повољни предуслови за једну посебну студију у овом смислу. Аутор у раду истиче да је међу првима М. Ђ. Милићевић објавио постојање неколико школа, које набраја, а потом наводи Милоша Милојевића, Јована Хаџи Васиљевића и Сергија Димитријевића и износи њихове пописе школа. Потом наводи све те школе и која су села окупљала, даје принадлежности наставног особља, школске књиге које су слате из Србије и констатује да су све те школске прилике указивале на тежњу Лесковчана, грађана и сељака, за усвајањем тековина писмености и образовања и истиче несебичну помоћ коју је слободна Кнежевина Србија пружала још неослобођеним деловима српског народа по свим крајевима ондашњег пространог Турског царства.

У прилогу **„Из историје лесковачког краја у другој четвртини 19. века“**, истиче да се у нашој историјској науци у приличној мери запоставља проучавање прошлости југоисточних крајева Србије, посебно у 19. веку, иако је тамо поникло неколико великих народних покрета за ослобођење од турске власти. Историја крајева данашње јужне Србије, отуда, још увек чека своје приказиваче и историчаре... оне који проучавају њену политичку и културну прошлост. Но о томе говори једна појава. Поред осталог, више

од десетак објављених расправа, чланака и прилога само у пет бројева Лесковачког зборника указују на разноврсност и интересантност историјске проблематике лесковачког и врањског подручја пред крај турске власти у тим крајевима, али и на озбиљност напора и покушаја нашег народа у Јужној Србији да, у свакој повољној ситуацији, активно и свесно учествује у ослободилачким акцијама против турске управе и за уједињење са крајевима Србије који су постигли национално ослобођење у периоду између 1804. и 1833. године. У даљем тексту аутор приказује неколико момената из активности народа лесковачког краја да се ослободи турске власти 1830-их и 1840-их година.

„Место и улога Лесковчана и лесковачког крајау националној – ослободилачкој борби српског народа од Турака“ је рад у коме говори о учешћу народа лесковачког краја у догађајима Првог српског устанка и истиче неколико ранијих радова у којима је често до детаља изнет ток и интензитет кретања ослободилачког покрета. Последњи који су у то време писали о тој теми били су Сергије Димитријевић са својом студијом: „Стрељa: Лесковчани у Првом српском устанку (Историја и предање)“ и сам Владимир Стојанчевић са расправом: „Први српски устанак и лесковачки крај“. Стојанчевић говори о чињеницама из тог времена, али тему проширује на ангажовање добровољаца избеглица из дела поробљене Србије и даље даје преглед њиховог учешћа у борбама против Турака. Тему проширује на Ниш, откривање завере, појаву устанка у Поморављу итд.

У раду **„Политика кнежевине Србије према лесковачком крају у време доношења Лесковачког закона од 27. зилкаде 1275 (1860)“** износи податке о положају српског народа под Турцима и 1860. годину када је, по налогу Високе порте, објављен је тзв. Лесковачки закон којим се, у 17 његових чланова, регулишу аграрно-правни односи у селима Лесковачке казе. Општи узроци доношења Лесковачког закона потицали су из несређеног аграрног питања, односно злоупотреба које су по селима вршили господари, носиоци читлуксахибијског система. Нарочито је оштрица турских представника власти била окренута пограничним крајевима према ондашњој српској граници, и то из два разлога: прво, што су ти крајеви привредно били богати и, друго, што се стално подозревало у политичке везе српског становништва Нишког санџака са властима у Кнежевини Србији. Међутим, положај раје није се изменио овим законом, њихов положај је био исти као и пре њега.

Народни покрет за ослобођење и локални устанци у Нишком санџаку за време српско-турског рата 1877/1878. године. Др Владимир Стојанчевић, виши научни сарадник Историјског института САНУ, у овом раду прати локалне устанке од Ниша па све до Врања, са леве и десне стране Јужне Мораве и шире и истиче: „У децембру 1877. године и у јануару 1878.

г. у позадини турске војске, народни покрет за ослобођење био је, негде мање негде више, организован и стајао је у директној вези са наступањем српске војске. Ради лакшег прегледа, може се топографски и локализовати на неколико реона: на села у Нишко-лесковачкој котлини са Власотинцем, на села у Лужници, Црној Трави, Знепољу и Власини са делом Грделичке клисуре, на села у Пољаници и на села у Горњој Пчињи где ће народни устанак кулминирати управо по закључењу примирја и одређивању демаркационе линије у јануару 1878. Уствари, скоро сва села на северу од Топлице и Нишаве, од Прокупља до Сићевачке клисуре, као Заплање и села на десној обали Мораве од Корвинграда до Грделице, била су у устанку. Затим, токови река: Љуборађе, Дарковачке, Власине, Јерме и Божичке, са масивом Чемерника, Варденика, Бесне Кобиле и Козјака. На левој обали Мораве, крај око Грабовнице, Вучја и Чукљеника, Бошњаце у Јабланици, Винарце, Печењевце и део Пусте Реке, нека села у доњој Топлици и српска насеља у Пољаници, а касније и у Изморнику и Моравици.

Ако се резимирају чињенице из основне линије развитка народног покрета и учешћа народа Нишког санџака у борби за ослобођење од Турака онда се може извести закључак. Ослобођење крајева данашње Јужне Србије, непосредан је резултат у првом реду другог српско – турског рата 1877/1878. и војничких победа српске војске. Наступање српске војске било је потпомогнуто, негде мање или више, локалним устанцима и оружаном борбом српских сељака – устаника у позадини српске војске. У томе је знатну улогу имао још и Добровољачки корпус под командом Ђоке Влајковића, затим самостални одред Коле Рашића који је служио као авангарда српске војске“.

У раду **„Друштвени и економски положај српског становништва у лесковачкој нахији непосредно по угушењу устанка 1841. године“**, аутор анализира друштвени и економски положај српског становништва у лесковачког нахији пре и после устанка 1841. и каже: „У краткотрајном устанку који је априла 1841. године захватио нишку, лесковачку и део врањске и кумановске нахије, учествовало је готово целокупно становништво, нарочито сељаци нишке и лесковачке нахије. За првих неколико дана, док је устанак био у успону, по селима су биле ликвидиране феудалне установе и представници турске власти разјурени или поубијани. Али, пошто је устанак био савладан, уз помоћ нишке градске посаде, коњице врањског паше и арбанашких добровољаца – башибозлука народ нишко – лесковачког краја био је доведен до границе истребљења и потпуне материјалне пропасти. Само 1363 фамилија са 9460 глава успело је да побегне у Србију док су бројна села, у нишкој нахији 121 а у лесковачкој 104, била спаљена и опљачкана, а осим тога, поред осталог, и неколико хиљада рогате стоке, док је број одведених у ропство Турака или затворених

у нишкој тврђави износио на стотине жена, деце, девојака, пљачкања, паљевине и убистава, уз страховита физичка мучења оних који нису успели да побегну, пружали су слику страшног разарања и пустошења. Свирепости које су тада почињене над сељацима побуњених крајева, нарочито у лесковачким селима – како су их описивале савремене вести и службени документи – убрајали су се међу најстрашније грозоте које су масовно биле почињене у Турској после објављивања Гилханског хатишерифа 1839. године“. На крају аутор закључује: „...разорене производне снаге, после неуспелог устанка само су још више утицале да је српски народ нишко-лесковачког-пиротског једва могао опстати на својој земљи... Штавише, самовоља феудалних и управних представника турске власти још јаче је дошла до изражаја, а то је било довољно да се стање нашег народа под турском управом веома погорша и постане теже но што је било пре Гилханског хатишерифа 1839. и устанка 1841.“

У раду **„Судбина вођа Нишко-лесковачког устанка у Србији 1841/42. године“** аутор анализира избегле вође овог устанка и њихов положај у тадашњој Србији и истиче: „Једно од питања које тражи детаљнији приказ, од значаја како за локалну историју нишко-лесковачког, прокупачког-куршумлијског, пиротског и врањског, па чак и приштинско-вучитрнског краја, тако и за националну историју српског народа, јесте избеглиштво вођа устанка 1841. у Србији и њихов рад на новим покушајима и припремама за ослобођење српског народа у пограничним крајевима Турске. Ти покушаји и те припреме вршиле су се у отежаним политичким приликама целог лета и јесени 1841. и током 1842, да би пред крај те и почетком 1843. била насилно прекинута од стране туркофилског режима Вучић – Петронијевић – кнез Александар Карађорђевић. У науци, премда је ово питање уочено и понешто претресано, још увек у целости није расветљено.

Касније, пошто се политичко-дипломатска ситуација око уставобранитељског режима у Србији стабилизовала, Порта је пристала да преда за кривице главних устаничких вођа из 1841. и да им дозволи безбедан повратак у Турску, односно у њихова села у лесковачкој и нишкој нахији“. У наредном броју Лесковачког зборника аутор говори о избеглицама из дванаест нишких села у Србији 1841. У раду аутор прилаже два списка која се односе на бегунце дванаест села нишке нахије, и представљају делимични попис избеглог људства. Оба списка садрже три стотине и десет имена људи сељака пребеглих из села.

У истом Лесковачком зборнику (XIII) аутор објављује други рад под називом **„Велике епидемије куге у крајевима југоисточне Србије (из историје здравствених прилика: предања и историја)“** у коме истиче: „Историја здравствене културе нашег народа у науци није посвећивана велика пажња, нарочито не за југоисточне крајеве, чему је недостатак историјских извора.

У југоисточним крајевима Србије, у старој нишкој, пиротској, лесковачкој и врањској нахији, за време Турака, највише је народне традиције о чуми забележио, почетком 20. века, знаменити српски научник, географ и антропогеограф Риста Николић, родом Врањанац. У југоисточним крајевима Србије, у старој Нишкој, Пиротској, Лесковачкој и Врањској нахији, као и у суседним крајевима у Македонији, на Косову у Бугарској у 19. веку, за време турске управе, куга се јављала више пута, а последњи пут са јаким последицама 1836, 1837. и 1938. године када је захватила, поред вароши, и велика равничарска села, па чак и нека планинска насеља и однела врло велики број људских живота. О стању и појави куге А. Петронијевић је рапортирао кнезу Милошу и по том извештају се види, крајем 1836. куге је било и у Лесковцу, Власотинцу и по неким врањским селима, затим даље у Македонији и у Бугарској, али као да, у ово време, болести није било у Нишу и у Пироту. Крајем лета и почетком јесени 1837. Ниш је био нарочито на удару јер се куга у новим таласима јављала са три правца: од Софије и Пирота, од Куманова и Лесковца и са Косова од Приштине. У Лесковачкој нахији чума је била нарочито јака у селима: Горње Стопање, Бошњаце, Ћеновац, Богојевац. Из самог Лесковца свет је бежао у села и планине... читава насеља су се повлачила испред ње. Бежало се у шуме и планине, и у села која су према веровању – заорна сребрним плугом и близанцима воловима. О томе докле се бежало док је чума играла постоје предавања код многих родова која је забележио Драгутин Ђорђевић. Да ли је у самом Лесковцу постојало посебно место где су болесници инфицирани кугом лежали до оздрављења или до смрти, неизвесно је, али топоним „Смаиагин шпиталъ“, индицира на неке од великих епидемија, неизвесно када и где, али није искључено да је потицао из овог времена, око 1837/_. године, када је и иначе у Лесковцу као „забит“ или „мудар“ управљао Исмаил паша, ранији управник пространог Крушевачког, односно Лесковачког пашалука. За време тих куга кнез Милош издавао је најстрожије наредбе о заштити српско-турске границе. Због куге у Нишкој и Лесковачкој нахији, чак је и пешачка гарда кнежева била послата да чува границу“.

У Лесковачком зборнику XIV др Владимир Стојанчевић је објавио два значајна рада, и то: **„Историографски и методолошки проблеми у проучавању историје балканских народа у Турској у половини XIX века“** и „**Жалбе Срба и Врањанаца против Хусеин паше 1839 – 1842.“**

У првом раду аутор истиче да је политичка карта Балканског полуострва средином XIX века пружала слику неколико типова државних организација и национално-политичких аутономија и онда говори о њима. Општа је карактеристика, истиче аутор, историјске прошлости балканских народа у првој половини XIX века се огледа у њиховом заједништву, заједништву њиховог општег друштвено-економског и политичко-правног положаја у

систему турске власти, упркос постојању све њихове посебности у ономе што је изражавало њихов регионални, етнички или касније национални карактер. Затим, говори методолошки и историографски о проблемима историје балканских народа. Потом каже: „Тако је потребно проучити последице пада финансијске моћи, финансијских извора и Османског царства на погоршање друштвено-економског положаја народних маса у Турској, а потом даје питања која треба обрађивати.

Сматра да није посебно шире анализиран политички однос Србије према Османском царству и њена настојања за активирање еманципационо-ослободилачког покрета балканских народа и активирање Источног питања, с обзиром на шире војно – стратешке, политичке и економске интересе великих сила и даје проблеме које треба проучавати. На крају истиче: „Да историја српског народа у Османском царству око половине XIX века, као и историја осталих балканских народа, није ни издалека проучена.“

У другом раду говори о односу Хусеин-паше према сељацима и занатлијама у Врању, побуни занатлија, упаду Арбанаса у Врање, поновном успостављању турске власти и укидању Врањског пашалука. Истиче: „За локалну историју Врања и прилика у некадашњем Врањском пашалуку било би од интереса ако би се детаљније истраживала сва збивања и догађаји из овог интересантног периода историје једног дела српског народа у Турској.

У XV Лесковачком зборнику др Владимир Стојанчевић је објавио рад: **„Југоисточна Србија у време ослобођења 1877/8. године“** у коме говори о односу великих сила према Србији за време Санстефанског мира и Берлинског конгреса 1878. године. У новим условима слободе и под знатно измењеним приликама у економском, друштвеном и културном погледу, после 1878. године у новоослобођеним крајевима почео се развијати нови живот ослобођен присуства турске власти. У раду прилаже седам докумената, од од којих се три односе на операције српске војске у првом делу рата, остали говоре о народним тежњама и напорима да се сачува слобода и национално политичко јединство Врањског и Пиротског округа са осталом Србијом. У њима су изнесени, као жеља народа, подаци и аргументи, који су несумњиво, с једне стране, изражавали патње српског народа под турском влашћу до ослобођења 1877/8, а са друге стране, истицали свесно и спонтано захтев да се ови крајеви припоје Србији по етничко – народносном начелу и учешћу локалних људи – добровољаца – у саставу српске ослободилачке војске. Из ових докумената се најбоље види и национално – политичка оријентација Лесковчана, Врањанаца, Пирођанаца и (у то време) Трнчана и њихови напори да ослобођење учврсте укључујући се у слободну Србију у чијим су ослободилачким антитурским покретима учествовали већ од почетка XIX века.

Др Владимир Стојанчевић, научни сарадник Историјског института САНУ, објавио је рад у 21. Лесковачком зборнику „Србија у 1877/8. године“.

Предмет овог рада се односи на завршни део овог историјског раздобља, и то само на политику и улогу Србије у догађајима и збивањима у 1877. и 1878. години.

Рад у наредном Лесковачком зборнику **„Допринос Милана Ђ. Милићевића проучавању новије историјске прошлости крајева југоисточне Србије“** говори о Милићевићу који се јавља као први историограф четири јужноморавска округа. Његова саопштења, документација и судови о новим крајевима остали су до данас један од темеља наших знања о историји, етнографији, језику и култури овога дела српског народа пре и после ослобођења од Турске власти. Културну историју Милићевић је обрадио као део народне образованости и цивилизације новоослобођених крајева 1877/8. године. Стање просвете и школства код њега је најпре описано за потребе наше науке, премда у оскудним подацима. Међутим, касније истраживања су потврдила, већ су плодотворно утицала да се та истраживања прошире и на друге видове народне образованости итд.

У раду **„Један попис интернираца из лесковачког краја за време Првог светског рата“** аутор даје делимичан списак интернираца из нашег краја. Прилог представља неку врсту маленог и непотпуног Поменика из тих страхотних дана када су непријатељи српског народа били уверени да је Србија заувек била поробљена, и да ће њихов систем окупације и насиља избрисати имена многих Срба на чије се уништење ишло смишљено и неумољиво, од стране Аустро-Угарске.

Рад **„Подаци за опис јабланичког среза“** указује на велико интересовање за новоослобођене крајеве 1877 – 1878. године из књижевно-научних и из службених разлога. Овај рад састоји се из четири омања написа службеног карактера који су настали за потребе бољег увида у опште и посебне карактеристике појединих насеља и општина у новоформираном јабланичком срезу по успостављању српске управе у новоослобођеним крајевима. У овом опису обухваћено је више оппштина: врањска, лебанска, бошњачка и бојничка, и пиротски срез. У сваком случају, истиче академик Стојанчевић, Василије Трбић је био први истакнути српски борац који је, пре Косте Пећанца, био упућен са Солунског фронта са веома значајним задатком у окупирану Србију, и из ње с евратио са обавештењима за Српску врховну команду.

Академик Владимир Стојанчевић, поред научно-историјских радова, бавио се теоретским радом. Његов рад: **„Проблеми и методологија проучавања прошлости и крајева југоисточне Србије“** о томе речито говори. Он је у том раду констатовао да се проучавање прошлости крајева југоисточне Србије обавља већ неколико деценија са запаженим и добрим успехом у организацији значајних музеја у Лесковцу, Нишу, Пироту, Врању и Прокупљу. Резултати њихове делатности најчешће су објављивани

у музејским годишњацима и посебним издањима. Број ових издања је импозантан, а оно што је одмах падало у очи јесте богатство тема и број сарадника, као и посебно откриће многих нових истраживачких налаза којима се познавање прошлости југа Србије знатно унапредило.

У циљу једног вишег планског и методолошки боље усмераваног истраживања, Српска академија наука и уметности и Универзитет у Нишу основали су, средином 1991. године, Центар за научна истраживања, са седиштем у Нишу. За рад те научне установе предложено је десет потпројеката и аутор чланка даје њихове наслове, али се они делимично остварују.

„Један географски опис лесковачког краја из 1871. године“ у коме аутор истиче да се све до појаве два квалитетна дела о Балканском полуострву, Буеовог о Европској Турској и Хановог о Путовању од Београда до Солуна, веома мало знало о оппштим карактеристикама лесковачког краја. Заслуга је ове двојице писаца – научника што су изнели обиље података о географији, топографији, хидрографији, култури, демографији, статистици, црквеној историји, административним и политичким приликама о читавим областима ондашњег Османског царства, па и крајевима данашње јужне Србије. Аутор истиче да, захваљујући Буеу и Хану и лесковачки крај је постао занимљив као предмет за даља научна истраживања, али истиче да ће у овом погледу и српска наука дати свој пуни и аутентични прилог познавању лесковачког краја тек са појавом волуминозне Милићевићеве књиге О новим крајевима, 1884. у томе додаје и дело Српске врховне команде и познати путопис Мите Ракића.

„Друштвене и политичке карактеристике народних покрета у лесковачком крају у XIX веку до 1877.“ Крај 18. века у историји Османског царства означавао је период дубоке кризе која је обухватила државне установе, друштвене односе, економију земље, јавну сигурност. Под турском влашћу, задуго, није се много разликовао положај варошана Лесковчана од сељака лесковачког подручја, лесковачке нахије, лесковачке казе. И једни и други припадали су категорији неверника, раји. Тежак положај нашег народа под турском влашћу при крају 1830-их као да је био најтежи баш у пограничним крајевима Турске према Србији. Два нова момента имала су у томе своју тежину: мухаџири који су после истеривања из Србије прешли у нишку, пиротску, прокупачку и лесковачку казу и укидање спахијског система 1939. године. Мухаџири су насиљем и отмицом стицали своја богатства, па се због тога Лесковчани обраћају малом кнезу Михаилу за помоћ. Због тог тешког положаја избио је велики народни устанак који је обухватио целу данашњу југоисточну Србију. Терор у побуњеним крајевима био је изузетно окрутан. За кратко време убијенасу 42 сељака из 23 села, а жалбе нису довеле до резултата. Становништво лесковачког подручја

српски народ био је одлучно заинтересован за своје ослобођење, и он је то покушавао у низу покрета, буна, устанака, па чак и ратовања са Турцима.

„Јужно Поморавље у историји српског народа у 19. веку (1878).“ Сагледавање проблема историје Јужног Поморавља и судове о људима и становништву овога подручја аутор је детаљније изнео у својој књизи „Лесковац и Лесковачка нахија у 19. веку, 1804 – 1878.“ Томе за ову прилику додајем и ово: историјска прошлост Јужног Поморавља у 19. веку, пребогат је збивањима и догађајима чији је историјски значај превазилазио локалне оквире и који су се уклапали, стога, у ширу проблематику и развојне процесе националне историје српског народа уопште.

„Први српски устанак 1804-1813.“ Српски устанак широко је одјекнуо и изван ослобођеног дела Србије. Устанак Срба, природно, јако је узнемирио султана и Турке уопште. У пролеће 1807. године велика офанзива Срба у дубину Турске доводи до новог вала устанка у лесковачкој нахији, када више стотина добровољаца емиграната под Стрељом Петровићем продире преко Заплања и Власотинца дубоко у Грделичку клисуру, чак до Масурице. Сам Лесковац је тада опкољен, а Турци сатерани у утврђени Хисар и његово муслиманско подграђе. Али, изненадни продор врањских Турака и пораз Стрељин на Дебарском хану прекинули су даљи развој устанка и онемогућили ликвидацију турске власти.

У завршним борбама великог националноослободилачког рата са Турцима Лесковчани дају запажени прилог у борбеним јединицама устаничке Србије.

„Србија у 1877. и 1878. години.“ У историји српског народа 1878. година означавала је једну од најважнијих година готово целокупне прошлости XIX века. Те године завршио се Други српско-турски рат и ослобођење југоисточне Србије. Кнежевина је призната за независну државну, Босну и Херцеговину је окупирала Аустро-Угарска, а већи део историјске Старе Србије остао је и даље под турском влашћу, истиче аутор др Владимир Стојанчевић, научни саветник Историјског института САНУ.

„Жалба Лесковчана Томи Вучићу Перишићу из 1847. године“. Откако је 1841. године био угушен велики народни устанак у лесковачко-нишком крају и суседним нахијама Старе Србије, правни и економски положај српског народа под турском влашћу није се могао никако стабилизовати. Велика државина, истиче аутор, друштвена и економска криза која је обухватала Османско царство после Гилханског хатишерифа 1839. само је продубљивала несређене односе између његових и хришћанских поданика и турске власти. Због тога је 10. марта 1847. године упућена жалба Томи Вучићу Перишићу који је у то време имао велику и готово неограничену власт у Србији и био упознат са читавим комплексом положаја српског становништва у лесковачко–нишком крају под турском влашћу. Документ,

како истиче аутор, представља важан историјски извор не само за познавање прилика и народног живота становништва у лесковачкој нахији тога времена већ и за везе Лесковчана са српским властима у Кнежевини Србији, односно посебно и за националну и друштвену историју једног дела Старе Србије.

„Лесковачки крај у проблематици спољне и националне политике Кнежевине Србије у 19. веку.“ У закључку аутор каже: „За националну политику Кнежевине Србије у 19. веку од Првог српског устанка па завршно са првим и другим ратовањем са Турском 1876–1878. године ослобођење крајева Јужног Поморавља, укључиво и Лесковац са његовом околином, представљало је остварење једног дела њене национално-ослободилачке политике. Речено речником тога времена и историјским представама српске повести, Немањина Дубочица, савремени Лесковац и некадашња турска Лесковачка нахија – каза, били су ослобођени од вишевековне турске власти и укључени у састав обновљене српске државбе XIX века. Ослободилачки покрет од 1805. до 1877. снажно потпомогнут од Кнежевине Србије, са 1878. годином добио је свој пуни историјски значај, чије су последице историјски евидентне до ових наших дана.

„Систем окупационе управе у Србији у време Топличког устанка 1917.“ Аутор говори о Србији и њеној подели између Бугарске и Аустро-Угарске 1915. Бугари су сматрали као да су ослобођене западне покрајине – Помправијата, Официјелна Бугарска сматрала да је Србија нестала као држава заувек 1915, да је представљала res nulius, а да у запоседнутим крајевима Срба уопште нема. Спровођење денационализације и велика зверства за време Топличког устанка из времена Првог светског рата, Сурдулица из 1915. и Арапова долина из 1917. два су најмрачнији споменици бугарске окупације.

„Јужно Поморавље у историји српског народа у 19. веку (1878).“ У 19. веку, до 1877/78. г, подручје Јужног Поморавља, како је познато, налазило се у саставу Османског царства. Али мање је познато како су историјска збивања на овом подручју утицала на радикалну измену дотадашњих укупних односа између турске управе и српског народа, с једне стране, антитурски ослободилачки покрет становништва нишког, лесковачког, врањског и пиротског краја, на један револуционаран у суштини, у неколико махова, угрозио опстанак турске власти. Буне и устанке аутор је детаљније изнео у својој књизи „Лесковац и лесковачка нахија у 19. веку, 1804 – 1878“.

„Из прошлости наших крајева ослобођених у рату 1877/78. године.“ У децембру 1877. године ондашња Кнежевина Србија је, у савезу са Русијом, објавила да се налази у ратном стању са Турском, те је тиме започео Други српско-турски рат. Циљеви тога рата јасно су били означени у Прокламацији коју је кнез Милан Обреновић дан раније упутио српском народу, јављајући да је српска војска прешла преко турске границе „у име ослобођења своје

подјармљене браће, у име независности наше драге отаџбине Србије. Отуда је цео овај рат у нашој историографији, књижевности и журналистици обележен као Рат за слободу и независност". Затим аутор излаже распоред српске војске и ређа ослобођена места. Поново говори о тешком положају српског народа и буна које је подизао пре ослобођења. На крају, закључује: „Ако се, на крају, баци један, ма и летимичан поглед на прилике и живот људи у јужноморавским крајевима, када се по документима оног времена и по преосталим предањима спозна сва тежина и беда нашег тамошњег становништва до ослобођења, онда се тек сагледава сва величина рата за слободу и независност, и сва племенитост започетог ослободилачког дела. То смо овом приликом хтели нагласити".

„Хаџи-Анђелко Димитријевић, народни представник села Грделичке клисуре за време Турака". У Нишу је 1874. године образован комитет „коме је под заклетвом стављено у дужност да енергично, али опрезно ступи у споразум са виђенијим и поузданим људима из околине Ниша, Добрича, Прокупља, Лесковца, Врања, Пирота, Трна, Брезника и још неких других места, за тајно припремање устанка против Турака, када за то буде наступио згодан моменат". Затим аутор говори о састанцима у Нишу, а Хаџи-Анђелко Димитријевић истицао се још од раније као бранилац народних интереса пред турским властима. О томе је писао и Јован Хаџи Васиљевић. Хаџи-Анђелко „Рупељац", Грделичанин у ширем значењу појма, био је један од таквих, веома истакнутих и заслужних људи.

„Значај Лесковца у развоју српске државе и друштва Новога века." Ако се под Новим веком српске историје, или нововековном историјом Србије, као њен почетак узму крупни догађаји с краја XVII века, имала је значајног удела у њеном обликовању. Тај значај они су задржали за последњих триста година по улози свога становништва не само у збивањима и догађајима од локалне завичајне важности већ и због активног учешћа у свим крупнијим манифестацијама од значаја за целину српског народа. Ниш, Пирот, Лесковац, управо територија између Нишаве и Јужне Мораве, са њиховим гравитационим подручјем, играли су значајну улогу управо због свог геостратешког и економског положаја у овом делу Балкана. Са овог становишта улоге, каже аутор, значаја и доприноса српског народа лесковачког подручја Лесковца као једне од највећих варошица са српским становништвом за последњих сто година турске власти, у укупној српској историји Новога века треба приступити писању једне посебне студије – студије која би, осим национално-политичке прошлости, изнашла и истакла и културолошку основу и тековине цивилизацијског стваралаштва. А њих је, без сумње, било од којих су неке постале и тековина, баштина цивилизације целокупног српског народа.

„Из историје лесковачког краја у другој четвртини XIX века". Овај рад је објављен, али је допуњен и у њему говори о ослобођењу тзв.

територија Шест нахија, на шта је Србија кнеза Милоша имала право по Акерманској конвенцији 1826, Једренском уговору 1829. и султановом Хатишерифу из 1830. године. Због отпора Турака да изврше своје обавезе, током 1832. и 1833. године избио је народни устанак, најпре у Крушевачкој, Параћинској и Ражањској нахији, а после неколико месеци и у Соко Бањи, Тимочкој и Неготинској крајини са Кључем. Турци су били истерани из тих крајева и у њима је заведена српска власт. Последица тога била је да су укинути феудални односи и да је земља прешла у својину сељака обрађивача. Са националним ослобођењем био је извршен и дубоки социјални преображај. У ослобођеним крајевима сељак је престао да буде бесправна раја.

Нишко-лесковачки крај био је тада оптерећен зулумима и убиствима већег броја не само народних првака већ и обичних сељака. Гилханским хатишерифом у Турској је био укинут феудализам и институција спахија, али се положај сељака није поправио. Десетак је остао и даље. Даље се истиче да је положај био веома тежак, да је у лесковачком и власотиначком крају и Пољаници постојала завереничка организација и наводе се чланови те организације. Говори се о њиховој делатности, али све постигнуте устанке турска власт је гушила на најсвирепији начин. На крају, аутор истиче да за сазнавање о учешћу и делу појединих људи из Лесковачке нахије можда није без значаја поменути и то да је Сима Михаиловић у време устанка 1841. године био писар код Станка бојаџије, да се потом преселио у Крушевац, па у Алексинац, где је, заједно са Томом Костићем, одржавао везе са Станком Атанацковићем и са другим Лесковчанима и Власотинчанима итд.

„Откуп вакуфских имања у Лесковцу после ослобођења 1878. године“. У другој половини XIX века муслиманско становништво у Лесковцу сачињавало је приличан проценат укупне популације. По статистичким подацима турског Војног министарства, на почетку 1870-их у Лесковцу је живело укупно 13.445 мушких лица обеју конфесионалности – хришћанске и муслиманске, и то у две и по хиљаде српских и хиљаду муслиманско – турских кућа. Иако је бројно слабије од српских породица (однос је био 2,5:1), турско становништво је, једним делом, било знатно имућније и економски јаче од српског.

Питање муслиманских вакуфских добара у Лесковцу почело се пред српским властима разматрати још током лета и друге половине 1878. године.

Убрзо после ослобођења турско становништво, сем неколико породица, иселило се потпуно из Лесковца. Правно-имовински односи, уколико су се тицали турског власништва у вароши Лесковцу, били су углавном повољно решени, откупом или издавањем под кирију. Аутор наводи и нека документа која то потврђују.

„Добровољци и народни устаници у Другом српско-турском рату 1877/78. године“. У ратовима које је водила Србија са Турском 1876. и 1877/78. године, у саставу српске војске борили су се и добровољци, а исто тако и народни устаници из пограничних крајева у Турској. Њихов број и ратовање са Турцима нису били мали ни неважни, како у политичкој тако и у војној историји ова два српско-турска рата.

После ослобођења Цариброда и Драгомана, српска војска је запосела и Гински кланац и Сливницу, где су се сусрели са руском коњицом која је долазила из правца Софије. Због повољно измењене ратне ситуације, главнина српске војске отишла је под опкољени Ниш да тамо приведе крају капитулацију Турака.

У тронедељним борбама и напредовању, од старе српско–турске границе па преко Беле Паланке и Пирота, до Драгомана, Сливнице и Радомира, добровољци су имали знатне губитке и те губитке аутор поименично износи за све време борбе где су добровољци учествовали. Добровољци су ратовали махом у извидници, у авангарди наступајуће српске војске. Аутор у раду наводи борбе и имена погинулих добровољаца у тим борбама.

„Друштвено-економске и политичке прилике у лесковачком крају пред ослобођење од Турака 1877. године“. У периоду пред Први и Други српско- турски рат 1876. и 1877/78. погоршање економског и друштвеног положаја осетило се са посебном тежином. Објава рата Турској примљена је у целом српском народу са великим надама, али и великим стрепњама за случај неуспеха. Од овог рата нарочито су много очекивали Срби у Турској чији је правни, друштвени и економски положај био веома угрожен због, великим делом, верског карактера руско-турског рата. Ослобођење крајева данашње југоисточне Србије било је резултат српско-турског рата 1877/78. године и успеха српске војске. Четири ослобођена округа ушла су у састав тадашње Кнежевине Србије и делила њену потоњу судбину, како у политичком тако и у друштвеном, економском, културном и националном погледу.

„Из прошлости народа околине манастира Прохора Пчињског у време Другог српско-турског рата 1878. године“. После ослобођења Врања 19/31. јануара 1878. године пред ослободилачком српском војском стајала су два отворена правца у њеном наступању: један ка југу, у правцу Скопља и Овчег поља, и други ка југозападу правцем на Гњилане и ка Косову. Оба правца су била веома значајна, и са војно-стратешког и са национално-политичког гледишта.

За приказ опште ситуације у тим крајевима, посебно за живот народни у овом тешком времену, нема бољег сведочења него што су то документи савременика. Од два архивска документа које аутор прилаже, први је службени извештај начелника Врховне команде генерала Косте Протића од 20. јануара, а други народна представка из дванаест пчињских села.

У раду **„Из прошлости наших крајева ослобођених у рату 1877/78. године”** аутор говори о ослободилачким ратовима Србије и истиче: „У децембру 1877. године, ондашња Кнежевина Србија је, у савезу са Русијом, објавила да се налази у ратном стању са Турском, те је тиме започео Други српско-турски рат. Циљеви тога рата јасно су били означени у Прокламацији коју је кнез Милан Обреновић, дан раније, упутио српском народу, јављајући да је српска војска прешла преко турске границе „у име ослобођења своје подјармљене браће, у име независности наше драге отаџбине Србије”. Отуда је цео овај рат у нашој историографији, књижевности и журналистици обележен као “РАТ ЗА СЛОБОДУ И НЕЗАВИСНОСТ.”

Циљеви рата, каже аутор, које је овај рат поставио пред себе нису сасвим остварени, али су резултати постигнути онда били од не малог значаја не само за потоњи развитак Србије као државе и српског народа у њој, него и свих народа Јужних Словена. Затим, набраја ослобођене крајеве и истиче јунаштво и самопрегоревање наших војника као ванредне примере испуњавања војничких дужности и свесног патриотизма. Нарочито је при том била наглашена успомена на пале војнике који су „жртвовали живот свој за ослобођење своје браће и независност своје отаџбине”. Потом говори о положају народа од краја 18. века у Турској, појави крџалија и њиховим пљачкама нашег народа, бунама и устанцима, насиљу над женама. Ако се на крају, каже аутор, баци ма и летимичан поглед на прилике и живот људи у јужноморавским крајевима, када се по документима оног времена и по преосталим предањима спозна сва тежина и беда нашег тамошњег становништва до ослобођења, онда се тек сагледава сва величина рата за слободу и независност, и сва плементост започетог ослободилачког дела. То смо овом приликом хтели нагласити.

Веома је значајно предавање **„Други српски устанак 1815. године и његов значај”** у коме аутор даје неколико карактеристичних података о томе како је живео српски народ под турском влашћу пре избијања Другог српског устанка 1815. године, и то стога да би се уочио контраст према ономе што се постигло на ослобођеном делу Србије успешног решења Другог устанка; који износи најважнија постигнућа кнез- Милошеве владавине после 1815. године па до 1839. године. То не само зато да би се приказале позитивне последице Другог српског устанка, као борбе не само за слободу и достојанство српског народа, већ и да би се видело како је слобода утицала на размах креативних снага; и треће, да се покаже, на основу критичких историјских извора, да су Лесковчани учествовали у Другом српском устанку. Овом приликом аутор је поводом 175. годишњице Другог српског устанка покушао да да кратак помен везаности лесковачког краја и његових водећих људи са вођама српске револуције 1804-1815. године и сопственим уделом у њеним историјским збивањима.

Сам наслов чланка „**Значај устанка 1841. године за ослободилачки покрет Срба у Турској"** говори о појави народног бунта (како се у почетку узимало) која није много изненадила Порту, пошто такви или слични устанци нису били ретки у Турској. Међутим, репресивна средства масовно примењивана приликом угушивања устанка изазвала су велику реакцију пре свега у суседним земљама: Србији, Аустрији, Влашкој и Русији. Српска средства обавештавања о збивањима у Турској била су онај информативни фактор, пун илустративних примера тешких народних страдања и детаља најневероватније свирепости, који су – проверавани и допуњавани од конзула великих сила у Београду – изазвали не само неуобичајено интересовање за збивања међу турским поданицима на устаничкој територији већ су их подстакли на неке дипломатске мере са циљем да се устаници, односно хришћанска раја у устаничким крајевима, узму у бољу заштиту од стране органа централне власти.

Академик Владимир Стојанчевић цео свој историјски опус посветио је српском народу. Поред многобројних капиталних дела, у својим чланцима обрађивао је активности Срба у другим крајевима. Један од таквих запажен је и чланак **„Пребацивање Василија Трбића са Солунског фронта у Азот и Пореч у лето 1916. године"** у коме је истакао да се у српској историографији скоро ништа не зна о једном значајном подвигу који је, по задатку Српске врховне команде, пре избијања Топличког устанка, извршио у окупираној Србији некадашњи четнички војвода Василије Трбић. Појава Трбића у позадини бугарске војске била је велико изненађење и бугарска војска и полиција су имале задатак да ухвате Трбића, али у томе нису успели.

У Поречу је Трбић провео извесно време, обишавши више села, и био задовољан стањем борбене српске народне свести у становништву. Није имао потребе да се ту дуго задржава, па је најпре прешао опет у велешки, а затим и у пиротски срез.

„Значај Лесковца у развоју српске државе и друштва Новога века". Лесковачки кнез Момир и војвода Стреља Петровић су и у симболичном и у реалном смислу представљали – у маси покренутог становништва против Турака – носиоце идеје слободе и ослобођења. И та идеја подразумевала је не само престанак турске политичке власти и њених пореских установа у српском народу јужноморавског подручја већ и психолошку и моралну основу и подстрек и за културни преображај.

Са овог становишта улоге, значаја и доприноса српског народа лесковачког подручја и Лесковца као једне од највећих вароши са српским становништвом за последњих сто година – у укупној српској историји Новога века требало би приступити писању једне посебне студије – студије која би, осим национално-политичке прошлости, изнашла и истакла и културолошку основу и тековине цивилизацијског стваралаштва. А њих је,

без сумње, било од којих су неке постале тековине, баштина цивилизације целокупног српског народа.

„Да ли су Лесковац и Ниш – вароши били ослобођени у Првом српском устанку?“ У овом напису приказани су, у најопштијим цртама, догађаји који су били уско повезани са ослобођењем Лесковца и Ниша, а да при том нису изнети детаљи из историје тога времена и тих збивања. Биће потребно – не само за потребе завичајне историје – вратити се поново на њих и приказати шире прилике и збивања који су довели, ма и привремено, до њиховог ослобођења од турске власти.

„Опште прилике у окупираној Србији и принципи окупационе политике“. Говорити о становништву Србије у време Првог светског рата и окупације 1914-1918. године сложена је и деликатна тема која је, сагледавајући проблем у целини, задирала у готово све стране народног живота.

У мноштву репресивних мера против живота и здравља српског становништва у обема зонама, била су вршена и јавна вешања и шибања људи, као један посебан вид егзекуције и начин вршења психичког притиска. Циљ је био – драстично смањење популације, нарушавање здравствених прилика, повећање инвалидности, морална деградација, стварање социјалне пометње и погружености ради стварања услова за формирање једног ропског и беспомоћног менталитета.

„Учешће села Лесковачке казе у ослобађању 1877-78. године“. Учешће села Лесковачке казе било је од значаја за укупан исход Другог српско-турског рата, а свакако представља и не мање важан сегмент за потпуно конципирање војне историје овог рата, који је довео до ослобођења скоро целог слива Јужне Мораве и територије данашње југоисточне Србије.

„Научна путовања Видосаве Стојанчевић“. Видосава је свој обиман итинерар истраживачког рада у етнолошком проучавању српског народа урадила по службеној дужности, обишавши тако добру половину Србије са Метохијом, али делимично и неке друге области, као Банат (Пелез, Зрењанин, Арадац, Падину, Орловат, нека села око Алибунара) и Бачку (подручје Тополе, Петровца, Новог Сада). Започела је са југом и истоком Србије и завршила њеним западним крајевима. Београду је, такође, посветила неколико радова и била сарадник на његовој тротомној историји. На своју велику жалост, а то је чешће истицала, нису јој дали службену могућност да истражи и своју завичајну Шумадију, тако да јој је централни део Србије остао (са једним објављеним радом о ношњи у Шумадијској Колубари) празнина у етнолошком истраживању Србије.

„После четрдесет година“. У концепцији уређивања и издавања Лесковачког зборника дошли су до изражаја ови моменти: научни карактер Зборника; обухватна истраживачка проблематика, првенствено са тематским

садржајима; примена критичког истраживачког метода (одстрањивањем публицистичких облика писања и псеудонаучних ,,теоретских" и ,,методолошких" примена); сарадња научних кадрова из Београда (САНУ, Универзитет и др.); посредством Музеја коришћење других облика у организовању научно-истраживачког рада.

Зборник се држао ових основних начела и успео да их највећим делом оживотвори у својој уредничко-издавачкој пракси.

Редакција је ту показала ширину погледа и исправност схватања о потреби са стране – што се показало да је било од великог значаја за квалитетан и разноврстан изглед Зборника – и што је још важније, за његово континуирано и правовремено излажење. (Писац ових редова, као један од првих и сталних сарадника у Зборнику, сигурно је, не би био тако истрајан у свом стваралаштву, а такође и у бављењу ,,лесковачком" проблематиком, да није био подстицан најљубазнијим и веома пријатељским позивима Уредништва, а пре свега његовог главног уредника и директора Музеја, Хранислава Ракића.

Обележавајући 40 година излажења Лесковачког зборника, ја осећам пријатну дужност да још једном истакнем његов велики двоструки значај за националну културу и за научну историографију. Четрдесет великих томова су речито сведочанство. Данас, без многих прилога из Зборника, немогуће је писати о многим питањима уопште из наше укупне народне и националне прошлости. Велика заслуга – вредна сваког признања – у овом погледу припада свакако управама Музеја и уредништвима Зборника, а посебно вишедеценијском и главном уреднику, Храниславу Ракићу.

Мој прилог уз 40. број Лесковачког зборника само је мали и непотпуни део мојих сећања, уз то концентрисаних на само један део оних великих прегнућа и делатност Народног музеја, односно његовог годишњака, Лесковачког зборника.

„Моја сећања о проти Драгутину Ђорђевићу". Прота Драгутин Ђорђевић је веома заслужна личност за проучавање народног живота, народне културе и црквено-историјских споменика, посебно црквено-верске традиције. Иако без стручне спреме, прота Драгутин Ђорђевић својим задивљујућим интересовањем за науку, научне проблеме и научну методологију, огромним уложеним трудом и великом истрајношћу за ширим научним сазнањима, стекао је угледан реноме доброг, поузданог и драгоценог делатника и познаваоца, пре свега, на пољу етнографске проблематике лесковачког краја, затим црквене историје и народне историјске традиције. У томе се показао као велики зналац и стваралац високог ранга. Задржао сам га у пријатном сећању и са дужним поштовањем за његов обиман и драгоцен допринос познавању српског народа лесковачког, односно јужноморавског простора.

„Стање цивилизације у Лесковцу у XIX веку“. Овај мој кратак осврт на прошлост Лесковца и његову политичку и културно-цивилизацијску сферу живота писан је и са побудом да се у млађим генерацијама лесковачких интелектуалаца чија је професија културно-просветни, књижевни и научни позив позабаве далеко шире и темељније прошлошћу свога завичаја, користећи сећања, успомене и предања својих предака који су живели у време непосредно пре и после ослобођења од вековне турске власти. Ја у томе видим, осим чисто научних потреба, и њихов дуг и људску (хуману) обавезу према својим прецима који су, чувајући успомене из прошлости, спремали себи бољу будућност и у национално-политичком и у цивилизацијском погледу. Треба тековине цивилизацијских настојања старе лесковачке прошлости сачувати од заборава и научним методом унети у баштину српске културе ранијих векова.

„Српска историографија у проучавањима југоисточне Србије од ослобођења до почетка XX века“. За историјску науку о прошлости југоисточне Србије од значаја је то што је заступљена у више области научног интересовања. Приметан је већи број писаца који су давали своје прилоге из политичке, привредне, антропогеографске и културне прошлости. Тако је запажено више радова о догађајима и личностима, домаћим људима, учесницима у Првом српском устанку и ослободилачкој борби против Турака. Помиње многе који су писали о југоисточној Србији и на крају закључује: „Научно-истраживачка делатност на проучавању југоисточне Србије, после великог интелектуалног професионалног ангажовања, била је доведена у питање, да се тако настави и даље, због крупних политичких догађаја у којима се нашла Србија услед Царинског рата и анексије Босне и Херцеговине”.

„Из преписке адвоката Јована Јовановића и универзитетског професора Јована Трифуноског“. Смисао и садржај ове преписке, каже академик Владимир Стојанчевић, колегијално је обавештавање о монографијама које је Јован Јовановић писао, а за које је професор Ј. Трифуноски показивао велико интересовање. Из писама се види како је Ј. Јовановић захваљивао професору Трифуноском за његове методолошке и библиографске сугестије и податке као искусном и плодном истраживачу бројних крајева Македоније са географским и антропогеографским садржајем. Из преписке се види и то да је проф. Трифуноски подржавао напоре Јовановића одајући му похвалу за његове већ постигнуте почетне истраживачке разултате.

Из преписке Јовановићеве са проф. Трифуноским академик Владимир Стојанчевић каже: „Види се да су обојица јако увежбали и ценили рад и издавачку делатност Народног музеја у Лесковцу, а посебно његових службеника (Јовановић посебно помиње г-ђу Костић и режисера Драгана).

О директору Музеја Хранославу Ракићу говори се као о веома заслужном за рад Музеја, као и организацију научних скупова и музејских изложби. Веома је ценио Ракићево залагање да се одржи научни скуп поводом годишњице ослобођења Лесковца (и читаве југоисточне Србије) као најзначајнијег догађаја у нововековној историји Лесковца. У овом смислу Јовановић пише Трифуноском како је директор Хранислав Ракић учинио много напора да за то добије одобрење (због деликатности проблема југословенско-бугарских односа око последица ,,фамозног" Санстефанског уговора пре Берлинског конгреса марта 1878. године) од надлежних власти, као и то да је успео да за овај скуп обезбеди велики број референата. Академик Стојанчевић истиче: ,,Мој закључак је – да су оба у преписци Трифуноски и Јовановић – извршили део своје дужности лесковачком крају. Садашња генерација има часну улогу и моралну обавезу да настави да иде њиховим научно-истраживачким путем. А Лесковчанин Јован Јовановић, марљиви и предани сарадник лесковачког Народног музеја, заслужио је, ма и посмртно, да му у једној књизи издају заједно све четири монографије о којима је било речи у овој преписци – тако је бар моје мишљење – редовног члана САНУ и преко 40 година сарадника Народног музеја у Лесковцу и Лесковачког зборника 1961-2003. и даље.

„Лесковачки кнез Момир Стојановић и Лесковчани у Првом српском устанку". Лесковац са својим гравитационим подручјем, Лесковачком казом, дао је у Првом српском устанку већи број знаменитих људи, чак блиских Карађорђу и осталим предводницима устанка у Србији 1804-1813. године, затим и у Другом српском устанку под кнезом Милошем 1815. године. Рад је посвећен Момиру Стојановићу, али и његовом односу према Стрељи Петровићу. У закључку аутор каже: ,,У Србији Првог српског устанка пребегли Лесковчани били су заступљени својим главним представницима – кнезом Момиром за цивилне послове и војводом Стрељом Петровићем за војне обавезе. Они су били заступљени и у врховним установама Србије приликом консултовања за сва питања из животних потреба пресељеног народа и његовог учешћа у одбрани устаничке Србије. Детаљи из животне проблематике Лесковчана, као и основни подаци и биографије кнеза Момира изнети су у овом раду".

„IN MEMORIAM, Борислава Лилић (1946-2010)". Аутор даје њену биографију и њен допринос у историјској науци. Наводи њена дела и на основу њих проф. др Борислава Лилић била је запажена као велики познавалац не само прошлости новоослобођених крајева у рату са Турском 1877/78. већ и изван њих, а посебно због читавог низа радова из политичке, друштвене и црквене историје Србије. На крају, академик Стојанчевић закључује: ,,Нама, који смо остали иза ње, имајући у виду све што је урадила за добробит свога народа и своје земље на пољу историјске науке, и у

своме животу, не остаје ништа друго до да је се сећамо, да се поклонимо њеним сенима и да са болом кажемо – била је велика личност достојна сваке хвале и поштовања. А њена дела остају у баштини српске историјске науке и културе српског народа".

„Једна ретка књига штампана у Лесковцу крајем 19. века". Под горњим насловом 1898. године штампана је у Лесковцу једна невелика књига под насловом ,,Познавање домовине с нарочитим погледом на читање карата", чији је аутор био врањски учитељ Крста Јонић, а обим књиге износио је 66 страна. Књига је штампана у својевремено познатој штампарији Ж. Д. Обреновића. Како се из наслова види, припада жанру географске литературе, као школски приручник – упутство учитељима при извођењу наставе из географије, и закључује: ,,При писању ове своје књиге њен аутор Крста Јонић, врањски учитељ, користио се неким делима немачких педагога и психолога писаца, као водећим стручњацима – педагозима свога времена. Било би то и част савременој генерацији водећих личности јавног мњења, као и угледу града као једном од пионира нове српске просвете и културе у новоослобођеним крајевима од вековне турске власти, да приреди ново издање ове књиге".

„УВОДНА РЕЧ". Срдачно позван и дубоко почашћен, каже академик Владимир Стојанчевић, да као ,,првобројац" сарадник од почетка појаве Лесковачког зборника напишем уводну реч о његовој педесетогодишњици, поздрављајући његове сараднике и све друге присутне, износим своје утиске и мишљење о овом великом постигнућу Народног музеја у Лесковцу.

Лесковачки зборник са својим 50-им бројем излажења, који нам у овом часу презентује Народни музеј у Лесковцу, означава заиста јубилеј од посебне важности и значаја не само за овај град већ далеко дубље и шире.

Академик Владимир Стојанчевић износи неколико запажања о Лесковачком зборнику кроз 50 година његовог стваралаштва: ,,Почело се са скромним материјалним, финансијским, логистичким и кадровским капацитетом, али са јасним и уверљивим сазнањем о концепцији и садржају издавања Зборника. А то је значило, и одређивало, правац и програм окупљања сарадника на његовој реализацији. И, да одмах истакнем, све је било добро промишљено и радно организовано. Чак и преко сваког очекивања, отпочело се се крупним и запаженим успесима. Музеј је добио репрезентативну зграду, а са њом, каква случајност, или спонтани императив стваралачког инстинкта Лесковчана (кроз векове и историју) и новог директора, предузетног и инвентивног активно-упорног и широких видика и погледа на свој завичај, заједно са својим сарадницима, да научно истражи и проучи, али и као део шире друштвене и националне средине српског народа. Да одмах будем јасан и децидентан: Хранислав Ракић, нови директор и иницијатор за покретање Лесковачког зборника, заорао је нову бразду у свеукупној

делатности поверене му установе, коју ће његови наследници са успехом наставити. У погледу на правац и оријентацију научне делатности Зборника, заобишавши идеолошко-политички догматизам о схватању научног рада и науке, брзо је окупио знатан број сарадника из разних научних области и уже професионалности – ударио је, засновао темеље на којима је почео да излази Лесковачки зборник.

Педесет бројева Лесковачког зборника јесу резултати таквог рада његових свих сарадника, ових живих присутних, и оних покојника којих више нема међу нама."

„Незавршени планови око изградње трансверзалне железничке мреже око Лесковца с почетка 20. века". Рад је рађен према брошури инж. Пере Миленковића: Железнице у округу Врањском, Врање 1926. стр. 59. Одавно је познато да је Лесковац са својом широм околином спадао у привредно-економском погледу у најбогатије пределе Србије. Аутор сматра да се то нарочито осетило после изградње пруге Скопље–Ниш који је добио везу која га је спајала са међународном пружном комуникацијом Београд-Солун и даље. Да би се овај рејон још више развијао аутор је предложио да у току двеју река у Мораву – Ветернице и Јабланице и плодних долина река: Власине, Ветернице, Јабланице и Пусте Реке, у центру на раскрсници путева за вароши: Ниш, Пирот, Бабушница, Власотинце, Врање, Прокупље, остао је без чвршће и непосреднije везе са њиховим природним залеђем, односно потребом да се све те територије повежу железничком пругом. Изградња пруге Пирот–Бабушница –Власотинце –Лесковац–Лебане, иако је донета одлука да се ова пруга изгради, то се није десило због балканских ратова и Првог светског рата. Она се означавала као локалног значаја иако је пресецала три нормалне пруге. Било је и других предлога и релација, али разговори и преговори су остали без резултата услед економске кризе и других неусаглашених програма у држави СХС. Тако је Лесковац остао без нове железничке пруге и није био у могућности да повеже своје гравитационо подручје.

„Ослобођење Метохије 1912. године". Велики ослободилачки рат са Турском 1912. године заједно са Црном Гором, Бугарском и Грчком представљао је догађај од највећег значаја укупне како балканске тако и европске историје, истиче академик Владимир Стојанчевић. Потом говори о борбама и успесима савезничких армија, али на крају се испоставило једно питање посебно за Метохију – да ли да се њене среске вароши Призрен, Ђаковица и Пећ са својим административним подручјем оставе Србији или да се припоје новопланираној Албанији, као држави арбанашког народа. Нарочито на овоме је инсистирала Аустро-Угарска, а противна била Русија, поред осталих разлога, као о извршеном ослободилачком делу од стране Србије као несумњивог носиоца европских цивилизацијских стандарда

насупрот перманентно хаотичном стању турске управе и њених државних установа. Оваквој констелацији схватања био је проблем српске аспирације о изласку Србије на Јадранско море, чему се Аустро-Угарска противила, па је чак била спремна уз пређутну делатност да објави Србији рат. Ова ситуација је коначно била решена на конференцији мира у Лондону 1913. године. Резултати су останак Метохије у поседу Србије и Црне Горе са демаркационом линијом на Белом Дриму. Овај апсурд о подели Метохије остао је на снази до стварања државе Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године.

„Холанђанин, доктор Ариус ван Тиенховен у санитетској служби у Србији 1914. и 1915. године". У плејади заслужних странаца у санитетској служби који су се у време Првог светског рата, нарочито у 1914. и 1915. години, нашли на непроцењивој услузи Србији и српском народу, посебну улогу имао је Холанђанин, доктор Ариус ван Тиенховен, хирург по ужој специјалности. Била је то личност из једне неутралне земље, која је, вокацијом свога позива, одмах на почетку рата дошла у Србију да послужи високим циљевима хуманости и одбране немоћних, и на крају академик Владимир Стојанчевић закључује: ,,Заиста, и као лекар спонтани добровољац у Српском ратном санитету, и као човек, др Ариус ван Тиенховен, у тешким годинама страшног вртлога Првог светског рата, поступио је онако како га је одгајила демократична средина његове родне Холандије… Да, Тиенховен зато спада у великане странце који су задужили српски народ и који зато припадају и српској историји, у првом реду историји Српског ратног санитета".

„Српска војска и бежанија кроз Албанију и на Крфу". Академик Владимир Стојанчевић је анализирао ратни запис Сретена Динића под насловом ,,Српска војска и бежанија кроз Албанију и на Крфу". Путопис који представља је изузетно дело ратно-избегличке књижевности. Сретен Динић описује сопствене доживљаје и импресије о избегличком путу српске војске и српског народа преко Албаније и на Крфу 1915/16. године. Путопис је намењен будућим генерацијама које нису биле савременици великих и страшних догађаја приликом повлачења, да виде како се стицала слобода и чувала држава Србија. И на крају академик Стојанчевић каже да истакнемо још једном велики допринос наведеног путописног дела Сретена Динића о једном значајном периоду српске прошлости чија се стогодишњица пада управо у овој 2015. години.

„О једној заборављеној а сугестивно корисној књизи за народно просвећивање објављеној пре деведесетак година". Сретен Динић, школски надзорник, у својим написима и објављеним делима увек је настојао да укаже на важност правилног односа појединаца према моралу и друштвеној заједници. Давне 1923. године појавила се својевремено јако позната у широј јавности у то време, књига школског надзорника Сретена

Динића о проблему народног просвећивања: Чаршија и култура, састављена од седам чланака и три прилога. Проблем о коме се расправљало у овој књизи имао је начелни карактер једне етно-социолошке анализе просветно-образовног стања и друштвеног понашања наше сељачке патријархалне културе средине, у сусретима са новонасталим облицима послератног друштвеног живота наших паланки (варошица) и њених истакнутих представника званих ћифтама.

И на крају чланка академик Владимир Стојанчевић каже: „Лично сматрам да је крајње време да лесковачки научни кадрови узму на себе обавезу да темељно истраже и прикажу целокупни рад овог великог просветитеља – школског надзорника лесковачко-власотиначког подручја".

У Лесковачком зборнику, X, 1970. објављен је „Пројекат библиотека и историје Лесковца". Пројекат је урадила Редакција у саставу Хранислав Ракић, директор Народног музеја у Лесковцу и председник Одбора др Владимир Стојанчевић, виши научни сарадник Историјског института САНУ, Драгутин Ђорђевић, сарадник Народног музеја у Лесковцу, и Николај Тимченко, новинар, и саставила нацрт плана издавања грађе и студијске литературе, и тим поводом је организовала 19. децембра 1970. године научни састанак на коме је, у присуству већег броја сарадника Музеја, вођена дискусија о делатностима Музеја и концепцијама будуће издавачке делатности и Историје Лесковца. Међутим, Историја Лесковца није могла да буде остварена, али је прихваћен алтернативни концепт који је предложио др Владимир Стојанчевић, а он се састоји кроз монографске приказе, али и целовите, комплетне и научно фундиране на резултатима појединих од дисциплина које су прихватљиве и то би омогућило на једном ширем плану писање једне историје Лесковца. На основу истражене и објављене грађе написана је Историја Лесковца, аутора др Живана Стојковића, др Слободанке Стојичић и Хранислава Ракића.

У просторијама Народног музеја 18. октобра 1995. године одржан је разговор на тему Културно-историјска баштина и даљи правци истраживања. Било је доста дискутаната, а разговор је водио академик Владимир Стојанчевић.

Поводом пензионисања директора Народног музеја у Лесковцу 18. новембра 1993. године одржан је састанак на коме се говорило о раду и научном стваралаштву Хранислава Ракића. На скупу је говорило 19 учесника, међу којима је био и академик Владимир Стојанчевић који је, поред осталог, рекао: „Више него тродеценијска активност Хранислава Ракића у Народном музеју сама за себе представља историју једног живота, посвећеног раду и стварању... без икаквог претеривања казано – бивао је, и заиста увек био Хранислав Ракић, човек изузетне способности, невероватне радљивости и истрајавања на започетим пословима Музеја. Историчар по

образовању, личност веома иницијативна и предусретљива и комуникативна, Хранислав Ракић, истрајан у сваком започетом послу – чак и у приликама тешкоћа разне врсте – зрачио је својим великим стваралачким оптимизмом, постојаношћу уверења, чврстом одлучношћу да истраје – особинама и одликама тако типично за српског човека јужноморавског гравитационог подручја – да се стицао утисак о сигурном успеху предузетих појава – и заиста, било је пријатно бити сарадник Народног музеја у Лесковцу и блиски познаник његовог – рекли бисмо изузетног за наше прилике – директора Хранислава Ракића..

Summary

Hranislav Rakić

ACADEMIC VLADIMIR STOJANCEVIC, EXHIBITION CO-OPERATOR OF LESKOVAC CHAMBER AND NATIONAL MUSEUM

In all papers published in the Leskovac collection, Academician Vladimir Stojančević always put the Serbian people and the Serbian space in the spotlight. This is well seen in other scientific articles and books published by him. Scientific papers published in the Leskovac collection show very well the position rather in the Ottoman Empire and very graphically depicts the participation of the Serbian people against the Turkish administration in rebellions and insurrections. It shows the socio-political position of the Serbian people from this area under Turkish administration. In some papers, he mentioned the contribution of the people of Leskovac who dealt with the history of the Serbian people in the 19th century. From his discussions, articles and books one can really have a comprehensive overview of the history of the Serbian people in the Leskovac region in the 19th century.

НИНА КОСТИЋ,
дипломирани правник
Лесковац

УДК 726.8(=163.41)(497.7 Битољ)”1914/1918”

СРПСКО ВОЈНИЧКО ГРОБЉЕ У БИТОЉУ

АПСТРАКТ: Стогодишњица обележавања завршетка Првог светског рата права је прилика да се још једном укаже на потребу темељног истраживања свих ратних и послератних догађаја и њихово приказивање у име српских војника који су свој патриотизам доказали херојском борбом, заједно са савезницима из Велике Антанте, да се зауставе освајачке претензије Централних сила. До ове јубиларне 2018. године српска историографија је учинила велики напор да се бројним књигама обележи борба српског народа за ослобођење од туђинске власти. Први светски рат је прва велика несрећа новије људске историје која је однела милионе живота, али и оставила поруку да је слободарски дух народа света, па и Србије – несаломив. Зато су потомци тих погинулих или умрлих у вихору рата били у обавези да их достојно сахране и да им са пуно пијетета подигну спомен-обележја, којима морају да се клањају.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Први светски рат, српски ратник, редов, официр, чин, споменик, костурница, министарство, Амбасада.

После распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и осамостаљења Републике Македоније, у Скопљу је 1996. године отворена амбасада Савезне Републике Југославије са амбасадором Зораном Јанаћковићем на челу. Први саветник за политичка питања у амбасади био је проф. др Живан Стојковић из Лесковца, који је, поред осталог, био задужен и за положај Срба у овој самосталној држави. Он је добио задатак да изврши увид у стање спомен-обележја и гробаља на којима су били сахрањени српски војници из балканских и Првог светског рата. У извештају је навео да је стање било врло лоше и да је потребно да се интервенише, у границама могућности СРЈ и по дозволи македонских власти. Уследили ду разговори у Влади Републике Македоније и добијена је сагласност да се одобри обнављање спомен-обележја и гробаља, али уз сарадњу са Институтом за заштиту споменика културе у Скопљу. Потребна средства за такву интервенцију обезбеђивала је Амбасада. По

њеном овлашћењу, руководилац радова за обављање овог значајног посла био је проф. др историјских наука Живан Стојковић, који је студирао и докторирао на Скопском универзитету. После првог обиласка споменика, амбасадор Зоран Јанаћковић, у књизи „Балкански троугао“, записао је: „У оквиру припрема за ову свечаност (обележавање 85 година од Кумановске битке, н. а.), обишли смо сачувани део споменика и затекли шокантан призор – обијена врата костурнице, поломљена стакла на прозорима, исписане графите и смеће! Одраз елементарне политичке (не)културе актера овог чина, који се упорно понавља“. Министарство културе Републике Македоније овластило је саветника Института Димчета Матевског да помогне тиму за обнову споменика и спомен-обележја, што је он прихватио са пуно одговорности и посвећености. Најпре је започео рад на обнови и уређењу спомен-обележја на Зебрњаку код Куманова 1997. године, поводом обележавања 85. годишњице Кумановске битке у Првом балканском рату 1912. године . Споменик су оскрнавили бугарски фашисти у Другом светском рату порушивши његов обелиск, а остатак овог величанственог споменика био је у јадном стању, разваљеног улаза, девастираних зидова у унутрашњости и јасним траговима окупљања маргиналних друштвених група. Амбасада је упутила захтев Министарству културе Републике Македоније да одобри обнову целог споменика и порушеног дела, који је био изузетно монументалан. Споменик је био посвећен погинулим српским борцима у Првом балканском рату 1912. године. Нажалост, одобрена је само обнова постојећег дела споменика, што је и прихваћено и уз ангажовање стручњака из Савезне Републике Југославије и Републике Македоније он је доведен у првобитно стање.

Следеће на реду било је Српско војничко гробље у Битољу, за које је такође добијено одобрење од Министарства културе. Приликом првог обиласка установљена је тотална запуштеност, један број крстова је био сломљен, локални мештанин и непосредни сусед Албанац је користио пут кроз гробље који је сам трасирао до своје куће и напасао стоку на гробљу, а у непосредној близини је био смештен битољски Зоолошки врт. На улазу у гробље није било натписа. Било је смештено поред цивилног локалног такозваног Буковског гробља. Уследила су усаглашавања са Министарством културе Републике Македоније о границама могуће интервенције и постигнут договор да се доведе у првобитно стање и да може да се огради, како би било заштићено. Спор је настао око имена на улазу. Представници Амбасаде су тражили да стоји натпис Српско војничко гробље, што Министарство није прихватило и изричито захтевало да стоји Војничко гробље, како га је обележио Краљ Александар у Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца 1922. године. Решеност да се ово гробље уреди и доведе у првобитно стање до обележавања 80 година од завршетка Првог

светског рата утицала је на Амбасаду да прихвати тај захтев. Тако су почели радови на његовом уређењу, који су окончани 1998. године, али без ограде и неких других детаља због повратка првог саветника Амбасаде у земљу. Амбасада је прихватила да плаћа чувара гробља, кога је предложио Стојковић. Нешто касније урађена је и ограда и други планирани послови, тако да је то сада једно од најуређенијих гробаља у Републици Македонији посвећено српским погинулим борцима. Док је био на дужности, проф. др Живан Стојковић уредио је и Спомен-костурницу Удово код Валандова, где је такође плаћен чувар средствима СРЈ. Била је на реду спомен-костурница на Кајмакчалану коју је посетила делегација Амбасаде и закључила да је недопустива таква запуштеност и порушен улаз у спомен-костурницу, као и изузетно неуређен пут до тог светилишта јунаштва. Затим је требало уредити седиште Врховне команде и тако редом, али је даљи рад прекинут.

Приликом уређења Војничког гробља у Битољу, на крстовима је омашком стављена југословенска уместо српске заставе Краљевине Србије. Данас је ово гробље постало стециште бројних делегација, група и организација које долазе да одају почаст храбрим српским војницима, чија имена нису истакнута на обележјима. Белешке о овом подухвату љубазно нам је уступио проф. др Живан Стојковић, као и списак надгробних натписа на Војничком гробљу у Битољу. Зато мислимо да ће бити од значајне користи да он буде објављен у „Лесковачком зборнику“ поводом овог великог јубилеја. Списак је урађен 10. августа 1932. године. После велике борбе на Кајмакчалану и наступању према Битољу у крвавим борбама погинуло је од осам до десет хиљада српских војника, чије хумке нису ни обележене, а имена неевидентирана. Само у Битољској војној болници преминуло је 3200 српских војника. На Војничком гробљу сахрањен је 1321 ратник из балканских и Првог светског рата, чије су кости у заједничкој костурници. Гробови су обележени крстовима, а овом приликом наводимо делимичан списак сахрањених српских војника на овом гробљу. Значајну помоћ при обнови гробља дали су радници „Пелистера“ и „Аквамонта“ под вођством инжењера Борчета Неделковског и руководства Српске заједнице у Битољу. Ангажован је стално чувар гробља кога је преко Амбасаде плаћала СРЈ. Комеморативна свечаност за обележавање 80. годишњице од завршетка Првог светског рата одржана је 7. новембра 1998. године уз учешће и државне делегације СРЈ, Републике Македоније, грађана Битоља, Српске заједнице и организација и других удружења Срба и Црногораца у Републици Македонији, чланова Партије Влаха, дипломатског кора и представника југословенских предузећа у Македонији. Биле су присутне и делегације из Приштине, Лесковца, Врања, Гњилана, Бујановца, Прешева и других места.

К. Го. № 243 10 – VIII – 1932

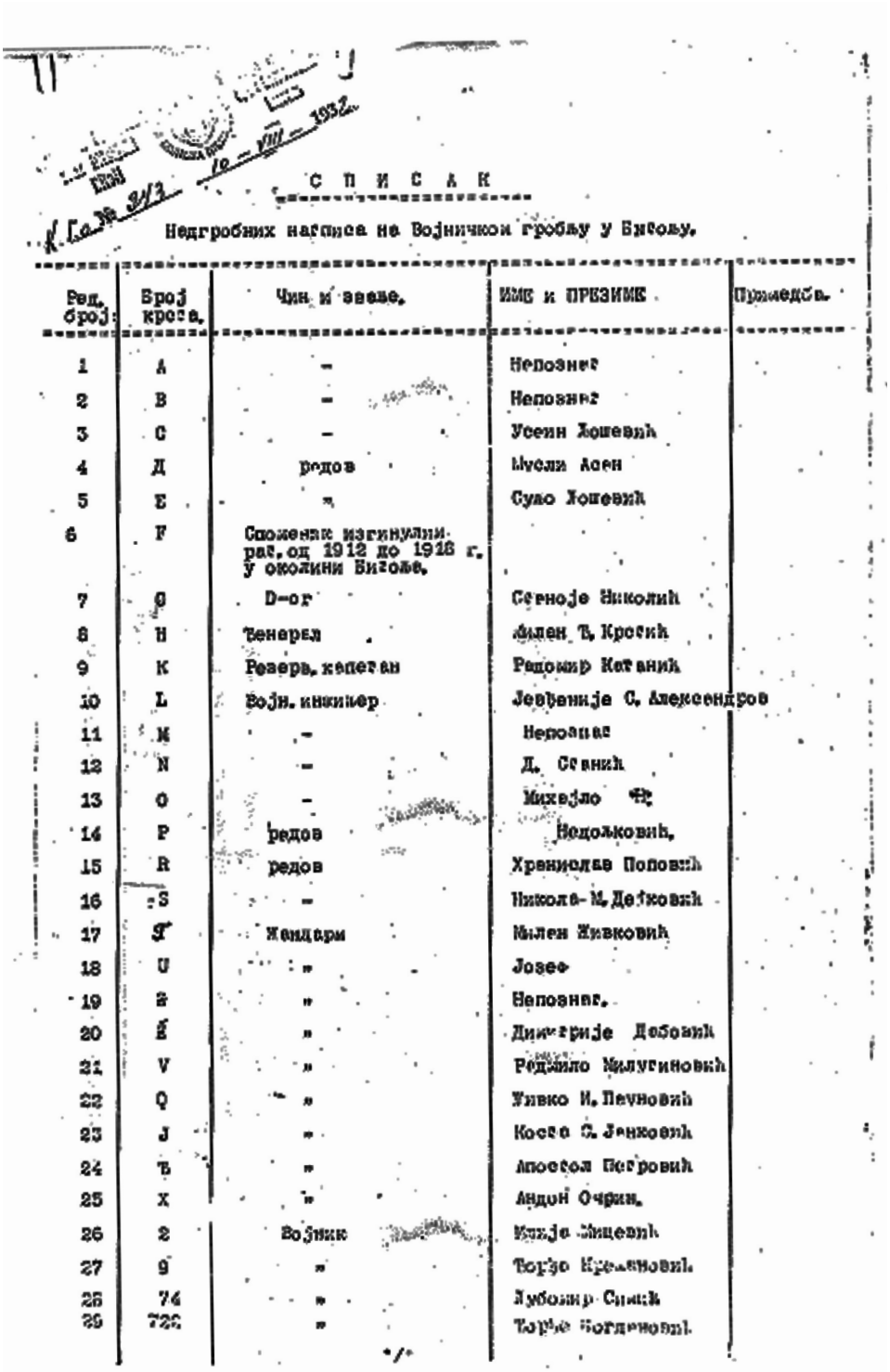

С П И С А К

Надгробних натписа на Војничком гробљу у Битољу.

Ред. број:	Број крста.	Чин и звање.	ИМЕ и ПРЕЗИМЕ	Примедба.
1	A	–	Непознат	
2	B	–	Непознат	
3	C	–	Усеин Хошевић	
4	Д	редов	Мусли Асен	
5	E	"	Сулo Хошевић	
6	F	Споменик изгинулим рат. од 1912 до 1918 г. у околини Битоље.		
7	G	D-or	Стеноје Николић	
8	H	Ђенерал	Милан Ђ. Крстић	
9	K	Резерв. капетан	Радомир Катанић	
10	L	Војн. инжињер	Јевђеније С. Александров	
11	M	–	Непознат	
12	N	–	Д. Станић	
13	O	–	Михајло Ђ.	
14	P	редов	Недољковић.	
15	R	редов	Хранислав Поповић	
16	S	–	Никола М. Дејковић	
17	T	Жандарм	Милан Живковић	
18	U	"	Јозеф	
19	Z	"	Непознат.	
20	Ź	"	Димитрије Дабовић	
21	V	"	Радмило Милутиновић	
22	Q	"	Живко И. Пауновић	
23	J	"	Коста С. Јанковић	
24	Ђ	"	Апостол Петровић	
25	X	"	Андон Очрин.	
26	2	Војник	Илија Мицевић	
27	9	"	Ђорђе Кремановић	
28	74	"	Љубомир Симић	
29	722	"	Ђорђе Богдановић	

/

30	731	Војник	Павле Милић,
31	748	-	Данило Редојковић
32	751	-	Alfred Charles Boiret
33	772	-	Младен Крстић
34	775	-	Влајко Пауновић
35	776	-	Василије Михајловић
36	777	-	Јован Стефановић
37	778	-	Редојица М. Ђулевић
38	779	-	Светолик Живковић
39	783	-	Љубомир Савић
40	786	-	Светозар Р. Стефановић
41	790	-	Петар Милојковић
42	812	-	Антоније Игнатовић
43	813	-	Светозар Ђорђевић
44	853	-	Живота Стефановић
45	883	-	Светозар М. Марјановић
46	884	-	Никола Ристић
47	-	-	Трајко Јанковић
48	891	-	Гаврил Стевановић
49	880	-	Тодор Ђорђевић
506	879	-	Михајло Стевановић
51	937	-	Миливоје Стенковић
52	931	-	Радомир Спасевић
53	920	-	Станојко Ђорђевић
54	921	-	Трајко Р. Стојковић
55	933	-	Марко Цветковић
56	914	-	Младен Јанковић
57	907	-	Цветан Пешић
58	917	-	Љубомир Димитријевић
59	936	-	Милутин Цветковић
60	938	-	Живојин Ђурић
61	943	-	Михајло Цекић
62	944	-	Редојца Ковачевић
63	945	-	Драгутин Аранђеловић
64	958	-	Милан Милевић
65	959	-	Ђорђе Р. Савовић

/

		"/"	
66	962	Војник	Тихомир Ристић
67	963	-	Винко Анђелковић
68	964	-	Михаило Михаиловић
69	968	-	Светозар Стојиљковић
70	183	-	Цветко Јевремовић
71	190	-	Митре Стевановић
72	258	-	Илије Недељковић
73	250	-	Милан Мегић
74	201	-	Владислав Вујић
75	245	-	Сиљан Настовић
76	246	-	Милан Јенковић
77	291	-	Радосав Б.Деветаковић
78	281	-	Вуле Тимаговић
79	269	-	Светозар Јефтић
80	298	-	Маринко Јанковић
81	3007	-	Велисав Злагић
82	304	-	Чедомир Јовановић
83	308	-	Чедомир Ђорђевић
84	313	-	Милутин Станковић
85	319	-	Трифун Р. Радовановић
86	364	-	Вељко Здравковић
87	376	-	Петар Срејић
88	377	-	Живан Тиранике
89	377	-	Ђорђе "
90	440	-	Драгољуб Милошевић
91	431	-	Љубисав Вучковић
92	457	-	Александар С.Трајковић
93	461	-	Живојин Марковић
94	492	-	Драгомир Појичић
95	548	-	Милутин Марковић
96	566	-	Радосав Влајић
97	650	-	Милутин Крсмић
98	652	-	Илије Шарковић
99	673	-	Светозар Михајловић
100	678	-	Милорад Поповковић
		"/"	

101	699	Војник	Драгомир Миленковић
102	706	–	Гаврило Гиновић
103	707	–	Бранислав Живановић
104	708	–	Лазар Радовић
105	1028	–	Милан Лемадић
106	1033	Каплар	Живко Ранчић
107	1056	–	Светозар Антонијевић
108	1059	Наредник	Димитрије Константиновић
109	1076	–	Душан Торђевић
110	1077	–	Димитрије С. Карапевић
111	1078	–	Јован Веселић
112	1082	–	Цветан Стојановић
113	1085	–	Милан Николић
114	1100	–	Радован Торђевић
115	1107	–	Стојан Денић
116	1114	–	Јован Торђевић
117	1115	–	Младен Станковић
118	1121	–	Константин Манчић
119	1129	–	Александар Ристић
120	1130	–	Петар Павловић
121	1137	–	Здравко Пешић
122	1138	–	Боривоје Тодоровић
123	1140	–	Радосав Живковић
124	1148	–	Александар Тричковић
125	1183	–	Борисав Здравковић
126	1221	–	Миленко Торђевић
127	1223	–	Методије Милевић
128	1225	–	Мулутин Младеновић
129	1231	–	Милан Јовановић
130	1232	–	Драгутин Милошевић
131	1240	–	Костандин Илић
132	1238	–	Симјан Петровић
133	1237	–	Миладин Игнатовић
134	1251	–	Милутин Димитријевић
135	1252	–	Светислав Милосављевић
136	1302	Арт. пуковник	Ајин Ајиновић

-/-

./.

137	1303	споменик	Непознат	
138	1304	–	Стеван Педић	
139	1298	–	Миле Скендер	
140	1281	Ђенер. штаб. пуковник К-р 1 кавалер. пука Руске армије.	Петар Викторович ПОПОВ.	
141	1360	–	Јоске Перко	
142	1314	–	Душан Андрејић	
143	1321	–	Василије Соколовић	
144	1331	Жанд. каплар	Иве. Модрић	
145	1438	–	Илија Ботор	
146	1445	–	Милан Пошковић	
147	1262	–	Петар Ђорђевић	
148	1274	–	Живко Обреновић	
149	1301	–	Милан Радковић	
150	1390	–	Љубомир Наумовић	
151	1410	–	Христифор Врбић	
152	1437	–	Илија Наумовић	
153	1441	–	Милутин М. Милосављевић	
154	1452	–	Сергеји Ристић	
155	1450	–	Стојадин Костић	
		ВУКОВСКО ПРАВОСЛАВНО ГРОБЉЕ		
156	–	Редов 7 чете, 3. заамурског пешад. пука 2. Руске дивизије	Трофим Калашников	Убијени грешком са аероплана 20 новембра 1916 године приликом ослобођења Битоља. Фотогр. слике Бр: V.
157	–	" "	Непознат	
158	–	" "	Непознат.	
		ГРОБЉЕ „СВ. НЕДЕЉА"		
159	1	Војник	Сотир Прокопа Стевић	Фотогр. слике Бр: VIII.
160	2	"	Непознат.	

[illegible] Битољ [illegible]

[illegible]

расути су у многим земљама Балкана, Европе и Африке и крајње је време да Република Србија предузме мере за сређивање свих споменика и спомен-обележја у име свог угледа и у име поколења која морају знати истину о жртвовању њихових предака у име слободе земље и њене будућности. То мора бити историјски и цивилизацијски дуг, који се мора поштовати. Није само довољно да постоје костурнице на местима херојства већ и спискови оних чија имена и презимена морају бити памћена као посебна светиња. Списак који смо приложили није потпун, али је са већином оних чије кости почивају у костурници на Војничком гробљу у Битољу.

ИЗВОРИ

1. Списак сахрањених ратника на Војничком гробљу у Битољу, Историјски архив Битољ, Први светски рат, кутија 1.

2. Казивање првог саветника за политичка питања Амбасаде Социјалистичке Републике Југославије проф. др Живана Стојковића.

ЛИТАРАТУРА

1. Кецојевић, Драгиша, „Валандовски покољ, 20. марта 1915.“, Скопље 2005.

2. Јанаћковић, Зоран, „Балкански троугао, српско-македонско-албански односи деведесетих година“, књига 1, Београд 2014. године

Summary

Nina Kostć

SERBIAN MILITARY CEMETERY IN BITOLA

Even after a century after the WWI, unfortunately, bones of Serbian soldiers dispersed on the battlefields even today in foreign countries, layed often unmarked or in locations that are in poor condition. One of such areas is the Republic of Macedonia, which became the kosturnica of Serbian soldiers without names and surnames, after celebrated struggle, from Kajmakčalan until the final liberation of the country. That is why we decided to give a small contribution to the celebration of this great jubilee, stating the names and surnames of soldiers and officers who were buried at the Serbian military cemetery in Bitola, and marked only by crosses with numbers after its decoration in 1997 and 1998.

Мирослав Јовановић
дипломирани теолог
Лесковац

УДК 094.2(0.068):027.64(497.11 Лесковац)
821.163.41.09-97

СРПСКО ХРИШЋАНСКО ДОМАЋЕ ВАСПИТАЊЕ – ПРВА ШТАМПАНА КЊИГА У ЛЕСКОВЦУ

АПАСТРАКТ: Примајући хришћанство ми смо као народ уједно примили једну од најзначајнијих цивилизацијских тековина – а то је писмо, чиме су се стекли услови за настанак наше књижевности. Српска средњовековна књижевност оставила је неизбрисив траг у културној историји српског народа. У почетку, она је била искључиво верског карактера. Ни вишевековно турско ропство, иако је уназадило, није успело да уништи тај драгуљ српске културне баштине. Данас нас свет по томе препознаје, што потврђује чињеница да се Мирослављево јеванђеље налази на Унесковој листи памћења народа захваљујући залагању генералног секретара Унеска Коићира Мацуре из Јапана.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: хришћанство, историја српског народа, штампана књига, Лесковац, домаће васпитање

Од десет споменика културе који су под заштитом Унеска у Србији, осам чине средњовековне цркве и манастири. Управо су ти манастири очували нашу књижевност јер су се у њима налазиле школе, а имали су и преписиваче књига чија је вештина имала карактер примењене уметности. Прва књига која је штампана на нашем језику 1494. године на Острогу била је богослужбена књига октоих (осмогласник)[1]. Први српски уџбеник штампан у Венецији 1597. године био је црквени буквар Саве Дечанца. Писменост је за време турске окупације била ретка, мада један податак који се односи на Лесковац пријатно изненађује. Наиме, на осмогласник штампан у Цариграду 1843. године у Лесковцу је било осам претплатника; на календар бугарски, штампан 1856. године у Београду,

[1] Грч. Ὀκτώηχος је богослужбена књига која садржи одређене песме у 8 различитих гласова. Свака седмица има свој глас, када се изређа свих 8, поново се креће од првог. Књига се користи на свакодневним богослужењима скоро током целе године, сем у периоду од почетка васкршњег поста до педесетнице (силазак Светог Духа на апостоле).

седам; на *Историју Александра Македонског*, штампану у Београду 1844. године, осам; на *Житије архиепископа Григорија Омиритског*, такође штампано у Београду 1856. године, седам; а на *Пресад мудрости* било је 1858. године чак двеста претплатника.[2] Након ослобођења од Турака, Србија је ушла у један нови свет у коме се много тога променило у односу на средњи век, али је свест о књижевности као нечем светом а не световном била уткана у душу нашег човека. Сходно томе, сасвим је било природно да први часопис који је излазио на југу Србије (1887-1889 г.) буде *Црквени гласник*, чији је власник и главни уредник био прота Димитрије Алексић, а прва штампана књига у Лесковцу 1888. године носи наслов *Српско хришћанско домаће васпитање.*

После турског ропства културне прилике почеле су нагло да се побољшавају; 1886. године у Лесковцу је основана *Црквено-певачка дружина Бранко*, 1887. године почео је да излази поменути часопис *Црквени гласник*, 1888. године одштампана је прва књига, а 1879. године Лесковац је добио гимназију. Како је број писмених људи растао, тако је и расла потреба за књигом. Прву штампарију на југу Србије основао је у Нишу књижар Коста Чендеш, а 1. маја 1887. године основана је штампарија и у Лесковцу. Оснивач ове штампарије био је Димитрије Адамовић, са почетним капиталом од 2.400 ондашњих динара. Штампарија је радила свега четири године – до 1891.[3] Управо у тој штампарији одштампана је и прва књига икада штампана у Лесковцу *Српско хришћанско домаће васпитање*. Ова врло значајна и ретка књига чува се у библиотеци лесковачког Народног музеја под регистарским бројем 689. О аутору књиге, Алекси Кристићу, имамо врло мало података, али зато имамо сачувану библиографију његових радова. Из једног документа, објављеног августа 1921. године у виду општег апела Алексе Кристића за финансијску помоћ ради штампања умотворина и књиге *Ко каже да је Хрват? Зашто и по чему је Хрват, те није Србин?! И, шта значи реч католик шта се замишља кад се каже Католик?* - сазнајемо да је становао у Београду на адреси Будимска 21. На основу неких написа које је оставио о себи у самим својим делима, можемо створити слику о карактеру личности Алексе Кристића. Он је романтични националиста и хришћанин – идеалиста. Као закључак књиге *Српско хришћанско домаће васпитање*, написао је следећу реченицу: „Читаоче! Извини за сваку погрешку, јер је писац без икакве школске спреме. Све наведено потиче од природног осећаја и зрелости ума човечијег.“ Оваквим ставом Кристић подражава манир средњовековних аутора који не остављају

[2] Радош Требјешанин, „Црквени живот Срба у Лесковцу до краја 19. века“, *Лесковачки зборник*, XXXI, Лесковац, 1991, стр. 149

[3] Драгољуб Ж. Мирчетић, „Штампа у новоослобођеним крајевима Србије у XIX веку“, *Лесковачки зборник* XVIII, Лесковац 1978, стр. 276.

биографске податке о себи јер то није важно, већ је битно да оно што је написано буде сведочанство Божјег деловања у свету. Примера ради, творац најмонументаллнијег дела наше књижевне баштине – Мирослављевог јеванђеља потписао се као грешни Григорије, ни о биографу Светог Саве Теодосију Хиландарцу не знамо готово ништа, док у данашње време имамо парадокс да на брошури од неколико страна имамо биографију аутора која је исто толико дугачка као и само дело.

Први његов рад, објављен 1895. године, носи наслов: *Опште Српско домаће, старатељско, просвјетно и добротворно друштво Трудбеник*, што је, у ствари, правилник за функционисање друштва Трудбеник. Прва његова објављена књига је *Српско хришћанско домаће васпитање*, која је и предмет нашег рада. Затим следе: *Грех од петла, приповетка из турског мухамеданског живота*, Београд, 1902; *Обзнана молба и позив за суделовање у одбрани човечности од нечовечности*, Београд 1920; *Ко каже да је Хрват? Зашто и по чему је Хрват, те није Србин?! И, шта значи реч католик шта се замишља кад се каже Католик?* Београд 1921; *Пресуда и осуда Југославије и Југословена за учињене неправде Србији и Србима и виша питања о много чему*, Београд 1922; *Предизборна беседа српског домаћина*, Београд 1923; *Грех од петла, Селим Чауш и Ђулхаде*, Београд 1923.

Књига *Српско хришћанско домаће васпитање* џепног је формата, димензија 17,5 х 12 цм, и има 88 страница. Корице су у тврдом повезу, мада су у оригиналу биле у меком повезу, па је оригинална корица налепљена на тврди повез. Приметно је да су листови у књизи оригинални, дакле није репринт и барем једанпут је до сада репарирана. На неколико места у књизи ударен је печат Народног музеја, а двоје читалаца оставило је за собом траг на књизи. На самом почетку, изнад наслова првог поглавља, обичном оловком на латиничном писму написано је: „Прочитала Радмила Аћимовић“ и поред тога написан је и подвучен број 29, вероватно година у којој је Радмила књигу прочитала. Траг је оставио и Драгољуб Трајковић, историчар и истраживач прошлости лесковачког краја. Он се потписао на 69. страници, а на неколико места оставио је кратке коментаре у виду граматичких примедби. Књига је подељена у два дела, у првом делу се говори о разлозима српско-хришћанског васпитања, а у другом о дужностима владара, световних и духовних власти. Садржи 10 поглавља. У првом делу је њих четири: 1. Разлог о хришћанско-српском домаћем васпитању, 2. Српско хришћанско домаће васпитање (дужност родитеља наспрам своје деце), 3. Верозаконски духовни разлог и објашњење о значају верозаконског обреда, 4. Објашњење разлогом – о слави Српској и неслави других народа. У другом делу су поглавља: 1. О земаљским властима, 2. О телесним (војничким) властима, 3. О грађанској власти и дужности, 4. Домаћи распоред, 5. О

унутрашњем кућевном распореду, 6. Препорука. Свако од ових поглавља ћемо појединачно кратко анализирати.

У првом поглављу, које носи наслов: **Разлог о хришћанско-српском домаћем васпитању** говори се о домаћем (породичном) васпитању на коме се човек темељи и које га прати кроз читав живот, на основу кога процењује шта је добро а шта зло, и то преноси даље на своје потомство. Аутор домаће васпитање упоређује са предањем које се као завет преноси с колена на колено. Зависно од тога какво је човеково кућно васпитање, добро или лоше; служиће на понос или понижење: човечанства, хришћанства, народа и народног имена. Домаће васпитање исписује странице историје једног народа и одређује његове вредности. О томе писац каже: „Не узимају се за народне приче оне које учитељ исприча у школи, него је народње оно, што мајка пева и прича детету уз ватру у колеби, у пољу или у шуми. То се рачуна у народње, и по томе се цени народ.“[4] Из овог цитата се може закључити да је аутор био противник просветитељског духа који је из Европе пристизао у Србију, и који је у себи садржао протестантски рационализам[5] а понекад чак и отворени антитеизам, а што је било у супротности са светотајинском духовношћу православља. Од контекста оваквог васпитања и образовања зависи да ли ће народ бити милосрдан или горд, побожан или безбожан. Љубав према народним обичајима је нешто најмилије и најскупоценије што је у човека усађено, зато што домаће васпитање враћа човека који је погрешио на прави пут. И зато аутор подсећа световне и духовне власти да су дужне да брину о домаћем васпитању. На крају овог поглавља износи девет начела од којих је прво уливање побожног хришћанског духа, затим следе начела која се односе на: правду, морал, међуљудске односе. Ова начела се усађују у човека, између осталог, и кроз књигу *Српско хришћанско домаће васпитање*, за коју Кристић сматра да треба да помогне родитељима у васпитавању деце**.**

У поглављу **Српско хришћанско домаће васпитање (дужност родитеља наспрам своје деце)** каже се да су деца родитељима главна брига у животу, јер сваком родитељу док гледа своје дете како одраста буди се радост у срцу. Правилно васпитање је веома важно и ту треба одредити приоритете. Најпре духовно и умно а затим телесно и материјално развијање. Важно место у васпитању заузима и учење матерњег језика који треба да буде чист, јер језик одражава Српски дух, мисли и осећања. Васпитање деце у српско-хришћанском духу подразумева одсуство псовке и другог неморала у кући, јер ружне речи побуђују на неморална дела. Деци треба

[4] А Кристић, *Српско хришћанско домаће васпитање*, Лесковац 1888, стр. 4-5.

[5] Зачетник овог правца у Србији је Доситеј Обрадовић, о чему је врло опширно писао Високопреосвећени митрополит др Амфилохије Радовић у свом делу *Свети Сава и Светосавски завет*, Цетиње 2009.

уливати правдољубив и побожан хришћански дух где као значајну врлину истиче стид који одвраћа човека од чињења неморалних дела. „Стид човека држи на висини, не да му да падне ниско, не да му да се понизи, не да му да изговори неморалне и увредљиве речи али му не да ни да трпи увреде.“ [6] Међуљудски односи су такође веома битни. У том смислу, аутор парафразира Христове речи: Све, дакле, што хоћете да чине вама људи, тако чините и ви њима,[7] и наводи још низ практичних примера. Објашњава шта су то правда и њен главни непријатељ неправда. Младим нараштајима треба стално говорити о правди као не би доносили погрешан суд о себи и о другима. Правда је непроменљива, она је темељ света и основ сваког начела. Саставни делови правде су: побожност, смиреност, мудрост и племенитост, само је побожан човек правдољубив. Родитељи деци треба о сваком хришћанском празнику да говоре о значају тог празника, такође треба да им говоре о славним подвизима светитеља и српских јунака. Слично као и у претходном поглављу, прави разлику између народног предања које се стиче и негује у породици, а оно што се научи у школи није народно већ наука. Ако родитељи желе добро својој деци, треба не само да говоре већ и да живе у хришћанско-српском духу. Објашњава шта све хришћански дом треба да има и на који начин родитељи децу треба да уче побожности. Објашњава шта значи осењивање крсним знаком, шта је икона, а шта хришћанска црква и православље. Говори да православна хришћанска црква чува науку светих апостола, објашњава правилно схватање икона да се не клањамо дрвету већ изображеном лику светог, односно самом Богу. „Молитва пред иконом са упаљеном свећом и кандилом је значајна јер ће нам Господ за учињена добра дати награду, а за учињена зла треба да тражимо милост од Господа. Родитељи су дужни да дају пример деци у молитви, прва обавеза након устајања и умивања је молитва пред иконом, то је такође и последња обавеза на крају дана. Поздрави међу укућанима и ван куће су следећи: ујутру – добро јутро, а отпоздрав је – да Бог да добро јутро; Преко дана: помаже Бог и Бог ти помогао; и увече: добро вече и Бог вам добро дао. На растанку се каже – с Богом. Ови поздрави уливају љубав и узајамно поштовање једних према другима. Родитељи деци треба да дају пример и одласком у цркву, бар једном недељно јер ће деца тамо чути вечне хришћанске поуке. Учењем на вршење хришћанских обичаја, обреда и молитава, улива се: правдољубивост, милосрдност, скромност и узајамно поштовање према свакоме; тиме човек постаје способан за живот у друштву, спреман је за поверење, поуздан је у датој речи, и добија свако поштовање. Са таквом науком постаје човек поверљив, поуздан и способан добра чинити а од зла бранити се и чувати.“[8]

[6] А Кристић, *Наведено дело*, стр. 12

[7] *Јеванђеље по Матеју*, 7 глава, 12 стих.

[8] А. Кристић, *Наведено дело*, стр. 28.

Верозакони духовни разлог (објашњење о значају верозаконих обреда). У овом поглављу аутор говори о цркви као грађевини где се скупљамо да се за себе и своје ближње помолимо, док се свештеник моли за цео свет. Говори о крштењу, исповести, као и о нафори и причешћу, следујући тадашња схватања која су се могла наћи у катихизисима оног доба. Говорећи о посту, набраја постове у току године и истиче васкршњи као најбитнији. Пред велике празнике се пости, исповеда и причешћује и на тај начин се код верника утврђује вера. У вези настанка васкршњег поста, помиње Јевреје као велике противнике хришћана, говори о њима на такав начин да би онај ко слабо познаје хришћанску историју и начин размишљања козервативног богословља деветнаестог века извео закључак да је аутор овог дела антисемита. Од празника помиње Божић и говори о божићњем поздраву, од осталих празника само констатује да постоје и други Христови празници, као и богородични и светитељски. Један празник издваја, а то је Васкрс, коме је посветио већу пажњу. Христово васкрсење је значајно за сваког човека, јер ће нас Христос све васкрснути, дакле – човек је бесмртан. Говори о Христовом невином страдању и како је својом добротом надвладао зло и свет. Правда није у земаљској сили и богатству, Христос нам указује шта је правда како бисмо одвојили светлост од мрака, а дужност је хришћана да на ово једни друге опомињу како не би пали у заблуду.

Објашњење разлогом (о слави Српској и неслави других народа). У овом поглављу истиче славу као српску посебност и објашњава њено порекло. Говорећи о гостопримљивом расположењу домаћина, парафразира Христа: гладнога нахрани, жеднога напоји.[9] Домаћин и гости међусобно наздрављају благословима, чиме се утврђује љубав и братство у српском народу. Симболи крсне славе су: воштана свећа, колач, жито, вино, кандило и икона. Обавезан је и долазак свештеника у дом да би га благословио призивом Светог Духа. Они који не славе славу изврнути су проклетству. Они су: „презрени, црни робови, отуђени од сваког добра, робују својим страстима и немају никакву узвишену мисао.“[10] Слава има немерљив значај, она Србина буди, подиже га у висину, она храбри сиромаха и даје му осећај да није презрен. И овде не пропушта да нагласи педагошки аспект да су родитељи дужни да васпитавају децу у духу какав је изражен у овој књизи, а и људи треба међусобно да се обавештавају о том духу како би по њему живели да би их Бог благословио. Ово поглавље завршава стиховима: „то је жеља то је дар, Бог је над све господар.“[11]

[9] *Јеванђеље по Матеју*, 25. глава 35. стих.

[10] А Кристић, *Наведено дело*, стр. 46.

[11] И*сто*, стр. 49

Други део дужности (о земаљским властима). С обзиром на то да је за аутора породица темељ друштва, он и у овом поглављу полази од тезе да управљање државом извире из патријархалне породице, где је отац глава куће као што је глава државе владар а Христос глава цркве. Аутор је апсолутни монархиста, на челу државе је владар који има сву власт а како би могао да управља државом што ефикасније – ту власт преноси на њему потчињене мање владаре, који су стручни у својим областима деловања. Власт дели на три области: духовна или душевна, војничка или телесна и грађанска или материјална. Аутор у земаљске власти убраја и духовне, што је у потпуној супротности са секуларним уређењем државе. Духовну власт у држави упоређује са односом душе и тела.[12] Духовну власт чини црквена јерархија, учитељи и књижевници. Ова власт има најтежи и најодговорнији задатак да не само у храму или учионици, већ и у свом дому и на сваком месту и у свако време речима и делима сведочи начела која су у овој књизи изложена. Задатак ове власти је да народу улива дух хришћанства, дух љубави, хришћанске верозаконе обреде и обичаје; љубав ка народности и отаџбини.[13] Он представнике власти упоређује са борцима који бране народ од непријатељских насртаја, јер од духовне снаге зависи и политичко-војна снага народа који тако наоружан може да се брани од штетних страних утицаја. Зато је важно да се сваки Србин српским духом задоји, а то подразумева: љубав према науци Христовој, свом имену, говору и обичајима, да се сећа примера српских и хришћанских јунака из прошлости. А све ово зависи од духовне власти која је носилац народних мисли и идеја, и зато свештеник, књижевник и учитељ заслужују велико поштовање. Међутим, ако духовна власт не чини оно што треба да чини, то се одражава на штету народа. Срамота коју учини духовна власт оптерећује плећа целог народа а, с друге стране, ако не поштујемо духовне власти – ми не поштујемо сами себе. Духовна власт треба да потиче од народа и није наследна већ се радом и примером заслужује.

О телесним (војничким властима). Поред духовне, за државу је важна и телесна власт, а то је војска на чијем је челу владар као врховни командант, коме су потчињене војне старешине. Дужност ове власти је да телесну силу (војску) спрема умно и физички за одбрану од непријатеља. У бити ове власти су исти циљеви као и код духовне власти, јер за оне

[12] Ова теза односа душе и тела, тј. симфонија цркве и државе, настала је у Византији, што је представљено и на застави, орао са једним телом и две главе. Цар Константин био је први цар који је узео цркву под своју заштиту док су касније, почевши од Теодосија (379-395) и Јустинијана (527-565), патријарси само формално били на челу цркве, док је главну реч у цркви водио цар. Оваква идеја прихваћена је и код Немањића.Тај феномен назван је цезаропапизам, док је на западу процес био обрнут, јер је папа постављао и смењивао европске владаре (папоцезаризам).

[13] А Кристић, *Наведено дело*, стр. 55.

идеје које је примио у родитељском дому и које су поткрепљене у школи и у цркви, војник мора да буде спреман и живот свој да положи. Задојен тим идејама, војник може све да издржи, и најтеже муке, јер ако тело клоне, дух неће малаксати. Оваква жртвена љубав утиче на цео народ, о чему аутор каже следеће: „Војничла дела држе народ на висини. Поносећи се успоменом војничких јунака, крепи се дух војника у духу народном, и та дела узимају народно име на себе и народ то носи као накит части своје.“[14] Војска је понос владара и читавог народа зато што својим херојским делима заслужује да носи српско – хришћанско име. Уважавајући и поштујући војничку част и понос, ми уједно поштујемо себе. Свака лична заслуга припада целом народу, а свака лична брука је брукање целокупног народа.

О грађанској власти и дужности. Грађанска власт дели се на судску, извршну (градоначелници), и друге мање чиновничке послове. Мало нелогично звучи ауторова теза да се грађанске дужности односе на сваког Србина ма где он живео, у Србији или ван ње, не објашњавајући како ће Србија спроводити своје законе на Србе који живе ван Србије. И од представника грађанских власти тражи да дају пример у живљењу у складу са српским хришћанским духом. У грађански сталеж, такође, сврстава раднике, занатлије и целу привреду, али не и пољопривреду. Аутор заступа неку врсту феудалног уређења друштва, што се огледа у следећој реченици: „Грађанин својим трудом са свачим снабдева духовну и телесну власт у опште, и све материјалне потребе надокнађују се од рада и зараде грађанског сталежа.“[15] Ово донекле ублажава теза да се из грађанског сталежа бирају по заслузи представници војних у духовних власти. Све три власти обједињене су под једном круном владара, али међусобно не треба да се преплићу, па наводи пример да је неприлично да се свештенство меша у рад војних власти. Свештенство је дужно да проповедањем правде и љубави улива сваком појединцу снагу за победу али и снагу да опрашта и да страда. Духовне власти не смеју на силу да одговарају силом јер би се тиме срушили циљеви те власти, чиме се даје лош пример народу. Таква жртвена љубав на крају увек односи победу. За разлику од духовних власти, које морају да покажу милосрђе према свакоме, без обзира какав му је друштвени статус, телесне (војне) власти са телесно неспособнима немају посла и грађанских које су материјалне па кад неко нема да плати порез нема ни грађанских права. Духовне власти морају да приме сваког не правећи разлику међу људима. За разлику од милосрђа код духовних власти, војничке власти сваког противника треба да убију, покоре и униште без икакве добродушности и милосрђа и тиме треба да се поносе духовне и грађанске власти а нарочито владалац. Овај одељак мало баца сенку на

[14] А Кристић, *Наведено дело*, стр. 63.

[15] *Исто*, стр. 68.

читаву књигу и чини се да аутор упада у контрадикторност у односу на оно што је изрекао када је говорио у посебном одељку о телесним, тј. војним властима. Он правду која долази од духа и силу која је својствена телу упоређује са душом и телом који не могу једно без другог. Да правда има силу, а сила да се служи правдом. Духовне власти запојиле су народ силом правде како би дух ободрио тело да се излаже опасностима и да се смрти не боји поражавајући непријатеља. Треба водити рачуна какви људи долазе на положај све три власти јер свака њихова заслуга или срамота приписује се целом српству. Све три власти треба да помажу једна другој, и власти и целокупан народ треба да функционишу по принципу сви за једног-један за све. При крају овог поглавља говори да све народне старешине треба сваке недеље и празником да присуствују богослужењу и тако дају пример народу. Свако ко се противи побожности бива презрен. Онај ко је безбожан не може бити народни представник јер је такав непријатељ правде. Да би се сачували од нечистих духова и заблуде, аутор предлаже читање: Псалама. Премудрости Соломонове и Часословац.[16] Нарочито хвали цара Давида кога је Бог одабрао да од пастира постане цар и вођа народа. Таквим духом треба да се хранимо и да следимо пример великих духовних вођа.

Домаћи распред. У овом одељку, говори се о уређењу српског домаћинског дома. Какав треба да буде распоред просторија у кући за становање и како треба да изгледа економски део домаћинства: штале, амбари... Овде је упадљиво да аутор брине о домаћим животињама о њиховом смештају и односу човека према њима. На један специфичан начин говори о естетици дома. „Украшени дом буди осећај у човека, даје му повода размишљати и о свачему судити и умети оценити добро од зла, вредно од невредног, корисно од некорисног.“ Брине о сваком детаљу да дом буде сграђен на узвишици где нема влаге, говори да у дворишту треба да се засади воће и подстиче на креативност: „Зато треба човек да је осетљив и досетљив, да створи сам из свог ума што човек није ни чуо ни видео... па се онда сви служимо тиме... неки ради умно неки телесно, неки материјално а сви узајамно један другога помажу.“[17] Али умна снага је најдрагоценија и зато ово поглавље завршава у духу народне пословице „ум царује снага кладе ваља“.

О унутрашњем кућевном распреду. У овом одељку говори се о хигијени дома, као и личној хигијени. Месту где стоји икона и кандило поклања посебну пажњу, то место се чисти и уређује сваки дан. И поред оскудице која је свакако владала у то време, он говори да уље за кандило мора да буде маслиново, без икаквих других примеса, а свећа мора бити од

[16] Псалми и Премудрости Соломонове су књиге Библије (Старог завета), док је Часословац богослужбена књига која је базирана на псалмима.

[17] А Кристић, *Наведено дело*, стр. 83

чистог воска. Бави се и таквим питањима као што је колико кревет треба да буде уздигнут од пода? Ко се придржава ових правила стиче углед и уважавање од свих, без обзира на народност или вероисповест. Тако се може утицати на странце и иноверне да приме манире српског, хришћанског домаћег васпитања.

Препорука. Аутор наводи коме све препоручује ову књигу и зашто. Најпре је препоручује омладини, односно девојкама и младићима који се спремају да ступе у брак, јер су по том питању савети из ове књиге драгоцени. Књига је такође корисна и за свештенике, учитеље и књижевнике јер им показује пут којим треба да воде народ и указује им на то колико су службе које обављају вредне. Књига је корисна још и за поглаваре и чиновнике јер их упознаје са одговорношћу њиховог положаја . Она је, на крају, корисна за сваког човека – хришћанина ма какав био његов друштвени статус, јер ова књига обухвата све сегменте људског духовног и материјалног живота. Ова књига објашњава какви треба да буду међуљудски односи без обзира на то ко је ко у погледу друштвеног статуса, она шири љубав и уноси ведрину у наш живот.

Закључак

Нажалост, у многим хришћанским породицама охладнео је верски дух. Сматра се чак да је васпитање у складу са хришћанским моралом застарело и да нема смисла у свету у коме је главна преокупација, с једне стране, стицање новца, а с друге, борба за голу егзистенцију, и у тој борби је све дозвољено. Зар је ретроградно учити децу да у Бога верују и да му се моле, да га поштују и да га воле? Зар се морамо стидети ако говоримо својој деци о Божјим заповестима, ако их учимо да родитеље поштују, да се брину о њима и помажу им у старости и према потреби; ако од њих тражимо да не дирају у туђу имовину, да не лажу, не краду, не оговарају и не дирају у добар глас и поштење свога ближњега. Да ли се родитељи брину да њихова породица буде хришћанска? Да њихово дете буде верски и самим тим и културно васпитано? Да ли се брину да деца са њихових усана чују речи молитве, прве речи о Богу, о вери, о Цркви? Или, нажалост, из устију родитеља чују и науче прву псовку. Порука ове књиге је управо у томе, нема одгађања за после, него од најраније младости треба дете васпитавати у светосавском духу. Ако родитељи не пруже васпитање својој деци, онда ће то учинити неко други, али без родитеља и често против родитеља и хришћанског уверења. А онда је тешко то поправљати. Наш век, више него било који други треба да пусти своју децу да прију Христу. Тиме овај наш век технике не би ништа изгубио, већ би, напротив, много добио. Техничка култура нашег времена, подједнако корисна и штетна, није

смањила зло у свету, а смањила је код људи моћ револтирања против зла. Презасићено је ово време духа техничкога, духа егоистичке револуције, духа малаксалости и млаке хуманости, полувера и полумера и потајног пактирања са злом. Један нови дух потребан је овом времену, дух револуције против зла, надахнут духом Божјим.

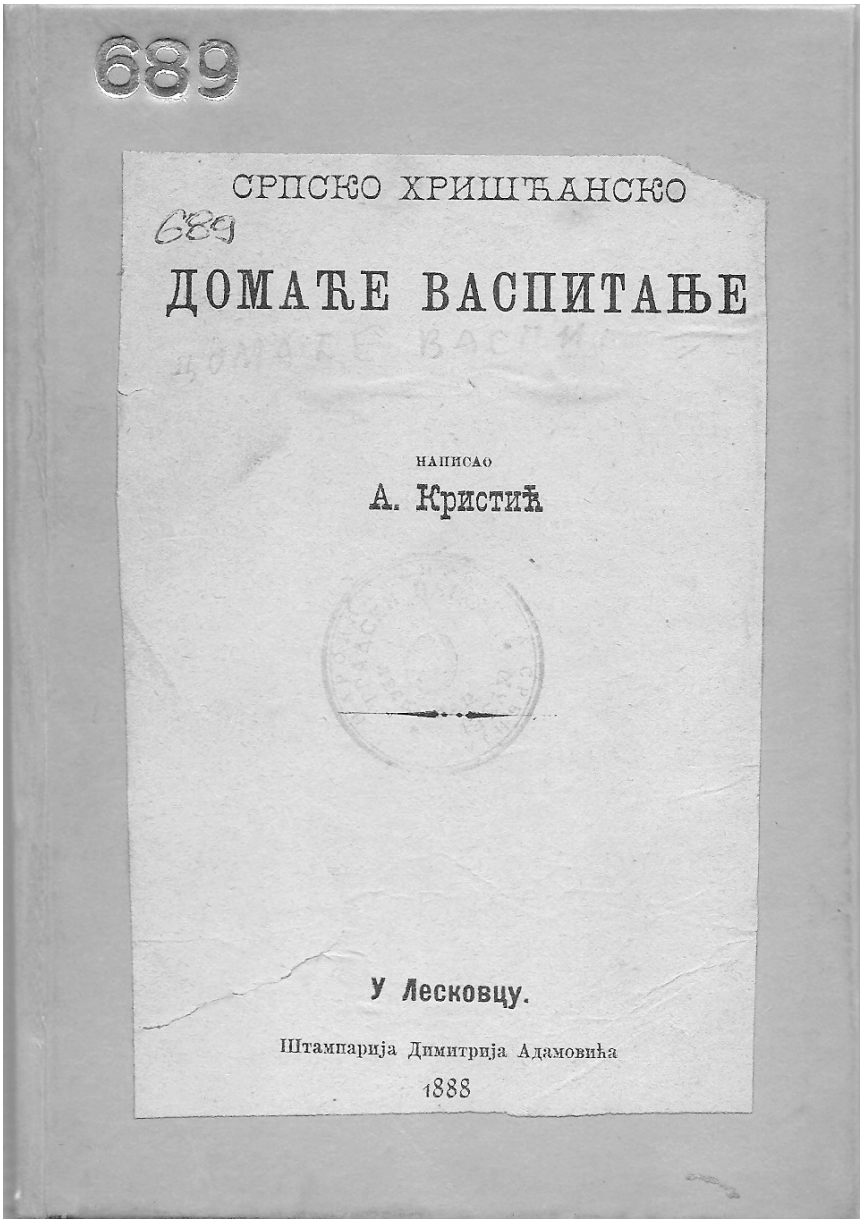

Summary

Miroslav Jovanović

***SERBIAN CHRISTIAN DOMESTIC RESEARCH* - THE FIRST PRINTED BOOK IN LESKOVAC**

The book Serbian Christian Domestic Upbringing was written - viewed from the perspective of today - in a conservative spirit. But , even as such, it is a good alternative to today's model to rip emission and quasi-culture that is being distributed through most media. In the title itself, we see that the author of this part associates education with the national consciousness and, even deeper, with the belonging to the Christian faith. Nowadays, education is increasingly evolving from the parents' hand and it seems that in the era of modern communication everything else has a greater impact on children than the family itself, better to not even mention the school, because it ebbed on a mere accumulation of facts, while education is almost neglected and left alone to the family. The message of this book is that one of the greatest and most worthy works in the eyes of God and people is the upbringing of children.

Зоран Ракић
Политиколог,
Лесковац

УДК 02(497.11 Лесковац)”1869/1941”

НАСТАНАК И РАЗВОЈ БИБЛИОТЕКА У ЛЕСКОВЦУ (1869-1941)

РЕЗИМЕ: У раду се даје преглед настајања свих читаоница и књижница у Лесковцу, од прикључења Србији по основу Берлинског уговора, до стварања „Лесковачке народне књижнице и читаонице“, 1935. године. Полувековним покушајима да се од постојећих књижних фондова у Лесковцу формира градска библиотека претходило је дуготрајно стварање услова за настанак библиотека и библиотекарства у Србији, а затим и новооослобођеним крајевима. Испуњење тих услова премештало се из геополитичке у сферу националне културне политике, да би на крају постало питање интелектуалних потреба локалних заједница.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: књижнице, библиотеке, настанак, развој, град Лесковац

У друштву које није развило систем образовања чак ни до нивоа елементарне писмености становништва, које не поседује грађанске традиције, а нема ни довољан број појединаца са културним потребама, издаваштво, штампарство и библиотекарство се не могу развијати. Књига са уобичајеним статусом скупе и ретке робе појављивала се, као што је познато, и у таквим друштвима, али као увозни производ намењен малобројној клијентели, или као продукт неке од ретких штампарија, најчешће под окриљем цркве или државе, и без амбиција ка тржишту.

Осим постојања критичног броја књига и потенцијалних читалаца, за развој библиотекарства је потребно и стицање многих других, пре свега друштвених, предуслова.

У 18. и 19. веку такви предуслови су почели да се стварају међу Србима који су живели ван граница Османског царства. Грађанске традиције, релативно висок ниво писмености становништва и постојање потреба за штампаним материјалима, као и доступност књиге (периодике) преко куповине или позајмљивања, биле су карактеристике оног српског друштва

које се формирало у оквиру Хабзбуршке царевине и под њеним утицајем. Међу Србима који су од времена Великог бечког рата (1683-1699) живели у Хабзбуршкој монархији, било је јасно изражено друштвено раслојавање, појавило се грађанство, развијана је грађанска култура и формиране друштвене елите. Услед тога, центар политичког и друштвеног развоја српског народа током 18. века изместио се на север, ка Аустрији.[1] Тада је српско друштво захватио први талас социјалне и културне модернизације, истиче Мирослав Јовановић у тексту свог истраживања о српским грађанским традицијама 18. века. То је, како он наводи, резултат систематског школовања српске омладине од средине двадесетих и почетка тридесетих година, о чему се бринула црква. То је, такође, узроковало и наглу појаву великог броја штампаних публикација на српском језику. Деведесетих година 18. века књижевна продукција се знатно развила. Израженије комуникацијске потребе друштва убрзале су и појаву првих серијских публикација које су најпре излазиле на три или на четири дана.[2]

Већ почетком 19. века потреба за књигом постала је далеко већа, чему је допринела већа финансијска снага просечног српског читаоца, паралелно са појефтињењем књига и свих врста штампе. Истраживање Карле Селихар о српским читаоницама у Војводини показало је да су војвођански Срби основали 60 читаоница у периоду од 1842. до 1918. године. У Сомбору, Суботици и Вршцу, независно од развоја читаоничког покрета, основане су три јавне библиотеке.[3]

У истом периоду, међу Србима који су живели у северозападним покрајинама Османске империје учврстио се рурални, традиционални модел друштва, који је показивао тек назнаке социјалне стратификације. Његов културни концепт базирао се на усменој традицији српског села и био је удаљен од било какве књижевне и научне продукције.

Предуслови за ширење писмености у Србији створени су после устанака 1804. и 1815. године, чиме су Срби из Османског царства преузели од Срба из Хабзбуршке монархије улогу политичког предводника, преместивши гравитациони центар развоја српског народа на југ. Ови процеси отворили

---

[1] Мирослав Јовановић, „‘Наслеђе више класе’, одраз друштва у српском књижевном, културном и научном наслеђу 18. века (Прилог проучавању српских грађанских традиција 18. века)“, *Годишњак за друштвену историју* 1-3 (2002): 8.

[2] Најпре су се појавиле *Сербскија новини повседневнија* Маркидеса Пуља (Беч: 1791-1792), затим *Славено-сербскија ведомости* Стефана Новаковића (Беч: 1791-1792).

[3] Карла Селихар, *Српске читаонице у Војводини до 1918. године*, докторска дисертација (Београд: Филолошки факултет, 2015);

http://harvester.rcub.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/4243/Disertacija4067.pdf?sequence=1&isAllowed=y, приступљено 29.09.2017.

су простор за велику просветитељску мисију грађанског културног концепта чији су носиоци били многи интелектуалци са подручја данашње Војводине. Неки од њих су се трајно настањивали у Србији.

За Лесковац и остале делове „Нових крајева“, како су тада називане области прикључене Србији после другог српско-турског рата 1878. године, посебно су значајне одлуке Берлинског конгреса, којима је Србији призната независност и територијална проширења. Као и све новостворене државе на Балканском полуострву, Србија је показала велику посвећеност свом културном идентитету. Један од начина да се оснажи ниво знања и националне свести, на чему се тада нарочито инсистирало, свакако је било оснивање јавних библиотека и читаоница. И поред огромног модернизацијског напретка у односу на девастирајуће Османско царство, тражња за књигом и њена приступачност била је, у самосталној српској држави још увек далеко мања него у Аустрији или Угарској, односно у крајевима које су насељавали Срби са већ развијеним читалачким навикама. Србија је била земља у којој скоро целокупно становништво живи у селима, преко 93 посто у 1834. години, а свега три процента мање у 1874. Истовремено, у „‘варошицама“, па и у највећем броју „вароши“, преовлађивала су сеоска обележја.[4]

Као, уосталом, на целом Балкану, Србија до краја овог периода није имала велике градове који су суштински важни за све видове модернизације (политичка, привредна и друштвена) и за свеопшти цивилизацијски напредак јер се у њима, како истиче Трајан Стојановић, „стичу таленти свих врста“.[5] Од 23 градска насеља у 1887. години, свега три су имала више од 10.000 становника (Београд 34.864, Ниш 16.178 и Лесковац 10.870).

Овако неповољну развојну основу Србија је покушала да превазиђе планским, систематским школовањем талентоване деце у иностранству, што је касније дало видљиве резултате у смислу стварања танког слоја интелигенције и развијања система образовања. Број основних школа у Србији тако је повећан са 274 у 1855. на 936 у 1900. години, са преко 100.000 ђака у њима.

---

[4] Бојана Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије средином XIX века* (Београд: Историјски институт: Службени гласник, 2002), 85–165.

[5] До средине 19. века, на Балкану, осим Истанбула, није било града са више од 100.000 становиника. Букурешт је достигао тај ниво 1850. године, Атина 1880, а Солун тек у првим годинама 20. века. До 1929. године било је седам градова са по сто хиљада становника (Истанбул, Букурешт, Софија, Београд, Солун, Атина и Пиреј). С друге стране, због нагле метрополизације нових националних држава, градови са по 20.000 становника су споро расли. Трајан Стојановић, *Балкански светови: прва и последња Европа,* превод Ивана Ђорђевић (Београд: Equilibrium, 1997), 251-252.

Друштвене прилике у Лесковцу за време Османског царства

Иако релативно велико место на периферији Османског царства, Лесковац је ослобођење у децембру 1877. и прикључење Србији 1878. године[6] дочекао без озбиљнијих цивилизацијских ресурса. Због последица великог турско-аустријског рата од 1737. до 1738. године и друге велике сеобе под патријархом Арсенијем IV Шакабентом, затим због честих упада српске војске за време Првог српског устанка и током грделичко-власотиначког устанка 1807. године, требало је да прођу три деценије да се опорави у демографском и културном погледу. Имовинско стање хришћана ван варошких оквира било је далеко испод статуса муслимана, нарочито због слабе имовинско-правне безбедности.

Упркос економском напретку појединих категорија становништва и честим путовањима све бројнијих трговаца, стање цивилизације у турском Лесковцу било је пред ослобођење на веома ниском нивоу. Ни Турци ни Срби нису имали библиотеку нити читаоницу, мада је тржиште књига, и поред вишедеценијских забрана, почело да се ствара, углавном на пијацама разне робе. Није постојала ни штампарија у Лесковцу. Децембра 1877. године, пред масовну сеобу Турака, њихове школе су престале да постоје. Срби су тада у целој нахији имали 18 основних школа од којих је једна била женска и налазила се у Лесковцу. Све лесковачке школе биле су у црквеним зградама и издржавао их је Синод, црквено-школска општина.

И егзактни подаци, оличени у пописима становништва, дају сажету слику стања остављеног након одласка Турака. Мита Ракић је, на основу пописа који је извршен 1879. године, навео да од 9.718 становника Лесковац има „848 мушкиња и 79 женскиња које пише и чита“. Такође, „у срезу лесковачком, са 22.042 становника у 78 села, има 90 мушких који читају и пишу“. Већина села била је без иједног писменог, једанаест са по једним, а свега два села, Печењевце и Турековац, имала су више од десет писмених становника. У власотиначком срезу, од 27.763 становника, било је писмених 555 мушкараца и 22 жене. Стање је било далеко најлошије у Јабланичком срезу са 9.909 становника. Тамо је живело свега 7 писмених.[7]

На читавом простору нахије није било факултетски образованих људи, као ни било које врсте просветно-културних институција. Занемарљиво мали број Лесковчана добијао је лист *Призрен*, а касније, по његовом гашењу, *Косово*, лист косовског вилајета. Обе публикације објављивале

[6] На основу одлука Берлинског конгреса, одржаваног од 13. јуна до 13. јула 1878. године, велике силе су признале суверенитет Србији, Црној Гори и Румунији, као и извесна проширења. Србија је добила четири округа: Нишки, Пиротски, Топлички и Врањски.

[7] Мита Ракић, *Из нове Србије (Отаџбина, књ. 6. 1880-1881)* (Лесковац: Народни музеј,1987), 73.

су истоветне текстове на турском и српском језику. Према белешкама лесковачког учитеља Јосифа Хаџи Костића, Лесковчани су из листа *Косово* сазнали о руско-турском рату 1877. и о српско-турском рату 1877/1878. године[8] О присуству српских листова у Лесковцу нема података.

Само двојица учитеља имали су квалитетније образовање од оног из уобичајених старих црквених школа. Многи свештеници били су и без основне школе, полуписмени или сасвим неписмени.[9]

Везе са Кнежевином Србијом биле су све чешће од почетка 19. века до ослобођења. Захваљујући трговачким везама, добављају се поједина дела српске световне и црквене књижевности, књиге са национално-патриотским садржином, периодика и школски уџбеници, нарочито од 1861. године. Подршка из Србије допринела је да се манастирски метод наставе у лесковачким школама осавремени учењем земљописа и рачуна, народног српског језика и правописа, јер су лесковачки трговци и занатлије све више тражили прагматичније образовање. Учитељ Симеон Андонов Софијанац, који је 1868. године отишао из Лесковца, описменио је велики број деце. Његов наследник, учитељ Јосиф Хаџи Костић, који се школовао у Београду и Сомбору, наставио је да практикује савремене методе у настави, као и Ленка Крстић, жена учитеља Настаса Крстића, која је постала прва учитељица у првој лесковачкој школи за женску децу. Јосиф Костић је први у Лесковцу предавао немачки језик, а касније и турски. Избацио је из употребе све старе уџбенике осим псалтира, увео буквар и читанку српског језика, као и предмете катихизис, земљопис и природну историју који су за оно време били савремени. Осим што је бољим ученицима држао посебна предавања из рачуна, хемијске технологије, хигијене и земљописа, организовао је недељну и празничну школу за неписмене. Већ до 1869. године било је довољно описмењених да се на бази малог броја књига, претежно верског садржаја, установи прва читаоница у Лесковцу,[10]

---

[8] Јосиф Костић, *Ослобођење града Лесковца, Власотинца и околине* (Лесковац: Народни музеј, 1907), 15.

[9] Начелник из Врања, Радован Милун пише 1878. године за врањске свештенике: „Овде се свештеници не примају за општинске одборнике јер су неписмени, па их је срамота да то признају. Марић из Лесковца у исто време тражи из Београда канцеларијски материјал јер „... овде у Лесковцу нема ни пера, ни мастила, ни хартије – баш ништа од канцеларијског материјала“. Радош Требјешанин, „Лесковац после ослобођења 1877. године“, *Лесковачки зборник* 18,18 (1978): 286.

[10] Лесковачко читалиште је отворено као друго читалиште на српском језику у неослобођеним крајевима, а прво у Јужном Поморављу, одмах после читалишта у Приштини, основаног 1865. године. Пре тога, 1862. године, нишки валија Мидхат-паша, пореклом Грк, отворио је у Нишу јавну књижницу и читаоницу, са књигама разноврсне садржине. Књижница је била отворена и дању и ноћу. (...) Ову књижницу су посећивали и нишки Срби јер је имала и књиге на српском језику. Радош Требјешанин,

о којој данас нема никаквих података осим што се, захваљујући Спиридону Гопчевићу, зна да је постојала. Ригидна политика турских власти у време српско-турских ратова довела је до престанка рада ове и многих других српских читаоница ван тадашње Србије.

Књижнице (книгохранителнице) почеле су у већем броју да се појављују у Србији од 1868. године, када је министар просвете наредио свим школама у Кнежевини да отворе ђачке књижнице. У контексту ове чињенице, будући да у неослобођеним крајевима није било школских књижница, отварање градске читаонице у Лесковцу се може посматрати као њен ехо, односно реакција људи који су се трудили да прате и примењују оно што се догађа у Србији. Постоје и тврдње да је прва лесковачка читаоница дело специјалног одбора за просветни рад у јужним неослобођеним словенским крајевима, основаног у Београду 1868. године. Овај одбор су чинили архимандрит Нићифор Дучић, историчар и академик Панта Срећковић, као и Милош Милојевић, историчар и политичар, касније професор и директор лесковачке Гимназије.

Међу оним Лесковчанима који су учествовали у стварању прве читаонице вероватно је истакнуту улогу имао учитељ Јосиф Костић који је због таквих иницијатива од почетка свог службовања био у сукобу са бугарским егзархатом, па му је забрањен рад и употреба српских уџбеника. Ипак, Нешко Митровић и Коста Пертатски, чланови лесковачког Синода, успели су да испослују код Турака његов повратак. Читаоница се, међутим, није одржала.

Све ово не значи да у Лесковцу пре ослобођења није било приватних и црквених књижница ако већ за школске и јавне није било услова. Радош Требјешанин, који је половином 20. века истраживао присутност српске књиге на територији јужне Србије до 1878. године, констатује да „у Лесковцу није било великих књигољубаца као у Врању, Пироту и Нишу. Ипак, не може се рећи да угледне занатске и трговачке породице нису имале у својим домовима по коју десетину књига. (...) Нешко Митровић, тутор цркава у Лесковцу, Кумареву и Рудару, сматрао се најписменијим човеком у Лесковцу. У својој кући, преко пута Саборне цркве, имао је личну књижницу и у њој доста црквенословенских књига, а и других (...) Чињеница је да је Милошу С. Милојевићу поклањао неке старе књиге.“[11]

Милојевићева књижница је настрадала у његовој кући у Лесковцу током Првог светског рата. Породице Анђелковић и Митровић, а највише Хаџи Алекса Поповић, трговали су, поред осталог, и књигом, па ни њихове куће нису могле бити без књижница. Посебно је била вредна и разноврсна

„Трагом српске књиге на територији југоисточне Србије до 1878. године“, *Лесковачки зборник* 22, 22 (1982): 292.

[11] Радош Требјешанин, Исто, 290.

библиотека учитеља Јосифа Костића, са књигама на српском, руском и немачком језику, за које се не зна јесу ли страдале непосредно после његове смрти 1899. године или касније.

Црквено-парохијске књижнице су, такође, важна основа за развијање јавног библиотекарства. У турско време, на територији југоисточне Србије било је око 200 цркава. Свака од њих је имала своју књижницу са црквеним, али и световним књигама. Већи део тог фонда су отуђили или уништили Бугари у периоду од 1915. до 1918. године.

За убрзане промене и заборављање турског наслеђа у Лесковцу, непосредно после ослобођења, нису били од значаја директни културни утицаји из било које западне земље, већ посредни, преко државе Србије која је у четири новоослобођена округа убрзано укидала остатке турског феудализма, постављала своју управу, доводила чиновнике, војску, наставнике и медицинско особље. Несумњиво је, дакле, да је за покретање модернизацијских процеса у Лесковцу пресудну улогу имала промена државног оквира 1878. године, као што је за модернизацију Србије и осталих балканских земаља пресудно било издвајање из састава Турске.

Познато је да власти у Османској царевини нису охрабривале писменост код немуслиманског подаништва. Самим тим, пре доношења Гилханског хатишерифа и танзиматских реформи 1839. године, није било услова за ширење књиге и писмености међу хришћанским становништвом, као ни за оснивање библиотека и читаоница.

Дуго путовање до градске библиотеке

По броју писмених Лесковац је у првим годинама слободе био напреднији у односу на Ниш, Врање или Прокупље. Већ у августу 1878. године, на предлог Милана Ђ. Милићевића, тадашњег министра просвете, покренута је процедура за отварање гимназије у Лесковцу. Непуну годину касније почеле су припреме за упис прве генерације, а после две школске године, Гимназија је постала четворогодишња. Свештеник Лука Дожудић, који је у овој школи предавао немачки језик, основао је у првој години њеног рада народну читаоницу - књижницу и назвао је „Уједињење“. У 1881. и 1882. години био је њен управник, а дужности секретара обављао је учитељ Спира Здравковић.

Читаоница је почела јако скромно, са 12 поклоњених књига и 76 чланова у првој години рада. Неки од њих су плаћали чланарину један динар месечно, а неки пола динара. Од тог новца финансирана је претплата на *Српске новине*, *Српску зору*, *Глас Црногорца*, *Хришћански весник*, *Заставу*, *Пороту*, *Словинац*, *Обзор* и *Јавор*, као и на два страна часописа, немачки *Politik* и бугарски *Државен вестник*.

„Уједињење“ је било уредно регистровано удружење грађана, са статутом и органима управљања. Осим својој скупштини, одговарало је за законитост у раду и министру просвете. У још неуређеним „новим крајевима“ који су годинама били под режимом консолидације, дисконтинуитети су били уобичајена појава, па се то неколико пута дешавало и првом лесковачком читалишту од прикључења Србији. Наводећи као извор *Споменицу Певачког друштва Бранко*, издату 1907. године, Сергије Димитријевић каже у брошури *Стари Лесковац као просветни и културни центар*, да је даљи развој библиотекарства настављен 1890. године у оквиру једног локала који је певачко друштво држало за своје потребе. Та читаоница, која је доцније претворена у самосталну установу, престала је са радом две године касније. Њену улогу преузела је „Грађанска касина“, чију је библиотеку, као и многе друге, уништила бугарска окупациона војска током Првог светског рата.[12]

Предраг Ђорђевић у брошури *Лесковац јуче и данас* описује „Грађанску касину“ као „најчувенију културну установу приватног карактера“ која је у дужем периоду била право културно жариште Лесковца и целог југа Србије, и у чијем окриљу је најдуговечније опстала библиотека са читаоницом.[13]

О проблемима постојања и непостојања библиотека у Лесковцу Сретен Динић, значајни културни радник тога времена, написао је чланак у *Лесковачком гласнику*, где највише говори о културној мисији „Грађанске касине“. „То је једна од најсолиднијих предратних установа била“, оценио је Динић, наглашавајући њене проблеме са проналажењем простора за рад, што је исходовало губитком књижног фонда. „Као и све установе које немају свога локала, тако се и ‘Грађанска касина’ повлачила из локала у локал, док најзад није доспела у један кафански локал, где је такорећи ишчезла, где се на њу потпуно заборавило и где су се пре неки дан једва нашли бедни остаци и трагови од њених ормана и књига“, наводи Динић, додајући једну тврдњу која указује на могућност да досадашња сазнања о библиотекама у Лесковцу можда нису комплетна. „Зар мислите да је само та једна библиотека тако затурена и пропала? Има још таквих које, кад би се прибавиле, представљале би једно неоцењено интелектуално благо“.[14]

Културни развој Лесковца до овог периода био је условљен потребама лесковачке трговине, сматра Сергије Димитријевић, наводећи чињенице да се крајем 19. века много пажње посвећивало учењу грчког и турског језика, а касније и француског, који је постајао све важнији за пословање у Солуну и на целом Леванту. Отварање градске читаонице у оквиру „Грађанске

[12] Сергије Димитријевић, *Стари Лесковац као просветни и културни центар* (Лесковац: Градски народни музеј, 1950), 10.

[13] Предраг Ђорђевић, „Просветне и културне прилике Лесковца од почетка XIX века до данас“, у: *Лесковац јуче и данас*, (Лесковац: издање уредништва, 1935), 35.

[14] Сретен Динић, „Скупштина Народног универзитета“, *Лесковачки гласник*, 29. јун 1935.

касине“, била је последица спознаје да град постепено задовољава све своје културне потребе, а да једино питање сталне јавне читаонице и библиотеке није решено.

У 1894. години, Лесковац, у којем пред ослобођење није било могуће набавити у редовној продаји прибор за писање, имао је две књижаре.[15] Једну је држао и водио Манча Џибаревић, а власник друге књижаре био је Света Поповић, док је њено пословање водио Стеван Вилотијевић. Годину дана касније књижару је отворио и Жика Обреновић, касније највећи лесковачки штампар. У то време Лесковац је по броју књижара био друга варош у Србији, поред Београда који је једини имао више од три књижаре.[16] Следеће године створена је и аматерска позоришна дружина, која је постојала све до краја 1899. Свега десетак година после ослобођења појавио се први лесковачки часопис, *Црквени гласник*, који је излазио од 1887. до 1889. године, а уређивао га је Димитрије Алексић, лесковачи прота, касније наставник у Гимназији, родом из Алексинца. Од 1888. године, лесковачки пододбор друштва „Свети Сава“ издаје и дистрибуира часопис *Братство*. То је био само почетак издавачке делатности која се наставила у периоду између два светска рата (*Лесковачки гласник*, *Ревија*, *Недељне новине*...), импресивне за град у унутрашњости те величине. Поред Гимназије, отворене су још две стручне школе, Ткачка школа (1890) и Женска занатска школа (1892), које су такође допринеле ширењу писмености и потребе за књигом.

Почетком века, 1903. године, под утицајем идеја Светозара Марковића, родоначелника српског социјализма, почела је да ради „Радничка књижница и читаоница“, највероватније у оквиру „Лесковачког радничког друштва“, основаног половином те године, јер друге радничке организације почетком 20. века у Лесковцу није било. Под притисцима власти, убрзо је престала да ради, не успевши да остави дубљи траг у образовању радника који су за тадашње прилике били веома бројни.

Деценијама после ослобођења од Турака интелектуални живот Лесковца највише је генерисан у Гимназији. Један од догађаја којима се то илуструје могло би бити оснивање „Ђачке књижнице“, 1896. године. Новопостављени наставник Радоје Домановић (од 18. 11. 1896) задужен је одлуком наставничког већа Гимназије да брине о „Ђачкој књижници“, па је она постала активна већ крајем новембра исте године. Од тада је

[15] Три деценије касније коментатор Лесковачког гласника, помиње у једном осврту не тему слабог интересовања Лесковчана за књиге, да „... ми имамо на сваких 50.000 становника 200 кафана и једва две књижаре. (...) Може књижар годинама држати у излогу лепе и поучне књиге, нико га неће ни за цену питати. (...) На излоге са књигама нико ни главу не окреће. Да није још ђака да се преко њих унесе нека књига у кућу, не би се ни толико знало за књиге ...“ *Лесковачки гласник*, 17.2.1923.

[16] Сергије Димитријевић, *Стари Лесковац* ... , 16.

преко ње могао да се оствари увид у писање многих патриотских српских часописа чија се набавка у то време подразумевала, јер су излазили у још неослобођеним српским крајевима. Осим тога, неки од њих су се имали, по наредби министра просвете, обавезно набављати за ђачке читаонице и библиотеке. Из сачуваних извештаја директора школе види се да је „имала 346 нумера и неколико часописа међу којима су били: *Бранково коло*, мостарска *Зора*, босанска *Вила*, *Голуб*, *Ласта* итд. А од књига свакако дела Љубе Ненадовића, Змаја, Ђуре Јакшића, *Горски вијенац* Његоша, итд.“[17] Као главни књижничар, Домановић није успео да преко добровољног прилагања књига знатно обогати садржај *Ђачке књижнице*. Она је порасла за свега 60 примерака, највише од књига које су прилагали професори. У то време, наредбом полиције, уз „Ђачку књижницу“, и читаоница „Грађанске касине“ је стављена под управу Гимназије, „како би се унапредила настава“.

„Ђачка књижница“ лесковачке гимназије престала је да постоји 1898. године, убрзо после Домановићег отпуштања из службе. Обновљена је 1902, са 310 књига. Право да буду чланови имали су сви редовни, али и свршени ученици који су то желели. До 1912. библиотечки фонд је порастао на 528 књига. Књиге су издаване четвртком после подне, а инвентар књига водио је ученик – књижничар.

Између два светска рата Гимназија је имала чак три књижнице, две ђачке које су биле под управом литерарне дружине „Истрајност“ (касније „Вуловић“), и једну професорску, формирану од књига добијених на поклон од Министарства просвете и оних које су купљене од зараде школског биоскопа. Изасланик Министарства просвете констатовао је после обављене инспекције у школској 1921/22. години да је ова књижница „у бедном стању“, са свега 112 књига у инвентару, да су књиге „различитог карактера, некомплетиране и распарене“. После две године констатује се да је књижница располагала са 212 дела, „понајвише забавних књига, часописа, издања Академије наука и Српске књижевне задруге“. Школске 1928/29. године професорска књижница је имала 468 дела.[18] Тада је почела да добија часописе: *L'Europe nouvelle*, *Просветни гласник*, *Јадранска стража* и *Летопис Матице српске*. Уз наслове који су од почетка двадесетих година били на располагању корисницима (*Мисао*, *Омладина*, *Здравље*, *Наша деца*, *Просветни гласник*), то је била врло озбиљна понуда периодике. У школској 1922/23. години просветни инспектор је, после увида у стање две ђачке библиотеке за више и за ниже разреде, закључио да „... ученици радо читају. Највише су читали руске писце“. Тада су ова два фонда имала

[17] Тихомир Ђорђевић, „Наставнички дани Радоја Домановића у Лесковцу (26.11.1896 - 19.7.1898 год)“, *Лесковачки зборник*, 13,12, (1973): 73-74.

[18] Радош Требјешанин и др., *Сто година лесковачке Гимназије*: (1879-1979) (Лесковац: Гимназија „Станимир Вељковић – Зеле“, 1979), 140.

800 дела, највише из белетристике. У школској 1928/29. години ђачке књижнице су приновљене са 42 књиге, а директор Гимназије Владислав Росић поклонио је 102 дела, чиме је постигнут највећи обим, са преко 1.000 наслова, од оснивања ове две књижнице.[19]

Крајем двадесетих година све основне и средње школе у Лесковцу углавном су имале своје књижнице којима су задовољаване потребе ученика за литературом. Солидну ученичку и наставничку библиотеку имала је, поред Гимназије, и Државна стручна средња техничка текстилна школа, која је од почетних 50 књига приликом оснивања школе 1927. године, имала већ после две године 229 књига, махом из области текстила и техничких наука. Била је претплаћена и на седам стручних часописа из иностранства. Непосредно пред Други светски рат, библиотека ове школе располагала је са 418 књига, међу којима је било оних које су штампане на руском, немачком, чешком и француском језику.[20]

Бивши ученици Гимназије, али и осталих средњих школа, формирали су 1907. године, са ђацима виших разреда из Лесковца и околине литерарну дружину „Гундулић“, која је радила само у време школских распуста. Састајали су се у кафани „Пролеће“, где су читали своје радове и водили расправе на разне теме. Користили су и своју библиотеку, чији је први књижничар био Љубомир Алексић, касније професор и директор Гимназије. Све до балканских ратова, председник „Гундулића“ је био Војислав Милошевић, један од ђака који су за време Првог светског рата завршавали школе у Француској. Милошевић је у Француској и докторирао. Годину дана после завршетка Првог светског рата стари чланови „Гундулића“, обновили су ову ђачку организацију, а 11. новембра 1920. године, регистровали су студентски клуб истог назива. Међу најважнијим задацима које су себи поставили било је оснивање студентске књижнице, са циљем да она постане народна књижница са читаоницом, кад достигне књижни фонд од преко 1.000 наслова, не рачунајући стручну литературу намењену само студентима.

Библиотека „Студентског клуба“ је у почетку имала 839 различитих дела, нека са по два или три примерка, што је укупно чинило преко 1.000 књига. Томе је највише допринело Министарство просвете поклонивши већи број књижевних, као и научно-популарних дела, пре свега из области пољопривреде и хигијене. Апелу за помоћ у књигама одазвале су се и неке културно-просветне организације у Краљевини. Одређену количину књига послали су „Српско културно-просветно друштво Просвјета“ из Сарајева и

[19] Радош Требјешанин и др., Исто..., 181.

[20] Маре Каранфиловић, Мирослав Каранфиловић, *120 година од оснивања Ткачке школе – прве текстилне школе на Балкану* (Лесковац: Школа за текстил и дизајн, 2010), 31, 52.

„Матица српска“ из Новог Сада.[21] Кад је акција завршена и књижни фонд сређен, грађанство је обавештено да почиње упис у народну књижницу.

Овако је настала прва јавна библиотека у Лесковцу после Првог светског рата. Од почетка у беспарици, није добијала ниједан часопис, а није се ни одржала дуго, немајући иза себе решено питање сталног патроната. Касније, пред њено гашење, почела је да добија књижевни часопис *Мисао* који је излазио у Београду. Због неактивности, „Гундулић“ је касније укинут, а његове традиције преузело је „Удружење студената лесковачког краја“, које у августу 1934. године организује конференцију свих културних установа у граду и покреће јавну дискусију на тему оснивања народне књижнице. Тридесете су, иначе, биле године општег друштвеног полета, што је природан ток догађаја после гашења свих удружења и организација 6. јануара 1929. године одлуком краља Александра Карађорђевића. Јавни друштвени живот је почео да оживљава после доношења *Устава* 1931. године и *Закона о јавним зборовима и удружењима*. На општу климу у друштву, утицали су и опипљиви позитивни резултати нове економске политике коју је покренула влада Милана Стојадиновића.

После рада од неколико месеци, одбор коме је дато у задатак „да поради на прикупљању и уједињавању свих културних установа у Лесковцу“, завршио је поверени му посао, па је на годишњој скупштини „Народног универзитета“ у Лесковцу, 23. јуна 1935. године, свечано отворена „Лесковачка народна књижница и читаоница“. Она није била самостална установа већ је радила у оквиру „Народног универзитета“. Њен главни фонд чиниле су књиге „Удружења студената“. Од 1.100 наслова, колико је било у њиховој књижници, издвојене су оне „које би могле послужити студентима за њихово стручно усавршавање“, а остало је уступљено „Народној књижници“.[22]

Иницијатива „Студентског клуба“ дошла је у право време. Лесковац је имао 20.000 становника и било је природно да коначно добије градску библиотеку, јер су такве установе имала и мања места у Србији. Потреба за великом јавном библиотеком садржала је и фактор економичности зато што су многе установе и друштва поседовала своје књижнице („Лесковачка трговачка омладина“, „Удружење студената“, „Грађанска касина“, „Народни универзитет“, „Женска подружница“, „Француски клуб“...), а књиге углавном нису биле приступачне грађанима уколико немају статус члана. Слично ранијој иницијативи за концентрацијом културних установа, поводом интеграције „Грађанске касине“ и „Француско - српског клуба“, која је у једном периоду дала одличне резултате, *Лесковачки гласник* је дао пуну

[21] Драгољуб Трајковић, „Народна књижница у Лесковцу и студентски клуб Гундулић“, *Лесковачки гласник*,16, 23. април 1927.

[22] *Недељне новине*, 16. септембар 1934.

подршку онима који су желели концентрацију библиотека. „Само онда када се те библиотеке буду прикупиле на једно место и ставиле у дејство, моћи ће се видети колико је и за свој интелектуални живот Лесковац дао. А све дотле, докле књиге леже затворене као у гробовима, за њих нико неће знати.“[23]

Ипак, због супротстављених интереса појединих удружења, није формирана градска библиотека као засебна културна установа, како се желело приликом покретања иницијативе. Компромис је постигнут тако што су нека друштва уступила део свог књижног фонда „Народном универзитету“ задржавајући право на своје библиотеке. Француска библиотека која је због свог специфичног садржаја тешко могла да буде део заједничке градске књижнице, остала је и даље у саставу „Друштва пријатеља Француске“. Могуће је, међутим, да је известан број књига и часописа уступљен „Народној књижници“. Стотинак наслова са још увек препознатљивим знаком *Sociètè des Amis de la France*, налази у Народној библиотеци „Радоје Домановић“ у Лесковцу, следбенику предратне „Народне књижнице“.[24]

Сретен Динић, уредник *Лесковачког гласника*, који је писао чланак подршке концентрацији библиотека, био је угледни члан „Друштва пријатеља Француске“ у Лесковцу, познатијег као „Француско - српски клуб“. За интеграцију библиотека залагао се и Величко Живановић, наставник Гимназије и председник „Француско - српског клуба“. Сви састанци Одбора који је припремао оснивање „Народне књижнице“, одржавани су у простору овог клуба који је, поред осталог, имао најквалитетније активности и највећу библиотеку у Лесковцу, захваљујући издашној помоћи француске државе. Такву помоћ су уживали и остали француски клубови у Краљевини СХС, касније Краљевини Југославији. Ова библиотека је редовно добијала примерке дела савремених и класичних француских аутора, као и француске часописе *llustration*, *Lu* и остале који су се дистрибуирали за српске кориснике из француског посланства у Београду. Лесковац је у то време био у пуној експанзији, а Француска је имала интерес да и са овим српским градом успостави ближе контакте у оквиру ширих настојања да продуби своје економско, политичко и културно присуство.[25] Драгољуб Трајковић, аутор више књига о прошлости Лесковца и околине, о томе на једном месту говори: „Школска омладина у Лесковцу, пре првог светског рата, без обзира на то да ли се школовала у њему или ван њега, примила

[23] Сретен Динић, „Концентрација библиотека“, *Лесковачки гласник*, 1. септембар 1934.

[24] Душан Јањић, *Француски клуб у Лесковцу* 1919-1941. (Лесковац: Народни музеј, 2006), 57.

[25] Зоран Ракић, *Странци у Лесковцу: међукултурни сусрети и прожимања*, магистарски рад (Лесковац: Београд: Факултет политичких наука, 2010), 98.

је многе утицаје француске културе читањем изворних или преведених дела француске књижевности".[26]

Осим наведених друштава и организација чије су амбиције у библиотекарству биле постављене шире од њихових сопствених оквира, у Лесковцу и лесковачком крају постојали су многи други књижни фондови. Већином су били позајмног карактера, мада су одређене књижнице - библиотеке имале интерну намену. У том смислу је интересантна књижница „Руске колоније", репрезентативне организације која је окупљала белогардејску емиграцију, углавном Русе, Белорусе и Украјинце настањене у Лесковцу. Како наводи историчар Никола П. Илић, „Руска колонија" је имала књижницу која је располагала непознатим фондом књига, делом купљених, делом добијених на поклон. Штампане су у Русији пре грађанског рата, неке и касније, у емиграцији, као што је веома читани роман белогардејског генерала Краснова *Од двоглавог орла до црвеног барјака*.

Књижница је примала разне листове, публикације и билтене (*Рускиј голос, Балкан, Возрожденије, Реч, Билтен Лиге Обера* ...) од комитета руске емиграције у Паризу. Из тих извора су често коришћени подаци за писање чланака о „руском питању". Књижница је организовала приредбе, прославе важних догађаја из руске историје и културе, старала се о чувању националног идентитета и развијала антибољшевичку пропаганду.[27]

Првих десет година после Првог светског рата у широј околини Лесковца се помињу 24 читаонице, највише у срезу власотиначком (12), јабланичком (7) и, на крају, лесковачком (5). Прва од тих књижница у лесковачком крају формирана је у селу Бабичко 1919. године, затим 1920. у селу Разгојна, али се убрзо угасила. У Печењевцу књижница ради од 1921. године у школској згради. Две године касније основана је читаоница за села Прибој и Залужње, са седиштем у Прибоју. Године 1929. почела је да ради Брестовачка народна књижница и читаоница. Наредне године у селу Градашница основана је Народна књижница и читаоница под називом „Лабуд". Примала је више листова: *Радна школа*, *Здравље*, *Трезвеност*, *Јужни преглед* ...[28] На сајту Народне библиотеке „Радоје Домановић" у Лесковцу, може се пронаћи податак да је истовремено, у поратном периоду, радила и библиотека „Лесковачке трговачке омладине", која је имала веома добар фонд (...), Друштво за културно, просветно и економско развијање „Покрет" у срезу лесковачком такође је имало књижницу са читаоницом. Непосредно пре Другог светског рата настала је у Лесковцу добро снабдевена и организована књижница „Омладинске задруге за штедњу", као и једна приватна позајмна библиотека (књижара).

[26]Драгољуб Трајковић, *Из нашег Менчестра* (Београд: б.и., 1953), 41.

[27] Никола П. Илић, *Руски емигранти у лесковачком крају после 1917. године* (Лесковац: Филекс, 2003): 26.

[28] Миомир Б. Нешић, „Библиотекарство Лесковца од почетка до данас", Народна библиотека Радоје Домановић Лесковац. http://www.nbleskovac.org.rs/monografija.htm, приступљено 5.10.2016.

Из овог прегледа, може се издвојити мотив непрекинутих тежњи интелектуалаца свих генерација да допринесу стварању књижница (библиотека), свесни њиховог значаја за народно просвећивање и свеопшти напредак. Неповољно окружење је стална сметња оваквим прегнућима, посебно у околностима туђинске управе чији интерес није описмењавање и национално освешћивање поробљеног становништва. Стварање предуслова за формирање народне библиотеке у Лесковцу, са великим бројем књига за све категорије корисника, почело је 1878. године, прикључењем „Нових крајева" Србији (Ниш, Пирот, Лесковац, Врање и Прокупље), на основу одлука Берлинског конгреса. Овај догађај изазвао је свеопшти полет и многобројне промене у друштву. Библиотекарство у том смислу треба посматрати као део модернизационих процеса, посебно у сегменту друштвене модернизације, где је Лесковац остварио значајне резултате у периоду између два светска рата.

Литература:

Димитријевић, Сергије. *Стари Лесковац као просветни и културни центар.* Лесковац: Градски народни музеј, 1950.

Димитријевић, Сергије. *Градска привреда старог Лесковца.* Лесковац: Народни музеј, 1952.

Ђорђевић, Предраг. *Лесковац јуче и данас*. Лесковац: издање уредништва, 1935.

Ђорђевић, Тихомир. „Наставнички дани Радоја Домановића у Лесковцу (26.11.1896 - 19.7.1898 год)." *Лесковачки зборник,* 13,13 (1973): 73, 74.

Илић, П. Никола. *Руски емигранти у лесковачком крају.* Лесковац: Филекс, 2003.

Јањић, Душан. *Француски клуб у Лесковцу 1919-1941.* Лесковац: Народни музеј, 2006.

Јовановић, Мирослав. „Наслеђе 'више класе', одраз друштва у српском књижевном, културном и научном наслеђу 18. века", *Годишњак за друштвену историју* 1-3 (2002): 8.

Костић, Јосиф. *Ослобођење града Лесковца, Власотинца и околине.* Лесковац: Народни музеј, 1907.

Каранфиловић, Маре и Мирослав Каранфиловић. *120 година од оснивања Ткачке школе - прве текстилне школе на Балкану.* Лесковац: Школа за текстил и дизајн, 2010.

Лесковачки гласник , (17.фебруар 1923, 1. септембар 1934, 29. јун 1935).

Миљковић - Катић, Бојана. *Структура градског становништва Србије средином XIX века.* Београд: Историјски институт: Службени гласник, 2002.

Нешић, Б. Миомир. „Библиотекарство Лесковца од почетка до данас.“ Народна библиотека Радоје Домановић Лесковац. http://www.nbleskovac.org.rs/monografija.htm

Недељне новине, 16. септембар 1934.

Ракић, Зоран. *Странци у Лесковцу: међукултурни сусрети и прожимања.* Лесковац: Београд: Факултет политичких наука, 2010.

Ракић, Мита. *Из нове Србије (Отаџбина, књ. 6. 1880-1881)*. Лесковац: Народни музеј,1987.

Селихар, Карла. „Српске читаонице у Војводини до 1918. године.“ (докторска дисертација) Београд: Филолошки факултет, 2015.

http://harvester.rcub.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/4243/Disertacija4067.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Статистички годишњак Краљевине Србије. XI Београд: Управа државне статистике, 1906.

Стојановић, Трајан. *Балкански светови: прва и последња Европа.* Београд: Equilibrium, 1997.

Трајковић, Драгољуб. *Из нашег Менчестра.* Београд: б.и., 1953.

Требјешанин, Радош, Сергије Димитријевић, Хранислав Ракић, Слободан А. Младеновић. *Сто година лесковачке Гимназије: (1879-1979).* Лесковац: Гимназија „Станимир Вељковић Зеле“, 1979.

Требјешанин, Радош. „Трагом српске књиге на територији југоисточне Србије до 1878. године.“ *Лесковачки зборник*, 22, 22 (1982): 290, 292.

Требјешанин, Радош. „Лесковац после ослобођења 1877. године“, *Лесковачки зборник* 18, 18 (1978): 286.

Summary:

Zoran Rakić

FORMING AND DEVELOPING LIBRARIES IN THE CITY OF LESKOVAC

The half-century attempts at the formation of reading rooms and libraries in Leskovac, since the accession to Serbia under the Treaty of Berlin, to the creation of the Leskovac Public Library and Reading Room, were preceded by a long-lasting process of literacy, as a pre-requisite for the creation the need to read. The first serious reading movement appeared in Serbian communities on the territory of present-day Vojvodina, then in the independent Principality of Serbia, which after 1878 appears as the first modernizer of the newly-formed regions.

The tradition of the city library that was created before the First World War by pooling small funds, is being continued by the Public Library “Radoje Domanović” in Leskovac.

Слађана Митровић,
етнолог
Београд

УДК 398.32:556(497.11 Крушевац)

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ КУЛТНИХ МЕСТА У ОКОЛИНИ КРУШЕВЦА

АПСТРАКТ: У раду ћемо представити бројне изворе лековите воде у црквама и манастирима у околини Крушевца. Кроз сагледавање примарних значења и симболике воде посматраћемо њену употребу у народној традицији и религији. Бројним примерима присуства воде у народним веровањима, митовима и религијским ритуалима покушаћемо да дамо свеобухватнију слику о важности и значају воде као посредника између човека и божанства.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: извори лековите воде у манастирима и црквама у околини Крушевца; значења, симболика и културне представе о води; вода у хришћанском контексту

Представе о води су изузетно бројне, са разгранатим значењима и симболиком, и као такве оне су саставни део многих обичаја и ритуала. Вода представља универзално средство очишћења. Профилактичка и плодоносна значења воде су присутна у многим општим словенским и српским народним ритуалима и обичајима. Значења и симболика воде могу се разматрати са много различитих аспеката. На овом месту навешћемо неке илустративне и карактеристичне примере, уз уводну напомену да „треба знати како се у српској народној традицији, када је реч о води, укрштају хришћанске и претхришћанске представе“[1]. Извори лековите воде око манастира и цркава представљају можда најпосећенија култна места у околини Крушевца. Осим извора лековите воде, значајна места исцељења представљају и гробови светитеља. Овде за лек долази велики број посетилаца из Лесковца, Ниша и околине, као и из целе Србије.

Вода у народној традицији

Вода у нашој традицији прати људски живот од рођења до смрти, као и у свим посмртним ритуалима. Водицом са знамења купано је новорођенче,

[1] Ивица Тодоровић, „Феноменологија воде – општи митско-обредни контекст“, *Бдење 7*, Сврљиг, 2004, стр. 168.

светом водом освећује се нова кућа, богојављенском водом као причешћем запајани су сви чланови породице, а чувана је и давана као лек. Водом се крштава. У свадбеном церемонијалу симболика даривања воде није се смела изоставити.

Ритуалним купањем покојник је „увођен у онај свет", а шкропљењем водом испраћан пре коначног растанка. Сачувани обичаји стављања тикве са водом у сандук са мртвацем потврђују веровање да је жеђ присутна и на оном свету. Место на коме је покојник издахнуо обезбеђено је посудом са водом од седам до четрдесет дана. На гробљу вода се просипа.

У годишњим обичајима увек у најважнијим ритуалима вода је незаобилазна. За Божић вода се освећивала, „полазила", даровала. Вода је у ђурђевданским обредима имала улогу култног реквизита при гесту умивања, док је за периоде суше гестом шкропљења додола, сматрано да ће се умилостивити небеске силе, а оне подарити неопходну кишу. При производним процесима поштовани су табуи појединих послова и није се радило на петак водоноша да не би пресушили извори, русалне недеље такође, као и Томине водене недеље; није се купало ни залазило у реку о Св. Илији; знало се којих дана жене неће прати косу, којих рубље.

Вода је често била замишљана на анимистички начин.[2] Веровало се да је вода жива, да поседује животни принцип који се условно може изједначити са појмом душе. Посебно су поштовани извори за које се веровало да су жива бића и да располажу сопственом вољом. Анимизована је и вода која је била у непосредним, или посредном додиру са покојником. То се односило на воду у којој је покојниково тело било окупано, као и на воду која се затекла у кући када је смрт наступила. У неким крајевима се веровало да је вода у кући умрлог опогањена зато што се у њој „сакрила смртникова душа".[3] Веселин Чајкановић сматра да је то веровање некад било опште. Сходно томе, вода није само замишљана као биће које поседује душу, већ и као станиште неке друге душе.

Виле, дрекавци, приказе, водени духови и аждаје могу се срести ноћу не само крај воденица већ и уопште у рекама, изворима и језерима. Као господари својих станишта они од људи који лове или само прелазе „њихов простор" захтевају жртве. Човеков одговор на појављивање нечастивог воденог духа за кога се верује да никада не спава је бацање металног новца у његово станиште.

У народу су биле раширене представе о различитим врстама вода, са различитим особинама и моћима, којима су придавана изузетна својства и карактеристике живог бића. Вода која отиче зове се *жива вода*, свака стајаћа је *мртва вода*. Замрзнута вода носи назив *вода заборава*, а прва јутарња

[2] Душан Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, Нолит, Београд, 2004, стр. 62.
[3] *Исто*, стр. 63.

вода са извора која има снажне магијске моћи зове се *неначетом водом*. Снажно магијско дејство има *чудотворна вода*, односно вода захваћена са извора који пресушује. Свако ко поседује ову воду, према веровању, спасен је од демона.[4] Посебно моћном сматрала се вода захваћена у нарочитим приликама, или на посебним местима. Вода „омаја“ је она која се одбија од воденичког кола док је у покрету. И она, такође, има своју магијску функцију. Девојке је користе као средство у придобијању младића. Њоме се умивају деца да их омане (мимоиђе) свака болест.

Вода је, пре свега, третирана као елемент који поседује магичну моћ. Самим тим имала широку примену и у народној медицини, а по њој се и гатало. Уз њену помоћ људи су се „чистили“ од злих утицаја, лечили и бранили од демона.

Вода у народним веровањима представља један од првих елемената универзума, извор живота и ослонац на коме се држи земља. Црквено освештавање воде везано за неке празнике, по народним представама, извођено је с циљем истеривања ђавола из ње и очишћења од прљавштине. Таква вода називана је „света“ и сматрана је за најздравију и лековиту воду, која је у стању да излечи све болести и заштити од нечисте силе. Такође се веровало да чудотворном постаје вода узета са извора и из бунара у посебно сакрално време (на пример, на Божић, Велики четвртак, ноћ уочи Ивањдана, тј. на Богојављење).[5]

Хришћанска симболика воде

У хришћанском контексту, вода је свеприсутна у различитим видовима. „У Првој књизи Мојсијевој, другог дана сварања Бог раздваја воду над сводом од воде под сводом. Жива вода у Јеванђељу означава самог Господа, односно богопознање. Освештана богојављенска вода се освећује као спомен на реку Јордан где је Јован Крститељ погрузио Христа у воду, тј. крстио га, и она након освећења остаје неустајала наредних годину дана.“[6]

У религиозној симболици прво боравиште Божјег духа је у води, и лебди над водом. Његов териоморфни симбол је бела голубица светога Духа.[7]. Као светитеље који „управљају небеским водама“ треба поменути

[4] Шпиро Кулишић, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић, *Српски митолошки речник*, Етнографски институт САНУ, Интерпринт, Београд, 1998, стр. 83.

[5] *Вода*, у: *Словенска митологија – енциклопедијски речник*, редактори – Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић, ZEPTER BOOK WORLD, Београд, 2001, стр. 87.

[6] Ивица Тодоровић, *Вода*, Интернет-портал „Појмовник српске културе“ Етнографског института САНУ и Института за српски језик САНУ; http://www.etno-institut.co.rs/cir/pojmovnik/pojmovnik.php

[7] Сребрица Кнежевић, “Етноантрополошко виђење воде у појмовима народне културе”, *Гласник Етнографског музеја 70*, Београд, 2006, стр. 332.

и светога Илију, као и светога Пантелију који имају своје празнике, дане са строгим табуима рада. Свети Никола је господар над свим водама. Заштитник је рибара, бродара и путника. Свети Сава као креатор многих елемената материјалне, друштвене културе и здравља, изумитељ је, по народном мишљењу, и воденице. Постоји велики број локалитета који носе име овог светитеља: Савин извор, Савина вода. Говорило се да је Свети Сава на тим местима прекрстио камен својим штапом и да је из њега потекла вода. Ти извори се најчешће сматрају лековитим.

Лековита моћ воде у хришћанској традицији је одувек призната. Захваћена вода на Богојављење добија профилактичну моћ, а оне воде које се тада не захвате посвећују се изјутра крштењем (отуда: Водокршће), бацањем крста од леда у воду.[8] Богојављенска водица се сипала при купању болесника, који би се њоме и запојио.

Поред општих хришћанских симболичних тумачења воде у контексту прочишћења и обнове, главни кључ за тумачење важности воде у манастирима представља народно предање. Истовремено, изворе лековите воде у манастирима можемо тумачити и на основу својих приписаних лековитих својстава, а посредством сазнања о великој популарности лековитих извора у српским црквама и манастирима.

Лековити извор код храма Св. Нестора

У непосредној близини цркве посвећене Св. Нестору, поред потока, налази се извор са лековитом водом. Сваке године на Малу Госпојину људи бацају паре у бунар и купају децу лековитом водом. Извор је 1934. г. био потпуно затрпан земљом и камењем, али је већ 1935. г. трудом и залагањем пароха Љубомира Стојановића очишћен и тврдим материјалом озидан. Озидао га је Михаило Милосављевић, зидар из Витковца.[9]

На Малу Госпојину се, некад, око цркве купио велики сабор. Долазили су људи из алексиначког и моравског среза који су цркву сматрали исцелитељском. Многи болесници су, тада а и данас, долазили да нађу лека у Св. Нестору. Данас се на сабор окупља обично по неколико стотина људи.[10]

Становници оближњег села Витковца су досељеници из Врања, Дубнице, Грејача и Послона. Од досељеника постојале су пред Други светски рат следеће фамилије: Ивићи, Думбићи (Илићи), Анђелинковићи-

[8] Шпиро Кулишић, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић, *Српски митолошки речник*, Етнографски институт САНУ, Интерпринт, Београд, 1998, стр. 34.

[9] Рукопис без потписа и без датума. Основни текст је завршен за време Другог светског рата, док су задње странице дописане непосредно после тог рата. *Летопис цркве Витковачке*, стр. 12.

[10] Запажања Небојше Ђокића са Мале Госпојине 1996., 1997. и 1998. године.

Пусићи и Михајловићи. Све ове фамилије су се населиле крајем XVIII века.[11]

Недалеко од села Доњег Љубеша налази се извор лековите воде око кога се сваке године на Св. Јелисеја скупља народ и пали свеће.[12]

Извор лековите воде код храма Св. Недеље (Браљина Крушевачка)

У једном кршевитом потоку, недалеко од Крушевачке Браљине, налази се црквица посвећена Св. Недељи. Интересантно је да се око ове богомоље сабор скупља на Св. Тому.[13] Неколико стотина метара од цркве налази се извор лековите воде. У јарузи једног потока, густо пошумљеној, налази се вертикално засечена стена висока више метара. Стена је изузетно глатко засечена - као ножем и делује скоро нестварно. На дну стене налази се мали извор ограђен правоугаоним камењем. Вода је врло бистра и хладна. Народ у извор оставља ситни, метални новац ,а на околном грању веша комадиће платна. По причи мештана Браљине, вода је нарочито лековита за очи. По њиховом казивању вода је ношена на експертизу у Београд и утврђено је да има доста гвожђа.[14]

Св. Марко - Јаковац

У близини црквишта постоји један бунар засут камењем. Народ верује да су у тај бунар сместили калуђери све благо црквено, да су се озго и сами сакрили па их је сила турска претрпала камењем. У очи великих празника, причају мештани, и данас се чују звуци црквених песама из бунара. Ко год је покушао да уђе у бунар, свакад је отуда изашао загушен и полумртав.[15]

Манастир Свети Роман

Верује се да је вода из чесме која се налази испред манастирске порте врло лековита. Неке ближе податке нисмо успели да сазнамо.

Звонара

С југозападне стране цркве, на четири метра даљине, налази се манастирска звонара, повећа четвртаста кула сазидана од камена 1857.

[11] *Летопис цркве Витковачке*, стр. 1.

[12] *Исто*, стр. 3.

[13] М.Ризнић, „Старине у планини Мојсињи и околини - Старе цркве по Мојсињи“, *Старинар*, Београд, 1891, стр. 82.

[14] Белешке са терена Н.Ђокића, током 1996-2000. г. (сваке године по неколико пута). У неким обиласцима 1997. г. је учествовала и Данијела Боторић-Тасић.

[15] М.Ризнић, *н.ч.,* 84

године. На удубљеном зиду с источне стране ове куле живописан је лик Св. Романа у црној ризи, с ореолом око главе, у десној руци држи штаку преко руке, а у левој лист хартије на којој пише: „*Братије мир и љубав между собоју имјејте*“. На звонари су тридесетих година XX века била постављена три звона и један „будилник звонце“. Као што је познато, за време османске владавине нису смели калуђери држати звона. Када се чуло да ће се тај крај присајединити Књажевини Србији, већ 1832. године архимандрит Сава Петровић се обратио писменом молбом књазу Милошу да поклони Св. Роману једно звоно. Књаз је послао звоно, па је већ је 3/15. априла 1833. године постављено дрвеној звонари и „*гласом својим прибирало побожне хришћане и храбрило околне Србе у новој народној слободи*“.[16]

Четврт века касније сазидана је камена звонара, о чему на источној страни звонаре говори следећи натпис: „Основасн и создасн столнб сеи во славу и чест Пресвит Богородиц и Преподобнаго оца Романа при владн Благоврнаго Кнза Сербскога Александра Карагеоргевича, благословенем Преосвеннаго Епископа Тимочкога г. Досите настотел г. Саве архимандрита обители су с брате 1857 года“.[17]

С јужне стране куле горе стоји натпис на коме је забележена, у скраћеном облику, тапија од 8/20. октобра 1836. године.[18]

У тој звонари (кули) на приземном спрату су раније затварали невољнике (бесне - полуделе људе) које су доводили сродници у манастир на исцељење, јер се, гробница Св. Романа прочула надалеко у народу „*да помаже и лечи такве болесне људе којима се ум напрасно помрачи*“. Њима су калуђери, обично на захтев, читали сваког дана молитве у цркви, потом су наређивали да им се не даје никакво пиће, ни мрсна храна, него само парче сува хлеба и воде, а који је од болесника био много немиран, калуђери су га затварали у ову звонару. Такво лечење је трајало обично по 15 и 30 дана, и многи болесници би оздравили, свест би им се повратила, па би одлазили својим кућама исцељени.[19]

Овакав начин лечења захтева посебну пажњу и биће предмет истаживања у засебном раду.

Гробница Светог Романа

Гробница Светог Романа је јужни део средњег дела храма у виду мале црквице. На источној страни, у угнућу зида налик на проскомидију

[16] Михаило Спиридоновић Пелех – протојерej, *Православни манастири епархије нишке* (око 1938. г.), стр. 30.

[17] *Исто*, стр. 30.

[18] *Исто*, стр. 31.

[19] *Исто*.

(жртвеник), живописан је велики лик Светог Романа у монашким ризама с ореолом око главе, како држи у десној руци бројанице, у левој крст, а око главе му је написано: „Свети Роман“. С његове десне стране је живописан лик Св. Архангела а с леве Богородица. Гробница је увек мрачна, те народ улази у њу с упаљеним воштаницама, с великим страхопоштовањем. Ту се уводе тешки болесници да преседе или преспавају на каменом поду гробнице, молећи Бога и Св. Романа за исцељење. Од најстаријих времена Св. Роман се прочуо у народу да исцељује болне и повраћа ум полуделима, те народ и данас долази овамо из најудаљенијих места Србије. У народу се сачувало безброј лепих прича и легенда о томе како Св. Роман „*исцељује болне и немоћне а кажњава безбожне*“. Светог Романа народ сматра „*за великог угодника Божјега, и верује да он може испросити у Бога болнима оздрављење, умно оболелим повраћај свести*“, те му народ даје и придевак „*тежак светак*“. Још и данас често се чује по селима око манастира клетва именом Св. Романа, нарочито жене куну онога ко их је увредио, или им нанео какву штету. Таква се клетва чује обично у изрекама: „*убио те Св. Роман!*“, или: „*Свети Роман ти главу однео!*“. Околни сељани чије се поље међи с манастирском земљом, говоре међу собом: „*не дирај у светороманско као у живу ватру, јер те може излудити*“.[20]

Оквири овог рада нам не дозвољавају да се овом темом бавимо детаљније, али ћемо свакако у наредном раду овом виду лечења посветити посебну пажњу.

Мрзеница

Недалеко од „куле Тодора од Сталаћа“, у шуми крај потока званог Добра вода, налази се манастир мрзенички посвећен Покрову Пресвете Богородице. Ту су се још од давнине налазили темељи неког старог манастира, највероватније заосталог из средњег века.[21] Веровало се да је он био један од многобројних манастира на Мојсињским палнинама чије рушевине и данас постоје под разним називима.[22] На том месту се сељаку Чедомиру Живковићу јавила Пресвета Богородица са Младенцем на рукама.[23]

Нешто касније, ту се 1926. године населила монахиња Теофанија Јовановић са намером да обнови стари манастир. Успела је да за ту замисао придобије надлежне црквене власти, па је тако добила и благослов тадашњег епископа нишког Доситеја. Након тога је приступила прикупљању

[20] *Исто*, стр. 29-30.

[21] *Исто*, стр. 57-58.

[22] *Исто*, стр. 58.

[23] *Мрзеница*, Гласник службени лист Српске православне патријаршије бр. 18 од 15/28. септембра 1930. г., стр. 286.

добротворних прилога за подизање новог манастирског храма. Захваљујући прилозима из Београда, Крушевца и саме Мрзенице, храм је убрзо подигнут.[24]

На дан Сабора дванаест апостола (Павловдан) 30. јуна/13. јула 1930. год., епископ нишки Доситеј је осветио нову цркву коју су саградили Мрзеничани, потпомогнути добровољним прилозима и са стране.[25]

Поред самог храма манастира Мрзенице до Другог светског рата је изграђена још и капела Св. Петра и Павла коју народ масовно посећује због лековите воде коју сви они болни који за леком трагају зову „*св. водица исцелитељка*". Камена плоча са крстом која постоји у манастиру и на којој многобројни болесници леже са вером да ће се исцелити нађена је, по поузданим писаним изворима, у рушевинама старог манастира.[26]

Света Петка на Јастрепцу

Кад се пође од села Буци према Равништу на Јастрепцу, после неких 4 км, одваја се пут уз речицу Грачаницу и који води даље ка главном гребену Јастрепца. После пола сата пешачења овим земљаним путем, стиже се до пропланка у буковој шуми на коме се налази малена црквица Св. Петка. Ако наставимо пешачење истим путем, после неких пола сата, стижемо до тзв. кружног пута, којим за сат времена стижемо до манастира Наупаре.

Црквица Св. Петка је обновљена 1935/36. г. на темељима старије, знатно веће цркве. По народном предању, на овом месту је кнез Лазар подигао манастир нешто пре Косовског боја. Намера му је била да у њега пресели дворско свештенство и монаштво са Косова, из манастира Грачанице. Приликом зидања црквице 1935. г. нађен је темељ димензија 13х6 м, са апсидом на источној страни. Том приликом је нађена „*кадионица од печене глине, два крста од финог материјала и једно кандило са чашом*", како све стоји у натпису у цркви. Предмете је преузео неки шумарски чиновник и предао у Народни музеј у Београду. На основу истог натписа знамо да је нађена и лунета, као и четири опеке димензије 35х25х4 цм. Лунета је и данас сачувана, док су опеке нестале.

Црквени одбор из села Буци је у јесен 1995. г. откопао темеље старе цркве. Њене спољне димензије су биле: дужина 10,30 м (са апсидом 11,80 м) и ширина 6,30 м, ширина темеља је око 80 цм. О унутрашњем решењу цркве засад ништа не можемо рећи. Црква се не помиње у историјским изворима, осим ако овде није реч о манастиру Пречиста код села Бузаг, а

[24] Михаило Спиридоновић Пелех – протојерej, *Православни манастири епархије нишке*, (око 1938. г.), стр. 58-59.

[25] *Мрзеница*, Гласник службени лист Српске православне патријаршије бр. 18 од 15/28. септембра 1930. г., стр. 286.

[26] Михаило Спиридоновић Пелех – протојерej, *Православни манастири епархије нишке*, (око 1938. г.), стр. 59.

који се помиње у Крушевачком дефтеру број 95 из времена султана Мурата III (1574-1595).

Неколико стотина метара, северозападно од цркве, налази се каптирани извор лековите воде. Из чесме тече вода коју народ сматра веома лековитом. На чесми се налази икона Свете Петке, а око ње се налазе многи дарови, највише ситан новац и делови одевних предмета. Црква и извор су врло посећени, нарочито лети.

Света Богородица у Ђунису

Назначајније култно место у околини Крушевца. Релативно младо, настало је крајем XIX и почетком XX века. Некој девојци из Ђуниса приказала се Богородица која је затражила од ње да сагради цркву. Девојка је, уз помоћ неких сељана, почела да зида цркву. Када је црква већ била скоро готова, затражио је нишки владика да се забрани њена даља изградња и да се поруши. Да би се спровела наредба, дошао је лично владика са начелником и наредио да се саграђена црква сруши. После доста мука успели су да нађу и човека који је пристао да сруши цркву. У повратку, коњи из владикине кочије су се из необјашњивих разлога поплашили и сурвали са кочијом у јендек (по другој причи у Мораву са Ђуниског моста). Владика је био тешко повређен, а начелник, по једној причи, такође је тешко повређен, а по другој, погинуо је. Сељак који је почео да руши цркву је такође врло лоше прошао. Владика је одмах скинуо забрану, па је црква убрзо завршена. Током времена црква Свете Богородице је постала чувена по чудима која су се у њој дешавала. Такође је и извор лековите воде постао познат по чудесним излечењима.

Захваљујући богатим прилозима, саграђена је данас велика црква, док је стара, мала црква порушена у пролеће 1997. г. Стара црква није била под заштитом. Старијих темеља није било. Лековита вода је вађена из бунара са сантрачем, док је данас у употреби модерна чесма са више лула (као у бањама). Манастир има и више савремених објеката за смештај монахиња, гостију и владике. Манастир је данас широко познат, посетиоци долазе из целе Србије, Републике Српске, Македоније, па чак и из Бугарске. Кажу да масовно долазе и наши гастарбајтери, а да има и Руса и Грка. Реч је, несумњиво, о најзначајнијој светињи крушевачког краја.

Манастир Наупаре

По монашком казивању из 1862. г., у храму се налазе гробови светитеља. И данас сељани долазе да би на гробу светитеља нашли исцељења од болести.[27]

[27] „Гроб непознатог светитеља“ налази се у храму, у углу испод мале розете на јужној страни. Михаило Спиридоновић Пелех – протојерej, *Православни манастири епархије нишке*, (око 1938. г.), с. 94 нап. 6.

Манастир Стрмац

Цркву познату под именом Стрмац обновио је 1836. године Илија Кршанин из Доброљубаца.[28] Комисији која је те 1836. године пописивала цркве и манастире у окружју Крушевачком није било познато ко је и када саградио првобитну цркву, али она ипак наводи да су на том месту постојале „неке старе зидине“ које су људи за „целитељне“ (лековите) сматрали. Због тога је поменути сељак Илија Кршанин, уз помоћ сељана из два села среза жупског, обновио цркву. Том приликом су сељани помогли само са капијом, док је све остало платио сам Илија који се зато и сматрао ктитором ове цркве.[29]

Занимљиво је шта о цркви стрмачкој кажу Сава Петровић, протопрезвитер и парох кожетински, и Член Исправничества Окружја Крушевачког Радован Поцић (?) у свом извештају о црквама и манастирима у Окружју крушевачком из 1836. године. Они најпре наводе да је храм мирске цркве Стрмац - Рождество Богородице.[30] Црква се налазила у планини, између висова, изван села и „*у врло тесном месту, покрај које и речица тече*“.[31]

Црква је сграђена од дрвета, а те 1836. године је затечена у добром стању, окречена и плочама покривена. Од утвари црквених поседовала је један путир, један дискус, један воздух, два покрова на часној трпези и две завесе на дверима - све од цица. Црква је, такође, имала и два кандила, пет икона и две налоњице. Од књига је имала само један Осмогласник, док одејанија црквених није имала - као ни звона. Од новца је стрмачка црква имала 90 гроша готовине, док новца на облигацији није имала, као ни покретног имања. Од непокретног имања је поседовала једну добру ћошку (?) са малим подрумом.[32]

Треба рећи и то да у „Списку свију црква находећих се у Окружју крушевачком високо-војне Моравско-подринске команде“ од 8/20. фебруара 1837. године стоји да је храм цркве посвећен светом Јоакиму и Ани, а не Рождеству Пресвете Богородице.[33] Засад није могуће рећи зашто је то тако, осим да су, по традицији која је тада постојала у народу, остаци затечени

---

[28] АС - КК XIV-1443, „Списак свију црква находећих се у Окружју крушевачком високо-војне Моравско-подринске команде“ од 8. фебруара 1837. године

29 АС - ДС - II Бф1Но30/836, „Списак цркви находећи се у Окружју Крушевачком и описаније сваке цркве понаособ и њеном состојанију 1836. године“, лист 134-135 - число 9.

[30] Исто.

[31] Исто.

[32] Исто.

[33] АС - КК XIV-1443, „Списак свију црква находећих се у Окружју крушевачком високо-војне Моравско-подринске команде“ од 8. фебруара 1837. године.

на месту обновљене цркве били посвећени светом Јоакиму и Ани, или да се на том месту народ окупљао на празник њима посвећен.

Кад резимирамо претходне примере присуства воде у митовима, ритуалима и веровањима са српског етничког простора, уочавамо да постоји континуитет и средишњи значај воде у народној традицији. Са овим веровањима су, по свему судећи, у непосредној вези и веровања о исцељењу. Лековите воде око манастира и цркава, као и остали обреди одржани све до данашњих дана доказ су вере у моћ очишћења и регенерације, у чему и православље има уважено место. Заједничка одлика ових извора је веровање у њихову универзалну лековитост, у њима лек траже болесници који болују од најразличитијих болести. Њихова бројност указује на њихов значај у традиционалном духовном животу. Велики број људи који сведоче о оздрављењу говори да постоји континуитет у народној и православној традицији. У складу са тим, исцелитељски извори представљају потврду народног веровања у примарну важност воде за живот и опстанак живих бића.

Извори и литература:

АС - ДС - II Бф1Но30/836, Списак цркви находећи се у Окружју Крушевачком и описаније сваке цркве понаособ и њеном состојанију 1836. године, лист 134-135 - число 9

АС - КК XIV-1443, „Списак свију цркава находећих се у Окружју крушевачком високо-војне Моравско-подринске команде“ од 8. фебруара 1837. године

Л. Н. Виноградова, *Вода*, у: *Словенска митологија – енциклопедијски речник*, редактори – Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић, ZEPTER BOOK WORLD, Београд, 2001.

Ивица Тодоровић, *Вода*, Интернет-портал „Појмовник српске културе“ Етнографског института САНУ и Института за српски језик САНУ; http://www.etno-institut.co.rs/cir/pojmovnik/pojmovnik.php

Душан Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, Нолит, Београд, 2004.

Ивица Тодоровић, *Феноменологија воде – општи митско-обредни контекст,* Бдење 7, Сврљиг, 2004.

Летопис цркве Витковачке

Љубинко Раденковић, *Водене немани*, Етно-културолошки зборник књига III, Сврљиг, 1997.

М.Павловић, *Поетика жртвеног обреда*, Београд, 1987.

М.Ризнић, *Старине у планини Мојсињи и околини - Старе цркве по Мојсињи*, Старинар, Београд, 1891.

Михаило Спиридоновић Пелех – протојереј, *Православни манастири епархије нишке*, (око 1938. г.)

Мрзеница, Гласник службени лист Српске православне патријаршије бр. 18 од 15/28. септембра 1930

Никола Пантелић, *Природа у обичајима и веровањима*, Етно-културолошки зборник књига III, Сврљиг, 1997.

Сребрица Кнежевић, *Етноантрополошко виђење воде у појмовима народне културе*, Гласник Етнографског музеја 70, Београд, 2006.

Шпиро Кулишић, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић, *Српски митолошки речник*, Етнографски институт САНУ, Интерпринт, Београд, 1998.

Summary

Slađana Mitrović

ADDIDTION TO STUDYING OF CULT PLACES IN THE SURROUNDINGS OF KRUŠEVAC

In this paper, we will present numerous sources of healing water in churches and monasteries around Kruševac. Through observation of the primary meanings and symbols of water, we will observe its use in folk tradition and religion. With numerous examples of the presence of water in folk beliefs, myths and religious rituals we will will try to give a more comprehensive picture of the importance and significance of water as a mediator between man and the divine.

Јулијана Н. Марковић
докторанд
Одељење за историју уметности
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

УДК 726.54(497.11)
745.51

ВЛАДАРСКИ ТРОНОВИ У ЦРКВИ РОЂЕЊА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ У ЛЕСКОВЦУ И СИЛАСКА СВЕТОГ ДУХА НА АПОСТОЛЕ У ВЛАСОТИНЦУ

АПСТРАКТ: Владарски трон у цркви Рођења пресвете Богородице (Оџаклија) у Лесковцу и тронове намењене владару и владарки из цркве Силаска светог Духа на апостоле у Власотинцу повезује истоветна концепција и контекст настанка. Дело су једног мајстора, Захарија Заше Димитријевића, о чијем раду су сачувана предања, али чији идентитет није поуздан. У раду се анализира порекло формалног решења тронова, њихово место у владарској пропаганди кнеза Милана, те дискутује о могућем идентитету њиховог аутора и одређује њихово месту у оквиру делатности самоковских дрворезбара.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: владарски тронови, Захарије Заша Димитријевић, Захарије Димитров Доспевски, самоковско дрворезбарство

Владарски трон у цркви Рођења пресвете Богородице (Оџаклија) у Лесковцу и два трона, намењени владару и владарки из цркве Силаска светог Духа на апостоле у Власотинцу привлачили су пажњу путописаца и истраживача црквених и занатских уметничких предмета од свог постављања у храмове, почетком девете деценије деветнаестог века. Тронове су запазили и о њима оставили забелешке у путописним делима Милан Ђ. Милићевић[1] и Феликс Каниц[2]. О њима је детаљније кроз поређење расправљао Драгутин Ђорђевић, који усмерава пажњу на ауторство резбарских радова и настоји да реконструише биографију њиховог аутора Заше Димитријевића.[3] Том приликом, аутор се ослања у

[1] М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 2006 (фототипско издање), 114.

[2] Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво*, том II, Београд 1985, 241.

[3] Д. М. Ђорђевић, „Дуборезац Заша Димитријевић и његово дело у Власотинцу и Лесковцу", *Лесковачки зборник I* (Лесковац 1961), 33-36.

великој мери на непубликована истраживања Душана Поповића о историји и култури Власотинца,[4] те Христифора Црниловића о копаници.[5]

Владарев трон у цркви Рођења пресвете Богородице (Оџаклија) у Лесковцу налази се у средишњем броду наоса, постављен уз крајњи источни стуб јужне колонаде, на граници средишњег и јужног брода (сл. 1). Преузео је улогу архијерејског трона, што је наглашено и постављањем иконе светог Саве. Феликс Каниц наводи ову конструкцију као краљичин сто.[6] Трон је формиран у виду високог седишта, стаседије са балдахином. Основу трона чине фигуре лавова са гривом. Седиште је омеђено високим страницама које се састоје из две плоче, од којих ниже носе мотив класицистички обрађеног ромбоида, док више садрже перфорирани овални картуш уоквирен волутама допуњеним листовима акантуса. Чеоне ивице ових страница носе вертикални низ наизменично постављених волута и фигура птица са зрневљем у кљуновима. Завршене су истуреним рукохватима у виду волута.

Високи наслон трона фланкира пар стубова сачињених од тордираних грана акантуса са цветовима. Акантус са цветовима чини, заправо, основни мотив у обради трона, који преовладава на слободним површинама у наслону и на читавој балдахинској конструкцији. Балдахин (сл. 2) састоји се из два дела, нижег балдахинског и додатка у виду круништа са постаментом. Сам балдахин подељен је у две зоне. Завршен је на свакој страни луком оперваженим мотивом преплета прућа, из чијих темена полази мотив троструког жира. Слободни углова балдахина завршени су токареним елементима. Виша зона, одељена атиком, нешто је ужа. Углови обе зоне завршени су угаоним пиластрима који носе фигуре анђела уздигнутих руку. Чеона страна балдахина надвишена је у перфорираној резби изведеном представом грба са оцилима у венцу ловора, њега фланкирају два анђела у лету који над грбом држе круну, док другом носе венце. Над двема бочним странама изведен је на идентичан начин мотив вазе са цвећем. Круна у виду вишестраног цилиндра, сачињена од листова акантуса, почива на четвороугаоном високом постаменту. На њеном врху налазе се фигуре птица на три видљиве стране.

Наслон трона обрађен је плитком резбом. У средишњем делу остављено је поље за икону, али подаци о првобитној икони која се овде налазила не постоје. Поље је уоквирено тордираним пиластрима, док је у врху завршено полукружним тимпаноном формираним од танких волута. Наслон трона носи и две хералдичке представе. У пољу под иконом приказан је пар

[4] Д. О. Поповић, Историја Власотинца и околине (рукопис), непагинирано.

[5] Етнографски музеј у Београду, Етнографска спомен-збирка Христифора Црниловића, Рукописна грађа, свеске број 25 и 88. Сачувано је писмо Д. Ђорђевића којим се обраћа Х. Црниловићу како би му проследио прикупљене податке о црквеним споменицима у Лесковцу и околини.

[6] Ф. Каниц, *нав. место.*

афронтираних грифона међу којима је представљен испреплетани монограм М.О. окружен венцем од грана ловора и надвишен драперијама и круном. У пределу самог седишта изведена је рељефна представа окруњеног двоглавог орла који у канџама носи ознаке владарског достојанства, скиптар и сферу. На унутрашњу страну балдахина аплицирана је колорисана фигура распуклог нара.

Концепција тронова из цркве Силаска светог Духа на апостоле у Власотинцу идентична је оној у лесковачкој цркви, нешто сведеније израде (сл. 3). Седиште са балдахином почива на парним фигурама лавова, надвишеним крунама, које су у овом случају без додатног постамента. Детаљима је постигнута диференцијација тронова (сл. 4). Код владаркиног трона фигуре лавова са гривом уздигнутих глава замениле су положене лавице, те је и код птица изостављена креста и богато перје на грудима птица на чеоним ивицама владаревог трона. Балдахин покривају рељефни мотиви акантуса, док се на угаоним пиластрима јавља лоза са плодовима. Фигуралне представе анђела у случају тронова из власотиначке цркве носи само задњи пар пиластара. Они су приказани на двема странама, држећи се за руке у пределу ивице. Код владаркиног трона анђели су приказани статично, док су на владаревом у лету и слободном руком држе венце.

Над балдахинима су постављени тимпанони израђени у перфорираној резби. На фронталној страни владаркиног трона изведен је грб са оцилима у венцу ловора, док је мотив вазе са цвећем изведен на левој страни владаркиног трона (делу који је видљив из наоса) и чеоном делу владаревог трона. Круне тронова изведене су у виду вишестраних цилиндара, надвишених фигурама птица и листова акантуса, на врху су истакнуте круне, док је код владаркиног сачуван и крст над круном.

Наслони владарских тронова из цркве у Власотинцу остали су без резбарених мотива, али су сачуване иконе које су биле постављене у за то предвиђена поља, ограничена профилисаним пиластрима. Имена насликаних светитеља су изгребана, те је њихова прецизна идентификација отежана. На икони са трона владара (сл. 5) приказан је светитељ сигниран као свети цар (**стꙑ̃ цаρ**), чије име је нечитко. Светитељ је насликан на златном фону у стојећем ставу, главе окренуте благо удесно. Приказан је кратке косе, голобрад, са кратким извијеним брковима. Позадину чини ентеријер приказан у инверзној перспективи. Одевен је у раскошни владарски орнат, орнаментисаног сакоса са лоросом, прекривен хермелинским огртачем. На глави му је затворена круна, у левој руци уздигнут скиптар, док је десну шаку положио на груди. Са светитељеве леве стране налази се сто, док позадину чини пар стубова наткривен драперијом који откривају архитектонске кулисе у позадини. У горњем десном углу иконе насликан је Христос који благосиља из сегмента неба. У дну иконе, на црвеној

бордури, остављен је датум осликавања (1879. **декемврна** 18). На икони доминирају јарки тонови црвене и плаве боје, као и обилна позлата, док су у обради инкарната коришћени сиви тонови.

Представа светитељке са трона владарке (сл. 6) насликана је у овалном сликаном медаљону. Читак је само почетек натписа којим је сигнирана (**ст҃аѧ**), који не указује на њен идентитет. Приказана је у целој фигури, окренута удесно, одевена у дугу сукњу и орнаментисану тунику; на глави јој је златна капуљача црвеног мафориона који пада преко рамена. На глави јој је отворена круна, десном руком држи уздигнути крст, док јој је у левој грана палме. Светитељка је надвишена црвеном драперијом. Позадину чини архитектонска кулиса са нишом у средишту. На икони доминирају црвени тонови и пастелне нијансе плаве и зелене, док је имитација позлате изведена окером. Фигура светитељке је благо издужена. Реалистични инкарнат ружичастих тонова насликан је са мало модулације.

Првобитни положај трона у наосу лесковачке цркве није поуздано познат, већ се према опису Феликса Каница може закључити само да је био у непосредној близини иконостаса.[7] Сачуване фотографије тронова из цркве у Власотинцу настале средином двадесетог века, приказују њихов положај уз јужни зид цркве. Изостанак зидних слика на овом месту (црква је, према приложничким натписима, осликана 1894. године) указује да је ово био њихов изворни положај. Место тронова било је у овом случају условљено већ постојећим архијерејским троном, уз који су непосредно постављени ка западу трон за владара, праћен владаркиним троном. Сваки од тронова издигнут је у односу на наос храма постављањем на низак постамент.

*

Увођење владарских тронова у ентеријер храмова пратило је праксу која је установљена у Кнежевини Србији. Она је била строго контролисана и усклађена са званичном државном и националном идеологијом.[8] Наиме, пракса постављања владарског тона позната је код Срба у средњем веку.[9] Током модерног доба срећу се у државама са православним монархом на челу, Русији, Влашкој и Молдавији. Истакнуто место које владарски трон заузима у ентеријеру православних храмова проистиче из улоге и значаја владара у православној монархији. Владар се сматра представником богом установљене власти, који је миропомазан и у чију се част одржавају свечане

[7] Ф. Каниц, *нав. место.*

[8] Н. Макуљевић, „Прилог познавању сликаних програма владарских тронова у Србији (1804-1914)“, *Саопштења XXVII-XXVIII* (Београд 1994-1995), 231.

[9] Д. Тановић, „Владарски трон у цркви Вазнесења Христовог манастира Високи Дечани“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 38 (Београд 2014), 92-94.

службе.[10] Приликом присуства богослужењу трон служи да одреди место владара, док у његовом одсуству представља средство репрезентације у својеврсном јавном простору какав је црква. Претпоставка је да се владарски трон поново уводи од времена устаничке Србије, али до стицања аутономије имају функцију да означе место најистакнутијег члана заједнице. Њихов значај расте након Хатишерифа из 1830. године, када постају средство исказивања националне идеје и династичке пропаганде. [11]

Услови за постављање владарских тронова у храмове Лесковца и околине стекли су се након Берлинског конгреса 1878. године и уласка ових територија у састав Кнежевине Србије. Непосредно након ослобођења спроведен је низ управних реформи којима се тежило административном, политичком, друштвеном и економском хомогенизовању нових крајева са приликама у Кнежевини.[12] Реформа је обухватила и устројство цркве која је до тада функционисала у саставу бугарске егзархије.[13] Усклађивање са праксама Београдске митрополије се није односило само на питања богословља већ на све идејне токове које је заступала црква. Како је православље било државна религија, деловање цркве било је осим верских питања усмерено и на питања државног устројства. Тако је основу династичке и владарске пропаганде у новим крајевима представљало ктиторисање обнова и подизања нових црквених грађевина и звоника, те увођење владарских тронова.[14]

*

Концепција и репертоар мотива владарских тронова у цркви Рођења Богородице у Лесковцу и из цркве Силаска светог Духа у Власотинцу следе решења архијерејских и тронова намењених постављању култних икона настајалих на простору јужног Балкана након средине осамнаестог века.[15] Изглед сваког трона заснива се на његовој функцији која није само утилитарна већ трон треба да истакне положај и достојанство личности која га користи и адекватно је репрезентује у њеном одсуству. Значајна улога трона у репрезентацији личности у сакралном простору проистиче

[10] Н. Макуљевић, „Прилог познавању сликаних програма владарских тронова у Србији (1804-1914)“, 229.

[11] *Исто*.

[12] В. Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године,* Лесковац 1975, 26-71.

[13] Уп: Б. Лилић, „Бугарска егзархија у Нишавској епархији“, *Лесковачки зборник XXXIII* (Лесковац 1993), 181-187.

[14] Н. Макуљевић, „Реформа црквене уметности у југоисточној Србији након 1878. године“, *Лесковачки зборник XXXVII* (Лесковац 1997), 36-39.

[15] Д. Корнаков, *Творништвото на мијачките резбари на Балканот од крајот на XVIII и XIX век,* Скопје 1986, 151-152.

из забране приказивања неканонских ликова у цркви.[16] Стога се основни постулат коришћен при портретисању владара, приказ величајности, преноси на обликовање трона.[17] Овакав поступак је у складу са принципима декорума, према којима се величајност као основна врлина владаоца манифестује пригодношћу места одеће и окружења, при чему његов статус и моћ морају бити јасно препознатљиви.[18] Концепт величајности[19] везује се и за архијерејско достојанство, чиме је омогућена оваква транслација облика.[20] Основа на којој почива концептуално решење ових тронова може се пратити из персонификација величајности, која је на овај начин приказивана у амблематским и иконографским зборницима. У распрострањеном и утицајном зборнику Иконологија Ћезара Рипе *Magnificencia* је приказана у виду девојке која седи на леђима лава. Придржава једном руком рог изобиља, док јој је у другој скиптар и круна на глави.[21] Основна идеја изобиља и виталности природе у случају тронова приказана је визуелним језиком и репертоаром мотива карактеристичним за дрворезбарске радионице јужног Балкана. Овај репертоар мотива настао је преузимањем облика венецијанског дрворезбарства касног осамнаестог века, посредством епирских радионица.[22] Преузетим мотивима су у складу са хришћанским учењем и фолклорним традицијама варирани и задобијали пригодна значења. Виталност и плодност природе приказана је кроз вреже акантуса и плодове жира и нара, наглашена умножавањем фигура птица са зрневљем у кљуновима, што је њен конвенционални симбол. [23]

---

[16] Н. Макуљевић, „Гроб митрополита Михаила у београдској Саборној цркви“, *Годишњак града Београда XL-XLI* (Београд 1993-94), 144-145.

[17] И. Борозан, *Споменик у храму: Memoria краља Милана Обреновића*, Београд 2014, 86.

[18] F. Büttner, “Abschied von Pracht und Rhetorik. Überlegungen zu den geistgeschichtlichen Voraussetzungen des Stilwandels in der Sakraldekoration des ausgehenden 18. Jahrhunderts in Süddeutschland“, *Herbst des Barock. Studien zum Stilwandel. Die Malerfamilie Keller (1740 bis 1904)*. Katalogbuch zu den Ausstellungen in Füssen und Zug 1998, München 1998, 166.

[19] Величајност је термин усвојен као превод италијанског *Magnificencia,* термина који је коришћен како би означио врлину богарства – *исто*.

[20] М. Тимотијевић, „Портрети архијереја у новијој српској уметности“, Западноевропски барок и византијски свет (Београд 1991), 163-164.

[21] Iconologiie ou, Explication nouvelle de plusieurs images, emblemes, et autres figures Hyerogiphiques des Vertues, etc. tiree des Recherches & des Figures de Cesar Ripa, moralisees per I. Baudoin, Paris 1644, 132. (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k130641h/f166.item.r, приступљено 5.3.2018)

[22] Т. Вукановић, „Мијачко дрворезбарство - Студије из балканског фолклора 2“, *Врањски гласник 7* (Врање 1971), 241-244.

[23] В. Ангелов, *Възрожденска църковна дърворезба. Семантичен анализ*, София 1986, 26-27.

Хералдички симболи, грб Кнежевине, који представљају стандардни део програма владарског трона заузимају и овде истакнуто место у врху конструкције. Њима је јасно означена институција коју личност у трону представља. Достојанство владара наглашено је представом двоглавог орла са инсигнијама на трону лесковачке цркве. Постављањем хералдичке конструкције са иницијалима (сл. 7) трон постаје одређено место једног владара, кнеза Милана Обреновића. Међу потомцима аутора тронова било је сачувано предање да је за израду владарског трона он добио лично од краља Милана награду која се састојала из два одела, стотину дуката и пиштоља.[24] Идентично решење иницијала јавља се и на другим обележјима кнеза, попут ордена Таковског крста, који је установљен непосредно након почетка српско-турских ратова 1876. године као вид обнављања обележја које је кнез Михаило додељивао поводом обележавања годишњице Таковског устанка.[25] Тиме се репрезентација власти везује за личност кнеза Милана, што је било у складу са пропагандним деловањем у новим областима припојеним као резултат српско-турског рата, којим је истицана заслуга кнеза за ослобођење.[26] Идентична појава видљива је у чину ктиторства кнеза приликом подизања звоника, чији је маркантни положај, уз звук звона, симболизовао новозадобијену слободу, што је наглашено и у ктиторском натпису.

Икона на владаревом трону има улогу да представи положај владара и идеологију, те често носи личност са којом се владар идентификује и која репрезентује легитимитет његове власт.[27] Тумачење је ограничено немогућношћу прецизне идентификације светитеља. Икона на трону владарке није носила идеолошко значење, те се постављала икона Богородице или личног патрона. Како нису наслеђивале породичног светитеља заштитника, жене су патрона бирале према аналогији у имену.[28] Круна на глави, иако уобичајен атрибут мучeништва, могла је да указује на владарско порекло светитељке пострадале за веру, са чијим се врлинама владарка поистовећује. Иконе са владарских тронова цркве у Власотинцу не представљају пар. Наиме, личности су приказане у позама које нису међусобно компатибилне, док разлика у сликарском маниру говори да иконе нису дела истог сликара. Сликарском изразу аутора иконе са трона

[24] Д. Ђорђевић, *нав. дело*, 34.

[25] М. Тимотијевић, „Јубилеј као колективна репрезентација: прослава 50-годишњице Таковског устанка у Топчидеру 1865. године“, *Наслеђе IX* (Београд 2008), 33.

[26] Н. Макуљевић, „Реформа црквене уметности у југоисточној Србији након 1878. године“, 43-44.

[27] Н. Макуљевић, „Прилог познавању сликаних програма владарских тронова у Србији (1804-1914)“, 229-230.

[28] Sh. E. J. Gerstel, „Painted Sources for Female Piety in Medieval Byzantium“, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 52 (1998), 95.

владарке одговара и целивајућа икона Богородице са Христом и светим Јованом Крститељем, која је била постављена на дрворезбарени аналај у истој цркви. Тиме је икона са трона владара, настала 1879. године вероватно била део неке старије конструкције владарског трона, која је израдом новог пара тронова поново употребљена, док је за трон владарке и аналај иконе насликао њихов аутор.

Као аутор тронова наводи се један мајстор, чије се име јавља у више варијанти, као Жашма, Зашма, Заша, те Зафир или Захарије Димитријевић, али је, свакако, извесно да је реч о истој особи. Према сећањима савременика и сведочењу потомака, Димитријевић је био пореклом из Самокова.[29] Неки од савременика везивали су порекло Димитријевића и за вардарску област, што је у старијој историографији наводило на његово повезивање са мијачким дрворезбарским радионицама.[30] Током девете деценије радио је за цркву у Власотинцу, након чега се и доселио у ово место. Већ је у Власотинцу радио, осим црквеног мобилијара и литургијских предмета, и дограмаџијске и резбарске радове на стамбеним објектима, израђивао намештај и таванске розете.[31] Преселивши се касније у Лесковац, отворио је столарску радионицу у којој су му сарадници били локални столари Михаило Бабамилкић, Горча и Мита Ракић.[32] Делатност Заше Димитријевића не везује се само за лесковачку област, већ постоје сведочанства о раду за цркве у Конџељу код Прокупља, Сталаћу, Лапову, Голупцу и Смедереву.[33] Потписане иконе из цркве у Голупцу сведоче да се Заша Димитријевић бавио и сликарством.[34] Преминуо је у Смедереву око 1900. године.[35]

Личност Заше Димитријевића може се на основу изнетих података са резервом повезати са недовољно истраженим зографом из самоковског рода Доспевски, Захаријем Димитровим (р. 1834). Његова делатност се поред Самокова и југозападних области Бугарске везивала и за Штип, где је живео током седме деценије, те Кочане и област источне Македоније, што је могло довести до повезивања са забуном о пореклу.[36] Иконе из периода око 1870.

---

[29] Д.Ђорђевић, *нав. дело*, 33.

[30] Христифор Црниловић везује Димитријевића за радионицу Димитра Станишева. Х. Црниловић, „Мијачка копница", *Гласник Етнографског музеја у Београду књ. 64* (Београд 2001), 131.

[31] РгХЦ 4/88.

[32] *Исто.*

[33] Попис претпостављених радова у Србији, Х. Црниловић, *нав. дело*,150.

[34] Н. Макуљевић, „Делатност дебарских и самоковских зографа у Босни и Херцеговини, Црној Гори и северној Србији у 19. веку", *Проблеми на изкуството 4/2015* (София 2015), 23.

[35] Х. Црниловић, *нав. дело*, 132.

36 А. Василиев, *Български възрожденски майстори,* София 1965*,* 421-425.

године срећу се и у области Врања, манастиру Свети Прохор Пчињски[37] и цркви у Доњој Трници.[38] Током сукоба 1876-78. године, српско-турских ратова и априлског устанка, био је заробљен, након чега је преко Солуна и луке у Јафи стигао до Јерусалима. У Јерусалиму је остао до 1882. године, познате су фреске које је насликао у трпезарији лавре Светог Саве.[39] Након напуштања Свете Земље, бележи се престанак активности овог сликара.[40] Делатност Захарија Доспевског у области дрворезбарства није засада забележена. Аналогија у имену, сведочење о пореклу и начин рада који Зашу Димитријевића везује за самоковске радионице, те хронолошке подударности са биографијом Захарија Димитрова указују на могућност да је реч о истој личности, али се у недостатку документарних извора ово може третирати као претпоставка.

Владарски тронови из цркве у Власотинцу настали су у оквиру ширих радова на опреми ентеријера цркве Силаске светог Духа, који се могу сматрати другом фазом уређења. Након израде основне конструкције иконостаса, која је често дело мајстора који је градио храм, није било неуобичајено да комплексније дрворезбарске радове изведе други мајстор.[41] Димитријевић је тако израдио, вероватно и осликао, царске и бочне двери, те Распеће на врху иконостаса. Њему се приписује и изгубљена дарохранилница, дрвене рипиде и крстови, те аналај на који је била постављена икона Богородице са Христом и светим Јованом.[42] Владарски тронови израђени су тада као последица нових друштвених околности. Радови за цркву у Лесковцу који су изведени вероватно након власотиначких, обухватају израду идентичне дарохранилице, рипида и крста, те аналаја, на који је у овом случају била постављена икона светих Ћирила и Методија, заједнички дар лесковачких еснафа.[43]

Стилске одлике радова Заше Димитријевића у складу су са делима самоковске дрворезбарске радионице. Дрворезбарство у Самокову практикује се од 1821. године када мајстор Атанас „таладур“,[44] избегао из Солуна током Грчког устанка, формира радионицу са којом изводи обимне радове

---

[37] Б. Црвенковић „Манастир Свети Прохор Пчињски“, у: *Иконопис Врањске епархије (1850-1950)*, Београд-Врање 2005, 82-84.

[38] М. Станковић „Доња Трница“ у: *Иконопис Врањске епархије (1850-1950)*, 132-134.

[39] П. Вокотопулос, „За фреските на Захари Доспевски в лаврата Св. Сава“, *Проблеми на изкуството 2/1995* (София 1995), 27-30.

[40] А. Василиев, *нав. дело,* 425.

[41] Н. Макуљевић, „Литургика, симболика и приложништво, иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, у: *Саборни храм Свете Тројице у Врању (1858-2008)*, Врање 2008, 46.

[42] РгХЦ 4/88. Аналај се налази на рестаурацији уз тронове.

[43] С. Димитријевић, *Градска привреда старог Лесковца,* Лесковац 1952, 8.

[44] Назив за дрворезбаре и позлатаре у Епиру, З. Личеноска „Мекедонската црковна резба во XVIII и XIX век“, *Гласник на Етнолошкиот музеј* (Скопје 1961), 53.

у католикону Рилског манастира. Делатност настављају његови ученици, од којих је истакнут Стојчо Стефанов Фандков са сином Димитром.[45] Мали број представника самоковског дрворезбарства, током поменутог периода негује уједначен стил, док у раду долази често и до понављања истоветних решења. Стил самоковске дрворезбарске школе заснива се првенствено на линеарности, симетричности и репетицији мотива.[46] Дубока и ажурирана резба често је комбинована са плочама које носе плитке, рељефно резбарене мотиве. Барокни елементи допуњени су детаљима обрађеним према узору намештаја ампир стила.[47] Овакав манир уочава се и на решењу владарских тронова код Димитријевића, које одликује понављање волута и рокајно решени перфорирани картуши, те атике којима су завршени балдахини. Решења проистекла из ампира видљива су јасније код аналаја у извијеним ногарама завршеним у виду лављих шапа. Непосредна паралела у обликовању владарских тронова из цркава у Лесковцу и Власотинцу налази се у радовима Стојче Фандкова. Пример за ово представља архијерејски трон цркве Рођења Богородице у Берковици.[48] Идентичност решења је видљива првенствено у обликовању балдахина, који је у основи правоугаон, постављен само задњом страном за наслон трона, док предња слободно пада. Завршен је атиком, елементима у перфорираној резби и круном. Сличност се примећује и у обликовању страница трона, које чине два поља, од којих је више ажурирано, док фронтоне чине низови птица.[49]

Владарев трон у цркви Рођења пресвете Богородице (Оџаклија) у Лесковцу и владарски тронови из цркве Силаска светог Духа на апостоле у Власотинцу су истакнути део ентеријера ових храмова, према којима се односи са нарочитом пажњом. Њихова форма условљена је универзалним концептима владарске репрезентације и традицијом јужнобалканских дрворезбарских радионица. Пример су механизама владарске пропаганде у специфичним околностима територија које су недаво ушле у састав националне државе и биле основ даљег пропагандног деловања. Њихов визуелни језик формиран је како би пренео поруку послату из другог културног модела коришћењем језиком рецепијента. Поред тога, познавање оваквих дела пружа допринос у познавању недовољно истражене делатности припадника самоковских радионица на територији Србије.

---

[45] Х. Темелски, Самоков през възраждането, 332-334; А. Василиев, *нав. дело*, 477-484.

[46] А. Протич, Денационализиране и възраждане на нашето искуство от 1393 до 1879 година, *България на 1000 години 927-1927,* София 1927, 501.

[47] А. Чилингиров, *Дърворезбата на Митрополитската черква в Самоков*, София 1964, 19.

[48] В. Ангелов*, Самоковската резбарска школа*, София 2001, 31-32; И. Гергова, *Църквата Рожество Богородичино в Берковица*, София 2016, 117.

[49] И. Гергова, *нав. место*.

Сл. 1. Владарски трон, црква Рођења пресвете Богородице (Оџаклија) у Лесковцу, око 1882.

Сл. 2. Владарски трон, црква Рођења пресвете Богородице (Оџаклија) у Лесковцу, око 1882, детаљ балдахина

Сл. 3. Владарски тронови, црква Силаска светог Духа на апостоле у Власотинцу, око 1882. (Фотодокументација Етнографског музеја у Београду, Етнографска спомен збирка Христифора Црниловића бр. 88/10-11)

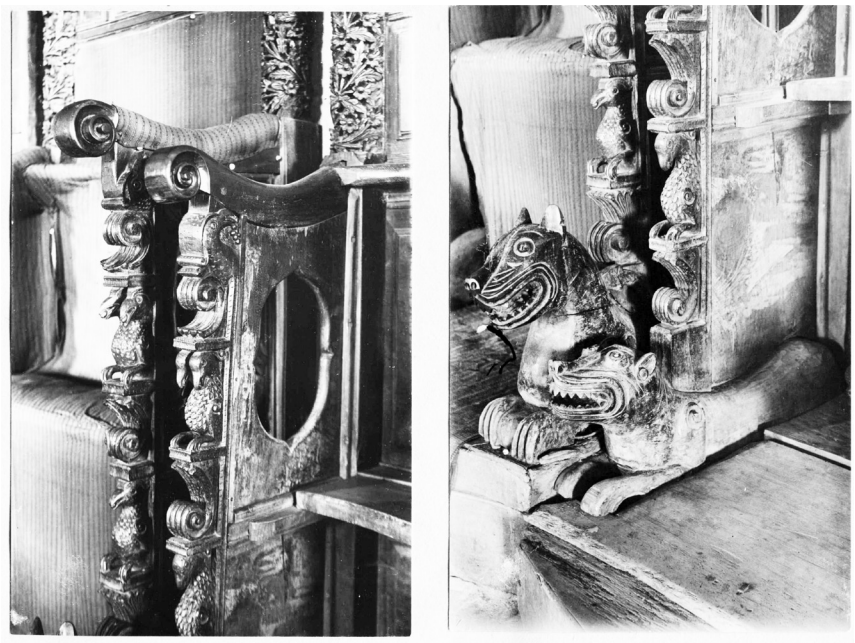

Сл. 4. Детаљи владарских тронова у цркви Силаска светог Духа на апостоле у Власотинцу, око 1882. (Фотодокументација Етнографског музеја у Београду, Етнографска спомен збирка Христифора Црниловића бр. 88/14-15)

Сл. 5. Икона са наслона владаревог трона из цркве Силаска светог Духа на апостоле у Власотинцу, 1879.

Сл. 6. Икона са наслона владаркиног трона из цркве Силаска светог Духа на апостоле у Власотинцу, око 1882.

Сл. 7. Владарски трон у цркви Рођења пресвете Богородице (Оџаклија) у Лесковцу, око 1882, детаљ наслона

Библиографија

Ангелов, Валентин Възрожденскацърковнадърворезба. Семантиченанализ, София 1986.

Ангелов, ВалентинСамоковската резбарска школа, София 2001.

Борозан, Игор Споменик у храму: Memoria краља Милана Обреновића, Београд 2014.

Büttner, Frank "Abschied von Pracht und Rhetorik. Überlegungen zu den geistgeschichtlichen Voraussetzungen des Stilwandels in der Sakraldekoration des ausgehenden 18. Jahrhunderts in Süddeutschland", Herbst des Barock. Studien zum Stilwandel. Die Malerfamilie Keller (1740 bis 1904).Katalogbuch zu den Ausstellungen in Füssen und Zug 1998, München 1998, 163-173.

Василиев,АсенБългарски възрожденски майстори, София 1965.

Вокотопулос, Панајотис „За фреските на ЗахариДоспевски в лаврата Св. Сава", Проблеми на изкуството 2/1995 (София 1995), 27-30.

Вукановић, Татомир „Мијачкодрворезбарство - Студије из балканског фолклора 2", Врањски гласник 7 (Врање 1971), 215-304.

Гергова, Иванка ЦркватаРожество Богородичино в Берковица, София 2016.

Gerstel,Sharon E. J. „Painted Sources for Female Piety in Medieval Byzantium", Dumbarton Oaks Papers, Vol. 52 (1998), 89-111.

Димитријевић, Сергије Градска привреда старог Лесковца, Лесковац 1952.

Ђорђевић, Драгутин М. „Дуборезац Заша Димитријевић и његово дело у Власотинцу и Лесковцу", Лесковачки зборник I(Лесковац 1961), 33-36.

Етнографски музеј у Београду, Етнографска спомен збирка Христифора Црниловића, Рукописна грађа, свеске број 25 и 88.

Iconologiieou, Explication nouvelle de plusieurs images, emblemes, etautres figures Hyerogiphiques des Vertues, etc. tiree des Recherches& des Figures de Cesar Ripa, moralisees per I. Baudoin, Paris 1644. (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k130641h/f166.item.r, приступљено 5.3.2018)

Каниц, Феликс Србија, земља и становништво, том II, Београд 1985.

Ќорнаков, Димитар Творништвото на мијачките резбари на Балканот од крајот на XVIII и XIX век, Скопје 1986.

Лилић, Борисава „Бугарска егзархија у Нишавској епархији", Лесковачки зборник XXXIII (Лесковац 1993), 181-187.

Личеноска, Зое „Мекедонската црковна резба во XVIII и XIX век", Гласник на Етнолошкиот музеј (Скопје 1961), 77-134.

Макуљевић, Ненад – Тимотијевић, Мирослав (пр.) Иконопис Врањске епархије (1850-1950), Београд-Врање 2005.

Макуљевић, Ненад (пр.)Саборни храм Свете Тројице у Врању (1858-2008), Врање 2008.

Макуљевић, Ненад „Гроб митрополита Михаила у београдској Саборној цркви“, Годишњак града Београда XL-XLI (Београд 1993-94), 141-146.

Макуљевић, Ненад „Делатност дебарских и самоковских зографа у Босни и Херцеговини, Црној Гори и северној Србији у 19. веку“, Проблеми на изкуството 4/2015 (София 2015), 19-24.

Макуљевић, Ненад „Прилог познавању сликаних програма владарских тронова у Србији (1804-1914)“, Саопштења XXVII-XXVIII (Београд 1994-1995), 229-235.

Макуљевић, Ненад „Реформа црквене уметности у југоисточној Србији након 1878. године“, Лесковачки зборник XXXVII (Лесковац 1997), 35-59.

Милићевић, Милан Ђ.Краљевина Србија, Београд 2006. (фототипско издање).

Поповић, Душан О. Историја Власотинца и околине (рукопис), непагинирано.

Протичь, Андрей „Денационализиране и взраждане на нашето искуство от 1393 до 1879 година“, България на 1000 години 927-1927, София 1927, 384-540.

Стојанчевић, Видосава Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године, Лесковац 1975.

Тановић, Десимир „Владарски трон у цркви Вазнесења Христовог манастира Високи Дечани“, Гласник Друштва конзерватора Србије 38 (Београд 2014), 92-94.

Темелски,ХристоСамоков през възраждането,София 2000.

Тимотијевић, Мирослав „Јубилеј као колективна репрезентација: прослава 50-годишњице Таковског устанка у Топчидеру 1865. године“, Наслеђе IX (Београд 2008), 9-49.

Тимотијевић, Мирослав „Портрети архијереја у новијој српској уметности“, Западноевропски барок и византијски свет (Београд 1991), 147-174.

Црниловић, Христифор „Мијачка копаница”, Гласник Етнографског музеја у Београду књ. 64 (Београд 2001), 121-154.

Чилингиров, АсенДърворезбата на Митрополитската черква в Самоков, София 1964.

Summary

Julijana N. Marković

GOVERNMENTAL THRONES IN THE CHURCH OF THE BIRTH OF THE VIRGIN MARY IN LESKOVAC AND THE DESCENT OF THE HOLY SPIRIT ON APOSTOLES IN VLASOTINCE

The Ruler of the throne in the Church of the Birth of the Virgin in Leskovac (Odzaklija) and the thrones dedicated to the ruler and rulers from the Church of the Holy Spirit to the Apostles connects the identical conception and execution. They are formed as a seat with a canopy in which the icons are placed on the back. The icons are preserved only from thrones in Vlasotince and the chronology of their creation indicates that in this church there was an older construction of the ruler's throne from which the icon was taken. The trunks were installed after the entry of these towns into the Principality of Serbia in 1878, probably around 1882.The practice of placing the thrones in the Principality follows, where they were an important part of national anddynastic propaganda. The heraldic markings on the throne of the Leskovac church indicate that the throne gave specific propagandas in the new territories that are related to the personality of Prince Milan.The production of the thrones is attributed to a certain master Zaša Dimitrijević, originating from Samokov, who can be identified, with the reserve, as Zaharije Dimitrov Dospevski. The thrones are parallels in the works of self-portraits in the Bulgarian region.

Марко Ж. Катић
М. А. историчар уметности
Докторанд,
Одељење за историју уметности,
Филозофски факултет у Београду

УДК 75.052.046.3(497.11)
27-526.62(497.11)

ИКОНЕ БОГОРОДИЦЕ И ХРИСТА ИЗ ЦРКВЕ СВ. МАРКА У ДОЊЕМ ВРАЊУ

АПСТРАКТ: У раду се анализирају престоне иконе Богородице и Христа из цркве Св. Марка у Доњем Врању. Црква је једнобродна и једноставног изгледа, али са релативно сложеним решењем олтарског простора. Страдала је у I и II светском рату, а највећим делом је обновљена 1972. године. Иконе Богородице и Христа су готово једини историјски вредни предмети који се налазе у њој. На иконама нема никаквих потписа нити записа, а очигледно су рад истог сликара. На основу својих ликовних карактеристика, пре свега јаких боја и упечатљивог стила могу бити датиране у период задњих деценија XVIII и првих деценија XIX века. На иконама је приметан ретроспективизам у понављању иконографских црта иконописа из периода XVI – XVIII века. Свакако су биле замишљене као пар престоних икона. Највероватније су рад неке од тада активних зографских дружина са јужног дела Балканског полуострва. Пар престоних икона из доњоврањске цркве представљају важан прилог познавању иначе у српским крајевима слабо сачуваног иконописа XVIII века.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Доње Врање, црква, престоне иконе, Богородица, Христос, зограф.

Црква Светог Марка у Доњем Врању[1] је мала једноброда грађевина са отвореним тремом на западу и петостраном апсидом на истоку (сл. 1). О цркви досада у литератури није писано. Терен на коме је црква подигнута је нагнут у правцу исток–запад, тако да је источни део цркве делом укопан у земљу. Испред отвореног трема у југозападном углу црквене порте налази се мали звоник металне конструкције. На јужној страни цркве налази се гробље, а на северу кућа за свештеника.

Црква је споља покривена двосливним кровом, косо засеченим са источне и западне стране. На крову се налазе два метална крста на куглама. Са западне стране цркве је отворени трем који подупиру четири зидана

[1] По документацији Катедре за историју српске уметности новог века – досије црква Светог Марка у Доњем Врању.

ступца и западни зид цркве. Ступци су већим делом округлог пресека, али су у врху четвртасти. Четвртасти делови су од округлих одвојени квадратним плочама, а међусобно су повезани гредама. Пролаз у простор трема је између два централна ступца; остали делови трема су ограђени ниским преградним зидом. У наос храма воде полукружно пресвођена врата на западном зиду. На јужном зиду се налазе две широке, полукружно завршене монофоре, а северна страна нема прозора. Прозори пропуштају велику количину светлости у наос. На јужном зиду постоји ниша за чување масла, што је типично за ове крајеве. У унутрашњости цркве нема никаквог живописа, а покривена је равним плафоном. Под је (очигледно у новије време) поплочан каменом. Солеја је за један степеник издигнута од пода наоса, са предњим полукружним истуреним делом. Олтарски простор је од наоса одвојен зиданом олтарском преградом која висином иде до плафона. На прегради постоје три полукружно пресведена пролаза, од којих је централни, намењен за царске двери, шири и виши од северног и јужног, намењених за бочне двери.

На истоку цркве је олтарски простор у виду споља петостране апсиде, делимично укопане у земљу. Има два једноделна правоугаона прозора. Тело апсиде је уже од наоса, из чијег источног зида излази. То оставља простор за две мале четврт конхе уз бокове апсиде. Овакав олтарски простор споља је прекривен кратким двосливним кровом, на источној страни завршеним тространо пирамидално. Сложена спољна структура са бочним једночетвртинским нишама не одсликава проскомидију и ђаконикон, јер су ове нише додаци ради стварања места за бочне двери (услед недостатка простора). Ипак, у северној четврт конхи налази се полукружна ниша, која је раније могла служити за проскомидију (сл. 2). Олтарска апсида је и у унутрашњем делу петострана. Дуж свих зидова олтара пружа се испуст на висини нешто вишој од метра.[2] Тачно изнад овог испуста, на најисточнијем зиду цркве и централном делу олтара је мала плитка ниша, полукружно завршена у горњем делу. Поменути правоугаони прозори су на зидовима северно и јужно од овог са нишом.

О цркви нема јасних историјских података. Време њеног подизања није познато, али се може претпоставити да је то било негде током XIX века, можда у његовој првој половини. Пре свега, ту мислимо на време након 1830. године, тј. период Танзимата.[3] Посебну пажњу привлачи горе описан сложен и необичан облик олтарског простора, који би заједно са нишом за масло и зиданом олтарског преградом могао говорити о још старијем датуму зидања цркве. На западном зиду са спољашње стране, јужно од улаза, налази се плоча са натписом о обнови цркве:

[2] На овај испуст се постављају богослужбени предмети, књиге и иконе.

[3] О реформном периоду Танзимата: И. Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд 2004.

ОВАЈ ХРАМ СВ.МАРКА / У ДОЊЕМ ВРАЊУ БИ / ОБНОВЉЕН 1972 ГОД. / ДОБРОВОЉНИМ ПРИЛОЗИМА / МЕШТАНА ДОЊЕГ ВРАЊА. / А НАЈВЕЋИМ ПОЖРТВОВАЊЕМ / ЧЕДОМИРА СТОШИЋА / ПЕНЗ. ИЗ Д. ВРАЊЕ.

По казивању мештана, црква је једна од најстаријих у врањском крају, а настрадала је током I и II светског рата. Није познат тачан степен њеног оштећења у овим ратовима, али изгледа да је велики део њене структуре резултат обнове из 1972. године.[4] У цркви је сачуван врло мали број предмета историјске вредности. Сем две иконе које ћемо овде поближе изучити, сачувана је икона Св. Николе, сликана на златној позадини и са флоралним орнаментима на позадини и одећи (дим. 34.6 x 43 cm, сл. 3). Икона је очигледно импорт из Русије. Две једине иоле старије богослужбене књиге су *Часослов* штампан у Љубљани 1924. и *Требник* штампан у Сремским Карловцима 1926. године.

Иконе Богородице са Христом и Христа Пантократора се налазе на зиданој олтарској прегради – иконостасу – у функцији престоних икона (сл. 4-5).[5] Иконе су публиковане, уз претпоставку да су из периода са краја XVIII и почетка XIX века.[6] На икони Богородице је фронтално представљена допојасна фигура Богородице Одигитрије са Христом на левој руци. Икона је сликана темпером на дрвету, а димензије су јој 80 x 58 x 3.5 cm. Дрвени носач је начињен од три обрађене и међусобно спојене даске. Не постоји потпис сликара нити запис дародавца. Представљене личности су на јасноплавој позадини. На овој позадини око висине рамена представљених личности изведено је сенчење низовима белих сасвим танких хоризонталних линија. Ово бело сенчење, гушће према дну, асоцира на облаке, али његова ликовна сврха је да фигуре истакне и да им дозу тродимензионалности на иначе хијератичној плавој позадини. Лево и десно од главе Богородице налази се дводелни натпис **ѡ=ρ Т=Ѵ** (грч. скр. Мати божија). Натпис је у црвеним круговима са златном бордуром и прецизно изведеним златним флоралним орнаментом. Око целе иконе је тамносмеђа

[4] Као пример наводимо зидну масу олтарске преграде, видљиву на месту предвиђеном за престоне иконе. Њен изглед упућује на XX век, али може бити да је поновљена нека претходна (по фотографији снимљеној 17.10.2004. у документацији Катедре). Ипак, старина доњоврањске цркве Св. Марка остаје предмет за неко будуће истраживање.

[5] О улози престоних икона Богородице и Христа у литургији, Н. Макуљевић, *Литургика, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању*, у: Саборни храм Свете Тројице у Врању, прир. Н. Макуљевић, Врање 2008, 102, 73-74.

[6] *Иконопис Врањске епархије*, прир. Н. Макуљевић – М. Тимотијевић, Београд - Врање 2005, 74-75, бр. 12, 76-77, бр. 13 (М. Радосављевић). Иконе су рестауирисане за потребе изложбе која је приређена 2005. године у Врању, и поводом које је објављена поменута књига.

декоративна бордура са светложутим флоралним орнаментима, одвојена од плаве позадине танком белом линијом. Христос и Богородица имају златне нимбове са белим обрубом. Белим линијама је изведен и крст са словима **о ѡ н** уписан у нимб око Христове главе.

Богородица је обучена у тамноружичасти мафорион на преклоп са уским златним бордурама и зеленом поставом. Испод мафориона носи тамноплаву хаљину са широким златним оковратником и бордуром око левог рукава; око лица је упадљив набрани бели вео. Богородица својом левом руком држи Христа, а десном показује на њега. Фронтално представљен мали Христос благосиља десном руком, а у левој руци држи затворену књигу, Јеванђеље. Поред главе је означен белим словима **Ис- χс**. Обучен је у белу хаљину са златним клавусом на левој страни, златним тракама око широких рукава и златним појасом. Бела хаљина је дугачка до глежњева и оставља видљивим боса стопала. Преко хаљине носи јасноцрвени огртач пребачен преко левог рамена и руке. Огртач у дну има златну бордуру, а у наборима око ове бордуре делимично се види зелена подстава.

Бордуре на одећи се разликују. Оне на Богородичином мафориону и у доњем делу Христовог огртача су испуњене тамнијим овалним орнаментима. На оковратнику Богородичине хаљине су наизменично поредани по три овална орнамента један испод другог и по један ромбоидни орнамент. Сви су међусобно одвојени малим кружним орнаментима. Ови облици представљају драго камење и бисере. На бордури левог рукава орнамент је рокајан, са бубрежастом картушом у средини. Картуша је тамније боје и испуњена је дијагоналном мрежом. Неопходно је поменути и да се испод бордуре мафориона на Богородичином левом рамену налази лаганим белим потезима сликана чипка, која се наставља у неколико танких дугачких реса завршених малим кићанкама. На подврнутом доњем рубу зелене подставе мафориона видљиви су сасвим мали, тамнији орнаменти у облику ситних листова. Бордуре Христове беле хаљине су без орнамената изузевши клавус, који је испуњен спирално увијеним листовима.

Ни Богородица ни Христос не комуницирају погледом са посматрачем, нити међусобно. Емоција је блага и свечана. Инкарнат Богородице и Христа је топао и смеђ, а карактеристичне су велике бадемасте смеђе очи, танке лучне обрве и мала уста. Врло пажљиво је изведено линеарно исцртавање рубова лица, носа, очију и уста, те руку. Још пажљивија и крајње суптилна је изведба сенчења на лицу и рукама. Осветљени делови (образи, чело, нос, спољни делови врата, шаке) осенчени су белом бојом, док је код оних у сенци (капци, спољни делови лица, унутрашњи део врата) појачан тон смеђе. Прелази између тамних и светлих делова су благи, са једва приметном дозом руменила. На очима Богородице су исцртане трепавице. Сенчење на драперијама је изведено углавном окер бојом. Потези киста

су великим делом широки, а мањим делом линеарни. Њима се дочаравају богати набори и тродимензионалост тканине. Посебно вешто је изведен вео око Богородичиног лица у потезима беле и сиве боје. Ипак, упркос технички сасвим беспрекорној изведби иконе, могу се уочити и извесне неспретности. Ту пре свега мислимо на леву руку на којој Богородица држи малог Христа, затим на врло чудно скраћену Христову леву ногу, као и на умањено и неспретно постављено Јеванђеље у његовој левој руци.

У свом ликовном организму икона одаје еклектичне утицаје. Њене јаке, блештаве боје са снажним контрастима, тежња за натуралистичким обликовањем лица и руку, као и бело сенчење на позадини у циљу стварања једне врсте дубине простора припадаће другој половини XVIII и почетку XIX века.[7] Овом периоду припадаће и орнаментика на одећи, те у медаљонима са иницијалима Богородице. Орнамент на Богородичином рукаву потпуно је барокни. Посебно је занимљив орнамент у оквиру иконе. Сликан је жутом бојом на смеђој позадини, са удупланим линијама које га формирају. Састављен је од валовито постављених гранчица са листовима и по једним цветом. На бочним странама ове гране су у средини прекинуте са по једним расцветалим жезлом, међусобно симетрично постављеним. Очигледан је барокни стил ове бордуре, али његово порекло засад остаје непознаница. Можда је у питању утицај графике, штампаних илустрованих књига, или пак везених тканина. Утицаји старијег иконописа, првенствено критског, могу бити идентификовани на одећи Богородице. Пре свега упада у очи бели вео око њеног лица, који се јавља на иконама Богородице у XVI веку, како се сматра под западним утицајем.[8] Композиција мафориона одаје такође утицаје критског сликарства, посебно Богородичиних икона из радионице Андреје Рицоса.[9] Захваљујући његовим многобројним иконама овај начин сликања мафориона је постао опште раширен у иконопису након XVI века. Пре свега се то односи на начин како је мафорион преклопљен, остављајући видљивим троугаони део доње хаљине испод врата. Ту је даље бордура са ресама испод десног рамена, елемент додуше још из средњовековне уметности, те начин како су распоређени набори и прегиби тканине, пре свега на Богородичином десном рамену.

На икони Христа Пантократора низ одлика је сасвим подударан њеном пандану икони Богородице: димензије су 80 x 57 x 3 cm; техника је

[7] Многобројни примери сликарства овог периода репродукован су у књизи *Icons from the Orthodox Communities of Albania. Collection of the National Museum of Medieval Art, Korcë,* ed. dr A. Tourta, intr. P. L. Vocotopoulos, cat. E. Drakopolou, Thessaloniki, 2006, на разним местима.

[8] В. Ivanić, *Le vie mediterranee del'icona cristiana. Icone del Museo Nazionale di Belgrado,* Bari 2001, 189.

[9] О Рицосу: M. Cattapan, *I pittori Andrea e Nicola Rizo da Candia*, Θησαυρίσματα 10, 1973, 238-290.

темпера на дрвету. Позадина је плава, окружена идентичном орнаменталном бордуром. Ореол је златни, а његов танки руб и уписани крст са словима **ѻ ѡ н** су изведени белом бојом. Лево и десно од Христове главе је дводелни натпис **Ис- χс-**, у црвеним круговима са златном бордуром и флоралним орнаментом. Такође, око Христових рамена низ танких белих хоризонталних линија ствара илузију облака и просторности. Ни на овој икони нема никаквог потписа сликара нити записа дародавца. Христос је представљен фронтално, како благосиља десном руком, а у левој руци одоздо држи отворену књигу црвених спољних рубова са текстом:

придитє ко / мнй вситр / Ѵ/даѣшИ / исИаЋ иобрє /мєнєнИи иа /зц ѵпоко // ѣвЦ оз /митє __ ѻ моє исєбє / инао;итєсЋ / њмєнє Ћ / ____ крото

Реч је о цитату из Јеванђеља по Матеју 11, 28-29.[10] Христос је представљен у млађим годинама, са кратком смеђом брадом и дугачком косом. Коса је увијена, покупљена и пребачена на једну страну, тако да пада низ лево раме. Покупљена коса налик је на плетеницу. Одевен је у тамноружичасти хитон са златном бордуром око врата и клавусом, златном траком која се спушта са његовог десног рамена. Орнаменти бордуре и клавуса подударају се у изгледу са орнаментом на клавусу малог Христа на икони Богородице – спирално увијени листови.[11] Преко хитона Христос носи богато набран плави огртач у изразито тамном тону. Огртач иде око струка, мањим делом преко десног и већим делом преко левог рамена. Део на левом рамену је пребачен са десног, у богатим наборима усмереним надоле.

Инкарнат је топао, смеђ. Осветљене партије на лицу су изведене белом бојом, а на одећи окером и белом. Контрасти осветљених и тамних делова на инкарату су нешто јачи него код Богородице. Упадају у очи на појединим деловима лагано заобљене дугачке линије драперије које стварају врло тродимензионалан утисак (огртач на раменима и део хитона на торзоу), као и анатомски врло вешто изведена десна рука у гесту благослова. Супротно томе, други делови драперије су сликани кратким, испрекиданим покретима (рукави, плави огртач на доњем делу торзоа), али је тродимензионалност и волуминозност тканине слабо постигнута. Лева рука која одоздо придржава књигу истиче се посебно неспретним извођењем.

Све што је заједничко са иконом Богородице важи природно и овде. Упадљиво јаке и контрастиране боје те барокна орнаментација припадаће касном XVIII и раном XIX веку. Овом периоду треба приписати и јасно показану тежњу за натуралистичким и тродимензионалним обликовањем.

[10] 28. Ходите к мени сви који сте уморни и натоварени, и ја ћу вас одморити. 29. Узмите јарам мој на себе, и научите се од мене; јер сам ја кротак и смјеран у срцу, и наћи ћете покој душама својијем. Овај натпис би било пожељно палеографски и језички испитати.

[11] По свој прилици се ради о листовима сасвим одређене биљке, али нисмо били у могућности установити које тачно.

Као и на икони Богородице, одећа одаје своје аналогије са старијим сликарством. Христова коса покупљена и пребачена на леву страну налик на плетеницу стари је мотив, а наћи ћемо је посебно истакнуту на иконама у периоду XVI века и након њега. Начин како је огртач у истакнутим наборима пребачен преко левог рамена, те концепција хитона, са клавусом са стране и симетрично савијеним делом испод врата има своје безбројне аналогије у грчком, али и руском иконопису XVI – XVIII века.[12]

Иконе Богородице са Христом и Христа Пантократора већ на први поглед треба гледати као јединствену целину, што смо горњом анализом јасно потврдили. Њихове сасвим подударне димензије и изглед јасно говоре да су оне пар престоних икона замишљених да буду на иконостасу неке мање цркве, и то највероватније ове у којој се данас налазе. Очигледно су рад истог мајстора. Њихов композитни и еклектички, али ипак високо самосвесни стил и естетика смештају их у период касног XVIII и раног XIX века. То је време формирања балканског зографског модела XIX века, односно транзиције из последњег периода иконописа у сасвим византијској традицији, какав је онај у XVIII веку, ка друкчијим, трансформисаним формама сликарства након 1820-1830. године, које трају до дубоко у XIX век. Управо ове иконе, које чувају старе шеме, облике и иконографију у новом тумачењу, ликовно стоје на тој прекретници, и отуда је њихово смештање у поменути период оправдано. Може се сматрати да су настале директним угледањем на неке старије моделе, интерпретиране у духу живописног сликарства периода у који су датиране. Од врло су великог значаја, јер спадају у изненађујуће ретке примерке иконописа XVIII века сачуване у српским крајевима. Највероватније ће бити рад неке од тада јако распрострањених зографских тајфи, али за сада није могуће идентификовати које.[13] С обзиром на словенски натпис на књизи коју држи Христос та радионица би могла бити српска или бугарска, мада ни цинцарску нити грчку не треба искључити у потпуности. Могуће је да бисмо их могли везати за иконписне радионице активне у Охриду у XVIII веку, али то такође остаје отворено питање.[14]

Било како било, престоне иконе из цркве Св. Марка, о којима смо овде изложили важне чињенице и поставили одређене проблеме остају отворено научно питање, као и облик олтарског простора и старина цркве у којој се налазе. С обзиром да се о иконопису XVIII и раног XIX века у јужним

[12] Одлична аналогија је руска икона Христа на трону, која је 1975. била излагана у Паризу: *Icônes grecques et russes. Galerie Nikolenko*, Paris 1975, бр. 48. Чак је и цитат на отвореном Јеванђељу такође Мат. 11, 28-29.

[13] Само за простор Грчке број сликара познатих у периоду 1700 – 1820 износи 740: Μ. Χατζηδακης , *Ελληνες ζωγραφοι μετα την αλωση (1450-1830)*, 1, Αθηνα 1987, 15

[14] О иконопису у Охриду у XVIII веку: В. Поповска-Коробар, *Иконописот во Охрид во XVIII век*, Скопје 2005.

деловима Балкана још увек зна врло мало, његова будућа проучавања ће, надамо се. омогућити прецизније смештање у контекст ове две важне иконе и евентуално утврђивање радионице и мајстора.

Сл. 1. Црква Св. Марка у доњем Врању. Поглед са југоистока.

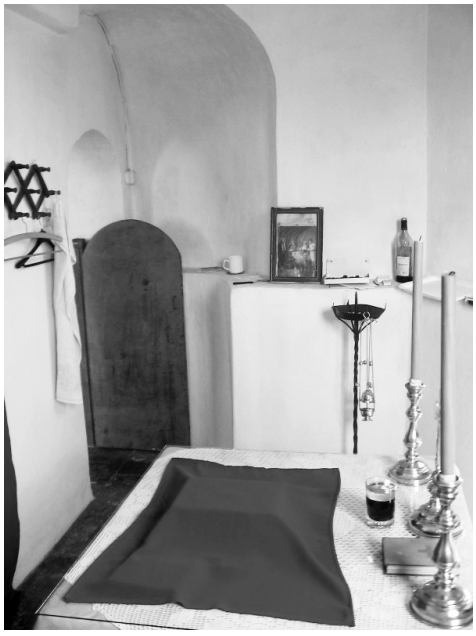

Сл. 2. Црква Св. Марка у Доњем Врању. Северна четврт-ниша олтарског простора.

Сл. 3. Руска икона Св. Николе, XIX век.

Сл. 4. Престона икона Богородице, крај XVIII - почетак XIX века.

СЛ. 5. Престона икона Христа, крај XVIII - почетак XIX века.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Ivanić, B. Le vie mediterranee del'icona cristiana. Icone del Museo Nazionale di Belgrado, Bari 2001

- Иконопис Врањске епархије, прир. Н. Макуљевић – М. Тимотијевић, Београд - Врање 2005.

- Icônes grecques et russes. Galerie Nikolenko, Paris 1975

- Icons from the Orthodox Communities of Albania. Collection of the National Museum of Medieval Art, Korcë, ed. dr A. Tourta, Thessaloniki, 2006

- Макуљевић, Н. Литургика, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању, у: Саборни храм Свете Тројице у Врању, прир. Н. Макуљевић, Врање 2008.

- Ортајли, И. Најдужи век империје, Београд 2004.

- Поповска-Коробар, В. Иконописот во Охрид во XVIII век, Скопје 2005.

- Χατζηδακης, Μ. Ελληνες ζωγραφοι μετα την αλωση (1450-1830), 1, Αθηνα 1987

- Cattapan, M. I pittori Andrea e Nicola Rizo da Candia, Θησαυρίσματα 10, 1973, 238-290

Summary

Marko Ž. Katić

ICONS OF THE VIRGIN MARY AND JESUS CHRISTFROM THE CHURCH OF SAINT MARKO IN DONJE VRANJE

Prestone icons of the Virgin and Christ from the Church of Saint Marko in Donje Vranje are subject of analysis in this paper. The Church of Saint Marko is one-walled and simple looking, but with a relatively complex solution of the altar space. It is also a five-sided apse, and with the side-by-side quadrangular parts, inside and out. It is separated from the naas by a mural altar barrier.

Due to this structure of the altar space, it is possible to consider with great certainty that the church in Donetsk is an older building, although it can not be said with precision from which time. It suffered in World War I and World War II, and was mostly restored in 1972. The icons of the Virgin and Christ are almost the only historically valuable items in it. There are no signatures or records on the icons, but it is obvious that they are the work of the same painter.

The icons are the work of a very good master, if certain anatomical and perspective imprecisions are excluded. By analogy with dated examples, based on their artistic characteristics, primarily strong colors and striking styles, they can be dated in the last decade of the 18th and early 19th centuries. On the icons, there is a retrospective in the repetition of the iconographic lines of the iconography from the period of the 16th - 18th century, most of all, from the field of critical painting. They were certainly conceived as a pair of throne icons.

Most likely they are the work of some of the active zoography families from the past, from the southern part of the Balkan Peninsula, perhaps from Ohrid or the surroundings. A couple of throne icons from the church in Donji Grad represent an important contribution to the knowledge of the Serbian regions of the poorly preserved iconography of the 18th and early 19th century.

Јелена Миленковић
докторанд
Географски факултет,
Универзитет у Београду
jelenamilenkovic311@gmail.com

УДК 338.48-6:7/8(497.11 Лесковац)

АНТРОПОГЕНИ ПОТЕНЦИЈАЛИ ГРАДА ЛЕСКОВЦА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА

АПСТРАКТ: Културни туризам један је од видова туризма који бележи интензивни прогрес у последњих неколико деценија, пре свега због повећања образовног и културног нивоа становништва. У основи културног туризма налазе се културне туристичке потребе, које се задовољавају посетом и доживљавањем антропогених туристичких вредности. У раду су представљене антропогене туристичке вредности Града Лесковца, како би се сагледало њихово реално стање у циљу анимирања и привлачења туриста, који су мотивисани културним туристичким потребама. Посебно су истакнути општи проблеми развоја културног туризма са којима се Град Лесковац суочава, али су приказане и стратешке мере које би требало предузети у скоријој будућности.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Лесковац, културни туризам, културне туристичке потребе, потенцијали, туристички производ, општи проблеми, стратешке мере.

КУЛТУРНЕ ТУРИСТИЧКЕ ПОТРЕБЕ И КУЛТУРНИ ТУРИЗАМ

Елементи туристичких кретања деле се на рекреативне и културне. Културни елементи туристичких кретања односе се на културне туристичке потребе. Културне туристичке потребе разрешавају се туристичким кретањима људи изван места сталног боравка, ради упознавања и доживљавања антропогених вредности, какве су споменици, етнографско наслеђе, фолклор, остварење драмске и оперске уметности, изложбе и манифестације од интереса за социологију, историју уметности, етнографију и организацију туризма.[1]

Културни туризам је синтагма која је у академском смислу ушла у употребу 80-их година прошлог века, када се јавља тренд „препуштања“ културе тржишту, због немогућности да се она финансира из државног

[1] Стеван Станковић, *Туристичка географија*, Београд, 2008.

буџета. Међутим, пракса културног туризма постојала је много пре и развијала се и у доба доминантног масовног туризма.

Културним туризмом сматра се ново тржиште настало фрагментацијом тражње и стварањем нових тржишних ниша. Културни туризам доживљава експанзију, што је последица повећања образовног нивоа становништва. Културни туриста има специфичне интересе, виши степен образовања, старије је доби, троши више, остаје дуже у дестинацији и активнији је од просечног туристе. Управо је оријентација културне понуде на туристе подстакла међусобну сарадњу сектора културе и туризма.2

Културни туризам дефинише се као кретање људи које је узроковано културним атракцијама изван њиховог уобичајеног места становања, са намером сакупљања нових информација и искустава, како би задовољили своје културне потребе.3 Културни туризам дефинише се и као путовање које укључује посету културним ресурсима, без обзира на иницијалну мотивацију.4 Светска туристичка организација (UNWTO) културни туризам дефинише као „кретање људи с примарно културном мотивацијом, као што су студијске туре, уметничке и културне туре, путовања на фестивале и друге културне догађаје, обилазак историјских места и културних добара, путовања због проучавања природе, фолклора, уметности и ходочашћа“.5 Несумњиво је да постоје бројне дефиниције културног туризма, али највећи број њих односи се на културну мотивацију и посету културних туристичких вредности.

У основи културног туризма налазе се антропогене туристичке вредности, које се деле на уметничке, пејзажне, амбијенталне, етнографске и манифестационе.6 Судећи по ономе што се данас зна, Лесковац и околина богати су историјским наслеђем и споменицима културе из даље и ближе прошлости.

АНТРОПОГЕНЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРЕДНОСТИ ГРАДА ЛЕСКОВЦА

Уметничке туристичке вредности

Уметничке туристичке вредности одражавају интересовања туриста за уметничке споменике. Оне могу бити историјске и савремене, у зависности

[2] Danijela Angelina Jelinčić, *Abeceda kulturnog turizma*, Zagreb, 2009.

[3] Greg Richards, *European Cultural Tourism: Patterns and Prospects,* Planning Cultural Tourism in Europe, Amsterdam 1999, 16-32.

[4] Howard L. Hughes, „Redefining Cultural Tourism“, *Annals of Tourism Research*, Volume 23 (3), Manchester, 1996, 707-709.

[5] World Tourism Organisation (UNWTO), *The State's Role in Protecting and Promoting Culture as a Factor of Tourism Development and the Proper Use and Exploitation of the National Cultural Heritage of Sites and Monuments for Tourism*, Madrid.

[6] Добрица Јовичић, *Туристичка географије Србије*, Београд, 2009.

од времена настанка. Имају ширу основу туристичке атрактивности и могу да делују самостално, нарочито ако имају монументални карактер.[7]

У Лесковцу постоји велики број уметничких туристичких вредности које могу привући пажњу туриста. Степен њихове атрактивности зависи од историјске епохе, положаја у границама Града Лесковца, монументалности, као и значаја који је током дуге историје имао.

Археолошки локалитет Хисар захваљујући повољном положају насељаван је од праисторије до данашњих дана. Истраживањима је откривен велики број објеката, керамичког материјала, новца и велики број археолошких предмета од метала, стакла и камена који документују живот дуг седам миленијума. Остаци најстаријих насеља потичу из средњег и млађег неолита. Хисар је насељаван и током свих периода металног доба: бакарног, бронзаног и гвозденог. Откривени су остаци утврђења из касноантичког и рановизантијског доба, као и српског средњег века и турског периода.[8]

Локалитет Градац налази се у близини села Злокућана, изнад ушћа Јашуњске реке у Јужну Мораву. Својим природним положајем брежуљак је послужио као база за подизање насеља. Материјал пронађен овде припада винчанско-плочничкој фази, са обиљем елемената раног бронзаног доба југа Србије. Пронађена је бронзана статуа богиње Јуноне или Церере из II и III века п.н.е.[9] У селу Мала Копашница откривена је римска некропола са гробовима спаљених покојника. Некропола је припадала насељу које је постојало у II и III веку н.е. Луксузни гробни налази говоре о великом богатству насеља.[10]

Скобаљић град је утврђење које се налази на врху стеновитог гребена Кукавице, на левој обали реке Вучјанке. Тврђаву је изградио Ђурађ Бранковић за потребе одбране од Турака. За културно добро проглашен је 1986. године. Град се састоји од Горњег, Доњег града и подграђа. Александар Дероко помиње Скобаљић град под називом Зелен-град.[11] Никола Скобаљић био је српски војвода из Дубочице и последњи владар тог краја пред коначни пад под турску власт.[12]

Црква Преподобномученице Параскеве у Рудару сматра се најстаријим храмом у крају. Подигнута је на темељима ранохришћанске базилике из V

[7] Добрица Јовичић, *н. д.*

[8] И. Богдановић, М. Јоцић, П. Поповић, „Сондажна истраживања локалитета Хисар (Лесковац)“, *Лесковачки зборник XXXV*, Лесковац 1995, 13-25.

[9] Србољуб Ђ. Стаменковић, *Географска енциклопедија насеља Србије II*, Београд, 2002.

[10] Profil Grada Leskovca, http://www.parlament.org.rs/res/grad_Leskovac_profil.pdf

[11] М. Јоцић, Ђ. Јанковић, „Резултати истраживања на средњовековном утврђењу Скобаљић-град“*, Лесковачки зборник XXVII*, Лесковац 1987, 61-69.

[12] Ђ. Јанковић, „Улога и значај града Николе Скобаљића у средњем веку“, *Лесковачки зборник XXXI*, Лесковац 1991, 39-45.

века, када је подигнут и Царичин град. Претпоставља се да је на јужним обронцима Лесковца у време цара Јустинијана постојало хришћанско насеље, чији део је била и ова црква. Доласком Словена насеље и базилика су страдали. Примањем хришћанства, Словени су почели да обнављају храмове, те се претпоставља да је црква обновљена у време Немањића. Данашњи изглед Рударска црква добила је 1799. године.[13]

Јашуњски манастири налазе се на обронцима Бабичке горе. Састоје се из две целине, мушког и женског манастира, који су удаљени један од другог око 1,5 km. Црква мушког манастира посвећена је Светом Јовану Крститељу, а црква женског манастира Ваведењу Пресвете Богородице. Имају статус културног добра од великог значаја. Манастири су подигнути у најтамнијем добу српске средњовековне историје, у периоду када је Деспотовина пала под турску власт и када су Срби цркве и манастире могли да подижу само на темељима старијих храмова, склоњене из градова и са главних путева.[14]

Црква Оџаклија посвећена је Рођењу Пресвете Богородице. Подигнута је 1803. године на темељима раније постојећег храма. Црква се изгледом разликује од осталих, широка је, а ниска, и споља више личи на кућу, него на цркву, што је и била намера старих неимара. У првим годинама XIX века Лесковчани су успели да добију од султана ферман да сагради цркву. Како локалне турске власти на градњу православних храмова нису гледале добронамерно, досетљиви Лесковчани рекли су Турцима да, заправо, не граде цркву већ кућу за свештеника. Због тога су на објекту сазидали огњиште и димњак (оџак), по чему је црква добила назив Оџаклија. Оџак је постојао до 1963. године када се урушио, док је у цркви остало само огњиште. Црква је под заштитом државе и има статус споменика културе.[15]

Црква Светих апостола Петра и Павла подигнута је 1845. године на месту скромне богомоље, срушене средином XVI века. Иако је настала у неповољно време за хришћанско становништво, изгледом и величином надмашила је већину цркава изграђених на окупираним српским територијама у првој половини XIX века. Изграђена је као тробродна базилика са спољном отвореном припратом, завршеном слепим кубетом. Спољна обрада храма је много уздржанија од унутрашње.[16]

Светоилијска црква налази се на изузетно лепом положају, на јужној коси брда Хисара. На том месту пронађено је старо црквиште са гомилом обрађеног камења 60-их година XIX века. Стручњаци су закључили да је

---

[13] R. Danković, *Radan, turistički potencijal juga Srbije*, Lebane, 2008.

[14] Г. Суботић, „Зидно сликарство Светог Јована Претече у Јашуњи“*, Лесковачки зборник XXXI*, Лесковац 1991, 17-31.

[15] Небојша Димитријевић, *Лесковац 101; 6000 п.н.е. - 1945. год*., Београд, 2015.

[16] Александар Кадијевић, „О архитектури цркве Светих Апостола у Тураковцу“*, Лесковачки зборник XLIII*, Лесковац 2003, 129-139.

ту била црква византијског стила, а део обрађеног камена ове цркве налази се у археолошкој збирци Народног музеја у Лесковцу. Добар део фресака прекривен је чађу и наносима шалитре, па је због тога идентификација неких светаца и сигнатура доста отежана.[17]

Саборна црква Свете Тројице подигнута у стилу Грачанице и представља њену копију. Темељи цркве постављени су 1922. године. Зидање је отпочело 1927. године поводом педесетогодишњице ослобођења од Турака, а довршено је 1929. године. Живопис цркве израдио је Андреја Биценко. Освећењу цркве, које је извршено 1931. године,[18] присуствовао је, уз највише црквене великодостојнике, и Александар I Карађорђевић, тадашњи краљ Југославије.[19]

У насељу Дубочица подигнут је храм Светом Симеону Мироточивом. Иако изградња траје две деценије, још увек није у потпуности завршен, али својом монументалношћу привлачи пажњу. Заслуга великог жупана, Стефана Немање, за Лесковац јесте то што је ондашњу област Глубочица (Дубочица) која је била у саставу Византије, припојио српској држави.[20]

Црква Светог Јована Крститеља налази се на левој обали Вучјанке. Грађена је у периоду од 1932. до 1938. године. Подигнута је као задужбина Ване Теокаревић и њених синова. Подигнута је на месту где је била средњовековна црква Светог Јована, задужбина Николе Скобаљића, коју су Турци по освајању ових крајева уништили. Црква је мањих димензија, разуђене основе и са здепастом контуром. У њу може стати око 50 људи, што је мало за вернике у овом крају. Црква је својим положајем, природном средином и црквеном портом, један од најлепших кутака за рекреацију и одмор у летњим месецима читаве Лесковачке котлине.[21]

Од осталих значајнијих светиња које се могу видети у Лесковачкој котлини истичу се Бабичка црква, Козарски манастир, Манастир Чукљеник, Црква Свете Петке у Кумареву, Манастир Црковница, Ораовачки манастир и други.

Једна од најмлађих, али и најпознатијих грађевина из амбијенталне целине Вучја јесте Вила Теокаровића, која представља монументалну једноспратницу, са луксузно уређеним ентеријером и богатом спољашњом обрадом. Грађена је 1935. године по замисли архитекте Григорија Самојлова. У своје време представљала је освежење за ово поднебље. Њено данашње

[17] Д. М. Ђорђевић, *Лесковачка Светоилијска црква – „Бабина црква“*, Лесковац, 1983.

[18] Ненад Кражић и Живан Стојковић, *Лесковац, време прошло – време садашње,* Лесковац, 1989.

[19] Д. Боснић, Ј. Вучковић, Ј. Симишић, В. Арсић, *Градови Србије*, Београд, 2014.

[20] Информативна служба епархије нишке, https://eparhijaniska.rs/

[21] А. Богојевић, „Природно-географске и антропогене одлике Вучја“*, Лесковачки зборник XLIV*, Лесковац 2004, 339-351.

стање, тек основним контурама екстеријера може говорити о времену настанка, пошто је небригом државних власника препуштена зубу времена.[22]

Лесковачки културни центар основан је 1981. године. Налази се у делу централне улице познатом као Широка чаршија. Зграда Лесковачког културног центра, у прошлости позната као палата „Калодерма", подигнута је 1927. године, као управна и производна зграда Фабрике сапуна, парфимерије и козметике „Калодерма".23 Након Другог светског рата овде се налазила фабрика „Невена".24 Зграда је законом заштићена. Састоји се од комплекса вишенаменских просторија и током године ту се реализују различити програми: Ликовни програм, Књижевно-трибински програм, Програм издавања часописа и књига, Филмски програм, Музички програм, Драмски програм, Програм за децу и младе итд.[25]

Хидроелектрана „Вучје" изграђена је 1903. године, као друга у Србији, две године након изградње прве, код Ужица, и четири године након изградње хидроелектране на Нијагари. Од тада без прекида производи електричну енергију. Саграђена је од камена и чини јединствени склад са природом која је окружује. Струја произведена овде била је намењена текстилној индустрији у Лесковцу. Институт инжењера електротехнике и електронике уврстио је 2005. године хидроелектрану „Вучје" у листу „Милестоне", светску баштину коју чине објекти, проналасци и достигнућа од општег значаја за развој и историју електротехнике и на тај начин је свршена у мали број објеката (укупно 65) те врсте у свету.[26]

Споменик слободе подигнут је 1927. године поводом обележавања педесетогодишњице ослобођења од Турака. Фигура војника направљена од бронзе, представља ратника са Солунског фронта. На споменику су исписане речи „Палим за слободу – захвални Лесковчани".[27]

Споменик Кости Стаменковићу налази се у централном градском парку. Рад је академског вајара Душана Николића. Споменик је откривен 1988. године.

Спомен-чесма посвећена је невино страдалим Лесковчанима у Другом светском рату. Подигнута је на платоу, на левој обали реке Ветернице.[28]

Споменик Незнаном јунаку на Хисару подигнут је на Видовдан 1922. године. Посвећен је поручнику 15. пешадијског пука Владимиру Лазаревићу Мандићу и његовим војницима који су штитили град од Бугара. Изграђен

[22] А. Богојевић, *н. д.*

[23] Д. Боснић, Ј. Вучковић, Ј. Симишић, В. Арсић, *н. д*.

[24] Небојша Димитријевић, *н. д.*

[25] Лесковачки културни центар, http://www.lkc.org.rs/index.php/o-nama

[26] Небојша Димитријевић, *н. д.*

[27] Ненад Кражић и Живан Стојковић, *н. д.*

[28] Ж. Стојковић, Х. Ракић, В. Трајковић, *Спомени обележја у општини Лесковац*, Лесковац, 2007.

је као споменик незнаном јунаку, јер се дуго није знало за идентитет Лазаревића, јер су му Бугари одузели комплетну документацију.[29]

Обележје историјских споменика носе и објекти везани за новију историју народа овог простора – Први светски рат и ослободилачку борбу. Споменици из Првог светског рата и Споменици народноослободилачког рата и револуције налазе се у граду, по селима, на пропланцима и у шумарцима планинских огранака у виду белих мермерних плоча. Млађе покољење, настојећи да сачува успомену на херојске дане нашег народа, подигло је меморијалне споменике на више места. Бројне су и спомен-бисте палих бораца и револуционара овога краја: Косте Стаменковића, Станимира Вељковића – Зелета, Жике Жутог, Марка Црног, Трајка Стаменковића и других, које красе школска дворишта и ауле, задружне домове и привредне организације, градске паркове и радничка насеља.[30] У централном градском парку 2011. године подигнут је споменик Томи Здравковићу, великом боему лесковачког краја.

Пејзажне туристичке вредности

Пејзажне туристичке вредности су комплексне туристичке вредности које се састоје из природних и антропогених елемената. Имају полиатрактивно дејство, јер су сачињене из различитих елемената. Из тога произилази и њихов комплементаран карактер.[31]

На месту старог турског гробља од 1929. године налази се парк Девет Југовића, леп и модеран, са уређеним стазама, клупама и електричним осветљењем. У централном делу парка 1939. године, подигнут је споменик краљу Александру Првом Карађорђевићу који употпуњује пејзаж.[32]

Спомен-парк, дело Богдана Богдановића, подигнут је поводом тридесетогодишњице оружаног устанка у Лесковцу, 1971. године. Споменик чине статуа победе, око које се налази већи број каменова са симболима живота. Од великог броја знаних и незнаних бораца одабрани су седамнаест најистакнутијих народних хероја, чија су се имена нашла на челу споменика.[33]

Амбијенталне туристичке вредности

Амбијенталне туристичке вредности су веће или мање просторне целине, па и појединачни грађевински објекти, који поседују неке од атрибута туристичке атрактивности. Ова група мотива се најчешће односи

[29] Ненад Кражић и Живан Стојковић, *н. д.*

[30] Драгослав Танић, *Лесковац и околина*, Лесковац, 1972.

[31] Добрица Јовичић, *н. д.*

[32] Звонимир Шимунец, Мира Ниношевић, Верољуб Трајковић, *Златно доба Лесковца, 1918-1941*. Лесковац, 2015.

[33] Ж. Стојковић, Х. Ракић, В. Трајковић, *н. д.*

на комплексе антропогених објеката, различите типове насеља, привредне и саобраћајне објекте, паркове, спортско-рекреативне центре и друго. Пошто се ради о појединачним објектима, ови мотиви имају углавном комплементарно дејство.[34]

Градска кућа, познатија и као кућа Боре Димитријевића – Пиксле, подигнута је средином XIX века. Представља изразити тип куће балканске архитектуре. Године 1948. отворен је музеј који је овде био смештен све до пресељења у нову зграду 1974. године. Године 1995. покренута је иницијатива са радом на рестаурацији и конзервацији експоната који су данас изложени у сталној етнолошкој поставци градске куће, те кућа представља традиционални музеј. Преуређењем ове зграде сачувана је једна од најлепших старих кућа у Лесковцу.[35]

Кућа Шоп–Ђокића, кућа балканског стила, из половине XIX века, налази се у центру Лесковца. С обзиром на значај и улогу коју игра у развоју наше архитектуре, кућа је стављена под заштиту државе. Дворишна фасада куће је приступачнија и живља од спољне, што сведочи о затвореном породичном животу који је карактеристичан за период владавине Турака. Најинтересантијни декоративни елемент целог објекта је таваница диванхане, богато израђена у дуборезу.[36] Ова кућа, стара преко 130 година, захваљујући томе што се у њој налази Туристичка организација Лесковца, остала је добро очувани симбол лепоте градње старог Лесковца.

Етнографске туристичке вредности

Етнографске туристичке вредности су веома комплексне и хетерогене. Обухватају у целини живот једног народа, његову материјалну и духовну културу: фолклор, исхрана, ношња, обичаји и други елементи који чине етносоцијална обележја неког народа. Постоји могућност да ови мотиви делују самостално, али је чешћа ситуација када они појачавају вредност самосталних мотива. Облици њихове презентације су различити. За неке се организују фестивали и концерти, за неке карневали, док се за неке израђују сувенири и приређују изложбе.[37]

Лесковачки говор, својеврсно богатство овог краја, представља бренд и заштитни знак Лесковца и околине. Говор са мало падежа, кратким силазним акцентом, нестандардним силазним конструкцијама, заменичким облицима ги, га, гу – имао је и има своју лепоту. Лесковачки говор припада јужноморавској варијанти призренско-тимочког дијалекта и један је од

[34] Добрица Јовичић, *н. д.*

[35] Слађана Рајковић, „Градска кућа“*, Лесковачки зборник XLV,* Лесковац 2005, 163-181.

[36] R. Danković, *н. д.*

[37] Добрица Јовичић, *н. д.*

најистраженијих и најпроучаванијих локалних говора у Србији. Лесковачки говор је основа на којој се може градити свест да је локалним говорима место на списку нематеријалне баштине Србије. Много ће изненадити сазнање колико савршених решења нуди тај руглу изложени дијалекат. Кад Лесковчанин каже да је „ишо у биоскоп с Ивану и Ивана", нема дилеме да су му друштво правили особе женског и мишког пола. Да је ова реченица изговорена или написана граматички правилно, бавили бисмо се, за многе, тешко препознатљивим акцентима. Како би зналци стандарног језика изговорили реч ччкалица или лкчк, а да не науче да изговоре лесковачко „ч"? У којим још језицима постоји четврти степен компарације: кисел, покисел, најкисел, цивор? Има ли, осим у говору јужњака, још примера где постоји компарација именица: човек, почовек, најчовек? Ако језик чини људе људима, онда је овај језик Лесковчанима много добра донео.[38]

Музеј текстилне индустрије у Стројковцу смештен је у некадашњој воденици, која је подигнута у другој половини XIX века. У њој су 1884. године предузимљиви Лесковчани отворили прву фабрику гајтана, што се сматра зачетком текстилне индустрије у Србији. Прва српска гајтанара у Стројковцу престала је са радом 1896. године, када су чаркови пренети у Лесковац, у прву фабрику штофа „Илић, Поповић и Ко.", где се производио гајтан. Лесковачки гајтан је убрзо постао популаран и познат не само у Србији, већ и на простору југоисточне Европе и Мале Азије. Музеј је отворен 1954. године, а реконструисан 2011. године, чиме је објекту враћен стари сјај и некадашњи аутентичан начин производње гајтана – каналом тече вода чија снага покреће механизам за окретање чаркова за упредање гајтана.[39]

Народни музеј Лесковца основан 1948. године, у својим збиркама и депоима чува и приказује преко 33.000 предмета који представљају културно наслеђе југа Србије. Под окриљем Музеја налазе се археолошки локалитет Царичин град, Градска кућа и Музеј текстилне индустрије. Стална поставка Народног музеја у Лесковцу отворена је 1974. године и обухвата период од праисторије до краја Другог светског рата. У два архитектонска дела, представљено је 8.000 година овдашње историје. У згради музеја отворена је Градска галерија у којој се редовно приређују изложбе културних и историјских институција из Србије и иностранства.[40] Посебан вид делатности Народног музеја је систематско рекогносцирање археолошких локалитета и споменика културе. До сада је евидентирано и обрађено преко 300 локалитета.[41]

---

[38] Звонимир Шимунец, Мира Ниношевић, Верољуб Трајковић, *н. д.*

[39] Небојша Димитријевић, *н. д.*

[40] Д. Костић, *Народни музеј у Лесковцу 1948-1998*, Лесковац, 1998.

[41] С. Ерцеговић-Павловић, *Резултати рекогносцирања археолошких локалитета и споменика културе лесковачког подручја,* Лесковачки зборник XXVII, Лесковац 1983*,* 69-71.

Изложба сувенира и туристичких публикација је манифестација коју Туристичка организација Лесковца осмишљава да би промовисала креативност и подстакла туристичке последнике да и на овај начин понуде туристима огромно благо које се ствара и чува у Србији. То је место на коме се размењују искуства и праве планови о даљим активностима. Овај скуп прераста у значајну манифестацију, а признања која се на њој деле служе за понос добитницима и подстрек да се и у ову област туризма улажу креативност, труд и средства.[42]

Манифестационе туристичке вредности

Манифестационе туристичке вредности односе се на приредбе и манифестације. Важне одреднице везане за ове мотиве су њихова врста и значај. Манифестације могу бити културне, уметничке, спортске, политичке и друге. Ове вредности се успешно могу комбиновати и допуњавати са другим туристичким вредностима.[43]

Роштиљијада је најпознатија манифестација лесковачког краја. Лесковац је град са најдужом и најбогатијом традицијом роштиља, а су лесковчани врхунски мајстори. Роштиљијада је модерно осмишљен и добро организован фестивал ћевабџијског мајсторства, стручних предавања, такмичења и добре забаве. За недељу дана манифестације, гостима се нуди богат програм концерата културно-уметничких друштава, рок група, интерпретатора народне и забавне музике. Роштиљијаду прате такмичења у прављењу роштиља, а највећу пажњу привлаче такмичења за највећу пљескавицу на свету и највећу пљескавицу из руке. У време Роштиљијаде одржавају се изложбе уметничких остварења, а Туристичка организација Лесковца организује и ликовну Колонију на којој уметници сликају мотиве са визуелно богате Роштиљијаде.[44]

Лесковачки карневал је друга најзначајнија манифестација. Први карневал организован је 2006. године за време одржавања Роштиљијаде. Са четвртим карневалом, Лесковачки карневал је постао члан Федерације европских карневалских градова, те је профилисан у посебну шестодневну манифестацију која се организује почетком јула. У оквиру карневала организују се Карневал трећег доба, Дечји карневал, Велики маскенбал, Карневалске игре на води, Еко карневал, Карневал tattoo-a, Face and Body painting-a, фестивали ватре, мажореткиња, уличних забављача и жонглера итд. Преко 2.000 учесника и огроман број гледалаца, чине да Лесковац тих дана личи на велику туристичку престоницу.

---

[42] Д. Радовић, М. Радивојевић, *Манифестације у Лесковцу*, Лесковац, 2016.

[43] Добрица Јовичић, *н. д.*

[44] Д. Радовић, М. Радивојевић, *н. д.*

Лесковачко лето је започето пре двадесетак година са идејом да се осмисле летњи дани, али је временом постало престижна културна приредба. У једном периоду је била најдужа манифестација у Србији, у трајању од 21 дан. Лесковачко лето прате турнири у малом фудбалу и уличном баскету, модне ревије, изложбе слика, ручних радова, цвећа и ревије паса. Пре неколико година Лесковачко лето је променило концепт и прерасло у Лесковачке летње фестивале, са намером да обједине неколико уметничких области: сценску, жанровски различиту музику, традиционално стваралаштво, стваралаштво деце, а планирани су и неки нови фестивали.[45]

Филмски фестивал LIFFE је фестивал филмске режије на коме се приказују филмови са простора бивше Југославије. Петодневна смотра је праћена гостовањима редитеља и познатих глумаца. Фестивал је до сада, за афирмацију српског филма у свету, доделио признања Лази Ристовском, Драгану Николићу, Бати Живојиновићу и другима. За награду која носи име знаменитог српског редитеља и књижевника, Живојина Павловића, боре се редитељи, а за „Златни лешник“ протагонисти филмова.[46]

Од привредно-туристичких манифестација истичу се: Дани јагоде у Душанову, Дани вишње у Липовици, Дани виљемове крушке у Вучју, Дани кромпира у Печењевцу, Сајам традиционалних производа и рукотворина у Брестовцу, Дани паприке у Локошници и Ајваријада у Лесковцу.

У кутурном животу Лесковца своје место имају свечаности посвећене класичној музици – ЛЕДАМУС (Лесковачки дани музике). То су дани оркестарске, хорске и камерне музике, џеза и изворних песама познатих уметника из целе земље. Значајно место има и Летња школа музике „Стрингс“ на којој, под менторским вођењем искусних педагога, своје знање у певању и свирању виолине, гитаре и виолончела усавршавају талентовани млади уметници. Поред редовног репертоара Народног позоришта, истичу се аматерске представе у Лесковачком културном центру и ФАПОР – Фестивал аматерске позоришне режије, који се организује неколико година са најбољим аматерским представама из Србије. У области ликовне уметности значајне су ликовна колонија „Власина“, са вишедеценијском традицијом, те Мајски и Октобарски ликовни Салони који заузимају значајно место у ликовном животу града. У области књижевности и језика издваја се скуп Дајалекти – дијалекатска књижевност, који се одржава са намером да се изучавају завичајни говори.[47]

[45] Д. Радовић, М. Радивојевић, *н. д.*
[46] Д. Радовић, М. Радивојевић, *н. д.*
[47] Д. Радовић, М. Радивојевић, *н. д.*

ОД КУЛТУРНИХ ПОТЕНЦИЈАЛА ДО РАЗВОЈА КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА

У претходном поглављу представљени су значајнији културни потенцијали којима Град Лесковац располаже. Међутим, само постојање бројних и разноврсних антропогених туристичких вредности није показатељ развијености културног туризма, те је неопходно осмислити како културне ресурсе учинити туристичким производом. Лесковац се, генерално гледано, суочава са недовољно развијеним туризмом у поређењу са другим градовима Србије, који бележе значајни туристички промет и који често представљају примаран мотив посете туриста. Са Лесковцем то није случај. Највећи број туриста посети град у свом транзиту, а због недовољно развијене туристичке сигнализације и маркетинга, задржавања транзитних туриста су изузетно кратка.48 С друге стране, несумњиво је да велики број туриста посећује Лесковац циљно, нарочито крајем лета, када се одржава Роштиљијада, која је постала симбол Лесковца и Лесковчана.

Да би културни туризам могао да се развија, неопходно је, пре свега, постојање културних атракција. Град Лесковац има полазну основу за развој културног туризма, јер располаже како материјалном, тако и нематеријалном баштином, која може привући пажњу туриста и која их може навести на предузимање путовања.

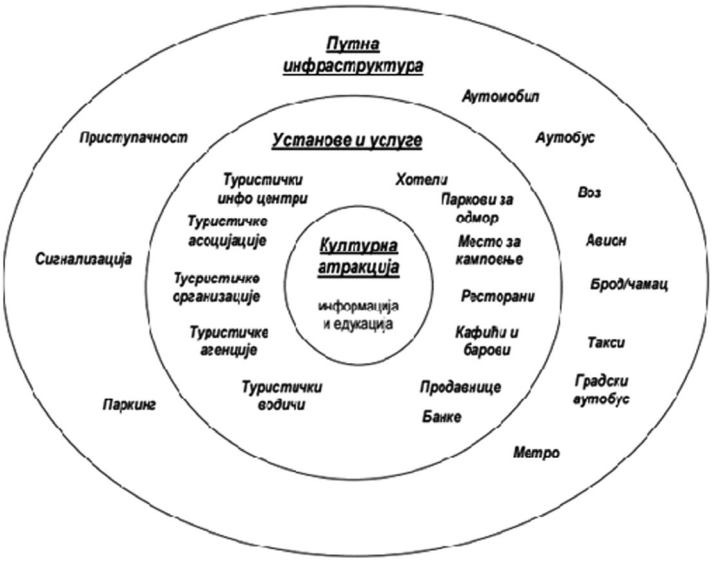

Слика 1. – Елементи културног туризма; Извор: (Завод за проучавање културног развитка)

[48] Према подацима Републичког завода за статистику за 2015. годину, просечан број ноћења домаћих туриста у Лесковцу износио је 1,5, а страних 1,4 (Републички завод за статистику).

Како би се културни туризам развијао, није довољно само постојање културних атракција. Потребна је и егзистенција адекватних установа и институција, као и пратећих услуга које су неизбежне у сваком месту које се бави или развија туризам. Лесковац располаже свим неопходним установама и услугама, али степен њихове опремљености и квалитета нису на високом нивоу. Материјална база развоја туризма је последњих година значајно ојачала, те представља значајнији привредни чинилац. У Лесковцу постоји 6 категоризованих угоститељских објеката за смештај, као и велики број некатегоризованих објеката, чији укупан број лежаја износи 674. Овом броју требало би додати и нерегистроване објекте који пружају услуге смештаја. Уколико узмемо у обзир годишњи промет туриста и број њихових ноћења[49], можемо закључити да је материјална база развоја туризма задовољавајућа. Међутим, уколико се туристичка понуда обогати и постане атрактивнија, утолико ће и број смештајних јединица морати да се повећа, како би се задовољиле све захтевније туристичке потребе и како туристички промет не би премашио носећи капацитет места, те изазавао сатурацију простора.

Трећи елемент културног туризма представља путна инфраструктура, која је на релативно задовољавајућем нивоу. Лесковац има изузетан туристичко-географски положај, јер се ка граду стичу путеви из девет праваца, што утиче на добру повезаност са ширем балканским и континенталним простором. Саобраћајно-функционалан положај Лесковачке котлине је транзитног карактера, јер Лесковац представља једно од већих саобраћајних чворишта Србије. Поред њега пролази европски друмски и железнички Коридор X. Иако је приступачност Града лака, недовољна и неадекватна туристичка сигнализација директно се одражава на туристички промет.

ОПШТИ ПРОБЛЕМИ И СТРАТЕШКЕ МЕРЕ РАЗВОЈА КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА

Град Лесковац суочава се са бројним проблемима развоја културног туризма. Поред представљања највећих проблема, у раду су предложене и мере које би требало предузети у ближој будућности, како би Лесковац постао препознатљива дестинација културног туризма.

Проблем 1. - Недовољно информација о културно-туристичким ресурсима.

Мере:

Прављење базе и мапирање потенцијала развоја културног туризма.

Доступност информација о културним атракцијама путем интернета, адекватне туристичке сигнализације и брошура.

[49] Град Лесковац је 2015. године посетило 14.000 туриста, а остварено је 21.551 ноћење (Републички завод за статистику).

Едукација деце и омладине кроз школске и пригодне програме о значају туризма и културно-историјског наслеђа.

Проблем 2. - Недовољна финансијска подршка државе развоју туризма и културног туризма.

Мере:

Одређивање посебних средства за развој културног туризма у буџету локалне самоуправе, буџету туристичке организације и установа културе.

Развијање сарадње локалне самоуправе и јавних установа из области културе и туризма са актерима у цивилном сектору.

Проблем 3. - Недовољно активности усмерених на развој културног туризма.

Мере:

Доношење стратегије развоја туризма и културног туризма, са јасно дефинисаним циљевима које треба остварити у предвиђеном временском периоду.

Креирање идентитета и имица Лесковца, као културне туристичке дестинације.

Проблем 4. - Недовољна и неадекватна сарадња између локалне самоуправе, установа културе и туристичке организације.

Мере:

Побољшање сарадње свих актера који учествују у реализацији културних садржаја, као и писање и реализација заједничких пројеката.

Сарадња са националним актерима туризма и културе у циљу промоције и унапређења културних потенцијала.

Повезивање јавног, приватног и цивилног сектора у задовољавању потреба туриста (смештајни и угоститељски објекти, доступност информација, промоција, туристичка вођења, организација активности и слично).

Проблем 5. - Недовољна промоција културних дешавања и добара.

Мере:.

Постављање туристичко-саобраћајне сигнализације, инфо-паноа о дешавањима у граду, као и инфо-табли на објектима материјалног наслеђа са најзначајнијим информацијама и историјату добра.

Штампање и дистрибуција културних дешавања.

Побољшање сарадње са медијима локалног, регионалног и националног нивоа ради унапређења промоције (путем огласа, најава, реклама и сл.).

Проблем 6. – Неквалификовани и неедуковани кадрови.

Едукација запослених у установама културе и туризма на тему културног туризма и моделима његовог развоја.

Организовање семинара о културном туризму за запослене у сектору културе и сектуру туризма, ради додатне обуке, размена идеја и побољшања сарадње.

Како би се било која врста туризма успешно развијала, па тако и културни туризам, неопходно је постојање стратешких докумената, на националном, регионалном и локалном нивоу. На националном нивоу постоји Стратегија развоја туризма Републике Србије, али Стратегија развоја културног туризма још увек није креирана, те локални планови развоја зависе од истоврсног републичког документа. Поменута стратегија не третира културни туризам, већ само наводи појединачне културне потенцијале за туристички развој. Основи разлог непостојања Стратегије развоја културног туризма лежи у чињеници да сарадња сектора туризма и културе готово не постоји. Чак ни поједини актери из поменутих сектора (туристичке организације и агенције са једне, и установе културе са друге старне) на локалном нивоу не сарађују, већ се међусобно доживљавају као конкуренција. Мора се нагласити да је неопходно интерсекторско повезивање пре свега на националном, а онда и на нижим нивоима. У региону Јужне и Источне Србије, девет општина донело је стратегију развоја туризма, али међу њима није Лесковац. Донет и надлокални стратешки документ, Стратегија развоја туризма Јабланичког и Пчињског округа, који се базира на природним потенцијалима, а у много мањој мери на култури. Посебан проблем развоја културног туризма представља чињеница да Град Лесковац нема стратешки документ у области културног туризма, а поседује потенцијале за његов развој.

Да би се културни туризма успешно развијао неопходна је сарадња сектора културе и сектора туризма. У Лесковцу постоји сарадња Народног музеја и Туристичке организације, али само од случаја до случаја. Сарадња са цивилним сектором заслужује посебно место у разматрању највећих изазова културног туризма. Велики број културно-уметничких друштава може дати јединствени доживљај локалне културне баштине, јер она преносе локалне вредности кроз песму, игру, ношњу, старе занате и локалне обичаје. Бенефити установа и друштава од сарадње са организацијама цивилног сектора су многоструки. Та сарадња може донети промену у начинима финансирања установа културе, односно могућност тражења алтернативних извора финансирања. Такође, у самом презентовању садржаја, сарадња може донети иновативну и креативну енергију и промену застарелих начина организације догађаја од стране установа. Сарадња може донети и финансијску подршку, кроз директну добит од продаје улазница и другог материјала у оквиру заједничких манифестација. За сада највећи проблем представља затвореност установа културе за сарадњу.

Један од основних проблема јесте виђење културног туризма од стране туристичких радника и културних делатника. Људи запослени у културним делатностима, културу виде као средство националног идентитета, те је не треба пласирати на тржиште које води комерцијализацији. Са друге стране, људи из света туризма сматрају да сваки потенцијал треба искористити како

би се привукли туристи.[50] Да би се поменути проблем решио, неопходна је едукација кадрова из области културног туризма. То подразумева промене у систему образовања, за шта је потребно доста времена. Нешто краткорочнији циљ могао би бити повезивање сектора културе и туризма кроз заједничке активности и пројекте на тему културног туризма.

Савремена туристичка кретања обликовала су захтевнијег туристу и отворила су ново поље деловања – културну анимацију. Анимација обухвата све кораке односа установе/организације са публиком, почев од иницијалног контакта, осмишљавања стратегија, преко маркетиншких послова до евалуације и удовољавању туристима. Више није довољно само гледати културу, већ туриста захтева уживљавање у културне обрасце. Данас веома битан фактор у доживљавању културе представља начин преношења садржаја или storytelling од којег зависи атрактивност локалитета. Овај начин презентације садржаја веома је заступљен у путевима културе као све актуелнијем начину тематског повезивања културних тачака. Међутим, туристи су често препуштени себи у истраживању културе, тако да је неопходна боља културна анимација.[51] Добра анимација захтева и адекватне маркетиншке и ПР активности. Установе културе веома ретко имају особе које су искључиво задужене за ову област, а најчешће се тиме, као успутном активношћу, баве запослени на другим пословима. Маркетиншке и ПР способности културног туризма слабо су развијене у Лесковцу. Задаци стручњака на маркетиншком и ПР пољу, треба да буду истраживање публике, конкуренције, као и истраживања могућности донаторства и спонзорства.

Културна понуда, у смислу рута, које стоје на располагању туристи када дође у неко место, представља недовољно промовисан терен. Понуду у виду културних рута, које на занимљив начин воде посетиоце кроз значајне тачке и периоде на туристичкој мапи једног града, али и шире, кроз више градова или читав регион, често није могуће наћи на интернет презентацијама, што је у контексту савремених туристичких кретања веома битно. Све то су тачке које у оквиру презентације културе једног места треба побољшати.[52] На територији Града Лесковца, могу се успоставити неколико зона и линија даљег развоја туризма, које су базиране на природним и антропогеним потенцијалима, са посебним акцентом на културни туризам.

Зона градског језгра Лесковца обухвата Град Лесковац, као административног центра општине и Јабланичког округа. У овој зони се налази највећи број антропогених потенцијала за развој туризма. То су Саборна црква са црквом Оџаклијом, Светоилијска црква са Спомен парком у

[50] Бојана Субашић, Маријана Миланков, Мануела Граф, *Културно богатство региона Јужне и Источне Србије*, Београд, 2012.

[51] Бојана Субашић, Маријана Миланков, Мануела Граф, *н. д*

[52] Бојана Субашић, Маријана Миланков, Мануела Граф, *н. д.*

непосредној близини, брдо и археолошки локалитет Хисар, Народни музеј, централни градски парк у коме се налази споменик слободе, споменик Кости Стаменковићу и недавно постављен споменик Томи Здравковићу, Градска кућа, Шоп-Ђокићева кућа, као и велики број споменика и установа културе.

Зона планинског, излетничког, ловног и културног туризма на Кукавици представља највећу просторну целину развоја туризма Лесковца. Обухвата планину Кукавицу, на којој се налази клисура Вучјанке, археолошки остаци Скобаљић града, црква Светог Јована Крститеља, једна од најстаријих хидроелектрана која је још увек у функцији, а рађена је по принципу конструкције Николе Тесле. У овој зони се налази један хотел и један планинарски дом. Тренутно стање није задовољавајуће. Неопходно је повећати и унапредити смештајне и угоститељске капацитете, туристичку и општу сигнализацију, као и извршити дуготрајну промоцију.

Културно-историјски пут могао би повезивати значајне антропогене вредности Града Лесковца: антропогене вредности града (Саборна црква, црква Оџаклија, кућа Боре Димитријевића – Пиксле, Народни музеј, Народно позориште, Кућа Шоп Ђокића, Лесковачки културни центар, споменици и спомен обележја итд.), црква Свете Петке у Рудару, Јашуњски манастири, црква Свете Петке у Кумареву, Музеј текстилне индустрије у Стројковцу, црква Светог Јована Крститеља у Вучју, хидроелектрана „Вучје“, Скобаљић град и др.

Међу регионалним културним рутама, могли бисмо издвојити Путеве текстила, Путеве мерака и Путеве Николе Тесле и Ђорђа Станојевића.

Србија је део европског Пута текстила, на коме се налази Пирот са чувеним пиростким ћилимима. Музеј текстилне индустрије у Стројковцу, смештен у згради воденице, прва је текстилна фабрика гајтана у нашој земљи. Ако се томе додају Музеји у Зајечару, Књажевцу, Лесковцу, ткачке радионице и старе ткачке куће, балканске куће накићене ћилимима, као и индустријско наслеђе текстилне индустрије Лесковца – некадашњег српског Манчестера, добијамо причу о богатој традицији израде текстила у Србији. Пут текстила може бити и део свеобухватнијег пута културе који би истакао специфичности, начин живота и обичаје одређених делова Србије.

Путеви мерака односили би се на етнологију и књижевност, а обухватили би Неготин, Пирот, Ниш, Лесковац и Врање, са музејима и старим градским кућама, музиком, традиционалним занатима и кулинарским вештинама. Неготин је град вина, чувен по својим пивницама. Лесковац и Пирот су одувек били гурмански градови, а Нишлије су познате мераклије, о чему и сведочи споменик Стевану Сремцу, на почетку Казанџијског сокачета, некад чувене занатлијске улице Ниша. Врање је град Боре Станковића, у коме се налази његова родна кућа, која је претворена у музеј.

Путеви Николе Тесле и Ђорђа Станојевића могли би обухвати Музеј Николе Тесле, као полазну тачку, затим Музеј науке и технике, Београд из

угла Николе Тесле - путања којом се кретао Никола Тесла 1892. године када је посетио Београд, Неготин као родни град Ђорђа Станојевића, као и десет малих старих хидроелектрана, које су настале захваљујући пријатељству и сарадњи Николе Тесле и Ђорђа Станојевића. Шест од ових хидроелектрана налази се у региону Јужне и Источне Србије, а најзачајнија међу њима је хидроелектрана у Вучју.[53]

ЗАКЉУЧАК

Лесковац обилује антропогеним потенцијалима за развој културног туризма, посебно издвајајући манифестације, у првом реду Роштиљијаду, захваљујући којој се град препознаје и ван граница Републике Србије. Унапређењем поменуте манифестације преко различитих комплементарних догађаја, који могу бити атрактивни за туристе, значајније ће се утицати на промет туриста. Међутим, за успешан развој туризма овај догађај није довољан. Богато културно-историјско наслеђе и природне одлике терена, могле би у будућем развоју туризма играти значајну улогу.

Културни туризам на неколико начина доприноси локалном привредном развоју: приходи од самих туриста (куповина улазница, сувенира, и друго), приходи од туристичких актера (смештајни и угоститељски објекти), повећање запослености (укључивање локалног становништва и стручњака у туристичке и економске токове) и развој предузетништва. Увиђањем директне и индиректне користи од развоја културног туризма може се повећати одговорност локалног становништва према наслеђу и жеља да је што боље промовише, што може резултирати већом иницијативом предузетника да унапреде локалне вредности кроз спонзорства и донације. Неопходна је, пре свега, стратешка опредељеност, као и предузимање конкретних акција за остваривање циљева развоја културног туризма – од финансијских средстава, преко кадрова, обезбеђивања едукативних садржаја, до пружања и унапређења материјалне базе културе и туризма.

Добра повезаност са осталим деловима Србије и Европе, омогућава туристима који крену с југа на север или пак, са севера на југ, да направе предах од пута и остваре ноћење. Да би задржавања туриста била већа и чешћа, Град Лесковац би требало велику пажњу посветити пропагадним активностима и туристичкој сигнализацији. Већа улагања и већи напори на свим пољима привукла би многобројне туристе који долазе и ван граница Републике Србије. Неоходно је да град створи прави и позитиван имиџ на туристичком тржишту, да буде аутентичан у понуди, али и да задржи традиционални дух овог краја. Локално становништво је то које би требало своју снагу и енергију усмерити ка очувању традиције, културе и обичаја, али и смањењу загађивања и очувању животне средине. Туристичка орга-

[53] Бојана Субашић, Маријана Миланков, Мануела Граф, *н. д.*

низација Лесковца у корелацији са другим локалним органима власти, суседним општинама и носиоцима развоја туризма, може формирати такву туристичку понуду, која ће утицати на формирање идентитета Града Лесковца и Јужне Србије.

БИБЛИОГРАФИЈА

А. Богојевић, "Природно-географске и антропогене одлике Вучја", *Лесковачки зборник XLIV*, Лесковац 2004, 339-351.

Александар Кадијевић, "О архитектури цркве Светих Апостола у Турековцу", *Лесковачки зборник XLIII*, Лесковац 2003, 129-139.

Бојана Субашић, Маријана Миланков, Мануела Граф, *Културно богатство региона Јужне и Источне Србије*, Београд, 2012.

Г. Суботић, "Зидно сликарство Светог Јована Претече у Јашуњи", *Лесковачки зборник XXXI*, Лесковац 1991, 17-31.

Greg Richards, European Cultural Tourism: *Patterns and Prospects, Planning Cultural Tourism in Europe*, Amsterdam 1999, 16-32.

Danijela Angelina Jelinčić, *Abeceda kulturnog turizma*, Zagreb, 2009.

Д. Боснић, Ј. Вучковић, Ј. Симишић, В. Арсић, *Градови Србије*, Београд, 2014.

Добрица Јовичић, *Туристичка географије Србиј*е, Београд, 2009.

Д. Костић, *Народни музеј у Лесковцу 1948-1998*, Лесковац, 1998.

Д. М. Ђорђевић, *Лесковачка Светоилијска црква – „Бабина црква"*, Лесковац, 1983.

Д. Радовић, М. Радивојевић, *Манифестације у Лесковцу*, Лесковац, 2016.

Драгослав Танић, *Лесковац и околина*, Лесковац, 1972.

Ђ. Јанковић, "Улога и значај града Николе Скобаљића у средњем веку", *Лесковачки зборник XXXI*, Лесковац 1991, 39-45.

Ж. Стојковић, Х. Ракић, В. Трајковић, *Спомени обележја у општини Лесковац,* Лесковац, 2007.

Звонимир Шимунец, Мира Ниношевић, Верољуб Трајковић, *Златно доба Лесковца, 1918-1941.*, Лесковац, 2015.

И. Богдановић, М. Јоцић, П. Поповић, "Сондажна истраживања локалитета Хисар (Лесковац)", *Лесковачки зборник XXXV*, Лесковац 1995, 13-25.

М. Јоцић, Ђ. Јанковић, "Резултати истраживања на средњовековном утврђењу Скобаљић-град", *Лесковачки зборник XXVII*, Лесковац 1987, 61-69.

Небојша Димитријевић, Л*есковац 101; 6000 п.н.е. - 1945. год*., Београд, 2015.

Ненад Кражић и Живан Стојковић, Л*есковац, време прошло – време садашње*, Лесковац, 1989.

R. Danković, *Radan, turistički potencijal juga Srbije,* Lebane, 2008.

С. Ерцеговић-Павловић, "Резултати рекогносцирања археолошких локалитета и споменика културе лесковачког подручја", Л*есковачки зборник XXVII,* Лесковац 1983, 69-71.

Слађана Рајковић, "Градска кућа", *Лесковачки зборник XLV*, Лесковац 2005, 163-181.

Србољуб Ђ. Стаменковић, *Географска енциклопедија насеља Србије II*, Београд, 2002.

Стеван Станковић, *Туристичка географија*, Београд, 2008.

Howard L. Hughes, „Redefining Cultural Tourism", *Annals of Tourism Research*, Volume 23 (3), Manchester, 1996, 707-709.

World Tourism Organisation (UNWTO), The State's Role in Protecting and Promoting Culture as a Factor of Tourism Development and the Proper Use and Exploitation of the National Cultural Heritage of Sites and Monuments for Tourism, Madrid.

ИЗВОРИ ПОДАТАКА

Информативна служба епархије нишке, https://eparhijaniska.rs/

Лесковачки културни центар, http://www.lkc.org.rs/index.php/o-nama

Републички завод за статистику, Општине и региони у Републици Србији (2015), Београд, 2016.

Profil Grada Leskovca, http://www.parlament.org.rs/res/grad_Leskovac_profil.pdf

Summary

Jelena Milenković

ANTHROPOGENIC POTENTIALS OF THE CITY OF LESKOVAC IN THE FUNCTION OF DEVELOPMENT OF CULTURAL TOURISM

Cultural tourism is one of the types of tourism that has been recording intense progress over the last few decades, primarily due to the increase in the educational and cultural level of the population. At the core of cultural tourism, there are cultural tourism needs, which are satisfied by visiting and experiencing anthropogenic tourist values. In this paper are presented anthropogenic tourist values of the City of Leskovac. The aim of the study is to examine the real state of anthropogenic tourism potentials, in order to attract tourists who are motivated by cultural tourism needs. Cultural itineraries were also presented on the territory of the city, but also wider, through several cities, which could be available for tourists. Particularly prominent are the general problems of the development of cultural tourism with which the City of Leskovac faces, but also the strategic measures that should be taken in the near future.

Сузана Ранђеловић,
кустос
Народни музеј Лесковац

УДК 005.336.3:069
069.12(497.11 Лесковац)

ПРИМЕНА МОДИФИКОВАНОГ SERVQUAL МОДЕЛА У ОЦЕНИ КВАЛИТЕТА УСЛУГА НА ПРИМЕРУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

АПСТРАКТ: Спроведено истраживање имало је за циљ да сагледа актуелно стање у погледу квалитета услуга из угла посетилаца и да се уоче потенцијали за њихово унапређење. Основни циљеви овог рада су да се оцене очекивања и перцепције квалитета услуга од стране посетилаца Народног музеја у Лесковцу, израчунавање разлике између доживљеног и очекиваног квалитета услуга и утврђивање детерминанти квалитета које су најзначајније за посетиоце. У овом раду приказани су резултати емпиријских истраживања усмерених на оцену квалитета услуга у Народном музеју у Лесковцу. Квалитет услуга је кључно питање потребно за успешно пружање услуга посетиоцима музеја. У раду је дат приказ SERVQUAL модела прилагођеног за мерење квалитета услуга у музеју.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: музеј, посетилац, SERVQUAL модел, очекивања и перцепције квалитета услуга.

Само мерење квалитета услуга је веома захтеван процес који захтева претходно прецизно планирање акција, ефикасно и благовремено прикупљање података. На квалитет услуга у музеју утиче велики број различитих фактора, по природи врло сложених.

Квалитет услуга представља једно од најважнијих питања, али се тај појам различито дефинише. Квалитет је све више препознат као кључна одредница пословног успеха и најсигурнији начин да се успостави кон курентска предност.[1] Перцепција квалитета се дефинише као потрошачев лични суд о целокупном квалитету или изврсности неког производа или услуге.[2] Квалитет искуства може бити конципиран као афективна реакција туриста на жељена очекивања понуде. Реакција се такође односи на спе-

[1] Lewis, B. R., & Mitchell, V. W.,"Defining and Measuring the Quality of Customer Service", *Marketing Intelligence and Planning*, 8, 1990, 11-17.

[2] Camarero C.,M.Jose, "Components of art exhibition brand equity for internal and external visitors", *Tourism Management 31*, 2010, 495 - 504.

цифичну трансакцију, као што су контакт са људима који доприносе стварању квалитета искуства.[3]

Квалитет услуга у музеју

Додељивањем водеће улоге посетиоцима у развоју музеја довело је до тога да се квалитет услуга престао искључиво посматрати са аспекта трошкова, већ је постао основни фактор за позиционирање музеја. Повећање нивоа квалитета, с једне стране, доводи до повећања вредности услуге, док, са друге стране, јача конкуренстку моћ музеја. Утврђивање нивоа квалитета треба да буде вођено захтевима посетилаца музејских установа. За посетиоца прихватљив квалитет услуга је онај који испуњава његова очекивања. У том смислу, разумевање и мерење задовољства (сатисфакције) корисника музејских услуга је од кључне важности за пословни успех музеја. Овде је потребно идентификовати елементе који садрже задовољство корисника и омогућити мерење истих.

Постоји потреба да запослени у музеју схвате захтеве посетилаца и на тај начин се прилагоде њиховим очекивањима. Приликом посете музеја, посетиоци углавном очекују да искусе лакоћу и забаву.[4] Студија аутора Вајцнерова и његових колега бави се утврђивањем најважнијих фактора који имају највећи утицај на укупно задовољство посетилаца.[5]

Пошто посетиоци формирају укупну перцепцију према квалитету услуга и према општем задовољству, то ће веома вероватно да утиче на њихово будуће понашање у музеју. За музеј, ефикасност комуницирања, суштински производ, преношење информација, и ангажовање посетилаца више је него традиционална, текстуална и визуелна метода. Сви ови фактори треба да се посматрају повезано, квалитет искуства треба да се обезбеди од стране музеја. Музеји су институције од великог значаја за развој и иновације због информација које могу да обезбеде јавности, па је едукација њихов главни циљ.[6]

Незадовољни корисници често престају са употребом или куповином услуге а да не дају упозорење које би омогућило предузимање корективних мера. Услужна организација треба да уведе оцењивање квалитета, у току

[3] Chen, C.F, Chen, F.S., "Experience quality, perceived value, satisfaction and behavioral intentions for heritage tourists", *Tourism Management* 3, 2010, 29 – 35.

[4] Sheng, C.W., Chen, M.C., "A study of experience expectations of museum visitors", *Tourism Management.*, 33, 2012, 53 – 60.

[5] Vajcnerova I., P.Žiaran, K. Ryglova, I. Andraško, „Quality management of the tourist destination in the context of visitors' satisfaction", *Procedia Economics and Finance* 12, 2014, 718 – 724.

[6] Enasel I.O., "The Role of Information in Art Museum Communication Process", Procedia *Economics and Finance* 6, 2013, 476 – 481.

самог трајања услуге, као меру задовољства корисника. Ово оцењивање треба да иде за тим да истражује позитивне и негативне реакције и њихов могући утицај на будуће послове.[7] Аутори истичу да квалитет није нешто посебно, нешто што се може издвојити из производа или услуга, већ да је он у њих уграђен.

Концепт "квалитет услуга" се заснива на перспективи оријентисаној према кориснику, оцењујући ниво задовољства потврђеног од организације услужне делатности.[8] Аутор такође сматра да квалитет услуга игра важну улогу и да би могао позитивно утицати на организацију. Одређивање значења и суштине квалитета услуга веома је комплексније него код физички опипљивих предмета. Код дефинисања квалитета услуга у музеју се полази од посетиоца, односно од његовог схватања и разумевања појма квалитета. Потребно је да квалитет услуга које посетиоци добијају у музеју надмаши очекивања који они имају у вези услуга.

Према дефиницији Међународног савета музеја – ICOM-a (International Council of Museums): „Музеј је непрофитна, стална установа у служби друштва и његовог развоја, отворена за јавност, која сакупља, чува, истражује, излаже и преноси материјално и нематеријално наслеђе човечанства и његовог окружења за потребе образовања, студија и уживања."[9] Музеј сакупља, чува и презентује материјалну историјску и уметничку баштину града и околине и право је место за упознавање посетилаца са богатим културним наслеђем града, али и улогом музеја у његовом очувању. Ствара се подстицајно окружење у коме сваки посетилац може да осети сигурност, доживљај успеха, прихватање, поштовање, слободан избор активности и доживи квалитетно искуство.

„Музејски сервис квалитета" описује квалитет интерпретације као једну врсту квалитета услуга. Музеји су даваоци услуга а посетиоци су клијенти. Музеји би требало да посматрају своје посетиоце као купце, да вреднују њихове потребе, стално побољшавају квалитет услуга и успоставе добру комуникацију са публиком познавајући њихове жеље, очекивања и перцепције квалитета услуга које добијају у музејима.

Образовање, доступност, комуникација, релевантност и учесталост разноврсних изложби важни су елементи за испоруку квалитета услуга у

---

[7] Živković Ž., Đorđević P., „*Upravljanje kvalitetom, IV izmenjeno i dopunjeno izdanje*", Bor, 2013.

[8] Berry, L. L., "Relationship marketing of services – growing interest, emerging perspectives", *Journal of the Academy of Marketing Science 23* (4),1995, 236–245.

[9] Статут ICOM-a, усвојен на XXII генералној скупштини 24. августа 2007, у Бечу (Аустрија), према оригиналној француској верзији, ICOM: "Statuts" http: // icom. Museum /statutes_fr.html # 3 (приступ-10/01/2018).

музејима.[10] Иако је музејска понуда у последњим годинама веома измењена, у глобалној култури која намеће идеал непрестаног провода, музеји имају тежи задатак него икад. Једва ће се, без фаталног ризика, моћи остати у такмичењу са осталим понуђачима. То пословно такмичење захтева ново промишљање музејског пословања.[11]

Европски музејски печат квалитета има натпис: „*EUROPEAN QUALITY SEAL OF MUSEUM"* (слика 1). Може се унети и додатак: „*According to the European Quality Standard for Museum"*. [12]

Слика1. *Европски музејски печат квалитета*

Услови за добијање печата квалитета:

(1) усклађеност са наведеним дефиницијама музеја;

(2) прихватљив правни основ и финансијска база;

(3) протокол о концепту музеја и збирки и утврђивање садржајних циљева музеја;

(4) квалитетна презентација збирке и обезбеђење услуга у складу са врстом, величином и местом у којем се налази музеј;

(5) приступ конзерваторском и стручном консалтингу. [13]

Музеји који у потпуности одговарају одредбама Европског музејског стандарда могу да добију Европски музејски печат квалитета. За то се мора платити на име надокнаде административних трошкова одговарајућа такса Централи за европске смернице у Бриселу.

[10] Gilmore, A. and Rentschler, R., "Changes in Museum Management: A Custodial or Marketing Emphasis?", Journal of Management Development, 2002, 745-760.

[11] Šola T., „Marketing u muzejima", CLIO, Beograd, 2002.

[12] http://eeig.rs/SRP/produkti/Muzej.pdf)

[13] Исто.

Оцена квалитета услуга у музејима Србије

Иако су постојале идеје, оцена квалитета услуга у музејима Србије од стране посетилаца није никада ни покушана а камоли спроведена, управо због сложености. Проблеми мерења квалитета услуга у музејима Србије проистичу из недостатка јасних, прецизних и мерљивих параметара. Хетерогеност музејске понуде, као и сталне промене у потребама, сазнањима и искуствима сваког посетиоца резултирају различитим очекивањима коришћења исте услуге. Данашњи посетиоци музеја су све захтевнији, имају више специфичних интересовања и одговарајуће захтеве, што имплицира обавезу континуираног праћења промена на пољу музејских трендова и адекватног прилагођавања музејске понуде.

Посетиоци музеја морају имати сталне, потпуне и тачне информације о услугама које користе, како би били упознати са њима и на тај начин се одлучили да ли ће их користити или не.

Музеји у развијеним земљама су свесни чињенице да је квалитет услуга најважнији за посетиоце, док музеји у земљама у транзицији, каква је и наша земља, тек се последњих година почињу суочавати са оваквим условима пословања. Под притиском конкуренције и приватних музеја музеји се све више сусрећу са новим обликом надметања – квалитетом услуге. Стога је у борби за што већи број посетилаца пружање квалитетне услуге и управљање њоме, постало неминовно. Захтев за бољим квалитетом услуга један је од најважнијих стратешких приоритета са којим се суочавају музеји у Србији.

Насупрот традиционалним музејима, савремени музеји престају да буду храмовна места страхопоштовања већ, освајајући публику и допуштајући да публика потом „освоји“ њих, постају места где се естетски доживљај и образовање повезују са забавом, што их лишава озбиљности и одређене нелагоде, па самим тим и отпора.[14]

Музеји ће морати да нађу начин да мотивишу и привуку посетиоце нудећи им занимљиве садржаје који ће их забавити и пружити квалитетно проведено време у музејском простору. Задовољан посетилац ће увек пожелети да се поново врати у музеј и доживи слично искуство.

Да би музеји имали конкурентну позицију на тржишту услуга неопходно је да пруже захтевани квалитет истих. Да би били у могућности да корисницима пруже очекивани квалитет услуга музеји морају знати на који начин да измере квалитет услуга јер само на основу квалитета својих услуга могу остварити компаративну предност и тако опстати на тржишту са јаком конкуренцијом.

---

[14] Суботић И., „*Створити и волети публику, предговор књизи Клод Жилбер, Музеји и публика*, CLIO, Београд, 2005, 19.

Музеји би морали већу пажњу да посвете привлачењу посетилаца. Једно од главних питања у привлачењу посетилаца (домаћих и страних) јесте познавање главних фактора који су њима важни. Квалитет услуга је кључна компонента перцепције посетилаца. У случају само пружања, услуга квалитет услуга ће бити доминантан елемент у проценама купаца.[15]

SERVQUAL модел

Статистички потврђена ваљаност и поузданост SERVQUAL методе (service quality) су главне карактеристике раширености овог модела у свету. Ова метода, и поред критика којих има, ипак је веома цењена и популарна.

Побољшање квалитета услуге потенцирана је у захтевима ISO 9000:2000, јер основним концептом инструмента SERVQUALA, потенцира се разлика квалитета сервиса и задовољства купца и тај јаз између перцепције и очекивања, открива места за побољшање услуге. Даје ваљане и поуздане информације које менаџмент може ефикасно користити у процесу побољшања услуге.

Аутори SERVQUAL-а дефинишу квалитет услуге **(Q)** као:

Q = P – E,

где су **Е**-очекивања купца (expections), мерена са 22 елемента и **П**-перцепција купца (perceptions), мерена са 22 елемента.[16]

Дизајниран је потпунији и савременији модел SERVQUAL са скалом од 22 одреднице за мерење квалитета услуга. Модел је веома заступљен у литератури као пример мерења квалитета услуга, а компаније га користе као основни модел за мерење квалитета својих услуга у пракси. Модел се састоји од 5 димензија квалитета услуга, а то су: поузданост (reliability), спремност за пружање услуге (responsiveness), уверавање (assurance), уважавање (epmathy) и визуелни утисак (tangibles). Ових пет димензија квалитета услуга су приказане у табели 1. Визуелни утисак се односи на физичке просторије које компанија поседује, укључујући и изглед запослених. Клијенти морају имати осећај да компанија и запослени желе да помогну при решавању проблема пружања услуга. Поузданост је јако важна димензија за вредновање квалитета, запослени су ти који привлаче и задржавају поверење корисника услуга кроз константно и конзистентно пружање услуга високог квалитета. Спремност за пружање услуга односи се на спремност запослених да пруже жељене информације корисницима услуга, да помогну, одговоре на постављена питања... Димен-

[15] Chadee, D., & Mattsson, J., "Measuring Customer Satisfaction in Tourist Service Encounters", Journal of Travel & Tourism Marketing, 4(4), 1995, 97, 11.

[16] Parasuraman A., Zeithaml V.A., Berry L., "A conceptual model of service quality and its implications for future research", Journal of Marketing, 1985, 41-50.

зија Поверење односи се на љубазност и поверење које запослени уливају корисницима услуга и да се због тога осећају сигурно. Уважавање се односи на прилагођено радно време, разумевање потреба корисника, уредност... Димензија Опипљиве карактеристике се односи на уређеност просторија, модерна опрема, уредност запослених.

Табела 1. *Пет димензија квалитета услуга - скала 22 одреднице*[17]

Димензије квалитета Услуга	**Скала од 22 одреднце**
Поузданост (Reliability)	- обезбеђивање услуга као што је обећано - успешно отклањање евентуалних проблема корисника - пружање комплетних и квалитетних услуга из првог пута - обезбеђивање услуга у договорено време - вођење извештаја о грешкама и проблемима
Спремност за пружање услуга (Responsiveness)	- информисање корисника услуга када ће услуге бити пружене - брзо пружање услуга - жеља запослених да помогну корисницима услуга - спремност да се одговори на питања корисника услуга
Поверење или сигурност (Assurance)	- запослени који усађују поверење у кориснике услуга - чињење да се корисници осећају сигурно у својим трансакцијама - константно љубазни запослени - запослени који имају знање да одговоре на сва питања корисника услуга
Уважавање (Empathy)	- пружање индивидуалне пажње корисницима услуга - запослени који раде са корисницима услуга су пословно одевени - рад запослених у најбољем интересу корисника - запослени који разумеју потребе својих клијената - погодно радно време за примање клијената
Опипљиве карактеристике (Tangibles)	- модерна опрема - визуелно атрактивне радне просторије - уредни и пословно обучени запослени - визуелни материјали везани за пружање услуга

[17] Kotler P., Keller K.L.,"Marketing management", Upper saddle river, NJ-Prentice hall, 2006, 414.

Наведене категорије служе као оквир конструкције упитника који ће се користити у конкретном мерењу у овом раду. SERVQUAL методологија тражи да се формулишу питања, од којих се испитаницима прво поставља једна серија питања пре коришћења услуге, чиме се мере очекивања, а затим, након коришћења услуге, друга серија питања по наведеним категоријама, чиме се мере искуства, односно перцепције (ставови) корисника о извршеној услузи. За мерење перцепције обично се користи Ликертова скала (у овом раду петостепена), при чему је на једном крају скале одговор типа „у потпуности се не слажем“ (1), а на другом крају је одговор типа „у потпуности се слажем“ (5). Подаци из свих упитника се обрађују и анализирају коришћењем одговарајућих статистичких техника, на основу чега се добија квантификован резултат који дефинише ниво квалитета услуге.

Предмет и циљ истраживања

Главни циљ истраживања јесте оцена квалитета услуга у Народном музеју Лесковац применом SERVQUAL методе. Истраживање је обављено у периоду од 24.11.2016 – 10.12.2016 године и при том је анкетирано 218 случајно изабраних музејских посетилаца. Циљеви истраживања су:

1) Оцена задовољства постојећим квалитетом услуга Народног музеја у Лесковцу,

2) Одређивање главних димензија задовољства квалитетом услуга,

3) Мерење очекивања и перцепције квалитета услуга,

4) Креирање истраживачког инструмента (скале) за поуздано мерење задовољства квалитетом услуга.

Анализом података добијених применом модификованог SERVQUAL упитника утврдиће се постојање јаза 5 (разлике перцепција – очекивање, „јаза квалитета услуге“) код музејских посетилаца. Истраживање овог јаза музејским менаџерима може обезбедити информације у којој мери се услуга која се пружа у њиховом музеју подудара са очекивањима посетилаца. Ове информације су веома важне за праћење и унапређење квалитета пружене услуге. За испитивање постојања и величине јаза 5, било је потребно испитати очекивања и перцепције посетилаца на основу чега би се даље проценило да ли су пружене услуге у складу са очекивањима, да ли их превазилазе или пак не испуњавају очекивања.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Методолошки поступак који је био предвиђен да се користи за ово истраживање јесте испитивање путем методе анкетног истраживања као

једног од средстава или начина прикупљања и систематизовања мишљења. Избор методе за прикупљање података извршен је на основу типа информација које су биле потребне за реализацију циљева истраживања. Такође, на избор методе прикупљања података утицала је и величина групе која је била укључена у истраживање. Планирани узорак био је 230, с обзиром на број најављених посета.

Упитник који је коришћен у овом истраживању прилагодио је аутор (кустос) користећи упитник из рада аутора који је истраживање спровео са посетиоцима музеја и идентификовао шта су очекивања посетилаца и шта је ниво визуелног квалитета, а описује и коришћење SERVQUAL модела у процени квалитета услуга музеја.[18]

Упитник који су посетиоци попуњавали пре обиласка музеја (очекивања) садржи двадесет питања (прилог 1), а подељен је на два сегмента: општи подаци о посетиоцима, демографске карактеристике субјеката, укључујући пол, године старости, образовање и податак колико често посећују музеј, као и прилагођена питања из SERVQUAL скале. Други упитник (перцепција) посетиоци су попуњавали након посете музеја и садржи 24 питања (прилог 2). Питањима о оствареном (доживљеном) квалитету услуга додата су још четири питања о перцепцији квалитета.

Анкетирање је обавио кустос музеја, уз инструкције посетиоцима о начину попуњавања самог упитника. Већина испитаника показала је заинтересованост за садржај упитника и одговорила је на сва питања, тако да се прикупљени подаци могу сматрати релевантним за анализу. Испитивање посетилаца је вршено техником „лицем у лице“ и дистрибуцијом анкетних упитника у музејском простору. Кустос музеја је лично присуствовао попуњавању анкентних листића, како пре посете тако и након пружања услуге (завршене посете).

Истраживање је обављено тако што је упитник попуњен од стране 218 случајно изабраних посетилаца Народног музеја у Лесковцу. Укупан број питања у истраживању износио је 20, подељених у 5 група. У упитнику који су посетиоци попуњавали након посете број питања износи 24 подељених у 6 група. Од укупно 230 понуђених упитника број посетилаца који су попунили упитник износи 218 (12 упитника није правилно попуњено).

Демографске карактеристике узорка

Демографске карактеристике испитиване популације су приказане у табелама 2,3,4,5.

---

[18] Nowacki M.M., “Evaluating a museum as a tourist product using the servqual method”, *Museum Management and Curatorship* 20, 2005, 235 – 250.

Табела 2. *Пол посетилаца*

		Фреквенција	Проценат	Валидни проценат	Кумулативни проценат
Валидност	Muški	119	54.6	54.6	54.6
	Ženski	99	45.4	45.4	100.0
	Total	218	100.0	100.0	

Табела 3. *Старост посетилаца*

		Фреквенција	Проценат	Валидни проценат	Кумулативни проценат
Валидност	Исп.18	36	16.5	16.5	16.5
	18-25	69	31.7	31.7	48.2
	25-35	70	32.1	32.1	80.3
	35-55	39	17.9	17.9	98.2
	Виш.55	4	1.8	1.8	100.0
	Укупно	218	100.0	100.0	

Табела 4. *Број посете музеју*

		Фреквенција	Процент	Валидни Процент	Кумулативни Процент
Валидност.	1	114	52.3	52.3	52.3
	1-3	55	25.2	25.2	77.5
	Виш.3	49	22.5	22.5	100.0
	Тотал	218	100.0	100.0	

Табела 5. *Образовање посетилаца*

		Фреквенција	Процент	Валидни Процент	Кумулативни Процент
Валидност.	Осн.ш	43	19.7	19.7	19.7
	Сред.ш	55	25.2	25.2	45.0
	Виша.ш	53	24.3	24.3	69.3
	Фак.	67	30.7	30.7	100.0
	Тотал	218	100.0	100.0	

У истраживању је учествовало укупно 218 пунолетних посетилаца, 119 мушкараца и 99 жена, од тога је највећи број посетилаца старости између 25 и 35 година, док је посетилаца преко 55 година било само

четири. Анкетирани посетиоци (114) су први пут посетили музеј док је 49 посетилаца музеј посетило више од три пута. Укупно 43 посетилаца имало је основно образовање, реч је о ученицима средње школе, док је посетилаца са вишим или високим образовањем било укупно 67.

Пет - тачка Ликертове скале (1 - у потпуности се не слажем, 2 - не слажем, 3 - немам став, 4 – слажем се и 5 - у потпуности се слажем) коришћено је за истраживање чији су резултати приказани у овом раду.

Прилагођени SERVQUAL модел

Због специфичности организације музеја извршено је прилагођавање оригиналног SERVQUAL-а, тј. упитника од 22 елемента. У циљу испуњења постављених циљева истраживања као полазни мерни инструмент за мерење перцепције квалитета услуга у Народном музеју у Лесковцу преузет је упитник из литературе који је примењен и успешно тестиран. У табели 6. представљена су питања из упитника о очекивањима које су посетиоци имали о квалитету услуга (двадесет), димензије и карактеристике димензија.

Табела 6. *Питања, димензије и карактеристике димензија*

Ред. бр. ставке (питања)	**Ставка**	**Димензија (фактор) и њене карактеристике**
1	Услуге у музеју би требало пружати без грешке	**Поузданост** Музеј пружа квалитетну услугу на основу које му је поверење посетилаца указано и у будућем периоду.
2	Услуге треба обезбедити у обећано време, заказана посета би требало да почне без одлагања	
3	Запослени у музеју би требало да буду спремни да помогну посетиоцима у сваком тренутку	
4	Треба имати поверења у запослене да ће пружити услугу као што је обећано	
5	Запослени у музеју би требало да буду способни да одговоре на сва питања у вези са пружањем услуга	**Поверење** Подразумева поседовање неопходних вештина, знања, поверења за пружање услуге.
6	Запослени треба да буду компетентни за рад у музеју	
7	Запослени у музеју треба да имају добре језичке вештине и да лако комуницирају са посетиоцима	
8	Запослени у музеју би требало да уливају поверење посетиоцима	

9	Очекујем да у музеју постоји интересантна и квалитетна понуда стручне литературе, брошура, сувенира…	**Опипљиве карактеристике** Подразумева визуелне карактеристике, материјале везане за услугу, опрему, изглед простора и запослених у компанији.
10	Очекујем да музеј има модерну опрему за презентацију експоната (видео пројектор, холограмска пројекција, осветљене витрине, итд.)	
11	Запослени у музеју треба да имају професионални изглед	
12	Очекујем да музеј поседује добре и оригиналне експонате	
13	Презентација експоната кустоса би требало да буде прилагођена узрасту посетилаца	**Однос са посетиоцима музеја** Подразумева учтивост, пријатељски контакт, прилагођеност, посебну пажњу...
14	Особље музеја треба да има пријатно држање и да разговара са посетиоцима са уважавањем	
15	Радно време музеја би требало да је прилагођено посетиоцима	
16	Запослени треба да задовоље потребе посетилаца који захтевају посебну пажњу (нпр. старије особе, особе са посебним потребама, деца, итд.)	
17	Запослени би требало да помогну посетиоцима у тумачењу експоната и садржаја поставке	**Спремност за пружање услуга** Подразумева жељу и спремност запослених да пруже захтеване услуге у захтевано време.
18	На потребе и приговоре посетилаца требало би да се одговара брзо, без одлагања	
19	Запослени у музеју би требало брзо и без одлагања да реагују на посебне захтеве посетилаца (више информација о предметима, истраживању, литератури…)	
20	Запослени у музеју би требало да увек имају времена да одговоре на сва питања посетилаца	

На свако од наведених питања посетиоци су давали одговоре из угла очекивања и из угла њихове перцепције о квалитету пружене услуге. У случају да је опажена вредност већа од очекиване, корисник је врло задовољан и услуга је квалитетна, док у ситуацији када је опажена вредност мања од очекиване, корисник је незадовољан. Искази посетилаца представљају се путем Ликертове скале. Путем ове скале омогућава се трансформација квалитативних вредности исказа у квантитативне.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Подаци прикупљени анкетирањем посетилаца музеја унети су у SPSS-базу података и све даље анализе спроведене су помоћу статистичког пакета за друштвене науке SPSS (Statistical Package for Social Science).

Резултати SERVQUAL модела

Разлика између перцепираног и очекиваног квалитета услуге је негативна код свих детерминанти квалитета (табела 10). Углавном посетиоци музеја који су анкетирани имају јако висока очекивања у вези са квалитетом услуга које би требало да добију. Узимајући у обзир малу апсолутну разлику између аритметичких средина, можемо закључити да су поменуте детерминанте готово подједнако значајне за анкетиране посетиоце.

Табела 7. *Очекиване и остварене детерминанте квалитета услуга*

Димензија	Очекивање	Средња вредн.	Остварено	Средња вредност	Јаз	Сиг.
Поузданост	**Поу1**	4.79	**Поу1**	4.14	-0.65	.000
	Поу2	4.93	**Поу2**	4.27	-0.66	.000
	Поу3	4.91	**Поу3**	4.21	-0.70	.000
	Поу4	4.66	**Поу4**	4.27	-0.39	.000
Поверење	**Пов5**	4.87	**Пов5**	4.52	-0.35	.000
	Пов6	4.90	**Пов6**	4.51	-0.39	.000
	Пов7	4.87	**Пов7**	4.61	-0.26	.000
	Пов8	4.94	**Пов8**	4.56	-0.38	.000
Опипљ- иве кара-ктеристике	**Ок9**	4.94	**Ок9**	4.42	-0.52	.000
	Ок10	4.58	**Ок10**	4.22	-0.36	.000
	Ок11	4.84	**Ок11**	4.58	-0.26	.000
	Ок12	4.94	**Ок12**	4.62	-0.32	.000

Однос са посети-оцима музеја	**Осп13**	4.97	**Осп13**	4.67	-0.30	.000
	Осп14	4.98	**Осп14**	4.72	-0.26	.000
	Осп15	4.97	**Осп15**	4.77	-0.20	.000
	Осп16	5	**Осп16**	4.32	-0.68	.000
Спремност за пружање услуга	**Спу17**	4.98	**Спу17**	4.38	-0.60	.000
	Спу18	4.98	**Спу18**	4.48	-0.50	.000
	Спу19	4.98	**Спу19**	4.33	-0.65	.000
	Спу20	4.99	**Спу20**	4.53	-0.46	.000
УКУПНО	-	**4.90**	-	**4.45**	**-0.44**	-

Највећа очекивања посетиоци имају у вези са детерминантом *однос са посетиоцима музеја и питање* - Запослени треба да задовоље потребе посетилаца који захтевају посебну пажњу (нпр. старије особе, особе са инвалидитетом, деца, итд.), има средњу очекивану вредност 5. Управо ово питање има јаз од -0.68, док највећи јаз има питање - Запослени у музеју би требало да буду спремни да помогну посетиоцима у сваком тренутку (-0.70). Разлог овако лоше позиције наведеног атрибута услуге лежи у чињеници да су корисници имали превелика очекивања у вези са њим (4.91) и, вероватно, недовољна помоћ запослених.

Оцене перцепције квалитета такође су највише за детерминанту *однос са посетиоцима музеја и питања* - Радно време музеја је прилагођено посетиоцима (4.77) и Особље музеја има пријатно држање и разговара са посетиоцима са уважавањем (4.72).

Укупни SERVQUAL јаз је негативан и износи – 0.44.

Стратегије развоја са краткорочним и дугорочним плановима за побољшање квалитета услуга и једини су начин да се ови проблеми у музеју превазиђу. Задатак музеја у оваквим условима, јесте усвајање пословне стратегије која ће бити вођена једним принципом, а то је – пружити услуге у складу са жељама и потребама посетилаца.

Servqual модел је указао да на првом месту пажњу треба посветити димензији Поузданост, односно њеном атрибуту запослени у музеју би требали да буду спремни да помогну посетиоцима у сваком тренутку. У том правцу треба радити на развијању и подржавању културе услуживања, будући да квалитет активности запослнених треба да буде у складу са захтевима посетилаца.

ЗАКЉУЧАК

Применом модификованог SERVQUAL модела приказани су резултати о томе шта утиче на доживљај квалитета услуга које се пружају у Народном музеју у Лесковцу.

Пружање услуга високог квалитета представља најбољи начин за постизање задовољства посетилаца. Већ при самом обликовању своје визије, менаџери музеја треба да одбаце краткорочне, финансијски оријентисане циљеве и да се усмере на циљеве који остварују дугорочно партнерство са циљним групама. Концепти као што су: очекивана вредност, перципирана вредност и задовољство посетилаца, треба да имају пресудну улогу у управљачким одлукама. Оцењивање очекивања посетилаца и израчунавање SERVQUAL јаза (разлике перцепција – очекивање), најбољи је метод за утврђивање тачне дијагнозе недостатка квалитета. Стога су кључни циљеви овог рада били да се оцене очекивања и перцепције посетилаца музеја у Народном музеју у Лесковцу, израчунају разлике између доживљеног и очекиваног квалитета услуге и утврде детерминанте квалитета најзначајније за посетиоце.

Резултати спроведеног истраживања у овом раду показали су да посетиоци Народног музеја у Лесковцу генерално нису задовољни услугама музеја, односно да су њихова очекивања била већа од доживљеног квалитета услуге.

ЛИТЕРАТУРА

Berry, L. L., "Relationship marketing of services – growing interest, emerging perspectives", *Journal of the Academy of Marketing Science 23* (4),1995, 236–245.

Camarero C., M.Jose,"Components of art exhibition brand equity for internal and external visitors", *Tourism Management 31*, 2010, 495 - 504.

Chadee, D., & Mattsson, J., "Measuring Customer Satisfaction in Tourist Service Encounters", *Journal of Travel & Tourism Marketing,* 4(4), 1995, 97,11.

Chen,C.F, Chen, F.S.,"Experience quality, perceived value, satisfaction and behavioral intentions for heritage tourists", *Tourism Management* 3, 2010, 29 – 35.

Enasel I.O.,"The Role of Information in Art Museum Communication Process", Procedia *Economics and Finance* 6, 2013, 476 – 481.

Gilmore, A. and Rentschler, R., "Changes in Museum Management: A Custodial or Marketing Emphasis?", *Journal of Management Development*, 2002, 745-760.

Kotler P., Keller K.L.,"Marketing management", *Upper saddle river, NJ-Prentice hall*, 2006, 414.

Lewis, B. R., & Mitchell, V. W., "Defining and Measuring the Quality of Customer Service", *Marketing Intelligence and Planning*, 8, 1990, 11-17.

Nowacki M.M., "Evaluating a museum as a tourist product using the servqual method", *Museum Management and Curatorship* 20, 2005, 235 – 250.

Parasuraman A., Zeithaml V.A., Berry L., "A conceptual model of service quality and its implications for future research", *Journal of Marketing*, 1985, 41-50.

Статут ICOM-а, усвојен на XXII генералној скупштини 24. августа 2007, у Бецу (Аустрија),према оригиналној француској верзији, ICOM: "Statuts" http: // icom. Museum /statutes_fr.html # 3 (pristup-10/01/2018).

Sheng, C.W., Chen, M.C.,"A study of experience expectations of museum visitors", *Tourism Management.*, 33, 2012, 53 – 60.

Суботић И. „*Створити и волети публику, предговор књизи Клод Жилбер, Музеји и публика*, CLIO, Београд, 2005, 19.

Vajcnerova I., P.Žiaran, K. Ryglova, I. Andraško, „Quality management of the tourist destination in the context of visitors' satisfaction", *Procedia Economics and Finance* 12, 2014, 718 – 724.

Živković Ž., Đorđević P., „*Upravljanje kvalitetom, IV izmenjeno i dopunjeno izdanje*", Bor, 2013.

Šola T., „*Marketing u muzejima*", CLIO, Beograd, 2002.
http://eeig.rs/SRP/produkti/Muzej.pdf)

Прилог 1: *Упитник (очекивања)*

Поштовани посетиоци музеја, ово истраживање се бави вашим мишљењем о квалитету услуга које очекујете и добијате у музеју. Молимо Вас да заокружите тачан одговор:

Пол **Мушки Женски**

Године **1) Испод 18 2) 18 - 25 3) 25 - 35 4) 35 - 55 5) Изнад 55**

Колико пута **1) Једном 2) 1-3 пута 3) више од 3 пута**

посећујете музеј:

Образовање: 1) Основна школа 2) Средња школа 3)Виша школа
4) Факултет или више од тога

Упитник се попуњава пре посете музеју

Очекивана услуга у музеју

Следећи сет изјава се односи на Ваша очекивања у вези са посетом музеју. За сваку изјаву, молимо Вас да покажете до које мере очекујете да изгледа посета музеју описана изјавом. Молимо Вас да, уколико се у потпуности слажете са питањим заокружите 5, а ако се не слажете заокружите 1. Ако је ваше мишљење између, заокружите бројеве који описују ваше мишљење између 1 и 5.

Значење резултата:

1 – у потпуности се не слажем 2 – не слажем се 3 – немам став 4 – слажем се 5 – у потпуности се слажем

	Поузданост	Оценити на скали од 1 до 5
1	Услуге у музеју би требало пружати без грешке	1 2 3 4 5
2	Услуге треба обезбедити у обећано време, заказана посета би требало да почне без одлагања	1 2 3 4 5
3	Запослени у музеју би требало да буду спремни да помогну посетиоцима у сваком тренутку	1 2 3 4 5
4	Треба имати поверења у запослене да ће пружити услугу као што је обећано	1 2 3 4 5

	Поверење	
5	Запослени у музеју би требало да буду способни да одговоре на сва питања у вези пружања услуга	1 2 3 4 5
6	Запослени треба да буду компетентни за рад у музеју	1 2 3 4 5
7	Запослени у музеју треба да имају добре језичке вештине и да лако комуницирају са посетиоцима	1 2 3 4 5
8	Запослени у музеју би требало да уливају поверење посетиоцима	1 2 3 4 5
	Опипљиве карактеристике	
9	Очекујем да у музеју постоји интересантна и квалитетна понуда стручне литературе, брошура, сувенира…	1 2 3 4 5
10	Очекујем да музеј има модерну опрему за презентацију експоната (видео пројектор, холограмска пројекција, осветљене витрине, итд.)	1 2 3 4 5
11	Запослени у музеју треба да имају професионални изглед	1 2 3 4 5
12	Очекујем да музеј поседује добре и оригиналне експонате	1 2 3 4 5
	Однос са посетиоцима музеја	
13	Презентација експоната кустоса би требало да буде прилагођена узрасту посетилаца	1 2 3 4 5
14	Особље музеја треба да има пријатно држање и да разговара са посетиоцима са уважавањем	1 2 3 4 5
15	Радно време музеја би требало да је прилагођено посетиоцима	1 2 3 4 5
16	Запослени треба да задовоље потребе посетилаца који захтевају посебну пажњу (нпр старије особе, особе са посебним потребама, деца, итд)	1 2 3 4 5
	Спремност за пружање услуга	
17	Запослени би требало да помогну посетиоцима у тумачењу експоната и садржаја поставке	1 2 3 4 5
18	На потребе и приговоре посетилаца требало би да се одговара брзо без одлагања	1 2 3 4 5
19	Запослени у музеју би требало брзо и без одлагања да реагују на посебне захтеве посетилаца (више информација о предметима, истраживању, литератури…)	1 2 3 4 5
20	Запослени у музеју би требали да увек имају времена да одговоре на сва питања посетилаца	1 2 3 4 5

Прилог 2: *Упитник (перцепција)*

Упитник се попуњава након посете музеју

Следећи сет изјава се односи на Ваш доживљај посете музеја. За сваку изјаву, молимо Вас да покажете до које мере верујете да посета музеју описана изјавом. Уколико се у потпуности слажете са питањим, молимо Вас да заокружите 5, а ако се не слажете заокружите 1. Ако је ваше мишљење између, заокружите бројеве који описују ваше мишљење између 1 и 5.

Значење резултата:

1 – у потпуности се не слажем; 2 – не слажем се; 3 – немам став; 4 – слажем се; 5 – у потпуности се слажем

	Поузданост	Оценити на скали од 1 до 5
1	Услуге у музеју се пружају без грешке	1 2 3 4 5
2	Услуге у музеју се пружају у обећано време, заказана посета почиње без одлагања	1 2 3 4 5
3	Запослени у музеју су спремни да помогну посетиоцима у сваком тренутку	1 2 3 4 5
4	Запослени у музеју пружају услугу као што је обећано	1 2 3 4 5
	Поверење	
5	Запослени у музеју су способни да одговоре на сва питања у вези пружених услуга	1 2 3 4 5
6	Запослени имају компетенције за рад у музеју	1 2 3 4 5
7	Запослени у музеју имају добре језичке вештине и у могућности су да лако комуницирају са посетиоцима	1 2 3 4 5
8	Запослени у музеју уливају поверење посетиоцима	1 2 3 4 5
	Опипљиве карактеристике	
9	У музеју постоји интересантна и квалитетна понуда стручне литературе, брошура, сувенира…	1 2 3 4 5
10	Музеј има модерну опрему за презентацију експоната (видео пројектор, холограмска пројекција, осветљене витрине, итд.)	1 2 3 4 5
11	Запослени у музеју имају професионални изглед	1 2 3 4 5
12	Музеј поседује добре и оригиналне експонате	1 2 3 4 5
	Однос са посетиоцима музеја	
13	Презентација експоната кустоса прилагођена је узрасту посетилаца	1 2 3 4 5

14	Особље музеја има пријатно држање и разговара са посетиоцима са уважавањем	1 2 3 4 5
15	Радно време музеја је прилагођено посетиоцима	1 2 3 4 5
16	Запослени задовољавају потребе посетилаца који захтевају посебну пажњу (нпр. старије особе, особе са посебним потребама, деца, итд.).	1 2 3 4 5
	Спремност за пружање услуга	
17	Запослени у музеју помажу посетиоцима у тумачењу експоната и садржаја поставке	1 2 3 4 5
18	На потребе и приговоре посетилаца се одговара без одлагања	1 2 3 4 5
19	Запослени у музеју брзо и без одлагања реагују на посебне захтеве посетилаца (више информација о предметима, истраживању, литератури…)	1 2 3 4 5
20	Запослени у музеју имају времена да одговоре на сва питања посетилаца	1 2 3 4 5
	Перцепција квалитета	
21	Задовољан/на сам амбијентом музеја (уређеност просторија, хигијена, атмосфера и удобност)	1 2 3 4 5
22	Квалитет и разноврсност садржаја музеја била је задовољавајућа	1 2 3 4 5
23	Задовољан/на сам презентацијом и атрактивношћу музејске понуде	1 2 3 4 5
24	Свеукупно задовољан/на сам радом запослених (учтивост, уредност, комуникација, компетентност)	1 2 3 4 5

Summary

Suzana Ranđelović

MODIFIED SERVQUAL MODEL - QUALITY ASSESSMENT ON THE EXAMPLE OF NATIONAL MUSEUM OF LESKOVAC

The aim of the research was to examine the current situation regarding the quality of services from the perspective of visitors and to identify the potential for their improvement. The main goals of this paper are to assess the expectations and perceptions of the quality of services by visitors of the National Museum in Leskovac, calculate the difference between the experienced and expected quality of services and determine the quality determinants that are most significant for visitors. The paper presents the results of empirical research aimed at assessing the quality of services at the National Museum of Leskovac. Quality of service is a key issue for the successful provision of services to museum visitors. This paper presents a display of the SERVQUAL model adapted for measuring the quality of services in the museum.

Јелена Богдановић
Кустос едукатор
Народни музеј Ниш

УДК 069.12:371.314.6
069.12(497.11 Ниш)

АМБИЈЕНТАЛНА НАСТАВА У НАРОДНОМ МУЗЕЈУ У НИШУ

АПСТРАКТ: Осврћући се на значај организовања амбијенталне наставе у музеју, у раду је приказана едукативна радионица одржана у музејском објекту Логор Црвени крст. Назив радионице био је „Логор у Нишу“. Користећи методско-дидактичке основе припреме једног часа, овај рад представља приказ коришћења амбијенталне наставе у музеју.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: музеј, кустос едукатор, едукација, амбијентална настава, едукативна радионица, културна баштина, културно наслеђе, мапа, програмирана настава, игролика настава, тимски рад.

Неколико деценија уназад музеји код нас почели су да преиспитују а онда и да мењају своје устаљено лице, у ново. Добро позната улога музеја да сакупља, чува, штити, обрађује и излаже културно-историјско наслеђе, сада се мења. Од пасивних чувара културног блага, поједини музеји у Србији постају расејавачи знања, простори за извођење амбијенталне наставе. Музеји се, свесни својих потенцијала, окрећу сродним, едукативним установама, са намером да привуку публику, задрже постојећу, оформе нову. Школе и музеји деле заједничку идеју, и у том смислу се и заснива њихова сарадња. Ове институције би требало да се ослањају једна на другу како би јачале своју позицију у друштву и унапредиле своје поље деловања. Сарадња музеја са образовним установама је прилика да се локалне заједнице оснаже, знаменита места оживе, а такође и да се подстакне позитиван однос према очувању културне баштине. Учионица није увек најбоље место за учење о прошлости, доживљавање уметности и креативно изражавање. Добра алтернатива учионици може бити музејски простор.

Музеји школама, уз много очигледног материјала, пружају учење на најразличитије начине, користећи методе и моделе које подржава савремена дидактика.

Музеји као институције информалног образовања имају бројне педагошке предности. Они могу да пруже противтежу традиционалном образовању омогућавајући појединцима постизање индивидуалних достигнућа у различитим сферама, а све то развијањем самопоуздања, самоиницијативности, остваривањем активног сарадничког учења и буђењем различитих интересовања.

Шта је амбијентална настава?

Наставу, која се реализује изван учионице, у природним и друштвеним амбијентима или установама локалне заједнице, називамо амбијенталном наставом.

Питање потребе овог облика наставе је потпуно излишно, с обзиром на то да говоримо о настави која промовише холистички приступ у процесу учења и поучавања, чиме се уносе значајне новине у наставни процес.

Оно што природне и друштвене ресурсе чини амбијенталном средином погодном за учење је могућност да се тај простор искористи, како у садржинском и програмском, тако и у дидактичко-методичком смислу, чиме би стратегија учења и поучавања добила виши смисао и квалитет. Препознавање таквих потенцијала у нашој природној и друштвеној околини је од огромног значаја за иновативне моделе у настави, за њихову примену и реализацију. Искористити све специфичности доступног амбијента, у максималном обиму, основни је услов за успешност оваквог вида наставе. „Кроз разноврсне васпитно-образовне активности у различитим амбијентима, ученици стичу и проширују своја знања из различитих области, развијају специфичне вештине потребне за поједине предмете, нпр. развој способности за извођење једноставних експеримената, неке специфичне видове понашања попут заштите и очувања животне средине или одређене ставове – развој љубави према природи, развој експерименталног и истраживачког духа, развој интересовања за биљни и животињски свет, развој интересовања за науку и истраживање”[1].

Учење у разноврсним амбијентима доводи до тога да се повећава мисаона активност ученика, а све са циљем примене постојећих знања и вештина у новом, другачијем контексту. Настава која се одвија у другачијем амбијенту од устаљеног, школског окружења, омогућава повезаност различитих појава и процеса међу којима на први поглед не постоје додирне тачке. Ученици уочавају повезаност појава и процеса, што се иначе не би догодило у скученом простору учионице. Вредности које пружају

[1] Слађана Анђелковић, Зорица Станисављевић Петровић, „Учење и поучавање ван учионице – Амбијентална настава“, *Настава и васпитање бр1* (2013), Београд 2013, 45.

таква окружења су непроцењиве за стицање интегрисаних знања из различитих области. Одређена наставна питања која би се на устаљен начин обрађивала у учионици, у амбијенталном окружењу добија нови смисао, иста тема се може сагледавати са различитих аспеката и углова. У расветљавању одређеног проблема, амбијент умногоме помаже, а код ученика се тако развијају способности за различите приступе решавању проблема. Развој критичког мишљења, као и развој нових идеја, може се рећи, да су потпомогнути амбијентом у коме се настава изводи.

„Сам боравак у разноврсним амбијентима, постојање разноврсних ситуација, постављање различитих врста задатака и захтева ствара повољне услове за развој особина и способности које су значајне за креативност, попут флуентности, флексибилности, оригиналности. Подстицањем ученика на коришћење различитих приступа у решавању проблема, на откривање веза између појава и процеса, отвара се могућност за развој креативности као особине и става. У том смислу, значајно је да се током реализовања амбијенталне интегративне наставе развија позитивна клима, средина која пружа могућност за продукцију већег броја различитих идеја које се могу преиспитивати, анализирати и мењати на различите начине и користити у разноврсним ситуацијама”.[2]

Музејски простор као учионица

Ученици у музеј најчешће долазе подстакнути појединим наставним предметима, па се и изложбе, као и музејски предмети, посматрају у том контексту. У настави историје, на пример, музејски предмет служи као сведок прошлости, конкретан пример који поткрепљује знање о прошлости. Поред предмета, доступни извори знања у музеју су и музејски стручњаци - кустоси, педагози, музејски водичи. Они откривају информације о предметима и догађајима везаним за те предмете. Начин на који ће се користити ти извори знања приликом ученичких посета зависи о договорених облика рада. Од стручних радника у музеју, али и од наставника, зависи који ће облик рада бити искоришћен у музеју. Најчешћи облик је класично вођство кроз изложбу. Не може се рећи да је оно и најприхватљивије обзиром да је предавање облика ex catedra начин који би требало избегавати и уводити нове, иновативне начине обраде и предавања. Наиме препорука је да се уз такво вођство ученицима понуде и други садржаји у облику различитих радионица или игара.

Наше је мишљење да би едукатине радионице у музеју могле да задовоље већину захтева савременог образовања. То је прилика да се на занимљив и интерактиван начин у музеју представе одређени наставни садржаји, а музејска поставка би на тај начин добила нову, дидактичку улогу.

[2] Исто, 39.

Настава извођена у музејском простору посетиоцима доноси три врсте искуства:

- искуство које представља музеј (музејска изложба),
- искуство при сусрету са људима који организују изложбу (кустоси, едукатори и слично)
- искуство које размењују са другим посетиоцима.

„Партиципација у музејима често захтева од посетилаца да више допринесе организацији чина учења (тј. посети музеја) и омогућава више одступања него што је то дозвољено ученицима у школској партиципацији. Музеј, према овом приступу, постаје образовна институција која повезује различите заједнице, тј. постаје раскршће на којем се укршта мноштво различитих заједница праксе исто тако упућује посетиоца на то како да повеже различите праксе и заједнице”[3].

Учење откривањем заснива се на повезивању ранијих искустава ученика на нови начин како би они дошли до нових спознаја. Потребно је да ученици поседују одређени степен теоријских знања о проблему који ће се даље самостално проучавати. Квалитет искуства у музеју и интелектуално својство ученика, чине, у ствари, суштину интерактивне наставе. На квалитет искуства у музеју умногоме утиче претходно добра припрема учитеља. Тиме се осигуравају услови за истраживањем и вођењем ученика у правом правцу, према самосталном откривању и разумевању одређених ситуација. „Учење откривањем претпоставља и мотивацију ученика, потицај и помоћ при откривању, дакле оно је учење којим се допуњују знање, способност и понашање”.[4]

Начини на који ће се учење у музеју одвијати су разноврсни, а извори знања у музеју могу бити и ученици и учитељи. Ученици могу да добију индивидуалне или групне задатке које могу да решавају током, пре и након посете музеју. Када описујемо начин учења у музеју, треба рећи да такво учење не мора нужно да се разликује ни по облицима рада ни по методама рада, од онога у школским установама. Свакако да су применљиви актуелни облици рада, применљиви и у музејским условима. Дакле, прихватљив је и фронтални и индивидуализован облик, партнерски облик рада (рад у пару), групни облик или тимски облик рада. Све ово исто важи и за наставне методе. Ствар је учитеља који ће облик или метод паметно искористити како би успешно организовао рад у музеју.

---

[3] Јована Милутиновић, „Савремене теорије и модели учења у музеју и њихова инплементација“, *Рад музеја Војводине 47/48*, (2006), Нови Сад: Музеј Војводине 2006, 265.

[4] D Jarić, „Izvanučionička nastava u muzeju Dvor Trakošćan, *Muzejska edukacija br.3*. (2010), Osijek 2010, 130.

Пример амбијенталне наставе у музеју

У наставку ће бити приказана радионица са елементима програмиране наставе али и игролике наставе у амбијенту који није школски, нити личи на школски. Ради се о једном музејском објекту све популарнијем код посетилаца, а намера нам је била да га учинимо занимљивим местом за учење. Реч је о логору на Црвеном крсту или Меморијалном комплексу 12. фебруар. У поменутом музејском објекту одржан је двочас са једним одељењем четвртог разреда основне школе „Цар Константин“ из Ниша. У припремном разговору са учитељицом Аном Димитријевић договорено је да децу пре доласка у Меморијални комплекс, подели у три хомогене групе, и одреди вође група. Тако смо уштедели време на самој радионици. Предзнање ученика овог узраста, о Другом светском рату заснива се само на основним чињеницама, а о објекту где ће боравити у току овог часа нису учили, па тако нису имали никакве информације до доласка у Меморијални комплекс. Циљ овог часа био је да се деца упознају са историјом свог града, која је везана за Други светски рат.

Припрема за овај час урађена је по угледу на класичне часове у школи, садржи све елементе који говоре о циљевима (образовним, васпитним и функционалним), методама и облицима рада.

Музејски објекат			Логор “12. фебруар”
Циљна група			основношколски узраст, IV разред
Утврђивање циљева	општи циљеви		– приближити историју Ниша основношколском узрасту
	посебни циљеви	образовни	▪ стицање основних знања о Другом светском рату ▪ оспособити ученике да препознају културно-историјске споменике града
		васпитни	✓ неговање правилног става према културно-историјским споменицима ✓ усвајање свести о значају града у време Другог светског рата
		функционални	• очување културно-историјских споменика
Планирана активност			едукативна радионица
Назив активности			“Логор у Нишу ”
Термин одржавања активности			април – јун; септембар – октобар

Трајање активности	90 минута
Локација одржавања активности	Логор “12. фебруар”
Облици рада	фронтални, групни
Методе рада	усмено излагање, демонстрација
Предвиђени број деце	20 ученика и више у групи

учитељица: Ана Димитријевић
кустос едукатор: Јелена Богдановић

Велику захвалност за реализацију часа дугујемо учитељици Ани Димитријевић и њеном разреду.

Предактивност: Добијање дозволе од школског већа и управе школе. Кустос историчар и кустос едукатор заказали су и одржали уводно предавање пре организовања едукативне радионице. Кустос је представио тему Други светски рат, а едукатор објаснио на који начин ће радионица бити организована.

Пре почетка едукативне радионице, припремљен је и одштампан материјал који ће ученици користити у току радионице (листови са питањима, коверте за питања, мапа Меморијалног комплекса, слагалица са сликама Меморијалног комплекса, оловке).

Ток активности

Уводни део активности: Ученици су претходно подељени у три групе и одређене су вође група. У уводном делу активности кустос едукатор прича причу везану за објекат у коме се одвија активност. Ученици на тај начин добијају потребне информације које ће користити у даљем току активности. Информације су примерене узрасту, и предзнањима ученика, а нове информације се у току приче понове неколико пута, како би се упамтиле. Заједно смо обишли музејску поставку, погледали изложене предмете, што уз причу употпуњује слику о објекту.

Главна активност: Едукатор објашњава ученицима, даљу активност, дели упутства (слика 1) и мапе (слика 2) вођама група са уцртаним објектима који се налазе у дворишту комплекса „12.фебруар“. Едукатор даје и потребна упутства за даљи ток активности. Задаци су следећи: свака мапа има уцртане путање које група прати и на одређеним местима тражи питања на која треба да одговори. Групе имају различите путање и добијају различита питања. Тачан одговор на пронађено питање значи прелазак на следећи корак, односно тражење следећег питања. Питања су формирана у три групе,

и то о формирању Логора, животу у Логору и затварању Логора. Питања у ковертама су сакривена на одређеним местима у дворишту комплекса, а коверте обележене бројем који има свака група (група 1, група 2, група 3). Последњи корак у овој игри доводи до сакривене слагалице, односно фотографије Меморијалног комплекса. Победила је она група која прва сложи слагалицу.

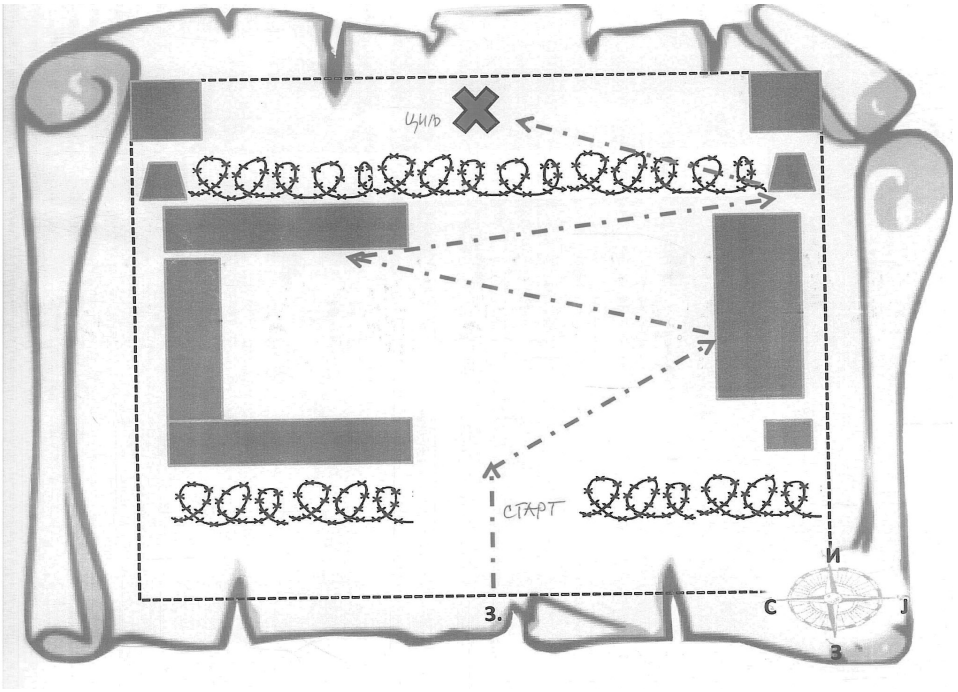

Слика 1.

Пажљиво погледајте мапу, а онда крените са стартне позиције, пратећи стрелице на мапи. На првој позицији, код улазних врата бр. 12 чека вас прво питање. Када тачно одговорите на питање крените ка другој позицији Küche пратећи стрелице на мапи. Одговорите тачно на друго питање и крените ка трећој позицији - дрвена кула. Тамо вас чека ново питање. Пошто одговорите тачно на питање крените до циља где се налази коверта са вашим бројем групе и деловима слагалице. Када тачно саставите слагалицу ваш задатак је завршен.

Завршни део активности: Заједно одговоримо на сва питања, тако да се чују питања и одговори сваке групе. На крају, уз разговор о утисцима са овог неформалног часа, засладимо се припремљеним слаткишим

Закључак- одрживост едукативне радионице, методичке основе

Основна идеја ове радионице била је едукација најмлађих о Другом светском рату и неговање позитивног односа према културној баштини. Организована едукативна радионица прати све методске и дидактичке принципе. Она има елементе и програмиране и игролике наставе, и то је оно што је чини занимљивом за ученике. Онај ко води едукативне радионице требало би да пази да принцип примерености узрасту ученика свакако буде задовољен. Музеј је често претрпан експонатима па треба водити рачуна о принципу систематичности и поступности, да то обиље предмета и података не би збунило ученике. Због тога ученике треба стручно водити по дидактичким правилима:

- од ближег према даљем,
- од једноставнијег ка сложенијем,
- од познатог према непознатом.

У обради нових садржаја у музеју највише је заступљен принцип очигледности, међутим треба рећи да он крије и неке замке. Ученике због бројне грађе често привлачи најатрактивнији материјал, који није увек предмет обраде. Зато ученичко посматрање мора бити стално усмеравано.

Позитивно искуство, музејске едукаторке која је водила поменуту радионицу, подстакло је да на сличан начин реализује различите теме у музеју. Задовољство деце и постигнути добри резултати радионице, биће смернице за даље ангажовање читаве педагошке службе у Народном музеју Ниш.

.Литература:

Анђелковић Слађана, Станисављевић Петровић Зорица, Учење и поучавање ван учионице – Амбијентална настава, *Настава и васпитање*, 1 (2013), Београд 2013, 39-52.

Brajčić Marija, *Dijete i kulturna baština-učenje u muzeju*, (2013), Split: Filozofski fakultet 2013.

Бабић Мирко, Музејске едукативне радионице. *Музеј*, 2 (2009), Београд: Музејско друштво Србије 2009, 103-119.

Вилотијевић Младен, *Дидактика – предмет дидактике*, 1 (1999), Београд: Научна књига 1999.

Detling Denis, Izvanučionička nastava u muzeju Slavonije, *Muzejska edukacija*, 5, (2012), Osijek 2012, 259-269.

Жилбер Клод, *Музеј и публика,* (2005), Београд: Клио 2005.

Jarić D, Izvanučionička nastava u muzeju Dvor Trakošćan. *Muzejska edukacija*, 3 (2010), Osijek 2010, 128-135.

Кривошејев Владимир, *Музеји, менаџмент, туризам,* (2012), Ваљево: Народни музеј 2012.

Maroević Ivo, *Uvod u muzeologiju*, (1993), Zagreb: Zavod za informacijske studije 1993.

Милутиновић Јована, Конструктивистичка музејска педагогија, *Педагошка стварност*, 3-4 (2001), Београд 2001, 195-215.

Милутиновић Јована, Савремене теорије и модели учења у музеју и њихова инплементација, *Рад музеја Војводине*, 47/48, (2006), Нови Сад: Музеј Војводине 2006, 261-267.

Павловић Лазаревић Гордана, Да ли могу опет да дођем, *Музеј*, 2 (2009), Београд: Музејско друштво Србије 2009, 121-163.

Summary

Jelena Bogdanovic

AMBIENT CLASSES AT THE NATIONAL MUSEUM IN NIS

The Pedagogical Service of the National Museum in Niš, using its own resources, and in cooperation with elementary schools, tries to nurture the old and form a new audience. Using ambient teaching as a kind of teaching that is easily accessible in the museum space, several ambient classes were held. One such time was also shown in this paper. Time was held at the Logor Red Cross building with students of the IV Elementary School ‘Car Konstantin’ from Nis

Иван Стојановић,
музејски саветник,
Народни музеј Лесковац, 1978.
Владимир Стојановић,
кустос археолог,
Народни музеј Лесковац, 1977.

УДК 061.48
069.15(497.11 Лесковац)

ТЕХНИКЕ РУКОВАЊА МУЗЕЈСКИМ ПРЕДМЕТИМА

(Гостовање изложбе Народног музеја у Лесковцу
„Златно доба Лесковца 1918-1941“ у галерији РТС-а)

АПСТРАКТ: Систем мера за обезбеђивање услова излагања, руковања, паковања и транспорта музејских предмета, којима се већина ризика по музејску грађу своди на минимум, био је основни приступ у организацији гостовања изложбе *Златно доба Лесковца 1918-1941*. Народног музеја у Лесковцу у галерији РТС-а. Ауторски тим је у реализацији изложбене поставке поделио улоге са циљем да се омогући доношење објективних одлука у приступу основним принципима савременог излагања. У раду је дат пример двосмерног повезивања различитих простора у процесу разјашњавања многобројних питања у смислу ефикасног коришћења новог простора за немене излагања и представља само део упутстава приликом руковања музејским предметима.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Народни музеј Лесковац, изложба, изложбени простор РТС-а, паковање музејских предмета, транспорт.

Протеклих година Народни музеј у Лесковцу организовао је неколико гостујућих изложби, што је наметнуло потребу примене савремених метода у превентивној заштити приликом паковања, транспорта и постављања музејских предмета. Свако њихово премештање захтева поштовање основних принципа руковања, како би се евентуална оштећења свела на минимум. Будући да не постоји јасно формулисана методологија за израду изложбе, ауторски тим је у реализацији поделио улоге у приступу и организацији изложбене поставке.[1] Одабир предмета и простора условљен

[1] Благојевић 2015, 1.

је успостављањем компромиса између постојећих услова у којима се предмет чува у музеју и „новог“ окружења у којем ће се наћи приликом излагања на гостовању. Изложбени простор треба да испуњава минимум услова за излагање музејског предмета.

Приликом организовања изложби најважније је направити план реализације, где се, најпре, врши одабир предмета[2] у складу са претходно постављеним циљевима, њихов детаљан распоред са пропратним мобилијаром, дизајн поставке са припремом каталога, као и упутства и легенде за ближе објашњење. Поступак организовања у вези са реализацијом изложбе дат је на примеру гостовања у холу РТС-а.[3]

Будући да изложбени простор представља место сусрета посетилаца са културним наслеђем, поставка изложбе мора да пружи прецизне информације, са мобилијаром који ће омогућити безбедност предметима. У току реализације изложбене поставке у холу РТС-а направљена је пилот-поставка изложбе у електронском облику, у режији Марије Стојковић (Слика 1).[4]

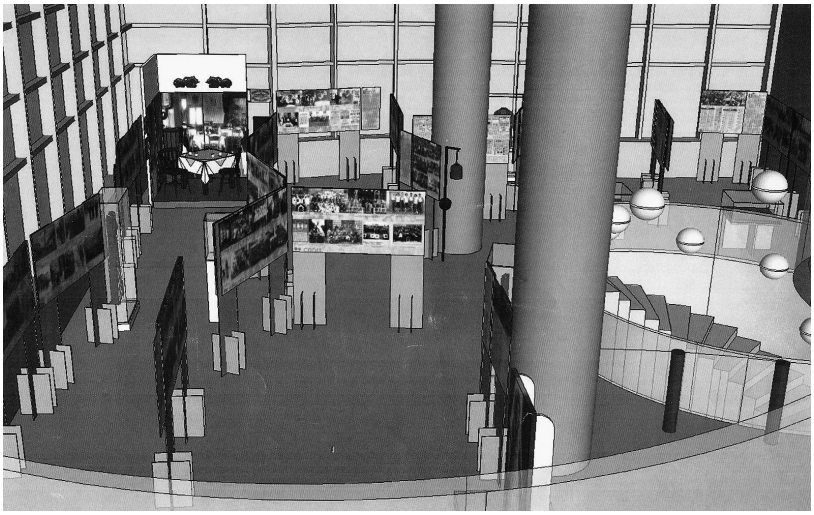

Слика 1. Пилот-поставка изложбе у електронском облику

Синопсис изложбе подељен је у неколико целина,[5] те је требало времена за усклађивање музеолошких захтева и постављених услова. У Народном

[2] У низу фаза реализације изложбе, конзервација и рестаурација предмета извршена је у периоду од јула до краја новембра 2014. године.

[3] Према Уговору о гостовању изложбе *Златно доба Лесковца 1918-1941*, уступљени су експонати ради излагања у Галерији корисника у периоду од 28.01. до 18.02.2015. године.

[4] Марија Стојковић је завршила мастер студије сценографије. Помоћ приликом постављања изложбе пружиле су јој Наташа Бојовић, уредница у Галерији РТС-а, и Ивана Мишић, организатор у Галерији РТС-а..

[5] Аутори синопсиса изложбе Златно доба Лесковца 1918-1941. по тематским целинама: 1. Политички живот, 2. Привреда, 3. Лесковачка чаршија и 4. Друштвени живот су Мира Ниношевић и Верољуб Трајковић.

музеју у Лесковцу изложба је била постављена у два одвојена галеријска простора музеја (Слика 2, 3 и 4).[6]

Слика 2, 3 и 4. Изложбени простор Народног музеја у Лесковцу

Одговарајући простор, габарити предмета и пропратни мобилијар омогућили су безбедност предмета у складу са потребом за другачијом организацијом целина и променом начина презентовања предмета у

[6] Изложба је отворена 29.11.2014. године и званично је трајала до 18.01.2015. године, када се кренуло са организацијом паковања у постојеће транспортне сандуке и кутије; За потребе излагања соколске сурке и капе урађена је жичана конструкција са постољем.

галеријском простору Народног музеја у Лесковцу и галерији РТС-а. Дат је пример двосмерног повезивања различитих простора у процесу разјашњавања многобројних питања за слободну дискусију. Скициран је процес интеграције размишљања различитих струка у дефинисању простора, у смислу његовог ефикасног коришћења (Скен 1).[7]

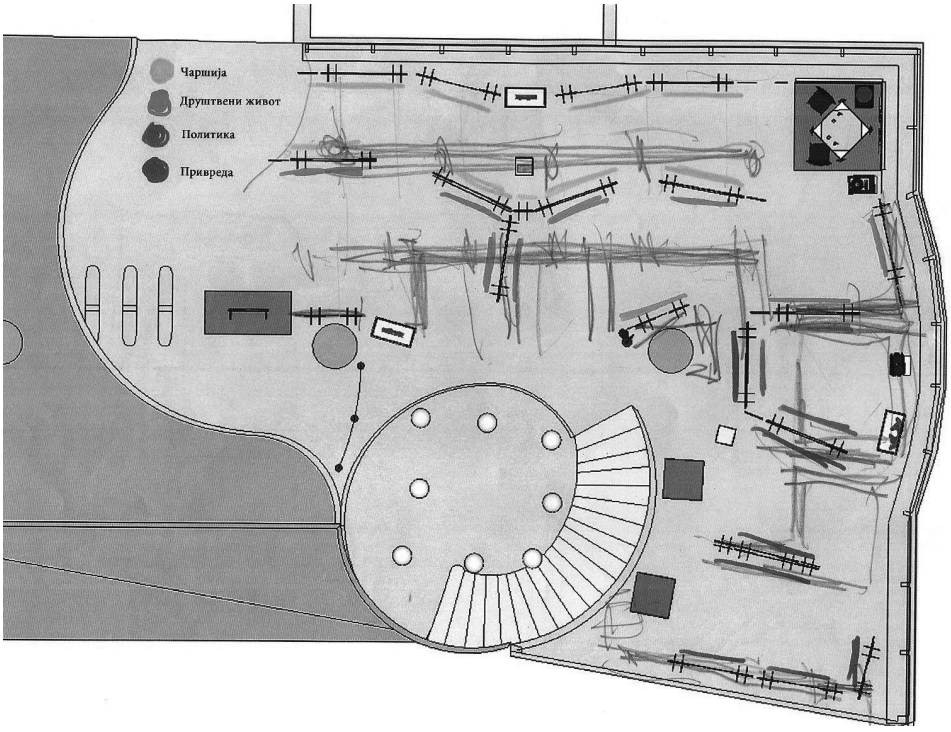

Скен 1, Распоред паноа и мобилијара по тематским целинама

[7] Нацрте и распоред изложбене поставке дефинисао је уредник галеријског простора РТС-а Петар Ђиновић, у сарадњи са Маријом Стојковић.

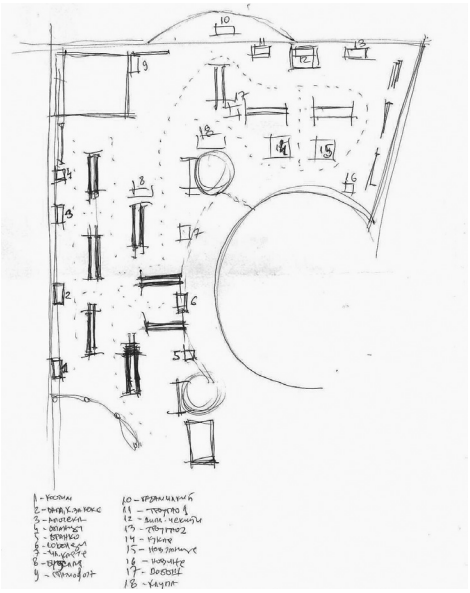

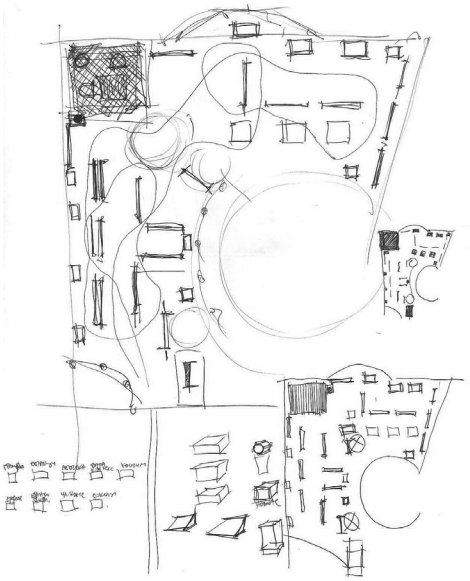

Скен 2 и 3, Нацрт простора и распоред предмета у холу РТС-а

Услед другачијег изложбеног простора РТС-а, у одабиру предмета дошло је до мањих промена, без нарушавања целовитости и првобитног концепта изложбе. У тражењу и изналажењу најједноставнијег поступка, како би се боље сагледали изложени предмети, изнети су предлози за осмишљавање простора (Скен 2 и 3).

Препоручени услови чувања, излагања и заштите за потребе привремене краткорочне позајмице дела

Требало је испунити и предузети превентивне мере заштите и дати упутства у вези са контролом и регулацијом климе ради постизања потребних услова. Специфичност изложбених простора и самих зграда мора бити прилагођена одговарајућим стандардима, како би позајмица могла бити реализована.

Постојала је строга контрола приступа просторији у којој су били изложени позајмљени предмети. Претходно одређена одговорна лица добила су прецизне информације о ефикасности система регулације услова утицаја великог броја посетилаца.[8]

[8] На главном улазу у нову зграду РТС-а постоји видео-надзор са камерама високе резолуције и ТВ системом затвореног круга за осматрање виталних спољашњих и унутрашњих тачака, и двадесетчетворочасовно обезбеђење објекта.

Зарад смањења штетног утицаја УВ-зрака, препорука је да се на прозорска стакла поставе самолепљиви УВ-филтери, акрилик или поликарбонатне фолије.[9] Тиме је умањен интензитет и број извора светлости у изложбеном простору коришћењем заштите са умањеним временом изложености и препорученим вредностима интензитета светлости за предмете на позајмици.

У зависности од спољашњих климатских услова, сандуке којима су предмети транспортовани треба оставити неотворене, да би се аклиматизовали на окружење како би се спречили климатски шок и кондензација (Слика 5). Сандуци морају задовољавати основне услове приликом транспорта и треба да буду практични за руковање, односно подизање и премештање. Свака промена места и окружења у коме се предмет налазио захтева поштовање основних принципа манипулације како би се евентуална оштећења предмета свела на минимум. Реална ситуација најчешће намеће решења која нису увек у складу са идеалним условима чувања, те треба размотрити допуштене толеранције у излагању.

Слика 5, Сандуци у изложбеном простору РТС-а

[9] Природно провидни пластични материјали који имају УВ-заштиту. Код нас су познати под називом клирит или плексиглас 201 или 209, а могу се наћи и под другим именима, као што су perspex VE или VA, akrylon, altuglas, итд. Плексиглас плоче могу бити екструдиране или ливене са сјајном или мат површином. Лексан плоче (Lexan 9034), отпорне на удар, добар су термички изолатор вишеслојне структуре и материјал за застакљивање са широким спектром примене за овакве намене. www. Leksan ploče - višeslojne ploče od polikarbonata; www. PLEXIGLAS® Ekstrudirani i Liveni pleksiglas.

Паковање

Одговарајући смештај и паковање предмета подразумева да су предмет, амбалажа и мобилијар јасно означени према систему сигнализације и идентификације, односно да је распоред предмета дефинисан, како би се уштедело на времену. Пре паковања извршен је одабир ресурса које институција има на располагању, чиме су, коришћењем амбалаже, избегнута могућа оштећења предмета смештених у ограниченом простору, при том имајући у виду последице неадекватних одлагања и смештаја.[10]

Једноставно паковање смањује ризик од механичких оштећења и тензија, а избор начина одлагања зависи од величине, облика, тежине предмета. Приликом смештаја предмета водило се рачуна о њиховој лакој доступности и видљивости, како би се померање и руковање олакшало и спречила могућа оштећења, те је сваки предмет имао јасну ознаку локације на којој се налазио.

Запаковани предмет треба да буде имобилисан и заштићен од удара системом ваздушних чепова где се предмети пакују у сандуке са слојем амортизујућег материјала. Испуњавање међупростора врши се плочама или комадићима пластичних маса стиропора/стиродура или ваздушним јастуцима.[11] Стиропор/стиродур је веома погодан за паковање због своје лаке обраде и добре термичке изолације.

Предмети који штрче, умотани су у флис-папир или сунђерасти полиетилен и одложени на подупирач направљен од полипропилена. Сва оштећења, олабављени делови и слабе тачке предмета учвршћени су сунђерастим полиетиленом (Слика 6).[12]

Слика 6. Истурени делови ваге за мерење из колонијално деликатесне радње Милоша Мирковића

[10] Помоћ приликом паковања предмета пружили су конзерватор техничар и препаратор техничар. Списак свих предмета транспортованих до Београда сачинио је конзерватор техничар и били су део садржине транспортних сандука.

[11] Стојановић И, 297.

[12] Паковање осетљивих предмета треба да обезбеди заштиту од улубљења, огреботина, трења и удара, чиме ће амбалажа олакшати руковање и омогућити заштиту од притисака.

Предмети који су се састојали из више делова, стављани су у посебно припремљене одељке или кутије (Слика 7).

Слика 7. Апотекарски прибор из Марићеве апотеке

Приликом транспорта предмета, поред стандардних, коришћена је и већа амбалажа за паковање. Приликом паковања различитих категорија предмета у већој амбалажи за транспорт (сандуци, кутије и др.), предмети су физички одвојени различитим материјалима за испуњавање који амортизују притиске (Слика 8).[13]

Слика 8. Два лава са улаза кафане „Два лафа“

[13] Помоћна опрема за паковање поставља се око упакованог предмета и може бити у виду јастучастих материјала, одговарајуће еластичности и вибрирања, који треба да амортизују механичке стресове и вибрације током транспорта.

Кутије[14] нису рађене по мери већ су коришћене постојеће које су биле подупрте држачима ради безбедности предмета (Слика 9 и 10).

Слика 9 и 10. различите категорије предмета смештене у транспортним сандуцима

За одвајање предмета приликом заједничког паковања користио се згужвани папир и сунђерасти полиетилен, како би се спречило механичко оштећење. Веома осетљиви предмети одложени су на одговарајућем подупирачу чиме је избегнута свака врста деформације а уједно је обезбеђена стабилност коришћењем материјала који су хемијски инертни и не трпе притисак. За облагање предмета користио се неабразивни згужвани клобучни

[14] Кутије морају бити од бескиселинског картона и инертног материјала. Правило је да улошци у кутијама треба да буду покривени материјалима који не клизе и који неће хемијски реаговати са предметима.

папир (Слика 11), тањи сунђерасти полиетилен или блок сунђерастог ПЕ са исеченим лежиштем за предмет, тј. удубљење формирано према његовом облику.

Слика 11. Алат и производи опанчарске радионице

Предмети од текстила смештени су у положај који обезбеђује лаку манипулацију без деформисаности и могућег цепања. Одложени су појединачно и положени равно, а између којих је стављен ph неутрални папир. Превоји су подупрти уроланим згужваним флис-папиром како би се спречило гњечење материјала.

Транспорт предмета

Главни задатак приликом транспорта предмета је заштита од вибрација, удара, пада и деформација, те због тога кутије или сандуке који се користе за паковање и транспорт треба обложити сунђерастим полиетиленом или другим доступним материјалом.

У последње време и код нас се у уговорима о изложбама све чешће појављују параграфи којима се ближе одређују услови транспорта, начин паковања прилагођен врсти предмета и превозног средства.[15] У обзир се узима осетљивост предмета на услове који ће се јавити током транспорта и перформансе материјала за паковање.

Неопходно је било одредити расположиве смештајне капацитете за транспорт предмета према димензијама материјала од којих су израђени мобилијари и запреминског простора транспортног возила. Комбинација постојећих сандука и доступног материјала омогућила је да се постигну

[15] Техничко особље РТС-а учествовало је у смештају мобилијара у предвиђеном транспортном возилу.

ови захтеви. Приликом транспорта узимају се највеће димензије предмета и амбалаже подлоге, као и подупирачи у положају. Максимално искоришћен и организован простор треба да обезбеди лакши приступ приликом истовара. У овом случају направљен је компромис смештајних капацитета и оквирне процене смештајних потреба.

Не постоје идеалне универзалне препоруке, већ је потребно обезбедити климатске услове прилагођене потребама предмета и установљене у односу на различита ограничења и могућности.[16] Предметима је потребно одређено време да се прилагоде новим условима средине како би се постигла равнотежа са релативном влажношћу[17] у простору где промена неће имати занемарљив утицај на предмете, односно механичке промене. Треба, пре свега, омогућити лаку доступност предмета како би се манипулација свела на минимум. Наметнути идеални услови стварају вештачке услове у средини у којој се предмети налазе што није оправдано ни због економских разлога имајући у виду постојеће механизме пропадања и њихову осетљивост, уз помирење недозвољених и реалних услова излагања.

Постављање предмета

Особе које су учествовале у паковању морају бити присутне и приликом распакивања, како би се несметано и у најкраћем року лоцирали предмети који су смештени у кутијама (Слика 12).

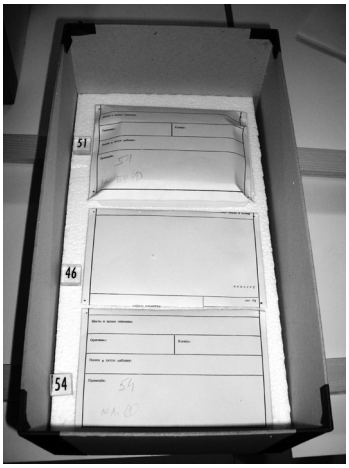

Слика 12. Предмети смештени у коверте од неутралног картона и обележени бројевима ради лакшег лоцирања

[16] Као један од примера контролисања услова у просторијама РТС-а су бафери на постојећим грејним телима чиме се директан утицај топлоте контролише, ублажава и прави компромис за одређену категорију материјала.

[17] Регулација микроклиме је постигнута у галеријском изложбеном простору, као и систем за пречишћавање ваздуха, филтрацију и вентилацију.

На основу садржине кутија, проверен је списак предмета који је део путне документације[18] и налази се у транспортном сандуку јасно означен према систему сигнализације и идентификације.

Приликом постављања музејских предмета коришћене су заштитне рукавице[19] као основна опрема приликом манипулације када покрет руке треба да буде контролисан.

Предмети који су изложени у слободном простору, због недовољног места за посетиоце, били су ограђени дрвеним стубићима и физичким обезбеђењем радника музеја, што се испоставило као добар потез због велике посећености, у смислу заштите предмете од различитих фактора ризика.

Поновно паковање - препакивање предмета

Након постављања предмета, целокупна пропратна амбалажа (сандуци, кутије и др.) која је коришћена приликом транспорта одлаже се и чува на посебном месту и користи за исте намене приликом демонтаже изложбене поставке. Пре поновног паковања, целокупну опрему треба држати у контролисаним условима најмање три недеље[20] и процедура препакивања музејских предмета се обавља на исти начин како се вршило и паковање. Међутим, ако се предузму посебне мере опреза, ови критеријуми се могу, под посебним околностима, игнорисати.

Закључак

Услови чувања, излагања и транспорт музејских предмета, представљају посебно критичну тачку што је, пре свега, последица неблаговременог прилагођавања савременим трендовима у музеологији, са јасно дефинисаном новом улогом музеја у друштву. Музеји кроз комплетну бригу о културном наслеђу преузимају једну од водећих улога у укупном развоју друштва. Услед утицаја различитих фактора, морају се поштовати основни принципи руковања музејским предметима, посебно приликом паковања и транспорта.

О превентивној конзервацији у музејској пракси, у коју се убраја паковање и транспорт предмета, истицало се само на радионицама које је

[18] У случају да предмет буде оштећен током руковања, постојаће евиденција о његовом претходном стању. Документација о предметима је саставни део транспорта. Стојановић, 296-297.

[19] Уместо рукавица може се користити папир за прихватање и премештање мањих, лаких предмета или тканина за веће и теже предмете.

[20] Изложба *Златно доба Лесковца 1918-1941.* у холу РТС-а трајала је дуже од планираног због интересовања, те је испоштована процедура аклиматизовања пропратне опреме.

организовао Централни институт за конзервацију из Београда.[21] На основу стечених знања о примени превентивне конзервације у музејској пракси и реалних економских могућности институције, приказани су само одређени примери како да се створе одговарајући услови за музејску грађу и ван матичног музеја.

ЛИТЕРАТУРА

Благојевић Адријана, "Припремање изложбе из фонда збирки Народног музеја у Лесковцу на примеру „Златно доба Лесковца (1918-1941)". Непубликовани рад за звање менаџер за маркетинг, пропаганду, Лесковац, октобар 2015, 1-24, Народни музеј Лесковац.

Живковић Весна, *Стручна упутства за руковање музејским предметима*, Централни институт за конзервацију у Београду, Београд, 2011.

Живковић Весна, *Стручна упутства за одлагање музејских предмета у депоу*, Централни институт за конзервацију у Београду, Београд, 2011.

Живковић Весна, *Стручна упутства за контролу услова у окружењу збирки*, Централни институт за конзервацију у Београду, Београд, 2011.

Живковић Весна, *Паковање и транспорт музејских предмета,* Централни институт за конзервацију у Београду, Београд, 2014, 1-6.

Ниношевић Мира, Трајковић Верољуб, *Каталог изложбе Златно доба Лесковца (1918-1941)*, Народни музеј, Лесковац, 2014.

Поповић-Живанчевић Мила, *Паковање и транспорт музејских предмета*, Београд, 2014, 1-13.

Phil Sofer, "The traveling techinician – The role of a techinician as courier, Packing and Transport Tecnician", *V&A Conservation Journal,* No. 53, 6-8.

Richard Ashbridge, "Planning the packing for a touring exhibition, Packing and Transport Manager", *V&A Conservation Journal,* No. 53, 4-5.

Стојановић Иван, "Конзерваторски поступак приликом транспорта историјско-уметничких дела (Византија, раскош и свакодневни живот – изложба у Уметничко-изложбеној галерији Савезне Републике Немачке у Бону од 26. фебруара до 13. јуна 2010. године)", *Лесковачки зборник,* LII, 2012, 295-314.

Шимунец Звонимир, Ниношевић Мира, Трајковић Верољуб, *Златно доба Лесковца (1918-1941),* Народни музеј, Лесковац, 2014.

[21] Едукативни програми из превентивне конзервације за музејску мрежу Србије одржани су протеклих година у Нишу за све музејске раднике. Стечена искуства и знања примењују се и на гостујућим изложбама.

Summary

Ivan Stojanović,
Vladimir Stojanović

TECHNIQUES FOR HANDLING MUSEUM OBJECTS
(Hosting of exhibition of the National Museum in Leskovac
*The Golden Age of Leskovac 1918-1941***. in the RTS gallery)**

The techniques for handling museum objects and the manner in which the activities have to be undertaken during the organization of the guest exhibit must be in accordance with certain rules formulated in institutions dealing with preventive protection and conservation. This paper presents a description of the techniques applied during the interinstitutional cooperation between the National Museum in Leskovac and Radio Television of Serbia, and on the example of the "Golden Age of Leskovac 1918-1941" exhibition.

Bearing in mind all the conditions and potentials that accompany the organization of guest exhibitions, suggestions and possible solutions are given as to how to transport objects in a safer and simpler way with the minimum respect for the basic rules in the realization of the exhibition setting, where museum objects will not suffer from being damaged.

Татјана Јанков
дипломирани филолог
за српскохрватски језик и
југословенске књижевности
Мирослав Јовановић
дипломирани теолог

УДК019.911:070
070.482(497.11 Лесковац)"2010/2016"

БИБЛИОГРАФИЈА ЛИСТА „БЛАГОВЕСНИК ЈУГА СРБИЈЕ" 2012 – 2016.

АПСТРАКТ: Предмет овог рада је библиографија прилога објављених у листу „Благовесник југа Србије" који је излазио у Лесковцу од 2012. до 2016. године. Лист је издавао Мисионарски центар „Свети Краљ Милутин" у Лесковцу с благословом Његовог преосвештенства Епископа нишког г. др Јована и Његовог преосвештенства Епископа рашко-призренског Теодосија. Излазио је пет година током којих је објављено десет бројева у десет свезака. Редакцију су чинили: главни и одговорни уредник јереј Мирослав Јовановић, заменик главног и одговорног уредника Живојин Тасић (од броја 1 до броја 8), Душан Калијадис, мр Предраг Митровић, Братислав Ранђеловић и Драган Аргировић.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: библиографија прилога, „Благовесник југа Србије" : лист Мисионарског центра „Свети Краљ Милутин" Лесковац (2012-2016).

Лист *БЛАГОВЕСНИК ЈУГА СРБИЈЕ* покренут је као званично гласило Мисионарског центра „Свети Краљ Милутин" у Лесковцу (у даљем тексту: Мисионарски центар) фебруара 2012. године, и излазио је до децембар 2016. године. Првих девет бројева изашло је с благословом Његовог преосвештенства Епископа нишког г. др Јована, а последњи, с благословом Његовог преосвештенства Епископа рашко-призренског Теодосија.

Мисионарски центар у Лесковцу[1] је неполитичко и нестраначко удружење грађана чија је главна одредница деловања „неговање духовности, промоција споменика српске културе и традиције, ширење и развијање културе и образовање деце, омладине и грађана".[2] Побуда за покретање

[1] По благослову манастира Хиландара и епископа нишког, сада патријарха српског г. Иринеја, у Лесковцу је 1999. године основано Друштво пријатеља манастира Хиландара „Свети Краљ Милутин", које је 2010. године добило статус мисионарског центра.

[2] Статут Мисионарског центра „Свети Краљ Милутин" Лесковац.

листа *Благовесник југа Србије* изложена је у Уводној речи првог броја, која је изражена и објашњена као потреба Мисионарског центра да формира лист „који ће образовати, у верском и културном погледу, ширу јавност којој је овај лист намењен, а такође, и информисати о свим активностима Мисионарског центра“[3] као што су бројна ходочашћа српским светињама, изложбе икона и фотографија о манастиру Хиландару, предавања из духовно-културне области, промоције књига, концерти духовне музике и слично. У уводној речи се, такође, наводи да је оснивач листа имао на уму да, кроз овај лист својом мисионарском делатношћу, обухвати сваки сегмент човековог друштвеног живота и да му да хришћански тон, као и жељу да покрене хришћанску светосавску снагу у народу, како би, преображавајући свако себе појединачно, било могуће преобразити друштво у коме живимо, и учинити га племенитијим и бољим.[4]

Промоција првог броја листа одржана је 20. фебруара 2012. године у сали Народног музеја у Лесковцу на десетогодишњицу постојања Мисионарског центра. Од оснивања, лист је био репрезент многобројних активности Мисионарског центра у свом времену, те је до петог броја, од када почињу да излазе тематски бројеви, већим делом доносио прилоге и исцрпне извештаје о његовом раду. Посебно, у рубрици *Вести,* лист је бележио текстове који су били нека врста извештаја или најава догађаја у организацији не само Мисонарског центра „Свети Краљ Милутин“, већ и Мисонарског центра „Свети Симеон Мироточиви“ и Библијске школе у Лесковцу. Лист је доносио и прилоге са темама из историјске прошлости Лесковца и околине, текстове духовног карактера о важним верским празницима и светитељима, песме, беседе, интервјуе... Чланови Мисионарског центра су сваки новоизашли број представљали у оквиру својих духовних вечери у сали конака Саборне цркве у Лесковцу. Промоције су биле прави духовни догађај праћен великим бројем заинтересованих посетилаца и чланова Друштва.

О листу много говоре његове рубрике. У периодичности *Благовесника југа Србије* сталне рубрике су: *Извештаји о раду Мисионарског центра, Из наше прошлости* и *Вести*. Прилози су сврставани и у рубрике са различитом дужином трајања (једна или више година, прекид па наставак друге године) као што су: *Празници, Поезија, Беседа, Разговор са поводом, Догађаји, Завештање, Редовна годишња скупштина, Свети Краљ Милутин, Интервју, Нова књига, Историја, Промоције, Јубилеји* и *Годишњица*. Рубрика *Реч уредништва* заступљена је само у првом броју, а у последња четири броја стална рубрика је *Реч уредника*. У тематским бројевима уреднички текстови и поезија баве се темом броја, док текстови у рубрици *Из наше прошлости,* прате тему броја везану за лесковачки крај.

[3] Мирослав Јовановић, „Помаже Бог, браћо и сестре“, *Благовесник југа Србије*, год. 1, бр. 1 (фебруар 2012): 3.

[4] *Исто.*

Треба нагласити да је лист имао шест тематских бројева (број 5 – *Родоначелник лозе Немањића св. Симеон Мироточиви*; број 6 – *Миланski едикт*; број 7 – *Света ћирилица*; број 8 – *Стогодишњица од избијања Првог светског рата*; број 9 – *Двестогодишњица од избијања Другог српског устанка*; број 10 – *Иво Андрић*) што значи да је имао визију да отвори своје странице и за друге теме што је посебно обогатило понуду информација које

је пружао. Нажалост, лист је престао да излази након објављених десет бројева, искључиво из финансијских разлога.[5]

Дизајн, припрему за штампу и штампање листа радила је СГЗР „СЛОГ“ у Лесковцу - бројеве 8, 9 и 10 штампала је иста графичка радња, која је у међувремену пререгистрована у ГЗР „СЛОГ“ са седиштем у Живкову. Редакцију су чинили: главни и одговорни уредник јереј Мирослав Јовановић, заменик главног и одговорног уредника Живојин Тасић (од броја 1 до броја 8), Душан Калијадис, мр Предраг Митровић, Братислав Ранђеловић и Драган Аргировић. Седиште редакције било је у оквиру просторија Мисионарског центра на Тргу револуције бр. 5 у Лесковцу.

Током излажења, лист није значајно мењао свој визуелни идентитет. У заглављу предње коричне стране налази се грб Мисионарског центра са стилизованим ликом краља Милутина и логотип у коме је прва реч графички истакнутија крупним болдираним словима од осталих речи у називу листа. Следи поднаслов смештен између две паралелне линије, а испод поднаслова број, месец, година, место и време излажења. Средишњи део доминира у сваком броју и омеђен је украсним бордурама. Прва четири броја у средишњем делу имају назив и мотив верског празника, који се празновао у периоду када је лист излазио из штампе, а од петог броја, назив и мотив су тема броја. Задња корична страна свих бројева је пагинирана, и углавном је на њој наставак текста са претходне стране у оквиру последње рубрике *Вести*. Корице првог броја, са свим пратећим елементима, комбинација су браон и беле боје. Од другог броја, корице су различито колорисане, док је грб црне, а логотип изразито црвене боје. Верски мотиви и илустрације су у пуном колору.

Обим листа је 20 страница по броју. Временом се обим мењао искључиво због броја чланака и њихове опширности, па тако бројеви 6, 9 и 10 имају обим 24 странице, а број 8 има обим 28 страница. Формат је 24 x 16 cm. Лист је излазио повремено, на ћирилици, у тиражу од 500 примерака. Сваки број пратио је садржај на почетку свеске. Излажење је финансирано

[5] У галерији Народне библиотеке „Десанка Максимовић“ у Власотинцу 3. 10. 2017. године одржано је предавање „О значају Светог Писма“. Предавање је одржао јереј Мирослав Јовановић, директор Библијске школе у Лесковцу. Овом приликом присутнима је подељен по један примерак Новог Завета и последњи број листа *Благовесник*. За следеће дружење, директор лесковачке Библијске школе присутнима је најавио представљање новог листа Српске православне општине Лесковац – *Богољубље*.

из буџета Мисионарског центра, града Лесковца, Грађевинског предеузећа „САЛЕКС“ Лесковац, КБЦ Банке и прилога чланова управног одбора Мисионарског центра. Седми број финасирао је Мирослав Јовановић, главни и одговорни уредник листа. Осталу логистичку подршку листу обезбеђивали су ЈП Радио Лесковац и лесковачки електонски медији.

Ова библиографија обухвата период од 5 година, колико је лист излазио, током којих је изашло десет бројева у десет свезака. Библиографија чланака и прилога сложена је хронолошким редом излажења, број за бројем, страница за страницом у оквиру једног броја. Урађена је de visu (на основу непосредног увида у текстове) и садржи 110 библиографских јединица са следећим подацима: презиме и име аутора, наслов чланка, поднаслов уколико га има, број свеске и странице. Већина библиографских јединица има и кратак садржај или, уколико је потребно, неко друго објашњење. Ауторство уводног текста у првом броју је разрешено - писао га је Мирослав Јовановић, главни и одговорни уредник листа у име редакције, док су непотписани прилози третирани као анонимно дело.

Потребно је напоменути да лист обилује верским мотивима и илустрацијама које нису били предмет ове библиографије. Пописане су само фотографије за које је библиограф сматрао да допуњују библиографску јединицу или ближе одређују тему чланка. Више краћих текстова у рубрици *Вести* једног или два аутора, који следе један за другим, пописани су у оквиру једне библиографске јединице и наведени један за другим на месту наслова чланка.

Ради лакшег сналажења у пописаној грађи корисницима стоје на располагању ауторски и регистар по рубрикама. Регистар по рубрикама доследно следи тематску поделу дату у садржају. Изузетак је рубрика *Историја* у тематским бројевима 5 и 6. Ради уједначености, текстови из ове рубрике, распоређени су према теми броја. Оба регистра су сложена по азбучном реду.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

271.222(497.11)

БЛАГОВЕСНИК југа Србије : лист Мисионарског центра Свети Краљ Милутин / Главни и одговорни уредник Мирослав Јовановић. - Год. 1, бр. 1 (фебр. 2012). – Лесковац (Трг револуције 5) : Мисионарски центар Свети Краљ Милутин, 2012-2016 (Лесковац : Слог). - 24 cm

Повремено. – Опис преузет из листа са допуном библиографа о години престанка излажења листа.

ISSN 2217-8481 = Благовесник југа Србије
COBISS.SR-ID 189137676

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Ј А

2012 (фебруар), бр. 1

1. **ЈОВАНОВИЋ, Мирослав,** *Помаже Бог, браћо и сестре!*, бр. 1, стр. [Текст написао Мирослав Јовановић у име Редакције листа]
2. **РАНЂЕЛОВИЋ, Братислав,** *Мисионарски центар Свети Краљ Милутин,* бр. 1, стр. 4-6.
   Садржи: Благослов игумана манастира Хиландара архимандрит Мојсије; Нека се зове Свети Краљ Милутин.
3. **КАЛИЈАДИС, Душан,** *Свети Краљ Милутин – владар Србије 1282-1321,* бр. 1, стр. 6-8.
4. **КАЛИЈАДИС, Душан,** *Дешавања у Мисионарском центру у првом тромесечју 2011. године,* бр. 1, стр. 8-11.
   [Извештај о раду Мисионарског центра „Свети Краљ Милутин“ у 2011. години]
   Садржи: Обележавање Дана оснивања Мисионарског центра; Путовање у Битољ, Едесу и на Кајмакчалан; Скупштина Мисионарског центра Свети Краљ Милутин; Ходочашће Мисионарског центра у марту и априлу 2011. године.
5. **ЈОВАНОВИЋ, Мирослав,** *Света три јерарха,* бр. 1, стр. 12-13.
6. **ШМЕМАН, Александар,** *Сретење Господње,* бр. 1, стр. 13-14.
7. **ВЕЛИЧКОВИЋ Позни, Новица,** *Хиландарска тишина*, бр. 1, стр. 15.
   [Поезија]
8. **ЧУРОВИЋ Кичавски, Хаџи Миленко,** *Трпезарија Хиландара,* бр. 1, стр. 15.
   [Поезија]
9. **ЈОВАНОВИЋ, Мирослав,** *Лесковац као метох светогорских манастира Хиландара и Светог Пантелејмона,* бр. 1, стр. 16-17.
10. **ЈОВАНОВИЋ, Мирослав,** *Архијерејска литургија у Оџаклији ; Светосвска прослава у Лесковцу ; Парк отвореног срца ; Такмичење за Богојављенски крст из Власине,* бр.1, стр. 18-19.
11. **КАЛИЈАДИС, Душан,** *Бадњи дан у Рударској цркви,* бр. 1, стр. 20.

2012 (април), бр. 2

12. **ЈОВАНОВИЋ, Мирослав,** *Благовести,* бр. 2, стр. 3-4.
13. **Аноним,** *Лазарева субота – Врбица,* бр. 2, стр. 4.
    [Преузето са сајта Српске Православне цркве]
14. **Аноним,** *Улазак Христов у Јерусалим – Цвети,* бр. 2, стр. 5.
    [Преузето са сајта Српске Православне цркве]

15. Аноним, *Тајна вечера,* бр. 2, стр. 6-7.
[Преузето са сајта Српске Православне цркве]
Садржи: Успостављање Евхаристије.

16. ЈОВАНОВИЋ, Мирослав, *Велики петак,* бр. 2, стр. 7-8.

17. ШМЕМАН, Александар, *Христос васкрсе! : Христос васкрсе из мртвих, смрћу смрт уништи, и свима који су у гробовима живот дарова!,* бр. 2, стр. 9-11.

18. ЂОРЂЕВИЋ, Станко, *Учитељу, учитељ сам и ја (Светом Сави),* бр. 2, стр. 11.
[Поезија]

19. КАЛИЈАДИС, Душан, *Дешавања у Мисионарском центру у другом тромесечју 2011. године,* бр. 2, стр. 12-14.
[Извештај о раду Мисионарског центра „Свети Краљ Милутин“ у 2011. години]
Садржи: Ходочашћа у манастир Хиландар и на Свету Гору; Ходочашће манастирима Западне Србије, Црне Горе и Херцеговине.

20. ЈОВАНОВИЋ, Мирослав, *Метох манастира Високи Дечани у Лесковцу,* бр. 2, стр. 15-16.

21. Аноним, *Исповест свештенства архијерејских намесништва лесковачког, власотиначког и јабланичког,* бр. 2, стр. 16-19.
[Преузето са сајта епархије Нишке]
Садржи: Беседа владике Јована након литургије.

22. КАЛИЈАДИС, Душан, *Дан Мисионарског центра,* бр. 2, стр. 19-20.
Десетогодишњица од оснивања Мисионарског центра „Свети Краљ Милутин“ обележена 20. фебруара.

2012 (јул), бр. 3

23. ЈОВАН, Епископ нишки, *Беседа Владике Јована другог дана празника Духова у Лесковцу 2012. г,* бр. 3, стр. 3-4.

24. ЈОВАНОВИЋ, Мирослав, *Рођење св. Јована Крститеља,* бр. 3, стр. 5-6.

25. ЈОВАНОВИЋ, Мирослав, *Свети апостоли Петар и Павле,* бр. 3, стр. 6-7.

26. КАЛИЈАДИС, Душан, *Дешавања у Мисионарском центру у трећем тромесечју 2011. године,* бр. 3, стр. 8-9.
[Извештај о раду Мисионарског центра „Свети Краљ Милутин“ у 2011. години]
Садржи: Ходочашће Браничевској и Тимочкој епархији; Римски логор Виминацијум; Лепенски вир; Голубачки град; Манастир Туман.

27. ЈОВАНОВИЋ, Мирослав, *Црква и просвета у лесковачком крају: (први део – до ослобођења од Турака),* бр. 3, стр. 10-16.

У прилогу фотографије: Ча Митина школа; Лесковачки учитељи 1914. године.

28. ЈОВАНОВИЋ, Мирослав, *Предавање академика Владете Јеротића,* бр. 3, стр. 17.
У организацији Православног богомољачког духовног центра „Свети Симеон Мироточиви“ 11. маја у Лесковачком културном центру академик Владета Јеротић одржао је предавање на тему: „Зашто је за неког човека признавање своје грешке – грешка?“.

29. КАРАНФИЛОВИЋ, Мирослав, *Дан свесловенских просветитеља,* бр. 3, стр. 17.

30. ЈОВАНОВИЋ, Мирослав, *Концерт Дивне Љубојевић,* бр. 3, стр. 18.
У цркви „Оџаклији“ 16. јуна 2012. године.

31. Аноним: *Након једног и по миленијума, поново се име Божје слави у Јустинијани Прими,* бр. 3, стр. 18-19.
[Преузето са сајта епархије Нишке]

32. ЂОРЂЕВИЋ, Предраг, *Видовдански сабор у Рудару,* бр. 3, стр. 19.
У прилогу фотографија: Чланови хришћанске заједнице са глумицом Иваном Жигон.

33. Аноним: *Литије у Лесковцу и Власотинцу,* бр. 3, стр. 20.
[Преузето са сајта епархије Нишке]
Садржи: Трпеза љубави; Цвеће за владику.

2012 (новембар), бр. 4

34. ЈОВАН, Епископ нишки, *Беседа владике на Малу Госпојину у цркви Оџаклији,* бр. 4, стр. 3-5.

35. КОСТИЋ, Љубиша, *(Не)помињање на Проскомидији светог Архистратига Михаила и Гаврила и свих небеских сила,* бр. 4, стр. 6-7.

36. КАЛИЈАДИС, Душан, *Дешавања у Мисионарском центру у четвртом тромесечју 2011. године,* бр. 4, стр. 8-9.
[Извештај о раду Мисионарског центра „Свети Краљ Милутин“ у 2011. години]
Садржи: Ходочашће у манастир Хиландар и на Свету Гору; Слава Мисионарског центра Свети Краљ Милутин; Крстовдан.

37. ЖИГОН, Ивана, *Разговор са Иваном Жигон,* бр. 4, стр. 10-13.
[Разговор водила Марина Вранић]
О Видовдану на етно сабору, који се одржава при цркви Свете Петке у Рудару.
У прилогу фотографија: Ивана Жигон са презвитером Мирославом Јовановићем у Рударској цркви.

38. ЈОВАНОВИЋ, Мирослав, *Црква и просвета у лесковачком крају: (други део – од ослобођења од Турака до данас),* бр. 4, стр. 14-17.
У прилогу фотографија: Сретен Динић.

39. КАЛИЈАДИС, Душан, *Изложба цртежа Владимира Стефановића Лалета : Члан Друштва пријатеља манастира Хиландара Владимир Стефановић Лале, припремио је изложбу цртежа са називом ХОДОЧАШЋЕ,* бр. 4, стр. 18.
У прилогу: Цртеж са изложбе.

40. ИЛИЋ, Вања, *Борба против наркоманије,* бр. 4, стр. 19.
Завод за јавно здравље из Лесковца организовао је 18. октобра округли сто на коме се дебатовало о томе шта су институције, невладин сектор и друге организације из Лесковца радиле у претходном периоду на превенцији ове опаке болести.

41. Аноним: *Његово Преосвештенство Епископ нишки др Јован у посети нашем крају,* бр. 4, стр. 19-20.
[Преузето са сајта епархије Нишке]

2013 (јун), бр. 5

42. СТЕФАН Немања, *Завештање светог Симеона Мироточивог српском народу,* бр. 5, стр. 3-5.

43. ПЕТКОВИЋ, Владимир, *Стефан Немања оснивач српске средњевековне државе,* бр. 5, стр. 6-10.

44. ДОЈЧИНОВИЋ, Душан, *Свети Симеоне,* бр. 5, стр. 10.
[Поезија]

45. КАЛИЈАДИС, Душан, *Активности Мисионарског центра у првој половини 2012. године,*бр. 5, стр. 11-12.
[Извештај о раду Мисионарског центра „Свети Краљ Милутин“ у 2012. години]
Садржи: Ходочашћа светињама.

46. ЈОВАНОВИЋ, Мирослав, *Немањина Дубочица,* бр. 5, стр. 13-14.
У прилогу карта: Самостална Српска архиепископија 1219. године. Обележена је Дубочица у саставу Топличке митрополије.

47. РАНЂЕЛОВИЋ, Братислав, *Копија иконе Богородице Тројеручице у Лесковцу,* бр. 5, стр. 15.

48. ЈОВАНОВИЋ, Мирослав, *Нова књига о манастиру Хиландару,* бр. 5, стр. 16.
[Душан Калијадис и Душан Видосављевић, Од арсане до манастира Хиландара, Београд : Dimes, 2013.]

49. КАЛИЈАДИС, Душан, *Хришћанство у Немањиној Дубочици,* бр. 5, стр. 16.
[Мирослав Јовановић, Хришћанство у Немањиној Дубочици, Лесковац : Српска православна црквена општина, 2013.]

50. КАЛИЈАДИС, Душан, *Годишња скупштина Друштва „Свети Краљ Милутин“,* бр. 5, стр. 17.

51. МИТРОВИЋ, Предраг, *Прослава јубилеја 127 година постојања црквеног хора „Бранко“,* бр. 5, стр. 18-19.

52. КАЛИЈАДИС, Душан, *Дан оснивања друштва пријатеља манастира Хиландара,* бр. 5, стр. 20.
У прилогу фотографије: Црквени хор „Бранко“; Дивна Љубојевић и хор „Мелоди“.

2013 (новембар), бр. 6

53. ЈОВАН, Епископ нишки, *Интервју Владике нишког др Јована,* бр. 6, стр. 3-5.
[Преузето из нишког дневног листа *Народне новине*]

54. ЈОВАНОВИЋ, Мирослав, *Од прогоњене мањине до државне религије,* бр. 6, стр. 6-11.

55. БЕЦИЋ, Иван М., *Миланси едикт – Историјски аспект,* бр. 6, стр. 12-13.

56. КАЛИЈАДИС, Душан, *Активности Мисионарског центра у другој половини 2012. године,*бр. 6, стр. 14-16.
[Извештај о раду Мисионарског центра „Свети Краљ Милутин“ у 2012. години]
Садржи: Презентација Мисионарског центра у Пријепољу и обилазак светиња западне Србије; Прослава славе Мисионарског центра.

57. ЈОВАНОВИЋ, Мирослав, *Први трагови хришћанства у лесковачком крају,* бр. 6, стр. 17-20.
У прилогу карта: Рано хришћанство у Римском царству.

58. ЗДРАВКОВИЋ, Слађана, *Девет векова Немањине Дубочице,* бр. 6, стр. 21.

59. СТОЈАНОВИЋ – Фунија, Новица, *Верниче ; Верујмо,* бр. 6, стр. 21.
[Поезија]

60. НИКОЛИЋ, Снежана, *Помоћ вишедетним породицама,* бр. 6, стр. 22.
[Једна од активности Мисионарског центра „Свети Симеон Мироточиви“]

61. КАЛИЈАДИС, Душан, *Трибине поводом јубилеја,* бр. 6, стр. 23.
[Трибине у организацији Мисионарског центра „Свети Симеон Мироточиви“: 17 векова од доношења Миланског едикта; 1150 година од настанка првог словенсог писма глагољице; 9 векова од рођења преподобног Симеона Мироточивог; 2 века од рођења Петра II Његоша]

62. ЈОВАНОВИЋ, Мирослав, *Лесковачка црква Оџаклија прославила 210 година постојања,* бр. 6, стр. 23-24.

63. НИКОЛИЋ, Снежана, *Почела са радом Библијска школа,* бр. 6, стр. 24.
[У Лесковцу 28. септембра 2013. године, с благословом Епископа нишког др Јована]

64. Аноним: *Предавање Владике Јована у Лесковачком културном центру,* бр. 6, стр. 24.
[Преузето са сајта епархије Нишке]

2014 (мај), бр. 7

65. ЈОВАНОВИЋ, Мирослав, *Са уредничког стола,* бр. 7, стр. 3.
У прилогу фотографија: Варварски чин уклањања табле са ћириличним писмом у Вуковару.

66. ЈОВАНОВИЋ, Мирослав, *Житије свете браће Кирила и Методија (укратко),* бр. 7, стр. 4-5.
Садржи: Свети Владика Николај о ћирилици.

67. ЂЕКИЋ, Ђорђе, *Српска библиотека до почетка XI века,* бр. 7, стр. 6-9.
Садржи: Настанак писмености; Настанак библиотеке.

68. ИЛИЋ, Саша, *Васкрсење српске азбуке,* бр. 7, стр. 10-11.

69. ВЕЛИЧКОВИЋ Позни, Новица, *Ћирилица*, бр. 7, стр. 11.
[Поезија]

70. КАЛИЈАДИС, Душан, *Активности Мисионарског центра у 2013. години,* бр. 7, стр. 12-15.
[Извештај о раду Мисионарског центра „Свети Краљ Милутин“ у 2013. години]
Садржи: Дешавања духовног карактера; Дешавања на реализацији ходочашћа; Ходочашће светом Нектарију на острву Егина; Годишња скупштина Мисионарског центра.

71. МИТРОВИЋ, Предраг, *Обележена годишњица Друштва пријатеља манастира Хиландар,* бр. 7, стр. 16.

72. ЈОВАНОВИЋ, Мирослав, *Долазак Словена, њихово насељавање и покрштавање,* бр. 7, стр. 17-18.

73. ЈОВАНОВИЋ, Марија, *Пост и дијета,* бр. 7, стр. 19.
[Трибина у организацији Мисионарског центра „Свети Краљ Милутин“]

74. Аноним: *Исповест свештенства,* бр. 7, стр. 19.
[Преузето са сајта епархије Нишке]

75. ЈОВАНОВИЋ, Марија, *Хришћанско схватање љубави,* бр. 7, стр. 20.
[Трибина у организацији Мисионарског центра „Свети Симеон Мироточиви“ у Трговинско-угоститељској школи у Лесковцу]

76. ЈОВАНОВИЋ, Марија, *Приређен божићни пријем за децу са посебним потребама,* бр. 7, стр. 20.
[У организацији Мисионарског центра „Свети Симеон Мироточиви“

и Кола српских сестара, подељени су божићни пакетићи ученицима Школе за основно и средње образовање „11. октобар“ у Лесковцу]

77. ЈОВАНОВИЋ, Марија, *Наставак старања о вишедетним породицама,* бр. 7, стр. 20.
[У организацији Мисионарског центра „Свети Симеон Мироточиви“]

2014 (новембар), бр. 8

78. ЈОВАНОВИЋ, Мирослав, *Демонстрација империјализма и колонијализма,* бр. 8, стр. 3-4.

79. НЕДЕЉКОВИЋ, Славиша, *Србија у Првом светском рату (1914. година),* бр. 8, стр. 5-8.

80. МЛАДЕНОВИЋ, Божица Б., *Жене Србије у Великом рату 1914-1918,* бр. 8, стр. 9-11.
Садржи: У зони фронта; На Солунском фронту (1916-1918); Жене у Топличком устанку 1917; Жене као жртве рата.
У прилогу фотографије: Милунка Савић и Клара Сендс.

81. ДИМИЋ, Јосиф, *Ратно писмо Црнотравца Јосифа Ди[м]ића,* бр. 8, стр. 12.
У прилогу: Кратка белешка.

82. ИЗРЕКЕ *странаца о херојству Срба за време Првог светског рата,* бр. 8, стр. 13-14.
[Приредио Мирослав Јовановић]

83. ВЕЛИЧКОВИЋ Позни, Новица, *Где цвета лимун жут ; Јонска гробница,* бр. 8, стр. 15.
[Поезија]

84. КАЛИЈАДИС, Душан, *Активности Мисионарског центра од почетка 2014. године,*бр. 8, стр. 16-19.
[Извештај о раду Мисионарског центра „Свети Краљ Милутин“ у 2014. години]
Садржи: Дешавања духовног карактера; Поклоничка путовања у организацији Мисионарског центра; Промоција седмог броја листа Благовесник.

85. ПЕТКОВИЋ, Владимир, *Бугарска окупација и Сурдулучки мученици,* бр. 8, стр. 20-22.

86. ТРАЈКОВИЋ, Верољуб, *Палима за слободу – захвални Лесковчани,* бр. 8, стр. 23.
[Споменик у част ослободиоцима и браниоцима Лесковца у борбама од 1912.-1918. године, откривен 23. октобра 1927. године]

87. РАНЂЕЛОВИЋ, Братислав, *Патријарх посетио Свету Гору,* бр. 8, стр. 24.

88. ЈОВАНОВИЋ, Мирослав, *Демографска слика југа Србије,* бр. 8, стр. 24.

89. Аноним: *Његово Преосвештенство Епископ Нишки др Јован у обиласку нашег краја,* бр. 8, стр. 25-26.
Садржи: Освећење фресака у храму светог Јована Крститеља у Вучју; Архијерејска служба у Бошњацу на дан Преподобномученице Параскеве; Дванаеста недеља по Духовдану у Предејану; Посета јашуњском манастиру св. Јована; Архијерејско бденије у очи Мале Госпојине.
[Преузето са сајта епархије Нишке]

90. КОСТИЋ, Љубиша, *Братско сабрање свештенства у Лесковцу,* бр. 8, стр. 27.
[У организацији Мисионарског центра „Свети Симеон Мироточиви“]

91. Аноним: *Осве ћени темељи за параклис у лесковачкој болници,* бр. 8, стр. 27.
[Преузето са сајта епархије Нишке]

92. КОСТИЋ, Љубиша, *Седам деценија од бомбардовања Лесковца,* бр. 8, стр. 28.
[Трибина у организацији Мисионарског центра „Свети Симеон Мироточиви“]

93. КОСТИЋ, Љубиша, *Руска држава и право до монголске најезде,* бр. 8, стр. 28.
[Трибина у организацији Мисионарског центра „Свети Симеон Мироточиви“]

94. ДОДЕРОВИЋ, Милан, *Почела са радом Библијска школа,* бр. 8, стр. 28.

2015 (мај), бр. 9

95. ЈОВАНОВИЋ, Мирослав, *Историја српске државности,* бр. 9, стр. 3.

96. СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир, *Милош као војсковођа и политичар Другог српског устанка,* бр. 9, стр. 4-7.

97. ПУЗОВИЋ, Предраг, *Учешће свештенства у Првом и Другом српском устанку,* бр. 9, стр. 8-15.

98. ВЕЛИЧКОВИЋ Позни, Новица, *Ej, Србијо! ; Судбино,* бр. 9, стр. 16.
[Поезија]

99. КАЛИЈАДИС, Душан, *Активности Мисионарског центра Свети Краљ Милутин,* бр. 9, стр. 17-19.
[Извештај о раду Мисионарског центра „Свети Краљ Милутин“ у 2014/2015. години]
Садржи: Поклоничка путовања у организацији Мисионарског центра; Духовна дешавања у оргнизацији Мисионарског центра.

100. ПЕТКОВИЋ, Владимир, *Никола Мандрда – хајдук и учесник Другог српског устанка (1815),* бр. 9, стр. 20.

101. ЈОВАНОВИЋ, Мирослав, МИЧИЋ, Биљана, *Божићна традиција ; Хумани концерт ; Прослава Благовести и богомољачке славе у Кутлешу ; Дом културе у Печењевцу ; Међународни дан матерњег језика ; Васкрс у Рудару ; Братско собрање ; Новости из Библијске школе ; КУД „Преподобна мати Ангелина“ из Лесковца на смотри фолклорних група гостовало у Републици Српској ; Велика духовна радост припадника Војске Србије,* бр. 9, стр. 21-24.

2016 (децембар), бр. 10

102. ЈОВАНОВИЋ, Мирослав, *Језички идентитет,* бр. 10, стр. 3.

103. ЈОВАНОВИЋ, Мирослав, *Биографија Иве Андрића,* бр. 10, стр. 4-5.
У прилогу фотографија: Студенти из Лесковца, са свештеником, у Андрићграду.

104. КЕЦМАНОВИЋ, Владимир, *Судбина чуда под свакодневним сунцем,* бр. 10, стр. 6-7.

105. АНЂЕЛКОВИЋ, Тамара, *Фолклорни елементи у „Проклетој авлији“,* бр. 10, стр. 8-12.
Садржи: Андрићев стил и народно приповедање; Обрада мотива „браћа-непријатељи“; Стилизација оностраног; Закључак.

106. СТЕФАНОВИЋ – Костић, Мимица, *Химна живота,* бр. 10, стр. 13. [Поезија]
У прилогу фотографија: Студенти из Лесковца, са свештеником, поред моста у Вишеграду (чувена ћуприја на Дрини).

107. ЈОВАНОВИЋ – Јајински, Зоран, *Библијска школа,* бр. 10, стр. 13. [Поезија]

108. КАЛИЈАДИС, Душан, *Активности Мисионарског центра Свети Краљ Милутин (јун 2015. – јун 2016. године),*бр. 10, стр. 14-16.
[Извештај о раду Мисионарског центра у јун 2015/јун 2016. години]
Садржи: Поклоничка путовања у организацији Мисионарског центра; Духовна дешавања у организацији Мисионарског центра.
У прилогу фотографије: Душан Калијадис, председник Управног одбора Друштва у богоугодном разговору са игуманима Ватопеда и Хиландара; Драган Аргировић, Братислав Ранђеловић и Душан Калијадис са игуманом Хиландара архимандритом Методијем.

109. ПАВЛОВИЋ, Милош, *Стварање и развој лесковачке књижевности,* бр. 10, стр. 17-20.
Садржи: Први период 1878-1903; Други период 1903-1921; Трећи период 1921-1941; После Другог светског рата.

110. ЈОВАНОВИЋ, Мирослав, ПАВЛОВИЋ, Милош, *Предавање о светом краљу Јовану Владимиру ; Предавање о Мирослављевом јеванђељу ; Библијска школа ; Годишња скупштина Друштва пријатеља Хиландара ; Промоција романа „Моћ покоре“ ; Промоција књиге „Стара лесковачка црква Оџаклија“ ; Промоција нове књиге [Ђорђе Ђекић, „Отац Митрофан Матић: један живот – једна прича“] ; Слава лесковачког затвора ; Састанак затворских свештенослужитеља,* бр. 10, стр. 21-24.

Р Е Г И С Т Р И

Ауторски регистар

Анђелковић, Тамара: 105.
Аноним: 13, 14, 15, 21, 31, 33, 41, 64, 74, 89, 91.
Бецић, Иван М.: 55.
Величковић Позни, Новица: 7, 69, 83, 98.
Вранић, Марина, особа која интервјуише: 37.
Димић, Јосиф: 81.
Додеровић, Милан: 94.
Дојчиновић, Душан: 44.
Ђекић, Ђорђе: 67.
Ђорђевић, Предраг: 32.
Ђорђевић, Станко: 18.
Жигон, Ивана: 37.
Здравковић, Слађана: 58.
Илић, Вања: 40.
Илић, Саша: 68.
Јован, Епископ нишки,: 23, 34, 53
Јовановић, Марија: 73, 75, 76, 77.
Јовановић, Мирослав: 1, 5, 9, 10, 12, 16, 20, 24, 25, 27, 28, 30, 38, 46, 48, 54, 57, 62, 65, 66, 72, 78, 88, 95, 101, 102, 103, 110.
Јовановић, Мирослав (прир): 82.
Јовановић – Јајински, Зоран: 107.
Калијадис, Душан: 3, 4, 11, 19, 22, 26, 36, 39, 45, 49, 50, 52, 56, 61, 70, 84, 99, 108.
Каранфиловић, Мирослав: 29.
Кецмановић, Владимир: 104.
Костић, Љубиша: 35, 90, 92, 93.
Костић, Мимица Стефановић-
в. Стефановић- Костић, Мимица
Митровић, Предраг: 51, 71.

Мичић, Биљана: 101.
Младеновић, Божица Б.: 80.
Недељковић, Славиша: 79.
Николић, Снежана: 60, 63.
Павловић, Милош: 109, 110.
Петковић, Владимир: 43, 85, 100.
Пузовић, Предраг: 97.
Ранђеловић, Братислав: 2, 47, 87.
Стефан Немања: 42.
Стефановић – Костић, Мимица: 106.
Стојановић – Фунија, Новица: 59.
Стојанчевић, Владимир: 96.
Трајковић, Верољуб: 86.
Чуровић Кичавски, Хаџи Миленко: 8.
Шмеман, Александар: 6, 17.

Регистар по рубрикама

Акције: 60.
Апел: 47.
Беседа: 12, 21, 23, 34.
Вести: 10, 11, 22, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 40, 41, 63, 64, 73, 74, 75, 76, 77, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 101, 110.
Годишњица: 86
Догађаји: 39.
Завештање: 42.
Из наше прошлости: 9, 21, 27, 38, 46, 57, 72, 85, 100, 109.
Извештаји о раду Мисионарског центра: 2, 4, 20, 26, 36, 45, 56, 70, 71, 84, 99, 108.
Интервју: 53.
Јубилеји: 51, 52, 61, 62.
Нова књига: 58.
Поезија: 7, 8, 19, 44, 59, 69, 83, 98, 106, 107.
Празници: 5, 6, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 24, 25, 35.
Промоције: 48, 49.
Разговор са поводом: 37.
Редовна годишња скупштина: 50.
Реч уредника: 65, 78, 95, 102.
Реч уредништва: 1.
Свети Краљ Милутин: 3.
Тематски број 5: *Родоначелник лозе Немањића св. Симеон Мироточиви*: 43.

Тематски број 6: *Милански едикт*: 54, 55.
Тематски број 7: *Света ћирилица*: 66, 67, 68.
Тематски број 8: *100 година од почетка Првог светског рата*: 79, 80, 81, 82.
Тематски број 9: *Други српски устанак*: 96, 97.
Тематски број 10: *Иво Андрић*: 103, 104, 105.

Литература

Бојовић, Снежана. *Библиографија часописа „Свети кнез Лазар“1993.-2002.* Призрен: Рашко-призренска епархија; Ниш : Центар за црквене студије, 2003.

Википедија. 2017. „Благовесник југа Србије (лист).“ https://sr.wikipedia.org/wiki (приступљено 6. 3. 2018.)

Јовановић, Мирослав. „Помаже Бог, браћо и сестре!. *Благовесник југа Србије* 1 (фебруар 2012): 3.

Kocić, Danilo. „U Narodnom muzeju otvorena izložba Vladimira Stefanovića Hodočašće.“ *Blog na WordPress. com.* https://novinardkocic.wordpress.com/2012/02/22/u-narodnom-muzeju-otvorena-izlozba-vladimira-stefanovica-hodocasce/ (приступљено 15. 3. 2018.)

Kocić, Danilo. „Leskovac: Predstavljen Blagovesnik juga Srbije.“ *Blog na WordPress. com*. https://novinardkocic.wordpress.com/2014/06/20/leskovac-predstavljen-blagovesnik-juga-srbije/ (приступљено 16. 3. 2018.)

Kocić, Danilo. „Narodna biblioteka Vlasotince: Predavanje o značaju Svetog Pisma.“ *Blog na WordPress.com*.https://novinardkocic.wordpress.com/2017/10/03/narodna-biblioteka-vlasotince-predavanje-o-znacaju-svetog-pisma/ (приступљено 16. 3. 2018.)

Summary

Tatjana Jankov, Miroslav Jovanović

BIBLIOGRAPHY OF THE PAPER „БЛАГОВЕСНИК ЈУГА СРБИЈЕ“ 2012 – 2016.

The subject of this work is a bibliography of articles published in the paper „Благовесник југа Србије“, which was published from 2012 to 2016 in Leskovac. The paper was published by the Missionary center „Свети краљ Милутин“ from Leskovac with the blessing of His Grace Bishop Dr Jovan of Nis and His Grace Bishop Teodosije of Raska-Prizren. The paper was published for five years during which ten numbers in ten volumes were published.

This bibliography is a primary bibliography, it is done de visu and it contains 110 bibliographic units. For the convenience of the readers the bibliography contains author index and column index.

ГРАЂА

Слободан Јовановић УДК 091(0.032):821.163,41-94 Јовановић Ј.

ЗАТВОРСКИ ДНЕВНИК ПОЛИТИЧАРА ЈОВАНА В. ЈОВАНОВИЋА
-После децембарских парламентарних изобора 1938. године-

Идеја о записивању битних ствари у нашем животу је врло стара. Дневник који је Јовановић водио помогао му је да боље схвати и пронађе смисао у стварима које су га мучиле, најдубље мисли, нада, страхови и жеље. У дневнику је остао веран свом животном идеалу: слободи и правди за све. А изборну годину за парламент оценио је као годину борбе и страдања, годину узлећа кроз огромне физичке и духовне напоре.

Јовановић је био визионар политичар, који је у дневнику предвидео будуће промене у друштву и њихове последице. У периоду од 19.12.1938. до 02.02.1939. године, колико је провео у затвору, у дневнику је описао живот у овој установи. Створене навике на слободи пренео је и у затвору и време максимално користио – читао је, писао, учио и затворенике едуковао.

У дневнику Јовановић је представио себе као несумњиво веома значајну личност из друштвеног и политичког живота Лесковца. Као аутобиографска и мемоарска грађа Јован у дневнику даје лично виђење догађаја и прилика у којима је учествовао, па су стога и вредна историјска грађа за студије о прошлости Лесковца и много шире. О дневнику размишљао да га на слободи припреми за штампу,али стицајем околности у томе није успео. Од тада прошло је 76 година, постхумно његова жеља је остварена.

Понедељак 26.12.1938.

Јутрос ме пробудила јака сирена фабрике у 5 сати. Снажан север је носио звук да се чинило да свира у авлију апсане. Чуо сам сирене фабрика у 6 сати. Хладан ветар је урлао и ситну прашину снега уносио кроз рупе на прозору у собу и њоме ми засипао лице. Ја сам ипак заспао. Кад сам се пробудио учинило ми се да Милан стражар улази у ходник и хоће да отвори ћелију. Скочио сам погледао у сат. Било је 7:30 часова. Милана сам чекао још читав сат. Шетао сам по хладној соби, пео се на прозор и намештао у отворе хартију и колико толико запушио рупе.

Кад нам је Милан отворио, изнели смо на мећаву све ствари да добро измрзну. Почистио сам собу. Кад смо ушли у ћелију констатовао сам да ми је неко узео чашу из које сам пио воду и велики плајваз што ми га Рада [супруга] послала. Ко би то могао бити ? Не чуди се, апса је. Има нас много и разних...

Из Београда ништа. Ни за прву групу. Нико то није рачунао. То и мене забрињује.

Шта буде... Штрајкачи се свели на Бору, Ђорђа и Слободана. Бора се губи у очима свих озбиљних. И Ђорђе уђутао. Јуче се драо, певао, сад га нема да шукне. Сами себи у грло скочили...

Људи без знања, од слепе ћуди и непотпуног здравља, са више температуре. То су друштво авантуриста. Они су као каква слама коју ветрови носе... Увече је стао да

дува хладан ветар. Од топлог времена претворило се у хладно са ветром које урла ударајући у зид апсане. Седео сам до 7:30 сати увече. Читао сам новине и лекцију из француског, па потом легао. Али дуго нисам заспао. Око 10:30 Милан је угасио сијалицу...

Јуче, ујутру, одмах по изласку из ћелије, позвали су ме у полицију. Станиша партијски друг ме тражио на састанак. Рекао ми је да је исте ноћи дошао из Хана, где су му многи људи похапшени и премлаћени. На њему се оцртавао умор. Испод очију су били упадљиви колутови. Казао ми је да је заинтересовао Јову Здравковића, адвоката из Београда и да му се овај јавио писмом у коме је обећао своју интервенцију у нашу корист. Ја сам замолио Станишу да то уради телефоном, а не писмима. Он је обећао да ово учини истог дана. Одмах по одласку Станише дошла је Рада са децом и кума Јулком. Мирка [кћи] је уплашено гледала у Сретена и ништа није проговорила. Ја сам је дуго миловао. Кума Јулка ми је донела питу са празилуком, а моји мало јабука и једну дуњу. Када су и они отишли, ја сам рекао Сретену да треба дати могућност притворенима у великој соби да се оперу и очисте од ваши. Сретен је рекао да је то ствар чувара и да се то увек може. Он сматра да је штрајк глађу намештен зато што нема началника. Ја сам га уверио да то није тачно и да ће се све смирити док се само људи оперу. Тада сам се вратио у затвор. Пред вратима кривичног оделења стајао је Јордан Станојевић, зидар, који ми даде две јабуке као поздрав од њега и његове жене Ане.

При доласку у двориште затвора чуо сам ужасну вику. Бора је ушао у Заретову собу и жучно се са овим препирао. Кад је мене видео рекао ми то су Јовини ученици; то је Јовин савет. Потом је изишао из собе и опсовао Зарету и мени мајку. Ја сам ћутао и само погледао за њим. У соби Заретовој су многи јели, изгладнели сви су дочепали доручак. У великој соби се почело да ради на прању патоса. Соба је почишћена, нужник који је био страховито загађен, опран је. Све је урадио неки Драган са неколицином. Потом је настало уживање и пресвлачење. Драги је ревносно сваког поливао. У Бориној соби су „штрајкачи“ викали још и доручковали сакривени да их нико не види. Тако је протекао цео дан. Милан нас није ни затварао.

У току препирке ја сам рекао Бори да не терорише другове. Он се раздржио на мене. Пешић му је прискочио у помоћ и добацио ми како сам ја полициски човек.

То су бедници. Они су најбољи помагачи полицији...

Бора и Ђорђе су инсценирали изгледа целу ствар ради борбе са нама говорили да смо ми опортунисти својим опортуним мишљењем подржавали везе буржоазије што се показује лепо и овим штрајком.

Ђорђе стално двојици тројици шапуће о земљорадничким покретима и разуме се напада их. Ја ћутим. Није ми до борбе у затвору са њима. Кога да убеђујем? Сад нека говоре резултати...

А све, па и наша борба, условљена је свима околностима, па и овим бесмисленим трзавицама.

Уторак 27. 12. 1938. године

Осми дан за мене, а за остале двадесет и осами. Многи су на граници стрпљења. Сваки дан изчекују из Београда, а оно не долази. Тражимо разлоге. Много посла, празници, чиновнички јавашлук... Дође моменат кад нам је све милије за кућном, нервоза и бриге, па се, потом снажно, са пуно боје у гласу, чује хорска песма; марш или нека севдалинка. А дан прође као сенка и падне ноћ што траје 16 часова.

За мене те ноћи нису много тешке. Имам сијалицу и ватру. Имам шта и да читам. Радим до 9:30 па лежим. Спавам до сванућа, али не устајем пре осам, да не бих седео у хладној соби, пошто ујутру не ложим.

Око пет сати пополне, док сам био у кругу, дошао је Лука. Зову ме на састанак. Прво сам видео Љубицу па Љубу, па Александра. Унутра код Станишића била је тада и Ружа Пребићевић. Поразговарали смо мало. У разговору сам приметио да је и Мења дошао. Онда су довели и Зарета.

Чиновници Чарапић и Станишић, који заступају начелника (и зато се праве важни), они су радили. Миљковић је стајао са нама. Шалили смо се. Рада ми рече да има писмо од снајке. Ништа друго. Шта ли пише у њему?

Вратили смо се у круг. У осам саги смо ушли у ћелије. Наложио сам ватру, топло је. А Љубица плаче: боји се да ми није хладно. Сестра...

Бора и Пешић постају све расположенији, благодарећи баш његовој тактици. Они користе затвор да руше сељачки покрет. Како су брзоплети и нетактични, то су се брзо изиграли. Место да руше режим, руше напредан сељачки покрет.

То су рђави људи, који само штете наносе прогресу. И пред очи ми изилазе догађаји из борбе: Збор у Власотинцу 14. 04. 1936, априлски Збор 1938, општински избори, акција такозване господарске слоге, последњи избори... Свуда су нас саботирали. Свуда су нас рушили и свуда губили. Мислили су да имају огромну снагу. Сад су се огледали. Видели су своје рогове на глави.

У граду иду испред мене са стотину гласова, док их ја у срезу тучем са преко две хиљаде. Избори су показали ко има снагу у народу, ми или они. И одговар у нашу корист. Будућност само нама припада.

А сад, ево посла, добио сам „Еосов“ уџбеник француског језика. Крећем на посао. Добро би било да начиним распоред. Нека овако буде.

У 8 сати устајање, од 8 - 9 чишћење собе, умивање, шетња; од 7 - 10 доручак; од 10 - 12 француски, од 12 - 13 ручак; од 13 - 14 одмор од 14 - 16 француски; од 16 - 18 одмор, од 18-20 француски; спавање.

Среда 28.12.1938.

Сад је већ 9 сати увече. Милан ме понудио да изађем. Као и обично, рекао сам му хвала и наставио да читам трећу свеску „Еосовог“ уџбеника француског језика. Француски у 1000 речи. Кључ у катанцу је шкрипнуо поново: ја сам добро затворен.

Јутрос сам зват у 9:30 сати у полицију. Звали су ме адвокати Миљковић и Манић. Као колеге заинтересовали су се за мене. Питају ме, јесам ли жив и здрав, каква ми је соба, имам ли огрев, како се храним, треба ли ми новац за кућу?

Ја сам им се захвалио на пажњи, која ме је дирнула. У подне сам имао састанак са Вером [сестром], која ми је донела колаче, бонбоне, крем виршле, теглу купиновог слатка. Једва могу да поједем оно што ми се донесе.

Јуче дошао Славуј и тражио састанак са мном, и ова ме је пажња дирнула. Донео пакло дувана од 100 грама и папир. На завој дувана написао: Од Славуја за све учињено за народна права. Причали смо и смејали се. Он хоће у затвор, да види остале. Ја му кажем да се у затвор улази лако, али се тешко изилази.

Данашњи дан је протекао као и сви досада. Вечерас је Заре имао састанак са Милком и женом Мирковић Банета. Пре тога биле су Рада и Госпођа Пребићевић,

па отишле. На телефону Рада рекла Рибару да је предмет још овде. Она ово казала и госпођи Тепавац, а ова Зарету. Заре је зато дошао бесан кад се за ово чуло у затвору. Никола је почео да виче, за њим Цанко. Хаос у „великој соби". Послао сам Зарета да мири. И његове речи, које ја споља слушам, падају као вода на жару, вода шишти али и гаси огањ.

Ја сам прешао 100 страна, 14 часова из уџбеника француског језика. Мали број речи ми је био непознат. Вероватно ће се ући у компликованије сгвари. Ја сувише брзо радим. Али, ако завршим, вратићу се поново с почетка. Штиво Еркасиона Шатријано нисам читао. Сад ћу узети и то. Читаћу до лежања. У великој соби Цилко пева „Станала Ратка", неко звижди неки разговарају.

У Заретовој соби има неколико сељака и између осталих издржава казну и један Лесковчанин, пинтер. Дође само увече да га ми видимо како тобоже спава у затвору, па ујугру кад устанемо опет је у двориште. Разуме се, у капуту. Цео дан је у радњи. Тако он издржава казну.

То је корупција, гажење закона и атак на правни поредак. Али, где је заштита? У нама. Ми који хоћемо законитост, за нашу правду да тамнујемо, а они који газе законе ладују и уживкају.

Доћи ће ипак до правде.

Четвртак 29.12.1938. године

Данас је дан врло хладан. Цео дан сам био у соби и нисам ни једну лекцију прешао из француског. Увече сам се скинуо, мислећи да ме нико неће звати. Међутим, око 5:30 сати чуо сам Милетов глас: „Господине Јово, ајде". Обукао сам се. Кад сам ушао у двориште среза видео сам Љубишу [син] где стоји на прозору и чека ме. Приметио је и отворио врата од ходника. У ходнику Јорданова жена. Тако, брате, да смо на слободи претили би ми убиством, као пре избора.

У соби дежура: Стефановић, Рада и Станиша. Из ходника уђе и кума Јулка. Станиша ми саопшти мој предмет враћен на дослеђивање а са роком до 12.01.1939. А прва група је овде. Рок сутра. Рада каже да јој је Рибар рекао да је предмет још овде.

Дакле сад сам у једно сигуран до 12. јануара остајем овде. И то је утешно. пошто може да буде и горе.

Петак 30.12.1938. године

Хладан дан. Ни са ким састанак. Живот у затвору обичан. Увече ми Ранко из Мрштана, који издржава казну, рече: Господин Јово, послао ти Љ. Абисинац из Кулашеве мале један литар вина. Ево имам га. Попите га ви. Ја вино не пијем.

Станку је било мило.

Док ватра пуцкета ја пишем ове редове.

Субота 31.12.1938.године

Дванаести дан прође. Са њим прође, ево, кроз два сата и 1938. година, година борбе и страдања, година нашег успеха кроз огромне физичке и духовне напоре.

Шта ли нам носи 1939.година. Сигурно још већу борбу и све последице које борба доноси.

Стално смо у знаку великих заплета међу народима, идеолошких фронтова и борби, клања међу народима, конфесионалних прогона, гушења слободе и све већег стезања и прогањања на раду. Идућа година ће ове сукобе и борбу свакако појачати и заоштрити а врло лако и довести до огромног пожара у коме мора да се спржи трула цивилизација која спугава и дави сваки напредак.

Не могу да отклоним мисао која ми се намеће, да ни унутра, у нашој држави ствари неће ићи 1939.година као прошла. Хрвати неће, верујем, више трпети. Окупили су се. Уверен сам да фашистичке силе чекају згодан моменат за напад. А с њима и ови ревизионисти. И у таквој ситуацији... Добро бити не може!...

Данас је хладноћа мало попустила. Пред вече почео да пада снег.

Становници „велике собе“ су начинили лопту од крпе. Оштро су играли. Никола је изчашио ногу. Сви нервозни а Милан, бесан, стално виче.

Пред мрак су довели још једног политичког. То је Сава Павличић чиновник Среског суда у Лесковцу. Узели га из канцеларије. Обучен лепо. Црни капут, свилен бео шал око врата, на главу дуга лепа коса... Као да је пошао на корзо а не у затвор, где има да спава на прљавом патосу са сељацима и циганима. Уведен је у Заретову собу.

Посету ни данас нисам имао. Увече ми Мирко из Прибоја послао килограм јабука. Јео сам цео дан обилно.

Радио сам као и обично, још сутра, па сам прешао цео Еосов уџбеник француског језика... То не значи да сам га научио. Али доста сам урадио. Од понедељка ћу поново.

А сад да завршим Милан тек што није дошао да угаси сијалицу.

Недеља 01. јануар 1939. године

Дакле, први дан нове 1939. године! Милан је дошао у 8:30 сати. Ја сам био обучен, то јест обукао сам био само панталоне, ципеле, које скидам при лежању и шетао по соби. Чим је Милан отворио пожурио сам да изнесем постељину и решио да рибам собу. Све сам то уз помоћ Драгутинову урадио. Соба је сад пријатнија.

Да ли чистиш салон, те толику воду трошиш, дрекнуо је Милан на Драгутина, кад му се обратио још за мало воде.

Чим сам изашао, почео је да пада, крупан лак снег. Иначе мало је ноћас пао, те бео покривач застире цело двориште.

Но јутрос нема састанка. Изгледа да су се сви ови у полицији каприцирали. Онај пијани Станишић је луд и кад је трезан, камо ли кад се напије.

Јутрос су Саву одвели из затвора. Још га нема.

Сава је дотеран у затвор поподне. И он по чл.1 т.1.3. 03 држан и то као вођа. Људи, људи! Како може потпун о непознат човек биги неки вођа. Уосталом, то њихово такво проширивање оптужбе иде њима на штегу. Мени је мало олакшана ситуација.

Чуди ме да ме и данас није нико посетио. На један мах сам помислио да не дају никоме састанак. Али видео сам да су добили састанак Заре, Драгугин, па и други. Шта ли је то са мојима? Да није какво зло код куће? Или, да Рада, љута на полицију, па неће да дође ни мене да види. Коме ће наудиги? Дај боже да је то. У четвртак због њеног држања, сада ја трпим због тога што ме нико не тражи. Не знам како да мислим, не знам да објасним... Ма шта било, мени је тешко како сам три дана остао без посете. А данас сам се до уласка надао. Држао сам у десну руку да ћу децу видети, жеља је. Хоћеш: нико није дошао.

Данас сам прочитао и последњу, 12. свеску, фрацуског уџбеника и поновио прву. Из прве сада знам потпуно све речи и изразе. Сутра ћу узети у рад другу свеску. Тако дневно по једну. До 12. јануара надам се да научим све из овог уџбеника. Да ли ћу знати језик? Свакако не. Али ћу се добро сналазити у свему. Како сам и Walerlou прочитао, то и сада њега понављам и речи учим.

Данас сам размишљао, соба и утицај затвора на људе.

Доиста, реч затвор застрашује људе. Али се свет и на тај режим навикне, постане му обичан, нормалан, а све што је ван њега, другојачије, ненормално. Апса постане саставни део живота. То је као цигара, пиво, вино, кафана. Зар цигара није горка? Зар прва чаша пива и вина није горка? Зар за људе који нису навикли на кафану, та кућа није чудна и страна? А кад се навикне човек, она постане саставни део живота. Није овде реч о хотелу. У Пожези Ужичкој имао сам једног судију, који је у подне пролазећи поред куће идући од суда одлазио у крчму, у којој никог нема, попио чашицу ракије, па се онда враћао кући. Кафаница му је била саставни део живота. А није био алкохоличар и кафански тип. Био је обичан човек. Чак тврдица и малограђанин.

Приметио сам да је мени сад у затвору лакше.

Среда 04.01.1939. године

Јутро је свануло дивно јутро. Помислио само да ћемо имати топлији дан. И доиста се разјужило. Сунце је грејало кроз лаку скраму од облака, али тако топло, да је на јужним странама истопило снег. Чак и са северне стране у хладу мраз је попустио. Ево већ је 9 сати а напољу је топлије, но данас у подне. Хвала Богу, сиротиња ће радоснije дочекати Божић.

Јутрос сам имао састанак са Мењом. Звао ме је у вези са рочиштима које сам за данас имао. Тек што сам ушао у двориште, поново ме звао стражар. Рада дошла са Мирком. Дуго смо остали у полицији. Мира се још није ослободила. Када јој је већ досадило, рекла је: Ајдемо кући. Не зна да ја не могу са њима.

Ујутру Бора тресе ћунке од своје фуруне у соби.

Мало затим Цанко као илегалац носи на глави Борине постељине. А затим га чујем где излазећи да је сав модар од зиме и воде, псује Бору „Пикслу“. Значи и собу му је рибао. Разуме се, зато га је у собу и привукао.

Сава пева Црногорске песме. Ујутру изилази са маншетнама, пошто је у соби изфиксао ципеле.

Рекао сам свима да ће се данас интервенисати у Београду.

Доиста, вечерас је Станимир звао Зарета и рекао му да је данас предмет упућен у Лесковац. То значи сутра стиже. Сви су веселији. Песма одјекује. Додуше, не певају сви. Комунци се синоћ међусобно потукли. Ђорђе се тукао са Калуђеровићем. Пошто су разбили и последње јаје, ћуте као поквашени.

Дали ће они сутра на слободу!

Видећемо.

За све време проведено овде гледао сам разне типове. Сви који су били у затвору осећају се фамилијарно у њему, и већ створе за време тамновања неке навике спавају као код своје куће. Ујутру се крећу по кругу као да су век ту провели.

Ако је ко због крађе притворен, апс га од гога неће одвикнути. Још мање ће се одређи своје политичке борбе политички притвореници. Од апса направе школу у којој

пречишћавају своје појмове и спремају се за нову борбу, и нове подвиге. Разумљиво је зашто се више успева у ширењу једне партије кад њени чланови страдају, кад дарују жртве. Све више се учвршћују у идеји и све више приступају. Тако је било са радикалима. Тако слично радницима. Такође и са нама ће бити. То је одговор на многа питања: зашто се радикали још држе?

Зашто демократи не створише јаку странку поред толиког настојања људи у борби за демократију? Зашто Пижон није успео за готово 20 година да направи земљорадничку странку у сељачкој Југославији? Зато јер немају страдања; немају жртве. Нема цркве без крста рекао би Драгољуб Јовановић, људи воле слободу. Баш зато су и вољни да иду у затвор за слободу. На селу су ми често говорили: „правда и слобода“. Тражим правду и слободу, и зато људима није тешко да губе слободу, јер да воле, јер људи све хоће да страдају. Зато верујем, ни један режим који се држи на силу, не може дуго да траје.

У великој соби типична тишина. Цилко и Душан се свађају. Цилко прети да ће Душану извадити гркљан само да изађу из собе.

Добривоју је нога болесна. Долазио је један човек да му намешта.

Среда 04.01.1939. године

Шеснаести дан без слободе, четврти дан у новој години, јесте један од најтежих, ако не и најтежи дан мој у затвору.

Јутро је свануло југовито. Небо полуведро, са облацима који наговештавају леп и топао дан. Милан нас је пустио нешто после осам. Изнели смо ствари. Асан из Заретове собе виче на сав глас напале их огромне ваши. Ноћу су ухапшена два циганчета осумњичеиа за крађу, који су све напунили вашкама. Ја сам био радознао и затражио од Асана чаршафе да видим какве изгледају. Доиста, када сам видео ту поган, велике, црне, тако ми се згадило, рукнуо сам да повраћам. Морао сам да бежим и да се кријем. Црева бих истурио. Да сам пре тога јео, све бих повратио.

Дуго сам остао напољу. Љубиша [син] ми донео доручак. По обичају оставио сам га у соби и наставио шетњу.

Кад сам појео храну, ушао је Милан и саопштио нам да прва група иде на слободу. Заре је скочио и загрлио ме. Био је много радостан. Све је оживело. Изашли смо у шетњу. Причало се тихо. А у 1:30 отишли су у суд, који их је пустио на слободу. При поласку смо се изљубили Заре, Драги с Николом и Добривојем. Неки су излетели и без збогом.

Петак 06.01.1939. године

Данас је овде тешко. Нарочито сада, када сам сам. Јер, Новица је пуштен, а Сава црногорац отишао у болницу.

Ако сам себе дао то је Драгољубу и његовој науци, његовом имену и борби, његовој слави и поразу. Управо о томе сад размишљам када се осећам усамљеним. Доиста много сам се њсму дао. Свака би жена била љубоморна на њега. Ти ниси, бар ниси била Радо досада. Било је часова када је мене издавала снага, када сам говорио, да ћу дићи руке од свега. Ниси ли ти, тада, говорила: “Ајде, друже, не малаксавај. Напред! Све ће бити добро!“ И ја сам поново кретао на пут, носећи храбро тешко

бреме борбе, носећи га на понос Драгољубу и себи и теби. И теби кажем, јер цео свет зна да ти имаш заслуге за то. Јер, да си се успротивила мом раду, да ниси хтела да ме разумеш, да си се ипречила, ја бих морао да попусти, да олабим, ако не и да одустанем од целе ствари. Ја сам ценио и ценим твоје жртве.

Ти знаш да нисам крив за дело за које сам оптужен. Бесна си што сам затворен. Лепо. Није ни мени лако. И мораш признати, теже је мени него свима вама. Зашто сам ухапшен? То је проста ствар. Постао сам веома опасан за режим. Добио сам људе. Заталасао сам духове. Начелник је морао да ми се освети за оне две суботе, за оне дивне зборове... И зато сам притворен. Треба ли ја да кљокнем? Да се жалим, да се гризем? Да венем? Или треба да виде сви да се у затвору осећам добро, да ми никаква мука није тешка... Ја мислим ово друго треба да буде. А главни услов за то јеси ти. Ја сам брод који плови узбурканим морем, а ти си тиха лука.

Проћи ће овај карантин. Ја мислим да нећемо од овога имати штете. Баш зато што сам невин ухапшен. То ће надам се, имати огромно дејство на народ. За први мах биће забуне. Али ће све доћи у колосек и изићи на чисто.

Још ако дође до промена, онда ћу бити на коњу.

Недеља 08.01.1939. године

Синоћ сам легао рано. Зуби су ме болели и ако сам употребио камил теј и аспирин. Ово се десило нарочито зато што сам јео и вечерао, мало печења. Покушао сам на тој страни где је болестан зуб, па се мало месо окачило. Болело ме грозно. Чачкао сам, прао, мењао аспирин, пио теј, топле облоге. Некако се колико толико смирило. Око осам ипо, на супрот мојој навици, легох да спавам са везаном главом и топлим црепом. Ноћ сам провео релативно добро. Чак сам више спавао него прошлу и претпрошлу ноћ.

Јутрос је фијукао грозан ветар. У соби је било хладно и ситне искре снега, које је ветар носио кроз пукотине на прозору, падале су ми на лице. Чишћење собе, умивање, бављење напољу. Све је то ишло врло брзо, јер је напољу тако хладно, а и моји зуби су веома осетљиви. Ја сам ипак мало прошетао. У авлији је ветар направио огроман смет у северној половини целом дужином. Дебљина је око 7 сантиметара. Снег се закорио и сув је. Миланове кокоши и ћурке се смрзле. Стално улазе у ходник апсане јер је ту топлије. То што ове птице улазе овде мало је утешно значи ван опет је горе: нема хлеба, а и зима је, па се трпи ограничена слобода. Ево примера зато дај: „Хлеба и слободе“.

Данас ме цело преподне боле зуби потајно. Баш ти хвала Радо на млеку и милиброту ја мекана јела имам, али због зуба не могу да једем.

У подне око 12 звао ме Милан Бата и Драган дошли [брат и братанац]. Бата донео доста колача. Тек што сам мислио да одем, дође зет Алекса са Светом [сестрић]. После ручка, после мало одмора, пишем. После јела су ме опет јаче зуби болели. Чак ми било мучно. Гледао сам да их загрејем, па ми од тога настало тешко. У соби топло. Скинуо сам се и испљускао хладном водом по лицу. Одмах сам се освежио и узео да пишем, а зуби трну. Не боли нарочито, али досадно. Грозна ствар зубобоља! Па да сам слободан, да се крећем. Једва начиним четири корака.

Вести које ми је Рада послала врло су карактеристичне. Ја сам такав развој предвиђао и забележио у моме дневнику. Ти га сигурно чуваш Радо. Знам да си га читала. Додуше, не помињеш га. Ја сам Зарету рекао да ти га да. Доцније ћу га

спремити за штампу. И ова писма твоја чувај, она су место дневника, пошто више не могу да пишем и то.

Уторак 10.01.1939. године

Вече. Локални воз из Ниша хукће. Напољу велика зима. Ја вечерас дрва имам па сам пећ добро угрејао. Али док ме са те стране пече, с леве, с прозора ме дува. Не помаже ћилим. Небо ведро. Кроз зимску ноћ и маглу звезде светлуцају. Мраз штипа за све, уши, образи, па, чини ми се и очи. Но ја сам већ више од два сата унутра. Ситним дрва, а потом сам вечерао: мало чорбе од кромпира, мало ћувеча, па компота. Попио сам и камилицу, што ми Рада вечерас послала са Weramonom, леком против зубобоље. После вечере сам се оладио и опрао руке и уста добро, пастом. Зуб само трни. Не смем да га дотакнем доњом вилицом. Имам утисак да ми виси олово. Али немам оне несносне болове од прошла три дана. Дакле, нисам болестан, ма да не могу рећи да сам онако какав сам стално. Морам признати: и зубобоља је болест. Глава почиње да мучи: губи се апетит, расположење; нерви попусте! Дакле, болест.

Јутрос је било ђаволски хладно. За кратко бављење напољу чуо сам Љубишин глас са оне стране авлије. Донео ми је доручак. Рекао сам му да иде у топло и чека Милана.

У подне ме Рада посетила, са њом Заре и Љубиша.

Поподне сам седео унутра. Једно време, док је било топлог сунца, стајао сам напољу.

Сутра не, прекосутра треба наш предмет да иде за Београд. Мотрити да ли је предмет отишао. Питати са свих страна: и Рада и Заре и Станиша. Питати одмах јавити свима да се заузму за хитну одлуку, али у нашу корист.

Среда 11.01.1939. године

Јутрос Сретен ме звао, да ми саопшти, да ми је за привременог заступника у канцеларији одређен Станиша Костић.

Љубица [сестра] је дошла. Донела доручак. Пуно ствари имам. Од зуба не могу да једем.

Сретен ми рекао да ће наш предмет вечерас, односно данас ићи за Београд. Према томе, одмах предузети све. Да ли телефоном; Ружи писмом. Рибару се захвалити писмом, одмах, за досадашње старање, и умолити га да одмах дејствује.

Ако Станиша хоће, нека говори телефоном са Јовом Здравковићем. Неће бити згореr.

Зуб још трни. Мада није као пре.

Пантуфне носим у соби. То је добро што ми је Рада купила. Топло и чисто, јер спавам у чарапама.

Ако се пожури, можемо изаћи у суботу. Иначе остајемо за после недељу. Сада, издржаћемо све; где се седело три и по недеља, седећу још једну али, ако се може, зашто не изаћи раније.

Сада је осам сати вече. Напољу хладна звездана ноћ. Имам утисак да је мање хладна него прошла ноћ, нарочито иретпрошла. Шетао сам од пола пет до пола седам. У Асановој соби доста сељака, који издржавају казну: Из Велике Биљанице (Трајко) из Мрштана из Војинце, из Грданице, Прибоја и још један дечко коме је поп Славко продао коња.

Тамо је весело. Сви су ови људи млади, и ако нису наши постаће сигурно. Трајко је мене гласао. Он је са мном шетао најдуже. Мрштанац је по занату бравар. Гласао је Тонића. Каже да више неће као његов отац.

Асан је сјајан. Ноћас примио у своју постељу двојицу сељака па сам назебао. Топлу му циглу мећу у области слабина. Ево сад се баш смеје грохотом. Мрштанац набавио вечерас карте.

Јутрос је освануо у затвору у Асановој соби и Кочило. Избо жену што га варала са џепарошем Јорданом „Шишабрком". Повреде нису опасне. Она ће оздравити. Он иде на слободу.

На Бадњи дан био је тај „Шишобрк" у затвору у вези са овим догађајем. Он је био неки кирајџија код овог Кочила? Крао и доносио газди?

Тамо пили. Он облачио Кочилову жену газдарицу. Куповао јој чарапе, веш прстење и живео са њом. Најзад пукла брука. Кочило тера „Шишобрка", жена га напушта. Кочило га тужи у полицију. Жена га брани, док није Кочило замахнуо ножем на своју жену. Имају девојчицу од 17 година. Шишобрк се оне вечери дуго хвалио како је сад ухапшен за љубав своје газдарице. Био је пијан.

Мени је данас специјално вечерас, зуб знатно боље. Не знам да ли имам да захвалим Weramon-у у овом случају имам да захвалим Ради која ме обасипа лековима.

Сад сам баш вечерао. Данас сам на ручку појео сва јела што ми је Рада за цео дан послала. Цео „мени", што би се рекло. Како имам доста хране, имао сам шта да вечерам. Добро сам јео и попио „камилицу" - топлу, што ми Рада послала. Испекао сам и две јабуке. Хладе се и чекају на столици.

Милана нема. Рекао ми је да је вечерас однео пошту поред осталог и два велика предмета - „рукавца". Не зна да ли је наш предмет један од ова два. То је било око шест сати. Рекао је да ће питати кума Леку, који је у архиви, па ће ме обавестити. Ево пола девет сати, није дошао и није ми ништа рекао. Локални воз из Ниша хукти. Значи прошло је пола девет.

Ако предмет не оде вечерас, сутра мора. Хвала Богу! Доћи ће тај дан. Ако би хтели они у Београду, могао би доћи у суботу, па и сутра да иде. Но, стрпљење: нека дође у идућу среду, опет је добро. Само разуме се, да нас пусте на слободу.

Из Чешко-Словачке се јавио Расулић. Верио тамо. То је сигурно она девојка, чију ми је слику показивао летос, после слета. Какав ли ће то брак да буде? Он није рђав, али је напрсит, човек настран. Чудан. Но вероватно је и она таква. „Нађе рупа закрпу" каже народ.

Најзад је данас изишао извештај главног бирачког одбора. Од првака из у.о. иду Лаза Марјановић. Од С.з. Јоца Бранко Чубриловић и Жупањанин. Болно је нешто дати. Од Ј.Н.С. ту иду Петар Живковић и Илија Михајловић. Лепо угурасмо у скупштину батинаше, лопове и зеленаше. Нека ликују комунисти и њихова школована омладина! Побеснеше! Нека види и г. Милан Гавриловић шта је урадио! Тако њему треба. Да видимо сада да ли госпон Јоца и Жупањанин неће у скупштину. Све да видимо.

За нас је добро што је Тонић. То је, мада сам ја изабрао најбољу солуцију. Он ће сад дићи руке од Лесковца. Можда ће из њега и отићи. Он зна да му је крај. Против њега је гласало преко 10.000 људи. Дакле, ако будемо чврсти, срез остаје нама. Горе би било да је Мицко добио, још горе да је Душан. То би било најгоре. Јер, тешко је туђи чаршију у опозицији а не власт. Онда то је најгоре кад желе обојица. Дурбине доле. То исто и са комунцима.

Четвртак 12.01.1939. године

Ноћас је ноћ била хладна. Јутро је, међутим, свануло блаже, питомије. На јужној половини неба видели су се облаци. Али, они нису наговештавали топло време, већ ветар. И доиста, западни и северозападни ветар их је брзо понео. Ускоро се појавило сунце. Читаво преподне време се колебало: топлије и хладније. Али је сунце овољило. Снег се топио. Југ је ипак пирнуо. Поподне, око три сата, осетила се топлина и у хладу. Овлажио се снег. Но по сунчевом смирају захладнило је опет. Само су још јужне стреје тихо капале. Док око седам осам сати није дунуо јачи дах топлог југа, оног југа што свуда завири. Све исчачка, сваки кут загреје. Сви смо се осетили радоснији. Ето, и мразу крај. Овома доћи ће вероватно други; но и њему ће крај. Ничег сталног и вечног. Једино је вечита промена и тежња вековна за правдом и слободом. И то ће доћи.

Ноћас нисам најбоље спавао. Изгледа зато што сам поподне мало дремнуо. Лепо сам чуо путнички воз и брзи воз за Београд. И поред тога, сам био будан. Устао сам у пола један, после сам заспао. Али ми сан није био чврст и пријатан. Ујутру око пола осам Милан ме откључао да ме до три поподне не закључа. Будући уморан од несанице, једва сам до три остао. Пошто сам редован посао обавио, ушо сам у собу и заложио.

Рада послала редован доручак и белу кафу. Јео сам мало и меса. Потом сам читао новине и нешто лекције из француског. Од јуче, од како је бол зуба постао сношљив, читам. Данас сам чак доста радио. Нарочито вечерас.

Код Асана још три сељака. Један нов из Грајевца, други из Церницe. Оба гласала режим. Асан их шлајфује. У затвору је и Крста Николић, пискарало за дело 36.334.33. Има 10 дана да издржи.

Данас му брат Влада и син попа Зајца, видели ме. Ја сам стајао у авлији и поздравио народно фронтовски. Влада, вечито црвен, смејао се пријатно.

У подне ме посетила Рада са Миром. За Љубишу каже да се санка. У подне ми пре тога, Милан казао да је однео наш предмет. Стефановић је ово казао Ради. Она има моја упутства. Ако се запне, може се бити начисто у суботу, у недељу, а најдаље у понедељак. Но, рекао сам себи: Стрпљења! Свему ће доћи крај.

Јордан ми послао кајмак. Асану сира. Сем тога неко послао бомбоне и чоколаду. Дао сам их Мири. Она ће одсад увек тражити да долази, мислећи да ја овде имам чоколаде и бамбоне.

Рада каже да Заре понешто заради. Хвала Богу.

Чуди ме, да се Мића опет вратио у канцеларију. Грозан је морал тих људи. Толика чуда, толика грдња, и он опет долази. Чуда! Са тим ваља рачунати. Не знам да ли има смисла уопште, засад, успостављати ма какве везе са њима. Они су непоправиви. Искуство је: не противу њих али даље од њих. Шта да се ради? Они би требали да повуку консеквенце из ових избора. Али, то неће да чине. Никад они то не чине.

Питао сам Раду да ли зна да се Драги запослио. То је врло важно. Драги је добар. Сјајан, поуздан храбар и поштен. Непоколебљив, предан. Донета вредност поврх тога један до покорности одан.

Данас ме зуб не боли више. Могу да стегнем вилицу али га још осећам. Вечерас сам намазао десни и лежаћу док ма шта осећам.

Сада је доцкан. Код мене четврт до десет.

Р.б.

Прилог Дневник од 04.01.1939. и моја прича „Калашна”.

Петак 13.01.1939. године

Дакле, навршио се двадесат и пети дан од како сам у затвору. За оне које су пре мене хапсили, навршио се 33 дан. Лако није. Али, морам признати да је ипак брзо прошло ово време. Имам утисак да ми је оно 15 дана 1937. године дуже изгледало, као сада дупло толико.

Предмет је данас био у Државном суду. Ако су се адвокати интересовали, и ако су имали утицај, могао је бити још данас готов и сутра да буде овде. Доиста, то би било идеално. Жеља скромна, али се неће верујем остварити. Дај Боже да сутра државни тужилац прегледа предмет и стави своју одлуку, па да у понедељак идемо кућама. Их, дивно ли ће то бити! Кући. Кући. Својој жени, својој деци! Нека људи не буду строги, па да кажу: Сентименталност! Желео бих да видим притвореника да не броји дане и часове; да не жели да види своје драге и да их загрли! Ми жртве дајемо који волимо своје, па их оставимо. Ко никада никог нема, не чини жртву не толику колико ми.

Данас је освануо топао дан. Југ је дувао, а небо је било превучено скрамастим облацима. Снег се лагано топио. Око подне је топлота више узела маха. Изишао сам из собе. Начинили смо три велика ваљка снега и метнули их један на другог. Тако смо добили висок стуб снега. Ја сам узео дашчице да извајам човека. У току „рада“, отворише се врата и на моје чуђење, уђе Мирко Младеновић из Прибоја. Ја сам био весео. Мислио сам да је Мирка увео Милан да мене види. Потрчао сам к њему, али ме Милан вратио. Мирка је затворио у Десиној соби, где је већ био један дечко. Срећа је била те сам дечку био дао пре тога мало суварака и палидрвца, тако да се већ соба мало пригрејала. Чим је Милан отишао, пришао сам вратима. Мирко ми рече да противу њега има неколико реферата од општине, сељака и не знам још ког. Да га терете да је викао „Живео Краљ Мачек“ и друго. Дао сам му погаче, печења и колача.

Милан је био напрсит. Затворио нас раније. Увече прво Мирка пустио, па онда све нас. Он је био мало на слободи. Пре затварања ја сам му додао још мало дрва, те су се довече грејали.

Данас грозан терор! И што је још горе, сина му Младена довели. И њега терете да је викао „Живео Краљ Мачек“. И Мирко се за дете брине. Иначе се држи стојички. Тако се држао и пред Сретеном. Сјајан је. На срећу, изгледа, Младена, сина Мирковог, нису ухапсили. Бар га овде данас, до сада нису довели. Диван дечак! И миран као буба! Грозан терор! Скандал! Мирка у апсу? Тако угледног сељака, тако паметног, вредног, озбиљног! Десет година ратовао! За кога? Ово му је прва казна у 57 година живота.

Одмах по Мирковом затварању, позваше ме на састанак. Рада! Осам дана узастопце долази! Искида им живце! Вала и они њој! Мирка се мало ослободила. Рада је знала за хапшење. За интервенцију у Београду није ми ништа рекла.

Јутрос је Рада била врло борбена. „У погледу скретања у десно, није ми много симпатично.“ Ни мени. Али ми морамо наћи заклон мало јер, мислим да гоњење има сада да настане. Кажу да су Црногорци пред Мадридом стојећи пуцали. Зато су, разуме се, покошени. Није ствар само страдати, него, са најмање жртава постићи исте резултате. Не мислим ја да ваља капитулирати! Не, далеко од тога. Али, мора се наћи заклон. А то је: удесно! Тако се, мислим, мора чинити. Уосталом, видећемо све. Рада подсећа на Драгољуба! Мученик каже. Да. Веру прави Нову, сељачку. Прави је својим мученичтвом. Разумем. Али Христос је један био. Тако и ми. Павле је највише допринео ширењу Хришћанства, јер је био Римљанин. То би се данас рекло, био је „удесно“.

„Никад неће оставити власт“. Оно што се режим зове, од кад постоји Југославија није био више уздржан и слободан но сада и све је слабији. То ти је као мач. Што се више иде врху, све оштрији, али и ужи. Тај режим не може дуго да траје, али та реч: „не може дуго“ јер је растегљива. „Кратка“ и „дуга“ су релативни појмови. За гладног је дуг један дан, за голог, једна ноћ. За сите, за обучене, зима час прође. Но, све у свему, догађаји тако иду, да се може рећи, да идемо крају насилничког режима. Али он је пред крај најгрубљи и најтежи. Ко издржи.

Миран пут. Европа и свет се данас не налазе на мирном путу. Напротив, сувише је немирно. Ипак ће, чини ми се, спољњи догађаји одлучити све. Зато се ваља штедети. Не значи да ли ће Хрвати и то хтети и што смети да ураде. Уосталом све ће се то видети. Ускоро, врло ускоро. Догађаји иду брзо. За сада све иде у знаку стезања. Ја кажем: „с лева мало удесно“. Јер, онај који је на крају, биће јако притиснут. То ти је као кад циганка везује сноп тутке. Кад притегне, стабљике на површини попуцају. Опе у средини остану целе. Е ја хоћу да останем цео.

Ствар са Мирком и другима иде у прилог моје тезе и оног што пишу из Београда.

Данас сам ти послао моју причу „Калауша“. У њој се има начинити мала коректура, па ћу је послати Политици: Како ти се свиђа? Мислим на причу. Дневник припада историји. Он је доста мучан.

Да се вратим на Мирка. Сретен се драо на њега. Назвао га зеленашем, и ако тај човек никада није давао новац под интерес. Уопште били су према њему брутални.

Вечерас је Милан мало напит. Затворио нас је мало раније него обично. Мени каже: Ја ћу да идем. Доћи ће жандари за овог, и главом показује на собу Миркову. Нек си јебу матер. Ја ћу се изгубим. „Хоће да каже како он тиме спасава Мирка да га ноћас жандари не туку. Ово ме је много забринуло. Могу све да чине. Но кад хоће да чине према човеку као што је Мирко, тешко ми пада, цвели ме. Чекаћу стрпљиво пола ноћ. Ваљда после неће.

Или, да није то Миланов трик, да се прави добричина? Он је тако радио са Асаном и Метанијиним сином Радетом, коме је рекао да су му наредили да га туче а он „неће“. Ако га питају дали га је тукао, да каже ‚јесте“, због његове одговорности. Све ми се чини прича шарена. Ова ноћ ми је, после прве моје ноћи, најтежа овде. Због тога што очекујем, не закључујем дневник. Сутра ћу наставити. Сад је код мене пет минута до десет. Лаку ноћ, децо моја! Лако спите у својој постељи. Лаку ноћ, друже мој!

Кажеш ми да ти ништа друго не шаљем сем дневника, па шта друго сем себе? Ту све изнесем шта се збива и шта осећам. Друго нема, бар не долази до мојих чула.

Синоћ сам нотирао за „Шишобрка“. То је онај коцкар „онај цепарош што је на Бадње вече овде преспавао. Тоје онај што је отео Кочину жену. Посрамљен и остављен, ко зна јел прво подигао руку на своју жену: Убо је ножем. Срећом ударио је у плећку, то ће све лако проћи. Но, Кочи ово није било доста. Он је горео од жеље да се и „Шишобрку“ освети. Да га туче, не може, јер је овај јачи. И зато му, сасуо као што жене раде, соду у очи. Вероватно зато да и он не може више да гледа његову жену, кад је он, њен муж не гледа.

Данас ми у полицији кажу да су „Шишобрку“ очни капци надувени. Не кажу ми што да ли ће остати слеп.

Данас је изишао из затвора Трајко, бивши Грајевички кмет. Тај ме је слагао да није гласао. Иначе, велики јерезовац. И толико дрзак да је покушавао да утиче на Мирка да га води код Сретена и одвоји од борбе. Лудак. Ударио секиром у гранит. Мирко га исмејао као будалу.

Сазнао сам да се Калаушина мајка зове Цвета, да је жива и сада и да му је отац био алкохоличар. То треба у причи обрадити.

Да завршим.

Вечерас нисам вечерао. Сад је пола десст. Ја сам данас на ручку појео све сарме. Сира не волим, а нисам ни гладан. Рсшио сам да легнем без вечере. То је први пут од како сам овде.

Субота 14.01.1939. године

Синоћ сам престао да пишем у 10 сати. Легао сам око пола једанаест, али нисам желео да спавам. Мучила ме је чуварова вест у односу на Мирка. У фуруну сам био метнуо једно дрво, и то тако да је стајало усправно и својим горњим делом улазило у ћунак. Како није било довољно ватре, а и једно дрво, знао сам да се неће упалити, иако је одоздо почело да гори. Лежао сам подупрт левом руком која ми је лактом била наслоњена на јастук. Сан ме је ипак, око 11 сати лако ухватио. У полусну неки ударац. Скочих као поливен врелом водом. Сијалица је горела. Приђох вратима и ослушнух: Нигде никог. Из Асанове собе долазио је разговор: Они нису сви заспали. Загледах фуруну. И ту је била загонетка. Оно дрво које сам био метнуо у фуруну, услед горења одоздо, ократило се, и горњи део изишао из ћунка. Не могући да стоји усправно, оно је пало на једну страну плех је одјекнуо, и тај звук ме је тргао из сна.

Опет сам легао. И чекам кад је Милан дошао и угасио светлост. Било је око пола дванаест. Смирио сам се и решио да спавам. Но, сада сан није долазио. У 12 засвира брзи воз. И тек што је он отишао, неко стаде да лупа на вратима од апсанског дворишта. Милан устаде. Устадох и ја. Мислио сам. То су они! Викаћу да чују сви из Асанове собе. Нек чине и са мном шта хоће! Не потраја дуго, и ето Милана. Говорио је нешто. На његова питања одговарао му је танак детињи глас. Милан уђе у ходник и викну ка вратима Асанове собе: „Дервиш“. Асан се одазва и прими у собу новог госта, који по боји гласа није могао да има више од 14 година.

Мени се скиде огроман терет с душе. Пођох постељи. И док сам ја сав треперио, можда је Мирко спавао сном праведника.

Најзад сам заспао и пробудио се ујутру од паклене вике Миланове, који је тукао опет неког дечка.

Све ово нисам казао Мирку. Нисам му казао ни то да Младен мора сутра поново овим зверовима. Шта ли дете сецају, убио их Бог?!

Данас је дан био и ведар и топао. Шетали смо дуго и то сви заједно. Ја сам сазнао Миркову ситуацију, и то ме је смирило. Добро је све. А Мирко је као пустињски лав. Храбар, зрео, разборит. Дивота. Ej, бедници, зар се такви сељаци хапсе на денунцијацију кокошкара и последњих људи! Знате ли шта то значи? Најбољу агитацију за нас. Мирко ми каже: „Кад изађем биће дивно. Рећи ћу свима: не бојте се.“

Да не заборавим. Са Мирком је у соби Јован, брат Станков из Винарца. То је лепо, кршно дете. Рођен је 1920. Млад као роса. Он је срео Луку Лазаревића у селу на дан избора и вратио га. Разуме се да није знао да је полицијски чиновник. Дечко се добро држи. Он и Мирко спавају заједно, једу. Добро је. Изилазе обојица у понедељак.

У бризи сам заборавио да је синоћ и данас нова година. Ко ће још и на то да мисли.

Данас сам видео све моје. Још дошао Љуба и Мирко Баба Агнин из Прибоја. Он се напустио необријан у старо обучен! Рекао би човек неки убоги сиромах. Мало је уплашен. Љуба избријан, румен и насмејан. Изљубили смо се. После мало разговора, вратио сам се у авлију. Рада је за Мирка послала мусаку са празилуком.

Е, сада сам ручао како волим, рече ми Мирко. И настави: А како се зове ово јело. Сигурно је то госпођа Рада направила.

Рекао сам му. Био је блажен. Диван Мирко.

Наш предмет је два дана у Београду. Шта ли се ради? Каква ли ће одлука пасти? До сада сам провео 26 дана у затвору. Сем првог дана, за све време сам знао ситуацију. Виђао сам своје често. То је био један ред којему сам се прилагодио и који ми је постао обичан. Сад сам у неизвесности. Јер решења могу бити различита. И пошто може бити другојачије од онога што желимо, мучи ме. А ја сам тако жељан слободе и својих. Можда би био стрпљивији да не очекујем слободу... Овако се почињу узде над нервима. Нећу да кажем да сам нарочито забринут и узнемирен. Али почиње да се кува. Ово ме подсећа на Заретову нервозу пре десет дана.

Било седећи, лежећи или ходајући, помишљам на момент пуштања. Замишљам тренутке. Куда ћу, како, шта? И када запливам у мислима сањарења, пада ми на ум: „А ако нас не пусте?“ Ух, стресем се! И тако више пута на дан. Цео дан. И нека сумња затресе по једну струну живаца, мора човек да се узнемири, зар не?

Вечерас ми се ништа не ради. После вечере претресао сам корпе. Нашао сам шест комада шљива, две смокве и једну јабуку. Узео сам да направим компот, а мисли ме не остављају. Компот се одавно скувао и кад овај ред пишем чистим језиком зубе од шљивине љуспе... А опет мислим на свој проблем, проблем пуштања.

Сад је девет сати и 20 минута: Опраћу се и лећи. Сутра је недеља. Вероватно ћу своје опет видети. Кад бих могао са њима кући...?

Жељан сам их свих.

Вечерас Милан рече да је Кочил сасуо „Шишобрку“ соду у очи. “Шишобрка“ однели у болницу. Милан љут.

Недеља 15.01.1939. године

Лепота данашњег дана је неописива. Сунце је тако топло грејало! Ваздух је био кристално чист. Сува планина се види из апсанског дворишта тако јасно како се види мало дана у години. На жалост, само сам њу могао да видим. Са других страна штрче зидине и у њиховом оквиру нам затварају видик. Он нам остаје безграничан само у далеком небеском плаветнилу... А то небо било је доиста плаво, топло сунце што оживљује... Од јутра до два сата смо остали на сунцу. Ја сам (разговор повео) држао читаве часове из геологије, биологије, астрономије, минерологије, физике, географије, историје. Сељаци су као деца слушали као ђаци. Причао сам и чекао да изађем на виђење са мојим драгима. Али до састанка није дошло, иако су моји дошли, јер нису дали. Чекала је Рада надао се ја. Но ето. Треба и трећа воља. Такав је наш положај. Но, надам се, дуго бити неће!

За све време Мирко се није одвајао од мене. Ни Јова. То су дивни људи. Мирко је феномен. У његовим годинама он све хоће да зна, све правилно схвата. Наука му пријања за срце и душу. Скроман је. То је човек на коме се да надати сутрашњици, коју он жели, за коју се нада, и за коју је готов живот да положи. Он уосталом сутра треба да изађе. Тако сам ја бар обавештен. Ако је то тачно, он ће у подне бити слободан. То ће ми бити мило. Ма да сам се на њега навикао, биће ми осетно његово одсуство. Можда ћемо и ми. Можда је ово овде последње вече, последњи дневник у затвору: Можда. Јер код нас је све неизвесно. Ако изађемо, биће бесконачне радости. Хоћу да видим грешног Асана какав ће изгледати. Он пати од главобоље. Вечерас ми потамнио сиромах. У његовој соби много сељака. Он не води рачуна о чистоћи, собу

мало ветри, а Асан је изгледа слабокрван. Грешни Асан! Ако нас сутра пусте, он ће се скаменити и лудовати!

А ја? Зар ћу ја бити равнодушан? Не, свакако. Јер, није шала, двадесет и седам дана, толико исто ноћи у затвору... И још без кривице...

Већ читаву недељу мислим и сањарим о слободи. Читав сам план жеља начинио. Личим на оне из прича што дељу ражањ а зец у шуми. Али, куд ћеш са осећањима и чежњама! А данас у подне, после јела, кад ми стомак у варењу савлада кад сам сазнао да нема састанка и кад је шкрипнуо катанац на вратима, наврле су мисли чежњиве, сакиптела осећања, да ме изнесу кроз димњак у васионску бесконачност. Но, ја тамо нећу. Све се моје своди на једно, скромно, оно што је, по нашој узајамној вољи и тежњи. Ето, такво ми је дошло осећање било, такво ми је и овог тренугка кад седећи у соби на самачкој хладној постељи, у затвору,иишем ове редове. И док у Асановој соби још жагор траји и Мирко и Јова разговарају прекрађују дугу јануарску ноћ.

Понедељак 16.01.1939. године

Да ли ћу сутра, у ово време, бити слободан. И да ли ће сутра да нас зарадују? Можда. Можда велим, јер, још није исцрпљен последњи тренутак. Ја се баш за среду надам, па, богами, и за четвртак. Али може бити и сутра.

Мирко је, Радо, с тобом очаран. Много те цени и каже данас људима. „Е, такву жену Јова има! Да му је Циле Миленковић дао два милиона и своју кућу мање би имао но што сад има.“

Као што знаш, свануло је дивно топло јутро. Небо ведро. Ваздух чист. Ветра нема. Мали јутарњи мраз је био потврда да ће цео дан бити добар. Тако је сунце било топло, да смо се седењем на њему, зазнојили. Јутро ми је протекло као и прошло. Сељака у затвору пуно. Као и јуче, читави часови дискусије. Читава предавања, која сељаци слушају са поштовањем мене и Зарета. Е, да ће ићи са мном. Углавном, то су људи који су гласали режим. Ови су погрешили што трпају сељаке, који су код мене на курсу. Они можда дуго мисле, или ништа не мисле.

Пре Миркова изласка дотерали су Цветка из Винарца и самог га затворили у Миркову собу. Мирко и Јова су изишли у 12 сати. Радосни смо били сви, па и он. Он је обећао да оде прво теби. Ја сам, потом имао састанак с тобом. И тек што сам ручао, звали ме опег: дошао кум Блашко и још неки: Миливоје Перовић, чиновник среског суда и дописник Политике, а поред њих Бранко и Алекса из Винарца. Остали смо дуже у разговору, у вицевима. Потом сам се вратио. Милан нас затворио у пола три, а пустио на ваздух у пола пет увече до пола осам.

У подне сам се до пола умио, а вечерас се обријао и ноге мало промио.

Сад је тихо у Асановој соби, много су мирни сви. А о Цветку да не говорим, он грешник нема с ким ни да говори.

Интересантно да још нисам локал чуо, мада је већ пола десст.

Уторак 17.01.1939.године

Са данашњим даном навршило се 29 дана од како сам лишен слободе, а првима ил ове групе 36 дана. Сваки дан од недеље нам је дуг, јер очекујемо пуштање на слободу. Тешко је кад се нешто чека, а не долази; кад узалуд гледаш у небо, а никад да засузи...

Ја не знам који је дан од ког лепши. А данас је сунце раскошно просипало своју драж као да смо у мају. Зачудо тако дивно време. Овакво је време било 1936. године, када се је Мирка родила. Разуме се да ми обилато користимо сунце. До пола три стојимо на сунцу. Тек после два нас Милан затвара, али он неће да каже сад то или прави пазар, или се прави важан или је пак доиста добар човек. Ово треће долази на послетку. Ја још нисам осетио да је добар, а да је зао, сваког дана гледам.

Данас сам се надао да предмет дође. Није дошао. Асан да изађе из коже. Није ни мени лако, но ја се куражим. Сутра се надам као сигурно да треба да стигне. Отишао је у четвртак, треба да дође у среду: равно шест дана. И Рада се радује. Сви се надамо! Да ли ће нам се нада испунити.

Рада ме вечерас препала. Данас ми донела обилат ручак, имао сам много за вечеру. Тек што сам сео да вечерам, уђе Милан и унесе ми корпу јела, печење и јабуке. Одмах сам помислио: "Сигурно је дошао рђав глас" о нама па ми шаље печење да поједем овде, печење које ми је чувала кад изађем на слободу. Врзо сам преврнуо корпу и са страхом прочитао кратку цедуљицу која ме је умирила, јер у њој ништа рђаво није било. Тако сам се био збунио, да сам је негде затурио и једва је нашао.

Данас са неком сигурношћу држим да сутра изилазимо. Стао сам да се спремам: скинуо ћилим са прозора, средио новине. Решио сам сутра ујутру ћу да склопим кревет... Ако не дође, поново ћу га наместити. Да ђаво не чује! Асан хоће да тресе сламарицу још данас.

Вечерас у великој соби дошао један нов сељак из Барја Милан Манасијевић. Припрост човек, а ови га ешеци осетили. Цело вече се шегаче с њим. А он трпи као живинче. Неки велики грешник.

Као и досада, у подне ми дошла моја Рада. Кратко смо остали. Мирка са њом. Љубиша и Слободан-Дане [братанац] били преподне.

Сад је пола дест. Ако сутра не будем на слободи молим те друже, не заборави: пошаљи ми најмање два табака хартије за писање. Поред тога: закон о зборовима и договорима. Нека их Заре нађе. Ако не може, нека позајми. Треба да пишем жалбу на пресуду за Мирошевачки збор. Сутра је тринасти дан, а прекосутра четрнаести. На Св. Јована последњи. Води рачуна, јер то морамо урадити. Не заборави, тату си сецнула. Но, видиш, нашао и он шта да пише. Дабоме. Стил му није сигуран. Стари ратник!

Сад ћу завршити уз поздрав: Лаку ноћ и довиђења!

Среда 18.01.1939. године

Твоје обавештење ме вечерас прво обрадовало, а потом онерасположило. Но буди спокојна, крај све тежине вести, ја сам остао миран. Нећу рећи потпуно миран, али мирнији но што ти претпостављаш да могу бити.

Данас сам био нервозан само зато што смо се ослонили на претпоставке и на њима заснивали своје наде и очекивања. Ја јуче нисам био нервозан, ни прекјуче. А Асан јесте, јер, он је сваки дан у нади. А кад дође подне, и од његове наде се не оствари ни милијардити део, он се сневесели. Очи његове, црне, живе источњачке очи потавне; вечито насмејани лик се сневесели; уђути и до вечери не даје знаке живота. Тек увече се поново прибере и каже: Е сутра ће? Па кад и то „сутра" донесе иста разочарења, можеш схватити, како изгледа.

Зато је мени данас било тешко. Оставили смо, простачки, да гатамо као бабе и да нагађамо: „Предмет прве групе се задржао толико; овај ће исто толико дан више или мање. Веруј ми да сам се нервирао само зато што не знамо у чему је ствар. А не знамо само зато што не питамо Београд. И ето сада тешка вест, али ће се поднети. А замисли како би изгледало сутра подне, када поред твојег обавештења од снајке предмет не дође. Па то би било грозно! И још и субота тако прође, а ми из дана у дан чекамо.

Дакле, ово пишем да нотирам моје расположење. Не желим ништа да ти пребацим, још мање ма какву дискусију о овоме с тобом.

Што се данашњег мог изледа тиче, молим те, немој да ми замериш. Ја не знам какав сам израз имао, али веруј да нисам имао намеру теби и ни на који начин да пребацим.

Данас је још један леп дан прошао. Сунце је било дивно. Мало ветра је било, али он није сметао већ миловао.

Ја сам био склопио кревет. Ујутру нисам хтео да чистим собу. Доручковао сам рано. Грешни Асан се обрадовао. А на крају смо морали да уђемо у своје собе покисле душе. Развесели нас твој извештај у вези разговора са Даном [супруга професора Драгољуба Јовановића]. И ја сам; као и ти, сигурно рачунао на сутрашњи дан. Али, ето, није тако. Асану нећу вечерас казати.

Као што ти мени кажеш да будем храбар ја , ево, теби ту исту молбу упућујем: буди и ти храбра и смирена као до сада. Једи. Веруј, да сам вечерас све појео што си ми послала. Да је било мало белог лука, било би ми слађе. По, и овако у тањиру није ништа остало.

Догађај у вези кога сам ухапшен је озбиљан. Друго је то што сам ја невин. Он, овако озбиљан, може да се развије разнолико. То смо и раније рекли.

Најгоре за нас је да идемо у Београд; најбоље да се промени квалификација и да нас пусте. Средина, да останемо овде, али да нам по оптужби суди наш суд. Кад се узме у обзир прва претпоставка, ми морамо бити задовољни са другом, средњом могућношћу. Ми смо, међутим, чврсто убеђени у последњу могућност да идемо кући што пре. Камо среће! Али, ствар је озбиљнија, уопште узев, па ма шта се досад у Лесковцу десило. Ко је крив, друго је питање; као што је друга ствар и то ко ће бити осуђен и колико од суда.

Ја се овде јуначим, али на пресуду ћу се сутра жалити: Теби саветујем да одјавиш радио и да апарат, као и писаћу машину, склониш.

Четвртак 19.01.1939. године

Југрос у 7.30 сати устао сам.

Прошла још једна узаврела ноћ. Легао сам у 9 увече. Окрегао се мало и заспао. Но у пола три ујутру сам се пробудио. Тада ме узвртео стомак, јер сам јуче и у подне и увече појео по једну љуту паприку. Морао сам да устајем.

Тешко сам потом заспао.

Мора неко да се заинтересовао за наш предмег, то стоји на столу државног тужиоца. Ја мислим да се влада интересује. Другачије, чини ми се немогуће. Ако је моја претпоставка тачна, онда ће се остати овде дуже. Уосталом, да би се поклопило са целокупним владиним курсом и према Драгољубу.

Не заборавити:

1) Радио отказати, јер је на моје име. После ћемо га пријавити на Радино. Ти

имаш оно од доктора. Али куд ћеш да се сецаш са полицијом и да одеш на суд кад ја нисам ту просто склони ги га.

2) Склонити моју малу писаћу машину.

3) Ово учинити одмах.

Читај одмах и учини!

Вече 9 сати. Дан је био идеално леп. На небу ни једног облачка целог дана. Чудо: као да је Ђурђевдан, а не Водице. Сунце сам користио обилато. Стајао сам или шетао пепрекидно на његовој светлости. Било је тако пријатно. Ово лепо време је утицало и на живину Миланову. Кокоши се раскрекале, узмувале се; траже гнезда. А она једна пловка међу кокошима полудела: у малој бари крај хапса плива, купа се и јури као махнита...

Асан јутрос истресе сламу из сламарице. Па ми га жао: позвао сам га и рекао му да имам обавештење да не изилазимо данас и да се уопште не зна кад ћемо изићи. Он се сневесели. Морао сам да га тешим. Држао сам га за рамена и говорио му. Тада сам приметио да му очи нису црне, већ између смеђих и плавих, више смеђе. Утучен је био. Чак ни вечерас није напунио сламарицу. Спаваће на сламарици сељачкој. Зарекао се да је не пуни. То исто време мамило је уздахе само нас који смо у затвору. Сељаци који су стално у природи, на широким видицима, врте се као пси на ланцу. Уздишу: „Ала би се сада рintало“. Ја сам био носталгичан за пољске ширине за моју свакидашњу страст. И ја сам се дивио животима на бескрајност пространу, а сада у кавезу: између четири висока и дебела зида.

Како сам сазнао да од изласка нема ни говора, стално сам запиткивао Милана, шта има у пошти. Рекао ми је да има неколико „рукаваца“, али не зна да ли је у једном од тих наш предмет. Око 12 нам је рекао: „Нема ништа, сутра сигурно долази“.

Јадно нам је то његово „сигурно“!

Око 12.30 је дошла Рада са Мирком. Дабоме, ја сам се надао. Чим бих чуо да Милан долази, очекивао сам да каже: „Господине Јово, викав те!“ У соби је био Мења и Предраг. Мирка ми је потрчала у сусрет. Разговарали смо. Мења ми каже да добро изгледам, да сам се поправио. Рада додаје, да је ослабила. Њој много није потребно па да се осети замор на лицу. Што се мене тиче, ја мислим да сам био сувише попустио пре хапшења од великих физичких и душевних напора. Људи су се били навикли на тај мој рђав изглед. Сада, кад сам се мало одморио, дајем им утисак да сам се мало поправио. Ако јесте, једини закључак јесте, да ван затвора имам више напора и зато рђаво изгледам. Тако је и са Драгољубом.

Уосталом, то није много важно, мада је боље што је тако, но да се држе кости на кожи.

Од Рибара стигао извештај. Није песимистички, али није и одређен: „Доћи ће, и добро је.“ Нек се јави Јова; кад изађе? Човек није крив: није мого другојаче да пише. Морамо имати храбрости и стрпљења. Ако што изгубимо, биће само горе. Јер помоћи нема од тога.

Сада мислим: Колико надања и чежње сам исписао у прошлим дневницима! За колико сам, пишући их, сматрао да су последњи које овде пишем! Колико сам ноћи држао да остајем ту: „још ова ноћ“! Говорио сам. И при помисли, тог тренутка да може бити другојачије сав бих се стресао и себе уверавао да то не бих могао да издржим. Дабоме, то је било смешно. Ево види се како издржавам!

Немојте рећи да сада немам чежње да нисам осећајан као тада. Не дирајте у те жеље, јер ће звук бити још јачи и још потреснији...

Јели реч о Слободи? Како ли је волим! Колико чезнем за њом. Велика је то ствар: Слобода! Није узалуд та реч испуњавала историју човечанства; није она данас узалуд на уснама сваког човека, сваког народа? Па и они који отимају слободу другима – људима и народима, и они говоре у име ње, у име светиње коју газе и на коју пљују. Ја на њу мислим, за њу чезнем. У борби за њу, за општу Слободу изгубио сам своју личну. И сада је сањам. То ми је од ње остало. У сну ми се јави она за чим чезнем најави. Само ми плаво небо дању и далеки његов свод ноћи, у који гледам сатима даје илузију о њеној бесконачности, мој поглед се у бесконачности слободно шета, а душа плуди ослобођена стварности, зачарана бесконачношћу васионе.... А мој кут, мој мали мили дом! Кад га ја нисам волео? То је чак моја слабост. Рада ми толико пута замера што увек журим да сам ближи њему. И тако је увек било! Она то не зна. Некад, као дечак и младић, никако се нисам могао одвојити од куће. И сећам се, изненадио сам моје, кад сам дошао на Ускрс 1930 год. кући пожурио да се вратим у Београд, на трећи дан Ускрса!

Низала је машта снове заводљиве снове, снове живота и његове радости. Е, ево сада када верујем да ћу и сутра увече бити опет овде сам као пустињак, у мени се роје мисли чежња и пусте жеље. Шта је то? Од куда? Није то просто ни једноставно. Није љубав само један чин. Ту има много момената који се сливају у једну велику хармонију, хармонију душе и нашег физичког бића. Све то хармонизира. И то је за мене одгонетка. У животу тела и душе она ми је неопходан атрибут, не само неопходан, већ атрибут који је тако складан мени, да се од њега не могу жив одвојити, а ако се одвојим осећам страшну грозницу, која ми ствара утисак да ван тога нема живота...

Ево десета се страница ниже. Часовнник показује 11 сати. Уморна рука хоће још да пише, а душа је богата мислима као планински поток жубором.

Но Милан може доћи сваког момента. Утулиће светлост. До тада морам да легнем. Но очи су ми сувише отворене. Баш као и душа. Не знам кад ће се подати сну...

Ноћ је дубока. У апсани тишина. Све спава. Милана још нема. Он сутра слави, па се задржао код куће. Нећу лећи док не дође.

И ја и Рада смо се спремали да сутра славимо мој имендан: Надали смо се слободи. Но, стварност је другојачија. Ускратио нам је свет много што шта, од наших жеља. Ја бих славио једноставно своје име.

Петак 20.01. 1939. године

Ето, прошао је и Св. Јован. Ми смо зацело веровали да ћу тај дан провести у слободи. Али, ето, десило се обрнуто: и Божић и Нова година, па и имендан у затвору. Но што је рекао Асан, прегоресмо, па нам је сад свеједно: Јуче се он кидао од туге што не изилазимо. Данас се помирио с тим да идемо у понедељак, уторак кад му драго. Доврага, кад буде! Морам признати да се нисам баш тако, решио, али храбримо се.

Јутрос ми Рада послала млеко за доручак, колаче за имендан. Љубиша послао и ратлука. Поред јела, Рада послала и веш за пресвлаку и поклоне – кошуљу са идејном машном. Зелено поље пресечено косим црвеним линијама... И што је најдраже, написала на цедуљи: „Честитам имен-дан свом другу и борцу за социјалну правду и слободу, Рада! Било ми је све врло пријатно. Кошуљу сам одмах обукао, а машну, разуме се, привезао.

Синоћ нисам вечерао. Није ми се јело а и горушица ме давила. Сматрао сам да сам пободне јео више, а пободне се не крећем, па је то отуда дошло. Но ни јутрос нисам имао неки апетит. Ипак сам појео синоћашњу попазјанију и млеко са свим колачима. Јео сам на силу. Но то ми се данас осветило. Стомак ме је мувао, а ја сам морао да оставим толико јела, пите колаче и да не ручам. Увече ми је било боље, али ја, ради сваке сигурности, нисам хтео ни да окусим. Сад ми је, да кажем добро. Но ја нећу. Ништа ми неће бити ако не једем од јела може да ми се замори стомак.

Милан нас цео дан није заговарао. Но увече, већ у пола шест нас је затворио и отишо кући. Слави па има госте на вечери. Осећам да нас сутра рано пуста. Ми ћемо видети.

Ја сам данас имао много посета: Око пола 12 сати изишао сам да пишем жалбу на пресуду за Мирошевачки збор. Пишући жалбу седео сам у кривичном оделењу а посете су се низале: Прво је наишао Станиша и рекао да је Аца Радовановић синоћ био код Рибара и питао га за мој предмет; по њему треба да се упути у Лесковац ако већ није. Дакле, вест иста као из карте. После је дошао Драгутин [брат]. Донео две поморанџе. Затим дође Рада, кума Јулка са Радославом, а Рада са Љубишом и Видаком [братанцем]. Донели ми пуно ствари за јело. А ја као за инат не могу да једем. Остали смо дуже у разговору. Пошто су отишли они, дошао је Заре са Милком. Они ми донели штрудлу и пиктије. Са Радом је дошао и Драгутин Пирођанац. Он добро изгледа. Насмејан је и храбар. Запослио се код Глигорија Петровића. Добро је.

И тако у посетама и пишући жалбу ја остадох 2 сата у канцеларији. Асан већ правио комбинацију за излазак. Када сам се вратио у авлију било је већ 2 и Милан је већ био отишао, а нас оставио незакључане? Хвала му.

У неколико махова ми се појављивао бол зуба. Ја користим капљице. Сада се добро осећам.

Интересантно је да смо вечерас добили врло мало дрва. Даће бог да сутра изађемо!

Синоћ сам прочитао 24-ту свеску, библиотеке Политичко „друштво“ о народном уједињењу и уређењу Југославије од Божидара В. Маринковића. То су у ствари његова дводелна чланка писана пре 20 година. Дивни чланци. Далековиди. И ја видим колико се тада погрешило што се није пошло путем који је препоручивао, тада писац. То је, у ствари, наш став у овим питањима.

Место да решава државно уређење које је постало акутно, место да води град у интересу народа и прогреса, овај тип изиграва глупог августа. Дочекује оног пеливана и чичерона. Јадан му је дочек! Види се на сликама „огроман“ „народ“. Сад ће банчити, пити и договарати се да тероришу народ – Дакле?

Интересантну вест ми Рада саопштила. Пижон иде сутра код Павла. Све је то игра „кукумиш“. Неће он овог газду и доброг ловца да испусти. Мајстор. Нека зна, у Хрватској сигурно није сјајно. А овај хоће да ратује с Мачеком. Ено, прети у свом говору пред „шумом од посланика“, како је рекао сам. Боље да је казао пред плевом посланика, јер они и нису вреднији од плеве.

За Драгољуба Рада ништа не јавља. Сека јој је неку будалаштину рекла.

Ако се деси да сутра дође предмет, биће добро.

Вест о томе да је упућен, раширила се. Чак и Аргировић пита. Прави се важан. Посланик човек! Навалиће интервенције. Имам утисак да је и за остале иста квалификација. Да ће Окружни суд да је измени и да нас пусти на слободу. Но нек дође, доврага! Лако ћемо после.

Субота 21.01. 1939. године

Вече, четврт до 9. Најзад се и то десило: дошао је предмет из Београда. Милан је ово око пола један рекао Асану, а овај одмах мени. Ја сам, мада сам толико нестрпљиво очекивао овај моменат, остао миран. Као да се ништа није десило. Примио сам новост хладно. Милан је рекао да пођем у начелство на састанак и ја сам пошао. Више ме је обрадовало што ћу видети Раду. Успут су ме срели Миљковић и Станишић. ЈБубазнији су... Миљковић ми чак уступа место да први прођем на врата, мада ја нисам хтео. Но он је упорно остао при своме: ја сам први прошао на врата која воде у зграду. То је био нови знак љубазности. Све је то резултат развоја ситуације у вези нашег оптужења. Они сви знају да је ствар пропала чим је допала у руке нашег суда. Пропала јер ће бити поштено ислеђено. А то значи за мене слободу скоро.

Ушао сам у канцеларију. Рада је била са Мирком и Мирјаном Драгутиновом (брат и братаница). И она зна за долазак предмета, као и то да је квалификација иста.

Дакле, притвор облигаторан. Знам да ће се државни тужилац у Лесковцу солидарисати са предлогом из Београда. Нарочито Рашић. Верујем да ће се Бабовић извући. И онда остаје једина нада веће суда. Какво ће становиште они заузети? Да или не; притвор или слобода? А најзад, то је мој адут, да утврдим алиби и тражим поновну одлуку с обзиром на стање ствари. Ако је срећа, а тако би требало да буде, сам судија не треба да нас притвара само на пријаве жандарма. Он треба дискретно да проведе хитан извиђај, па тек онда да одлучи о притвору, јер, одузима највеће благо човеково - Слободу. Тако ми правници учимо, а тако и у закону пише. И ако полиција, која је инструмент владин, тако не ради, суд треба тако да поступи, јер је суд, и јер је независан. И суд у много махова тако и поступа. Имам наде да ће и са нама тако бити.

Растао сам се од Раде и деце. Очекивао сам да нас спроведу у суд. Распремио сам кревет и све спаковао. Али нас не спроведоше. Очекивао сам спровод и поподне. Но и оно прође и паде ноћ, тавна, влажна ноћ, а из мрачног неба ретко је росила ситна магла и прашинаста кишица. Ја сам све време поподне био на ногама и напољу. Милан нас није ни данас затварао.

Пошто је прошло време и престала свака могућност да идемо, око пола седам, ушао сам у собу, развио кревет и поново наместио постељину. У соби је било хладно и ја сам приступио послу: да ложим фуруну. Ситне суве иверке нисам имао као обично јер су ми сељаци узели, мислећи да одлазим. Но ја сам после мало напора наложио ватру. Па забога, како је Робинзон запалио ватру на пустом острву! А ја имам шибице, и хартију и - сува дрва.

Мало затим ми Милан донесе чај од Раде и њен извештај. Као и увек, моја добра другарица, искористила је вешто омот око флаше и ја сам добио писмо.

Тата не треба да се секира. Он има пуно горчине у свом личном животу. Отац нека зна, да сада и да не изађем на слободу у понедељак, да је то за нас добро, јер је могло много горе да буде. Када сам притворен, ја друго ништа нисам желео у себи него то, да нам суде овде. Рибар који зна шта се све могло десити има право кад каже да је добро... Не треба му замерати. Но, понављам, то је за сада најтежа могућност, као што је у почетку било најтеже, да нас вуку у Београд. Ипак се то најгоре није десило. Надам се да ни код овог суда неће бити најгоре. Надајмо се!...

Ти си ми Радо до сада била дивна. Јуначки си издржавала. Знам да је теби данас и терет кућа више но икада.Уз то и ја сам од тебе одвојен.

Мени је стомак готово сасвим у реду и не брини ништа. Наше сам пихтије данас све смлатио. Чај сам попио вечерас. Хвала ти на бризи. За мене не страхуј. Сад смо на коњу.

Мука, рећи ћеш, а ниси крив. Да, ти имаш право. Но треба да знаш да је у политичкој борби у нашој историји било оваквих догађаја. Наши сирови Балканци не знају за финије методе борбе, него подмећу најобичније злочине човеку. Моја је срећа те сам се побринуо да имам одбрану, те сам доста био далеко од тог места, као и то да суди редовни суд. А убудуће бићу још обазривији. Ово су ми напаковали: началник, Бабамилкић и извесни грађани. Великог учешћа имају наши „пријарељи“ из опозиције, демократи и комунци, нарочито ови први. Они су ме директно отворено нападали у начелству све товарили на мене. Но, на њихову несрећу, све ће се сручити њима па главу. Ми смо се мало помучили и још мало ће, можда бити мука, али све ће проћи. Остаће једно, оно што си ми написала за рођендан, „да сам ја био и остао борац за слободу и социјалну правду“ и да сам јуначки с тобом понео борбу пуну тешкоћа, пуну ризика и неизвесносги. Кажем ти, јер, рекао сам ти, не бих ја био ово што сам да ти ниси оно што си. То сви знају и сви ти признају, и одају ти хвалу.

Сад је већ 10 сати. У апсу тишина. У великој соби тихо неко само кашље. Има пуно нових неполитичких криваца.

Недеља 22.01.1939. године

Сутра се пуни 5 недеља како сам у затвору. Да ли ће се тиме завршити моје апсовање? Рада каже: Ми се сви за сугра надамо да ћеш бити слободан. Шта је то „нада“? Уствари, ваља рећи: Ми сви желимо!? Ха, па ми сви желимо још од првог дана да изађем, али наша жеља се не узима у обзир... Но, има ли неки знак да идемо? То исто је рекао Рашић, и пише ми на доказ. А можс и веза Драгутинова! Ипак, од нашег нешто. Само, још синоћ ми Рада јавила да је предмет код истражног судије, а данас, односно вечерас Крста Николић рекао Асану, да му је Бабовић казао, како тужилаштво није дало свој предлог! Шта |е истинито? Ја сам вечерас очекивао нешто од Раде. Данас се нисмо видели и ако је долазила, али бар нешто имам. Вечерас сам узалуд претурао новине. Ничег није било. Да није одузето?

Дакле, све у свему ништа још не знамо. Ништа, сем неодољиве тежње за слободом.

А сутра, видећемо. Ово видећемо није као досада, само речено. Сад је оно стварно чињеница. Хоћемо ли бити у 10,12 или 1-2, то није важно... Ако изађемо на слободу, биће добро. Но, ја сам синоћ већ забележио, да је добро, а има наде да нас сутра пусте, можемо рећи од доброг боље.

Данас нам је дан прошао у тишини. Ја сам га провео углавном у соби. Увече сам само доста шетао. Милан нас је данас у 1 сат затворио и отишао. Ја сам лежао после ручка читава 2 сата. Потом сам устао. Пре 5 смо били на слободи, а ево и сад су ми врата не закључана иако је 9, а непознато кашњење Миланово се још не чује.

Ја ћу остати још на ногама. Ручао сам добро, а исто тако и вечерао. Пио сам данас дивно црно вино. Дао сам мало и Асану. Вечерас сам пио чај. Добро се осећам. Стомак ме не боли, зуби мирни. У доброј „кондицији“ чекам да дође сутрадан, да одем одавде. То је сигурно. Но, да ли ћу кући или иза оног високог зида што се одавде види? То не знам. И не желим. А, ако дође, и то ће се поднети. Првог дана хапса сам желео да сам иза тог зида но што сам овде.

У сваком случају, ове четири странице су крај једног поглавља историје крвавих децембарских избора, избора, какви нису досад били и какви ја не желим да никада не буду у Лесковцу.

За ових пет недеља, ставио сам на хартију углавном све што сам преживео овде и шта сам осећао. Негде је рука задрхтала, негде је душа затреперила, негде је мој интелект дао искрицу мисли то су ови редови: рефлекси мог разума осећајности и онога што се збило. То је један део мог живота и моје борбе за идеале човекове у слободи, братству и напретку.

Кад изађем прва брига има да буде да се мало новчано стабилизујемо. Ако се Мења од мене одкачи, Заре је на стажу у суду, биће добро. Разуме се, да мене не дирају ови пси. Добро би било да покушам са Власотинцем. То би било врло интересантно. Мало заморно до душе, али мора се.

Сем тога, мислим да ће бити добро, да се скрене мало удесно. Не знам како би изгледало да се мало ангажујем у „Јадранској стражи“ и „Соколу.“ За „Јадранску стржу“ лако, „Соко“ мало озбиљније. Онда и „Наша Крила“ аеронутички клуб. Ту је д-р Деклева. Не би то било рђаво. Мало да сс заклонимо. Таман су се комунци од нас откинули. Срећан им пут! Ако се време разведри. Ићи ћемо улево. Сад се мора удесно. На лево је велика провалија.

Шта ли ће Рада на ово рећи? Ја ћу њу само и да послушам остали, ништа.

Заре је добар. Бар сада: Сада је и Милка добра. Но кад се венчају, видећемо.

Мења је баласт. Није гласао. У гласачком списку стоји његово име Димитрије Ристић, а у легитимацији Аристомен. Преседник бирачког места цепидлака инжињер Симоновић он одбио. Њему добро дошло.

Гавра гласо мене, браћа се поделила. Он ме неће, надам се, напустити.

Мита брашнар одвраћа људе да ме не гласају, а потписао ми листу.

Понедељак 23.01.1938. године

Данас, оно „ми се сви надамо није се обистинило“. Залуд нада! Чудно, ја сам имао предосећање да се апс неће на полициском затвору свршити. Јутрос сам цело преподне био нерасположен. Обузимала неизвесност. Радини су извештаји киптели од жеље и нада, али без факата. Јутрос смо се видели. Како је предност овде од суботе, нисмо звати ујутру рано. Сати су пролазили. Били су то дуги као године. Дошло је десет часова нема ништа; затим и једанаест ништа. Милан ми донссе политику у њој извештај: „државни тужилац предложио притвор“. Дакле остала је још нада у суд. Но, нас не зову. Дошло је и прошло 12 сати ништа: па 12 ништа; па 13 ништа. Сви су били у уверењу да нећемо ићи ни данас. Ја сам знао да данас идемо из полициског затвора али куда, то писам знао. Но од извештаја Радиног о предлогу изгубио сам наду да ћемо изићи на слободу данас. Асан је био уцвељен сатрвен овом вешћу.

Најзад, после 13 сати Милан нас позва. Одосмо у кривични одељак. Био је само Лука ту. Прочитао сам акт. За мало смо кренули. Уз Милана је ишао и један стражар са пушком. Пред судом је било нешто наших сељака и Драгутин. Раде нигде, нигде ни сведока. Ушли смо код судије Стојмировића, који ми је рекао да морам у затвор. Био је ту адвокат Чичановић. Ја сам се мало нервирао и викао у суду. Судија је рекао да ће за мене учинити све да се за мене оконча ствар притвора за 2-3 дана.

Изашли смо из собе и пошли у затвор. У ходнику свет и Рада. Дошли и сви сведоци. Но доцкан. Поздравио сам се са свима. Чак и са сељацима. Судија ме звао. Он Стојмировић је ишао напред. Нашли су ми собу. Опет женску. Асан иде код осталих. Мени вратише ствари. Ја шетам дотле авлијом. Наредише: Асан иде на слободу: и пође. Погледао ме Асан жалостивно. Два пута смо се љубили, па је отишао. У шали је говорио: „не изилазим без вас“. А сада, осећам да бежи ко звер из кавеза. Бежи слаткој слободи...

Око пола три сам ушао у собу. Много је боља од оне у полицији. Патос добар, зидови чисти, бели прозор већи и изнутра се затвара. Врата слична у среском затвору само су ужа и са мањим отвором на средини, а изнад њих је прозор, са залепљеном хартијом. Ево како изгледа соба отприлике:

Соба је дуга више од 4 метара широка мање од 4 метара: Висина је велика. Данас је сунце бацило свој зрак у њу кроз мали отвор на улазним вратима. Остварi се зла слутња, да изађем иза малих зидова дођем иза високи зид судског затвора. Што рекла Рада: да упозна суд. А ја да упознам судски затвор.

Бадава, точак се окреће својим током. Ето шта нам борба доноси. Догађаје, тешке догађаје које не предвиђамо конкретно и које не проузрокујемо ми, али нам се пакују. То је благо наше цивилизације. А онај разбојник има храбрости да у свом говору цитира „Горски вјенац“ у шпијунажи у Млетцима. Циник! Насилнички гад! Бесан! Лопов!

Моја Рада ме је данас чекала. И ја сам се надао да изилазим. Но, залуд. Има веће силе која има пречи пут.

Куда ја идем?

Нећу да се подајем слабости. На слободи ћу о томе да мислим.

Мој „цимер колега“ давно спава. Сад је 10:30 сати у ноћи.

Судија је дошао поподне саслушао нас све. Мене је лично саслушао. Оптужен сам тешко и врло глупо. Све је подведено под два члана 3.03. др. 21. т. 7. и 3. чл. За сада је први члан главан притвор. Моји ће сведоци бити још сутра саслушани. На решење ћу се жалити у среду. У четвртак ће бити решавање. Ако суд прими мој алиби, сигурно сам на слободи. Хоће ли примити? Ја сматрам да хоће. Треба. А изненађење? Може све у овој земљи да буде. У суду су људи, углавном поштени. Али, уплашени, и свако чува свој положај и лебац. Сви су они са моралом малограђанина стегнути и егоисти. Да видимо и то чудо.

Ето, ово је друга глава у историји крвавих децембарских избора. Ко год хоће да загледа у ствар, види да сам гоњен, да ми се пакује са свих страна. Дакле, не да се режим!

Да не би био сам, доделили су ми дечка из Бучумета који одговара за убиство. Стар је 25 година лепо развијен, лепог интелигентног лица миран. Он, кажу, има да ми се налази: да ложи фуруну, чисти собу, просипа воду. Име му је Александар. Испричао ми је свој случај. Чувао виноград. Око пола ноћи залајало је псето он се пробудио и у мраку опалио из ловачке пушке. Сутра се видело да је убио свог кума, који је дошао да краде грожђе. Ето то је мој цимер колега. Остали политички - у соби далекој од мене. Сви су друштвено и политички лумп, и ниједан није гласао мене. Ту има један дечко који низашта није способан. Он је био „барјактар“. Грешник: у понедељак после избора гражио од оца заставу коју је увече истакао и носио је у раднички дом и они су му рекли да није њихова потом је однео код демократа... Ухапшен је са заставом коју

су куршумима изшупљили. Тај дечко својим ризиком немаром не казује ништа. Ето, то је „моје“ друпггво. Баш није дан мој. Баш није дан мој. Грозно су ме оклеветали.

Уторак 24.01.1939. године

Један сат пододне. Јучерашњи дан је био дан догађаја и узбуђења. Зато сам имао врло немирну ноћ. Општем душевном растројству придружила се осетна зубобоља. Иначе, у соби је пријатније но у полицијском затвору. Овај Александар Станишић из Слишана што је са мном у соби, је добро сељачко дете. Пошто је и врло учтив. Његова чиста душа се врло брзо предала сну. Ујутру је рано устао и заложио је ватру, почистио собу, па чак и моју постељину наместио. Ја сам га синоћ мало понудио јелом и гризом. Јео је јутрос и пожурио да ми врати: понудио ми шећер уз воду. Ето, он је неожењен па каже да му је јако тешко јер нема ко кућу да му пази. Крсти се и пре и после јела. Неће мрвице хлеба да гази, но одмах почисти. „Грех је“– каже.

У затвору има прилично криминалаца. Углавном за убиства. Све су то млади људи од 17-25 година већином. Често деца. Не бих већу озбиљност придао ни политичким кривцима. Сви ти људи по својој савести и култури не припадају људима на које се мислило кад је кројен закон о заштити државе. Један обичан револт се код њих показао 11. децембра. Ништа друго. Нигде свести, нигде намере за социјалне промене и потресе, зар они по закону о заштити државе. Синоћ сам у дневнику писао пошто се Александар успавао. Сада, одмарајући се после јела, користим његово одсуство: Отишао је да сече дрва.

Можда ће се наша нада изјаловити а ми остати да чезнемо и чекамо дан суда и можда (а шта га знаш?) и осуде... Има право Рада што више ни у шта не верује.

Пододне је брзо прошло. У 3 смо били на ваздуху. Овде је овакав ред. Ујутру око 7 се пуштамо умивамо и шетња траје до 8, затим имамо шетњу од 11-12 и од 3-4. Целе ноћи гори сијалица. Спавање траје по 6 часова. У 8 сати се даје знак за лежање гашењем сијалице четири пута. После 10-15 минута пролази апсанџија завирује у сваку собу на отвор на вратима, да ли су затвореници легли или не. Доиста од 8 влада тишина. То је добро, но сувише је рано, а ујутру рано дижу. Сијалицу гаси око 5 сати. Рада и јутрос дошла. И за састанке овде ред. С једне стране мушкарци, с друге жене, апсанџија седи док ми разговарамо. Ја нисам знао за тај ред, па га нисам ни поштовао. Валда ме није приметио

Наш предмет разматра друго веће тројице. Улази Пешић, Дулиповић (Рогић) и нема га трећи судија.

Вечерас око вечере опет сам се узнемирио. Апетит ми је отишао. Криво ми. Нисам веровао да људи могу да буду толико пакосни!

Сад сам у сталном размишљању у вези са судијском одлуком која предстоји. Шта ли ће суд одлучити? Слобода? Притвор? Да ли ће имати обзира? Да ли ће имати храбрости да се одупру грозном подметању режима? Не могу да се смирим. Сав сам нервозан. Ако ћу одговарати само да се браним из слободе. Сутра се саслушавају наши сведоци. Добро ће сви рећи. Да ли ће жандармериски водник бити човек? Видећу. Уосталом, то засад није важно. Важно је да је дело по по чл.1 т.7. Ако оно нестане, или доказ га суд преквалификује, биће и добро. Шта ли ће бити? А шта? То питање има да ми испуни снагу за 48 сати. Прекосутра у ово време ћу знати све. Страх ме од

тог дана! Страх ме од помисли да може да останемо овде до суђења. Грозно! Подло! Зверски! Срамота за нашу цивилизацију.

Среда 25.01.1939. године

Заре девојку која ради у тужилаштву нема шта њу да пита. Ми смо сада пред судом. Он трба да пита самог тужиоца или истражног судију. Поступак и у погледу предмета о делу није тајна: Но ако се, сада, тек дође до истине па макар и кроз ар-капшију.

Чекајући на спровод, ја сам размишљао, зашто се предмет задржава и дошао сам до закључка. Мислим да је одлуку доносио Рашић. То је кукавица и цепидлака, а при том и ограничен човек. Њему треба цео дан да прочита предмет. Тако се и десило, јер ме Рада извештава да је предмет упућен истражном судији тек у пола два. Зашто нас овај није тада звао. Мислим зато јер је тужилац остао при предлогу из Београда а Стојмировић пак, као истражни судија који није одушевљен таквим предлогом није хтео да га узме у рад. Јер, ако би нас звао пре свега, треба нас 14 саслушати. То је огроман посао. а особље је изашло. Друго, он не може, потом да донесе другу одлуку но да нас притвори. А он неће то без једне одлуке суда. То значи, хоће да нам помогне. Но како суд поподне не ради, и већа нема, те нас је оставио за понедељак. Ја се надам да у понедељак будемо на слободи. Јер верујем да ће суд бити за то да избегне притвор. Но и за то најцрње, ја ћу ипак имати могућност да будем пуштен пре суђења. То јест, да се одмах испитају моји сведоци да сам од 5-7 сати био кући. Света Стојановић „Мали“, који ради код „Сокола“, који ме је око пет допратио до куће, госпођа Тепавац, која је код нас била и зна да сам око 5 дошао кући и ту остао око два сата; Аца Коцић, да сам од куће отишао код њега и да сам тамо провео до сутра ујутру. Ово и његов брат Васа Коцић, као и жена, снаја и мајка. Дакле од 5, од смркавања па до сутра у дан, ја сам био далеко од места догађаја. То је мој алиби како ми правници кажемо. Ове људе треба обавестити одмах и скренути им пажњу на то да се за ово на њих позивам, јер људи могу да се збуне. То нека одмах, још сутра, у недељу уради Заре и Миња. Дакле, нека сви ови људи буду у понедељак у суду, да бих могао да их приведем. Замолите их све и спремите их. Ја се на њих горе наведене позивам. Заре је у томе вешт.

Четвртак 26.01.1939. године

Пре два сата уложили смо жалбу, предмет је сада на решавању. Решава друго веће: Гатић, Пантић, д-р Недељковић. Докле ће трајати решавање? Каква ће бити одлука? Чекамо: у том чекању да напишем шта се све јучс и данас десило.

Јуче је протекао дан, што се нас овде тиче, уобичајено: изласка три пута од 7-8, од 11-12 и од 3-4. Остало време унутра. Дан је био доста хладан, а ујутру била киша оросила калдрму и по која ситна кап би пала. Ветар је дувао. Мирисало је на повратак зиме: на снег и мраз. Кожа ми се јежи кад помислим на хладне дане у полицијском затвору. Овде је у том погледу боље, али апс је то. Напољу је, међутим, јуче решавана наша судбина. Суд је саслушавао наше сведоке. Све је само што је Мали добро сведочио. Нека тако и остали. Жандарм сведок се ухватио у кључусу: касније ме звали из начелства и ја сам дошао. Да су ме дигли и ја сам рекао: Гласајте Мачека, или се разиђите? И додао, да сам рекао, па опет дођите! Други ме је чекао, јер је, тобоже ушао унутра.

Мене терети Божидар, пинтер, да сам био око 6 сати пред начелством и био оног момента с Јавором на лицу места... Разуме се, ово су казали пред полицијом. Суд ме није саслушао.

Ја сам данас ујутру писао жалбу. Био сам код судије и он ми приказао ствар на основу тога сам писао жалбу.

Таса Граочанка пише за све друге. Он се, иначе, интересује за предмет. У вези са Пинтерићем, то је добар адут зато верујем да ће се ствар одмах свршити.

Рада била са Миром. Мира је златна тражи бамбоне. Рекао сам Ради да одмах иде и каже адвокатима да интервенишу. Отишла је, а ја сам сео са Александром да ручам.

За време ручка рекоше ми да је у суду Душан Ђорђевић да притворене изведе на виђење и да им даје сваком по 100 динара. Тако се води политика!

Сад лежим из тог става пишем ове редове. Аца је изашао на умивање. Сам сам. На сат је 10 минута до два. Још има наде.

Јуче нисам писао дневник. Синоћ сам дуго био будан: пецкале ме буве. Стенице се појавиле, врућина ми била. Није ми се читало. Био сам мрзовољан. Данас је то, другојачије. И време је лепше. Од хладног дана, топао од сувих облака ситно прамење прекидано небеско плавом бојом.

Јуче је био рођендан наше Мире. Тата јој није дошао ни за њен рођендан. Зато је она тати дошла.

Синоћ долазио у Лесковац Цветан Пешаљевић. Послао поклон: кесу сувог грожђа. Тај је добар. Изгледа покарабастио се са Милисавом који је имао утицај на њега. Тај човек вреди. Највише је наш од свих људи у Нишу. Темпераментан, као набусит, жив и оштар. Штета што није интелектуалац!

Још 5 минута до 2 сата. Да губим ли наду?

У соби негде дудук свира.Чују се нејасни гласови разговор притвореника.

У фуруни ватра пуцкара и бубњи...

Ето, такав је овај моменат...

Ја пишем руком, а у глави ми се врте мисли о одлуци горе. Уши инстинктивно вребају шумове.

Срцем и свим бићем чекам: слобода или апс!

У два часа и двадесет минута Бошко службеник суда, рече ми на вратима: Биће предмет свршен, наредио председник. Долази и подне. Нема потребу да ме лаже.

Аце још нема. Лежећи, сетих се да сам јуче израчунавао шта сам урадио у изборној борби. И све што сам нашао.

Агитовао сам углавном 15 дана пре избора. За то време превалио сам 510 километара и то: пешице 137 км.; чезом и коњским простим колима 121 км; железницом 33 км, као и аутом 262 км.

Обишао сам 66 села. Говорио сам у 45 села и 5 пута у Лесковцу.

Слушали ме на свим зборовима 8.690 људи и жена; и то на сеоским зборовима 6.290 у Лесковцу 2.400 људи. Растурили смо око 15.000 летака.

За штампу и превозна средства у грошили смо око 50.550 динара, то је наш изборни трошак.

На многим зборовима поред мене говорио је Љуба Јовановић, мој заменик; на неколико Заре и Светислав Стојановић-Копашнички.

Успех град је дао 301 глас, а село 2.242 гласа; укупно 2.543. У осам општина сеоских, имамо већину од Демократа. Снага нам је свуда распростата. Покрет је постављен на

чврсте ноге. Поред свега помогао сам Станиши Костићу говорио сам у Владичином Хану. На збору је било око 600 људи. Даље, помогао сам и Александра Радовановића у Јабланици: Говорио сам на три збора у Бојнику, Д. Коњувцу и Бошњацу. Укупно ме слушало око 400 људи. Дакле, моја акција у ова два среза ван нашег се свела на 4 збора на којима ме слушало 1.000 људи. То је мој рад.

Мења је радио у канцеларији и сви летци су његова садржина.

Заре је ухапшен 30-тог новембра па најважније време није могао да ради. Поред Зарета ухапшени су још и Драги, Јордан и Благоје, бурекџија. Исто оба Метанијева сина но они не долазе у обзир јер су деца.

Прво хапшење је нама нанело огромне штете. Четири моја велика агитатора су били одузета. Заре који ми је у акцији десна рука, није могао више да ми помаже, а сем тога његово хапшење је имало своје дејство на сељаке његовог краја. Зато смо ми тамо подбацили. Дакле, ја сам морао поново да идем тамо да храбрим људе и зато нисам стигао да идем у друга села где нисам ни једном дошао.

Петак 27.01.1939. године

Дејство хапшења је у граду оставило најдубљи утисак. Град је овако реаговао.

Чаршија, која је у опозицији привидно, нашла се угрожена. Она је сматрала да су догађаји од 28, 29 њу компромитовали пред влашћу, и брзо је пожурила да се од омладине која је похапшена ограде. И не само то, већ да означи кривца за то у мојој личности. Првог децембра је изашао један неукусан летак, који мене посредно денуцира. Ја сам спремио други, али га нико није хтео да штампа. Овај летак су потписале четири опозиционе групе из Лесковца сем мене, тако је испало да сам ја уствари подстрекач свих догађаја. Борба се распирила.

Комунисти су се бестијално понели изостали су дати све своје радње овим плакатима. Демократе су ме јавно оптуживали.

У ствари ко је био уплашен?

Од Костиних људи 9 и мојих 69. Заре, Драги и Јордан, уопште нису били учесници у овим догађајима, али су били уплашени. Догађаји су спонтана улична ствар. Шегртарија, подстрекивана од кумуниста и Боре Пиксле ломила је. То њено ломљење било је безцињно, али полиција му дала циљ. Похапсила је њих 17 људи, а мене осумњичила јер се викало: Живео Јова! И када се ломило.

Чаршија и комунисти су рачунали са тим и мени да отежају ситуацију и умање ми успех а себе да легализују пред власт. У томе има успеха, јер сам се и ја најзад нашао иза катанца. Вероватно да сам бројно мало због тога подбацио. Но, у сразмери са свима, моја снага је уствари

највећа. То је био одзив бирача који су мени дали за право, а све остале демантовали. Демократи су срозани; комунисги су остали постиђени. Школована омладина која је избезумљена и бестијално радила противу мене за комунисте, покисла је као од кише.

Ето народ је дао суд и лекцију свима. Да ли ће се људи опаметити?

Конзеквенце су повукли сви. Тоза, јак човек, донео је Кости 7 гласова. Нека га сада уздижу, тог никоговића и покварењака. Тог незналицу! Тог непоштеног, ветропирастаг, тог шарлатана и брљивка.

За историју ће остати ови избори ко велика поука. Ми смо награђени за наш груд. Ја долазим у Србију на треће место у нашој странци.

У Београду су задовољни. И ја сам задовољан...

Бранко Димић

ТУМБА
Један христијанизован паганski обичај духовног живота наших предака који се одржава на узвишењима званим тумба

Узвишење које се налази на североисточној страни црнотравског села Козарнице звало се Тумба. Ово узвишење, надморске висине 1263 метара, као да је попречно постављено у односу на брдо Шарков рид које се завршава теменом - званим Скела (н.в. 1432 метра), а које је, на неки начин, завршетак заравни Деле која се одваја од планине Чемерник.

Подножје Дела ограничавају са источне стране река Власина и са западне стране река Чемерчица, те га чине скоро планинском целином.

Тумба изнад црнотравског села Козарнице као да је извучена из средине утробе брда Шарков рид. Од благе падинасте низбрдице Шарковог рида одједном се чини нагли прелаз на зараван (терасу) Тумбе, која се својом дужином пружа од југоистока према североистоку. Ова зараван (тераса) Тумба на југоистоку је ширине око десетак метара, а њене се бочне стране конусно шире према споља да би на крају свог темена прешле у полуокруглу зараван пречника око четрдесет метара.

Бочне стране ове заравни, источна и западна, спуштају се падинасто, на источној страни према Козличкој долини која на неки начин природно омеђава, источну и североисточну страну Тумбе.

Западну и северозападну страну овог узвишења омеђава поток звани Долина, који извире у споју Тумбе и Шарковог рида. Овај поток уједно чини граничну линију између села Козарнице (Гарињe), чије су куће скоро до самог потока.

Теме североисточног дела Тумбе завршава се благом падином која се спушта полуокругло потесима Дебелог дела и Козјег дола, у чијем подножју протиче река Чемерчица.

Најчешће, сва оваква узвишења која су названа Тумба „прати" потес Дебели дел у њиховом доњем делу, који се полуокругло пружа попречно те има изглед као да је заиста дебео.

Са темена ове Тумбе види се читава површина атара „старе" општине црнотравске, иако је њена надморска висина много мања у односу на висину Шарковог рида, чуке у даљини, на западу Чемерника, који окружава својом висином ово узвишење и, очито, има по висини доминантну улогу,

Са врха Тумбе виде се сва села старе Црне Траве, а варошица Црна Трава, која је скоро у његовом подножју, види се као да је веома близу, само да се пружи корак и да се закорачи у њу. Разлика у надморским висинама темена Тумбе (1263) и варошице Црне Траве (983м) износи 280 метара.

Када су се први становници села Козарнице доселили у подножје овог узвишења, где је била топионица руде гвожђа – вигњиште, и сомоков, биле су им потребне њиве за додатно прехрањивање многобројних чланова фамилије, те је Мирко, први досељеник, одмах „заузео" ово узвишење које су назвали Тумба.

На темену узвишења затекли су камени стуб висине око метар и двадесет сантиметара „побијен“ у земљу. Око тела стуба, у орељефу, у облику волуте, биле су исклесане три змије. Када би се погледало са стране, добијао се утисак да се змије пењу ка небу иако су им тела била испреплетена а главе „слободне“ од тела стуба. Цела композиција симболизовала је душу света (anima mundi), буђење динамичких сила, покретача циклуса живота и смрти, хтонског и световног, односно васељенског.

У непосредној близини стуба пронашли су квадратну плочу од камена у чијој средини је било удубљење за камени стуб који је био у њеној близини.

Миљко са својима, уз силан напор, пренесе ону камену плочу и углави је у врх каменог стуба, у његово лежиште

На површини ове плоче видели су на средину страница уписана четири грчка крста у дубоком рељефу. Окрену се према истоку, клекну испред камене плоче и прекрсте се, а Миљко каже својима: *„Од данаске овај плоча, и овој место ће нам буде црква. Око овуј цркву ники не смеје да оре и копа, на целу овуј ливаду. Нека буде онија проклет до век и цела његова вамилија куј повреди овој место. Боже мили, чујеш ли ме? Од данаске овај нам је црква док траји моја семка, и кад направимо цркву ми ће да поштујемо овој место*“.

Миљко је рекао својим синовима и осталима да се заветују да ће да поштују „ново“ свето место, да се прекрсте и пољубе сва четири крста.

Кад су се сви заветовали и заклели да ће да поштују речи Миљка, он је јасно рекао да га сви чују: *„Куј прекрши овај завет, нови досељеници или ми стари, да се врљи на њега и његову вамилију проклетија и да се не стура од њега и њега девет године, али боље би му било да си иде преко девет воде да му се траг не знаје. Чусте ли ме ви сви? Нека је проклет онија који прекрши наш данашњи завет“.*

Сви присутни у хору су рекли: *„Чумо те, Миљко, и амин, Боже, такој нека буде за век и навек“.*

За сваки празник и недељом становници села Козарнице окупљали су на Тумби око „своје цркве“, како су крстили онај „камени остал“, палили су свеће поред каменог стуба и молили се Богу над каменом за здравље своје и својих. Када су лети биле белике суше, молили су се Богу за кишу, или, ако су биле велике кише, молили су Бога за сунце. И увек је њихове жеље Бог чуо и спасао их глади.

Баба Рустена из Миљкову фамилију, кад су летње врућине а ноћи топле, спавала је слободно поред каменог „остала“, не бојећи се ничега.

Говорило се да је баба Рустена рођена у „совиту“ суботу, уочи св. Тројице, и да њој не може ништа никакав „вапир“ или „ђаволина“, да је омају и да је одведу у Козличку долину да погине.

Баба Рустена је говорила као само за себе: *„Децо ништа не може на бабине дрте коске да учини, никакви ни ђаволи ни вапири, они бегају од мене. Ја ги осетим ноћу кад ће да дојду да ме осотоне. Чујем ги како оде према мене, а ја спремим тојагу глоговачу па кад ги почнем ударам по њине грбине, а још и кучиште овој што се стално вуче сас мене кад насакам на њи гледај им грејишта, заглаве се доле у Цвејину бару. Кучиште јутре дан дојде сво у пену и сас крваве очи, можда је давејећи онија вапири и ђаволи погледало у очи и затој му покрвавеју очи. Ја узмем водицу коју сам осветила у рупу на црквени остал и премијем му очице и оно почне па да се умиљкује око мене, а вапир у кога је видело очи одврека низ Цвејину бару према козличку долину.“*

Једне године баба Рустена је уочи Спасовдана (Вознесење Господње) преспавала поред „црквеног астала“ на Тумби, иако су ноћи биле још хладне.

У зору, у сну, јавио јој се Исус и рекао јој: *„Бабо Суботарко, ја сам те овде довел овуј ноћ да преспиш и да ти кажем овој, од сутра, на Спасовдан, сви стари може да се сабирају на овој место, а нарочито онија којима је од један Спасовдан до други Спасовдан неки умрл. Онија на који је умрл неки из фамилију и да му се четерес дана падају баш јутре дан, нека понесу у влашу бело вино и нека дочекају сас тебе зору уочи моје узнесење на небо, ја ћу им отворим врата, и да може поново да виду онога што су изгубили и да чују како овам живи и које му треба да му прате кад неки умре. Пази, бабо, не смејеш да заборавиш, не смеју ништа да проорате нити да га питују за нешто. Све што треба он ће им каже и тој је доста. Куј проорати једну реч нема јутро да дочека, прекршио је моју заповес, ја ћу врата заувек да затворим за онога за кога сам ги отворил, и ћу га оставим да се мучи на овија свет, а његови на ваш свет да се полак треба од болештине које ће ударе на њи.*

Чу ли ме, бабо, кажи им куј је спреман од догодине да испуни моје услове нека додиди да слуша које ће му каже најмилији. Ако није спреман, ич да не додиди да изазове нову несрећу.“

После ових речи, Исус се изгубио, а баба Рустена пробудила се и одмах отишла да каже својој фамилији, која је била у жалости, да спремају „малу задушницу“, а да нико више не иде на Спасовдан да се весели на Тумбу код „црквени астал“.

Испричала је свој сан „на који“ јој се јавио Исус и шта је поручио, а она само преноси његову поруку живима.

У селу Козарница сви су чули тог јутра шта је баба Рустена пренела живимо од Исуса. Сви који су жалили те године на брзину су спремили „малу задушницу“, а Рустенина фамилија, која је имала „последњи укоп“, заклала је јагње и испекла га.

Негде око подне, кад су се сви збрали око „црквеног астала“, баба Рустена сипала је воду у полуокруглу рупу која је била на средини камене плоче „црквеног астала“, прекадила је и босиљком га осветила молећи се Исусу и Богу.

Умачући у светену воду струк босиљка, баба Рустена је благословиле присутне светеном „водицом“, а онда је прекадила јело и „лебац”, што је било поређано у круг око „црквеног астала“. Док је баба Рустена вршила божју службу, нико није смео да проговори нити да је пита нешто. Ћутећи, додавали су јој „краваје“ да пресече, а по мало парче од сваког краваја остављала је на „црквени астал“. Узела је своју „влашу“ са вином и њиме прекрстила прво „црквени астал“, па и све присутне, сипајући вино из „влаше” у облику крста.

После завршене ове службе, сви присутни мислили су да могу да седну у кругу како је јело поређано око „црквеног астала” и да могу да почну обичај да врше као на задушници кад поседају на совришту недалеко од гробља. Баба Рустена дала им је знак да не почињу са обичајем и да је не питају ништа, али да ћуте. Стала је на источну страну „црквеног астала“, направила повећи крст прекаћен, расипајући вино из оне „влаше“ и око „црквеног астала“ направила круг. Поред круга, трипут се прекрстила окренута према истоку и одједном стала, гледајући према небу на источној страни. Полако је почела да се њише, мрмљајући нешто што нико није могао да разуме, све више и више се њишући и говорећи неразумљиве речи. Одједном је дигла руке према небу, проговорила неке неразумљиве речи, расплела косу, смирила се, и укочила као да је од камена. Стајала је укочена неколико минута и пала преко оног круга и крста који је, вином прскајући, обележила. Нико од присутних није смео ништа да проговори нити да приђе до ње, знали су да, ако је пробуде из њеног русалкиног сна, кад разговара са Богом, да може у том часу да умре, а после тога „село“ би „врљило проклетију“ на њега и његову фамилију па би морао да се сели преко девет вода.

Баба Рустена „у несвести" говорила је гласно неке речи које присутни нису могли да разумеју, али су наслућивали да разговара са умрлима који су сахрањени између прошлог и садашњег Спасовдана, јер јој се то дешавало и раније на малу задушницу на совришту поред гробља.

Када се баба Рустена смирила, није више причала ни са ким, полако је почела да се „буди из божјег сна", и за кратко време се „проборавила", померила косу са очију и дигла се као да ништа није било, само је мирно рекла: *„Људи, ајдемо да вршимо божји обичај „малу задушницу" по наши обичаји како су вршили наши стари доле поред гробља на совриште, за оне душе које су оставене у онај места из која су се доселили наши стари и сагашњи. Од данаске, „малу задушницу" ће терамо и за онеј душе које чувају наша гробља која су оставена заувек, и за овеј душе које се саг врту овде око нас, ја сам саг причала сас њи. Обичај ће прекарамо како треба, више нема никој да се весели на овој место на данашњи дан, да мртви не врље проклетију на њега и његову вамилију, која се не може опрости или растури, докле се вамилија цела не затика. После обичај који ће да прекарамо, ће одиграмо за мртве коло како га ми викамо мртвачко или малозадушничко коло и таг ћу вам кажем које су вам поручили мртви од онија свет, све сам видела који су измрли овуј годину, па чак видела сам моју матер како ме жељно гледа и плаче, али не може ништа да ми каже, одавно ме оставила на овија бели свет, била сам још дете, кад је она умрла на пороћај. Дете пошло, па ни на овам да излази ни там да се врћа, и у големе муке јадница испуштила душу.*

Него, људи, ајдемо да вршимо обичај да стара баба више не прича, ће нас стигне подне, а тој неје добро."

Сви присутни поседали су у круг, сваки поред свог јела. Баба Рустена је поново благословила присутне и јела светом „водицом" из „чаше на црквеном асталу", прскајући воду струком босиљка. Окренута према истоку, „направила" је руком крст, прекрстила се и рекла: *„Бог нека опрости грешним душама које направише гре на овија свет из зле душе, или из незнање из добре душе. Затој нека нам Бог опрости што саг терамо малу задушницу овде на Тумбу поред овуј нашу цркву, али тој чинимо сас нашо знање. Ми смо овде високо, па ће нас виду и онеј долечне душе долечних покојника и овеј ближње душе који преминуше у овој нашо село."*

Баба Рустена, коју су звали у Козарници „Русалка", узела је вино и прекрстила пресипајући „влашом црквени астал" прекрстила се и попила гутљај вина, поново се прекрстила и дала „влашу" најстаријем међу присутнима да „пивне из влашу", а овај даље, док се круг није затворио.

После „проласка" задушног вина, домаћини су, као на праву задушницу, носили нудећи сваког да пије од своје ракије, млађе жене из куће које су у жалости почеле би да служе подушје, нудећи сваком присутном да узме од јела које нуди. Кад се заврши „пролазак" јела које се нудило свима, млађи, односно деца, момци и девојке, седају са старијима и ручају подушје за душе умрлих који су умрли између два Спасовдана те године, и за оне који су умрли раније.

Када се заврши ручак, онај дамаћин из чије је куће последњи покојник пред Спасовдан, изнесе печено јагње, ставља га на средину совре и каже: *„Људи, домаћини, еве износим за душу покојника* (или покојне) *и каже његово име* (или њено)*, како има овде пред нас, нека има там пред њи, на онија свет."* Печено јагње се не сече, него свако кида од печење по парче, колико му је воља. Нож нису смели да употребе на малу задушницу ни за сечење леба, ни за печење, нити за било шта друго.

Веровало се, ако се употреби нож на малој задушници, да ће се душе покојника „исеку саме на нож правде св. Петра на онија свет.“ Кад се заврши са ручком, домаћини остану да се нуде међусобно ракијом, млађи се разиђу, тад русалка, баба Рустена каже: *„Дигните се, друшке, да оплачемо наше покојне и сагашње, за које нас по боли срце затој што ги знамо, и за онеј прећашње, које не знамо, али наши су, ми смо њима крв, па је ред да поменемо и њина имена.“*

Русалка баба Рустена клекне поред „црквени астал“, а раније, кад су ишли на „малу задушницу“, клекла би на средину совришта, поред ње би се клекле у круг све старије жене, и млађе које су ожалошћене „поскоро“. Кад се поређају све жене у круг за оплакивање покојника, русалка баба Рустена почела би са оплакивањем наричући, а остале би је пратиле, наричући помињући имена покојника из њихове куће. Нарицале су имена покојника, ређајући их по старости као да су на обреду читуља на „голему задушницу“ или када се заврши са укопом покојника, па домаћин стане поред гроба изнад главе покојникове и гласно говори „чита“ имена покојника које да поздрави „на онија свет” тек сахрањени покојник.

После оплакивања покојника, русалка баба Рустена устаје, и све жене по њу, пружа руку најстаријем мушкарцу што је знак да се сви ухвате да одиграју „мртвачко или малозадушничко коло“, запале свеће, које држе у рукама упаљене, с којима ће да играју док не изгоре, „да светле на онија који су на оније свет“, који ће да играју заједно са њима. Тад се ухвате сви присутни у коло које води русалка баба Рустена, повијајући се напред као да се клањају некоме, по некаквом такту које само присутни чују и разумеју, играјући убрзано и жустро као да су у неком дубоком душевном заносу, који их одводи у неки други свет живота или као да су на „онија свет“ и да играју „сас покојници“.

На совришту поред гробља кад су „терали малу задушницу” играли су у круг, па су и на Тумби грали „на у круг“, али око „црквени астал“. Кад душе играча достигну врхунац заноса у споју са оностраним светом и учини им се да виде своје покојнике, и чак чују да им казују своје поруке покојници „од онија свет“, сви се труде да упамте оно што чују. Кад свеће које држе у рукама догоре, као по некој неизреченој команди одједном се пуштају из коло и поседају на она места на која су се у том тренутку нашли, патрљке од свећа који су остали сакупи русалка Рустена и остави на „црквени астал“.

После краћег одмора, русалка баба Рустена, устане и казује поруке покојника од „онај свет“ својима које су оставили, „на овија свет” које да им прате на „онија свет“ по „мртвака“ или које да „уработе од работу“ коју нису стигли да ураде на „овија” свет док су били живи. После преношења поруке покојника, русалка баба Рустена прича како јој се још док је била у „несвес“ кад је „падала“ уз „црквени астал“ јавио некакав старац који је био сав у белом који јој је казивао од „онија” свет ко ће да умре преко годину, какве ће „болештине“ да владају и да ли ће година да буде родна и стока да се множи.

Кад би све пренела поруке покојника, русалка баба Рустена само би рекла окренута према „црквеном асталу“: *„Онија старац који ми се јави данаске рече ми да ће ми се јави и догодине и рече ми да ви кажем да се чувате од међусобне омразе, јер је омраза по опасна од сваку бољку. За бољку па се може најде лек, а од омразу нема лек, душа оболи и вапири и ђаволи командују сас њу.“*

Више баба Рустена не би ништа проговорила, стала би испред „црквеног астала“, прекрстиле се према истоку и отишла према својој кући. После „падања“, русалка баба Рустена легне „у ћошку поред огњишта на сламу“ и не „диже“ се од ње по седам дана, умртви се. Ни са ким не говори, ништа не једе, само се ноћу напије воде, преко „дан ништа“.

Кад прође седам дана лежања, увече, на седми дан, русалка баба Рустена изађе из куће и негде „одлута“. Не долази целе ноћи кући, али нико од укућана не сме да је тражи. Кад осване осмо јутро, баба Рустена врати се кући и настави да ради као да се ништа није догодило.

Нико од укућана или било ко из села није смео да је упита где је била, али се причало да је ноћ проводила поред гробље, на совриште, а после „падања“ поред „црквеног астала“, провела би ноћ поред њега, молећи се Богу.

Памтиле су се речи русалке баба Рустене које су се остариле кад се вратила осмог јутра кући, после ноћи проведене поред „црквени астал”, које је рекла својој прауноки коју је спремала да јој пренесе своју вештину русалке: „*Е, моја ћерко, твоја баба је мислила једно тебе да научи, а оно ће буде друго како је Бог одлучил. Оно је истина била како народ казује човек једно снује, а Бог друго одлучује.*

Спрема се над народ голема несрећа коју нећу да преживим, али ни ти, дете моје. Тај несрећа која се спрема по опасна је од рат. Него, дете бабино, тој што ја оратим неје за твоје уши, иди у свет и буди ми срећна, али тешко тој да буде“.

Од дана када је баба Рустена то рекла својој прауноки, која се звала исто Рустена, ни са ким није проговорила ниједну реч до следећег Спасовдана.

На „нови“ Спасовдан поново се сакупио народ „старе“ Црне Траве. Чинило се да се никад народ није „збрал“ на једно место као тог дана, и старо и младо било је око „црквеног астала“ да чује баба Рустену, чувену русалку.

Никада пре тог Спасовдана није била свечанија „мала задушница“. Изнесено је више печених јагањаца него на Ђурђевдан, кад су се збирали на премла око „црквени астал“.

Цео обичај пре падања, русалка баба Рустена обавила је као и ранијих година на „малој задушници“. Али кад је стала испред „црквеног астала“, окренута према истоку, прекрстила се трипут и тад први пут клекла, пољубила земљу, устала и припремала се да падне.

Одједном, русалка баба Рустена почела је да дрхти „као прут“ и, на очиглед свих, нека Божја сила као да ју је подигла изнад земље. Сва обасјана белом светлошћу, лебдела је у ваздуху неколико тренутака. Окупљени људи Црне Траве, кад су видели „чудо невиђено“, као по некој команди, клекли су пред оним светлећим призором крстећи се. Русалка баба Рустена, кад је побелела сва од ону Божју светлост, полако се вратила на светост и у страшном, грозничавом дрхтању пала у „русалски сан“.

„Русалски сан“ баба Рустене није више био као кад је мирно лежала и говорила неке неразумне речи. Овај сан „русалски“ био је страшно, грозничаво дрхтање, и скоро да су се чули вапаји кад је молила Бога за спасење. „Русалски сан“ русалке баба Рустене трајао је тако дуго да се окупљенима чинило као да траје читаву вечност. Нико од присутних није смео да се помери, сви су се крстили и молили Бога за спасење. Одједном, русалка баба Рустена, престала је да дрхти и да говори неразумене речи, устала је, погледала окупљене и без ранијих обичаја које је вршила после „русалског сна“ рекла окупљенима:

„Људи, који сте се збрали овде око „црквени астал“ послушајте русалку Рустену. Куј има уши нека чује, куј нема њега догодине неће да има на овија бели свет и све има да му се затре, и чељад у кући и кућа ће му запустеје. Овија Спасовдан прославите сас радос, кад играте малозадушничко коло, немој да га играте за мртве, него играјте га за вас живе. Али кад га играте, да га играте све докле вам се учини да ће ви душе поиспадају.

Таг кад више не можете да стојите на ноге, још докле несте попадали, кажите: „Бог нека прости наше живе душе и ако смо учинили неки гре на овија свет, Боже, спаси барем некога да дојде на неки нови Спасовдан на овој место.

Кад се одморите, немој много да тугујете за онија који су умрли скоро. Брзо има да дојде време кад ће да им завидите што су помрли на време да се не муче на овија свет.

Брзо има да дојде време кад неће да имате време да тугујете за онија који ће да мру пред ваше очи, а други ће да се спремају да ги стигну да не побегну на онија пред смрт.

Људи, сестре миле, неће да има куј да ископа гробови за онија куј ће да помру, а камоли да ги у сандуци сарањују.

Затој ме саг послушајте, седните и добро се наједите подушје не за мртве, него за вас живи. Ништа немој да остане по вас. У подне, кад да се растаљате, одиграјте коло ко кад га играте на сабор, кад су вам душе веселе.

Послушајте ме добро, ја ћу саг да идем одма на извор у који се бели вода ко да избива из сред земљу и сас њу да поораtим. Моји нека ме потраже јутре дан, али после, кад огреје сланце и ће ме најду мртву. Нека ме саране у гроб који ће отворе који је овде, испод мене, на овој место на које саг стојим. Из гроб немој да узимате, ма које да видете. Ако узмете било коју ствар, тој ће да буде ваша несрећа. Чусте ли ме, моја децо, која овој слушате? Овуј годину немој Пеша, мој девер, да коси овуј ливаду Тумбу. Ако ме не послуша и окоси овуј ливаду, кад потера сено вол ће му пропадне с предње ноге у гроб који ће се отвори испред њега и ће пребије обе ноге, а мој девер нема да откара дом сено.

Ако отворите тија гроб у који пропадне вол с предње ноге, тој ће постане несрећа за овој место, неће ви се мили више овај Тумба на коју ће се радују млади.

Ће се деси несрећа на овај место на које стојимо данаске, кад настрада млада девојка од неразумну и неразборuту старост и младост. Тој ће страдање да промени име на овој место, и овој место после нема да се вика Тумба.

А саг, доста ја прича, куј је имал уши чул је које сам ја рекла, остављајте овуј годину све некосено и неожето и бегајте куј куде, крите се по далеке долине куде несу псета лајала. И кад се растављате, немој да жалите један за другога, немој ни да се поздрављају ни брат сас брата, ни мајка сас дете, ни сестра сас сестру. Немој да се састављате три године, па таг се врћете у своје куће.

Немој да носите од куће оној што вам неје потребно. Како га оставите, куј преживи ће га затекне па у кућу како га је оставил. Стоку потерете сас вас там куде бегате, она ће ве издржи. Од краве да пијете млеко неварено како се измузе, процедите га и одма га пијете, како га измузете. Тој ће млоге да спаси.

Ако догодине дочекате Спасовдан, славите „малу задушницу“, а не растурите се. Које сам вам саг рекла тој ће вам буде, несрећа ваша, и на вашу децу.

Чусте ли ме, старе уши, послушајте стару русалку Рустену, да спасите децу од пропас, да не буде касно кад вам је сланце на запад.

Ви, децо моја, чусте ли ме? Не узимајте ништа из гроб кад сарањујете овеј старе коске. Гробови кад отворите има да свитну пред вас, ко најако сланце, али ви зажмите пред тој, и такој ће се спасите. Знам да стару русалку неће никој да послуша, ће кажете, стара баба блантала ко пред облак кад наиће отуд од Чемерник. Видим које ће да буде, овеј мале равничке које су око овија Црквени астал има све тој да прокопате. Неће да ме послушате, тој ће ваша несрећа да буде, али неће да има куј да ви спаси од вашу несрећу и од ваше грабљиве душе.

Све оној што ископате од њега неће да имате вајду, кад станете редом да мрете, туј међу вас је човек, куј ме саг гледа, кад му се учини да је прездравел има да појде од кућу до кућу које ће затекне празне без људи, и слободно има да сабира оној што сте сабирали из отворени гробови.

Све тој што сабере ће има скоро два товара, ће напуни вреће и ће однесе да остави у отворени гроб који су отворили пре нас неки људи, куде су прво гробље били направили да се сарањују.

Ни тај који ће да сабере све што сте извадили из овија гробови овде неће се нагледа бели свет, ће мисли да је преболовал болес која утепује људи сас живи огањ, па затој је сакрил оној силно благо. Неће да стигне ником живом да каже куде је сакрил благо.

Иако је болувал од овуј опаку болес, он ће само да се залечи, она ће га чека поред врата, и кад све заврши има да га прострели сас огањ и он за једну ноћ има да умре, а неће има кој да га сарани, затој што је празан гроб њему наречен, напунил сас благо које више ники нема да види.

Да само има уши овој што причам, да чује, а ако ме саг слуша, кад преболује туј опасну огњену болес, да музе кобилу која се скоро ождребила и да пије млеко од њу, спасил би се и уживал би у рахатлуку који би му је дал бог.

Али доста ми је и мени, и моји су часи избројани, чујем мојега анђела чувара куде ми казује одма да идем да попричам сас белу воду, па и ја да идем. Чујем га још куде ми казује руселко Рустено, тој што причаш нема овде уши које чују, сви мисле да бланташ ко избрљавела баба, твоја смрт има да опушти грабежљиве воде у њине душе, и таг има да најду своју пропас.

Људи, судбина је отпочела да работи своју работу, њојњо клубе почело се одмотује. У грабљиву душу ники не може да заустави злу воду која тече из њу, и све јој је малко. Нема устава која може да одврне воду несрећну на другу страну, тој је људски усуд грабљиве душе.

Тој је имало које је требало да кажем које сам чула на онија свет, на који сам била. Ако сте имали уши да чујете, оној што сам вам казала чули сте, ако не, носите свој усуд као дар суђенице ваше, а саг можете да бирате.

Много ми је жао за моју праунуку Рустену, за коју сам мислила да и она буде русалка, како ми рекоше на онија свет кад сам падала у сан. Али и њу јадну ће је понесу грабљиве воде, кад станете овој место да прекопујете. Њојњо име има да се упамти, али гроб неће да се знаје.

Немој живи да упишу на крстаче, или на спомење коме подигну, име онога куј лежи у гроб, ће наврне онуј проклетињу поново у село и има све да дотепа.

Људи, саг се опшраштам сас сви, и сас моји и сас други људи, куј сте овде око мене, и од онија куј су помрли више неће да имате русалку Рустену. Ники немој да ми пријде, да се поздравимо па и моја деца. Немој нико да појде по мене, ноге има да му се угрче и такој ће умре докле сланце зајде.

Ако оћете, памтите што вам рече стара русалка Рустена, а ако не нека вас воде ваше зле судбине. Од мене вам је тој. Све што ће од мене да остане и преживи ће буде само моја реч, и тој је моја радос. Колку реч човек остави позади себе, по свој траг, толко ће га памти неко време. Бог, људи, по богатство се не памти ники, него само по реч коју остави по свој траг.

Јутредан нека дојду моји по овеј старе коске поред извор сас белу воду, нека ги докарају до овој место и да ме саране како сам рекла. Од обичај ништа немој да терају, само нека одиграју кад натрупају црну земљу над мене, малозадушничко коло

и тој је све. Доста ми је све, овеј старе коске уморне су од све, само да стигнем да попричам сас белу воду и таг ћу уватим пун дар који ми даруваше моје суђенице.

Тој је све, људи који ме слушате, остављам вам моје богатство, моју реч, а ја саг отидо преко Шарков рид да попричам сас моју друшку, белу воду, да предадем душу Богу".

Русалка баба Рустена ништа није више проговорила, мирно је стала испред „црквени астал", три пут се прекрстила окренута према исток, окренула се и пољубила сваки крст посебно на „црквеном асталу" и отишла према белој води преко Шарковог рида.

Нико није смео ништа да јој каже нити да јој приђе да јој пољуби руку, па ни њена деца. Смо кад је прошла баба Рустена поред своју праунуку Рустену, пољубила ју је у чело и отишла ништа не причајући.

Кад је баба Рустена отишла према „белу воду", још се није „изгубила према Жутилов рид", девер баба Рустене Пеша рекао је окупљеном народу: *„Људи, подне је а ми смо гладни, доста слушамо које бланта овај стара русалка, ајде седајте да једемо, сви смо гладни, па после ће да одиграмо малозадушничко коло. Куј знаје куде је отишла стара русалка, и које бланта ко да су баш њој причали на онија свет које ће да буде"*.

Присутни као да су чекали да Пеша каже „ајде да једемо" па да почну да једу и да пију. Као да су заборавили опомене старе русалке. После завршеног ручка, нису заборавили, одиграли су малозадушничко коло око „црквеног астала" док нису скоро „попадали" од умора. Играли су као да их је терала нека виша сила, којој нису могли да се одупру.

Кад су се мало одморили, гајдарџија Русим одсвирао им је на гајдама најомиљеније коло које су играли „на сабор и на литије на Прокопље".

Када су одиграли коло, сви су узели своје ствари и пошли својим кућама, а гајдарџија Русим остао је да свира песму коју су сви волели да им свира кад се празником „саберу" на Тумбу да играју и да се веселе и стари и млади.

Гајдарџија Русим стао је поред „црквени астал" и почео да свира „њину" песму.

„Ој, Тумбо, убава и висока
што си толко потужнела
какви ле те жалови предузоше
да ли магле које те пригрнуше
или писак сивог сокола
што пишти за своју соколицу,
соколицу коју превари други сокол,
ој, убава и висока,
моја Тумбо, моја душо."

Русим је ишао свирајући према Козарници и свирао само „своју" песму, а одјек гајди губио се према висинама Шарковог рида. Скеле и Тумбе, која је некако остала самотна и као да се смањила пред висинама које су биле око ње.

Сутрадан нико од баба Рустениних није се забринуо што баба не долази кући, иако је већ било подне. Прошао је дан, и нова ноћ, а да нису тражили бабу тамо где је она рекла да ће је наћи мртву.

Трећи дан њена праунука Рустена, не казујући никоме, ишла је од извора до извора не би ли нашла своју бабу, јер је дубоко веровала у њене речи.

Нашла је бабу Рустену поред извора у коме вода извире право из земље, стварајући белу пену у извориште. Кад је млада Рустена погледала у извор, учинило јој се, или је

то стварност била, да је вода у извориште нагло избила из извора и да је чула бабин глас: *„Дете, бабино пиле, иди дом и кажи на моји да ме саранив како сам рекла на Тумбу поред црквени астал“*.

Рустена се вратила кући и рекла својима да је нашла бабу мртву и да иду да је дотерају на Тумбу и сахране поред „црквеног астала“.

Мртво тело баба Рустене ставили су у сандук који је одавно био спремљен за њу и отерали га на Тумбу да га сахране на месту на коме је она рекла.

Када су почели да копају гроб за бабу Рустену, на малој „равнички“ поред „црквеног астала“, која као да је била нешто издигнута од површине земље у виду тумулуса, чекало их је изненађење.

Прво су наишли на дужу плочу на којој су били уписани крстови који су се налазили у уписаним круговима. На средини плоче било је уклесано сунце чији су се зраци пружали према крстовима у виду огњених пламенова. На средини сунца било је конкавно кружно удубљење на чијој је средини била скоро у орељефу мала лавља глава са претећим погледом.

С тешком муком, баба Рустенини су без устезања померили камену плочу на „страну“. Кад су померили плочу, чекало их је опет изненађење: отворили су гроб који је био озидан. У њему су били људски костури, а поред њих ратничка опрема и неколико здела од злата које су се сијале из гроба.

Кад су видели баба Рустенини потомци златно посуђе, заборавили су на све па и на мртву бабу. Зачас у покупили златне посуде и оружје, а неко од њих је случајно померио камен у зиду који је скоро сам пао у гроб. Зачас су баба Рустенини разидали зид од камена и тако отворили други гроб. И у новом гробу били су људски костури, а поред њих ратничка опрема и златне зделе.

Златне зделе и оружје узели су, а сандук са телом баба Рустене спустили у први гроб и затрпали га земљом коју су копали око стране гроба. У брзини око скупљања златних здела и радости због пронађеног блага, заборавили су да побију крстачу на баба Рустенин гроб, да јој крстачом покажу пут према богу и његовом сини Исусу.

Баба Рустенини потомци отишли су срећни зато што су отишли по мртво тело русалке сиромашни, а враћају се као богаташи, са златом у врећи. Срећу им је увећавала радост што су се коначно „откачили“ старе русалке, која им је била главна кочница ка моралном сагрешењу.

Убрзо после „саране“ старе русалке баба Рустене и пронађеног злата у гробу који је она изабрала да „саране” њене старе коске, глас о пронађеном благу у гробове „пукао“ је целом старом Црном Травом.

За кратко време цела зараван Тумбе била је прекопана, нарочито мале „равничке” које су се у виду малих тумулуса издвајале од површине заравни. Ма колико је власник ливаде Пеша бранио да му копају по ливади, ништа није вредело, нико га није слушао, ни његови ни други. Једни су копали, други су товарили и терали тесани камен којим су били озидани гробови. Камен им је био потребан за зидање темеља за куће и штале.

Некако је то лето прошло пребрзо за становнике Козарнице и за остале становнике старе Црне Траве. Млади „старе“ Црне Траве и даље су се на празницима окупљали на Тумби. Млади брачни парови венчавали су се поред „црквеног астала“, нове симпатије се рађале. Чинило се да је срећа завладала међу моге становнике Козарнице и „старе“ Црне Траве. Многи су се на брзину обогатили.

Дошао је други Спасовдан од смрти старе русалке и становници Козарнице „сабрали“ су се на Тумби да одиграју малозадушничко коло. Русим је на гајдама одсвирао њихову омиљену песму „Ој, Тумбо, убава и висока“, а после тога некако су на брзину сви отишли својим кућама.

Кад је дошло време косидби, Пеша, девер баба Рустене, окосио је своју ливаду Тумбу и „сабрао“ сено. Кад је требало да га отера воловима, десило се чудо. Натоварено сено потерао је и тад је во дешњак пропао предњим ногама у гроб који се пред њим сам отворио. Док су покушавали да извуку вола, Пеша је загледао у гроб у који је упао во и нашао исте ствари као и кад су отворили гроб да „саране“ баба Рустену.

Негде око средине лета почела је чума да „утепује“ народ. Прво ретко кога, тек понеког у некој кући, а после је почела да „утепује“ редом по Козарници. То је била последња епидемија чуме (куге) која је „утепувала“ народ скоро три године 1836, 1837. и 1838. год. Ова чума је била најжешћа и скоро да је опустошила Црну Траву. Веровало се, кога намери да „утепа“ чума, сачека га и прострели огњеним очима, па прострељеног некакав унутрашњи „оган“ изгори, и „зачас“ се „престави“ Богу.

Док се народ досетио да се разбежи куд који, отишли су многи животи, нарочито у баба Рустенину „вамилију“. Само је њен девер Пеша „као преболел“ ту опаку болест.

Кад је дошла касна јесен, Козарница и Црна Трава остале су пусте. Они који су преживели посакривали су се куд је који нашао склониште.

Пеша је остао сам у Козарници и, не бојећи се чуме, почео је да претражује куће у којима је доношено злато из гробова отворених на Тумби. Пеша је знао све који су копали по његовој њиви, али тада им се није супротстављао из страха да га не „утепају“.

Све злато које је „сабрао“ по „опустеле“ куће Пеша је ставио у вреће, натоварио на кобилу коју је чувао, а која се недавно ождребила, и однео преко три воде, на Чуку на којој су закопавали умрле од чуме. Ово гробље становници Црне Траве назвали су чумино гробље, а место Чумина чука.

Пеша је усред чуминог гробља ископао дубоку рупу, обложио сламом њене зидове, спустио вреће са драгоценостим у њу и затрпао је. Убрзо после тога, не знајући да је испод свеже ископане земље закопано благо, сахранили су поред затрпане рупе неку „младу“ девојку коју је „утепала“ чума.

Пеша је заборавио речи русалке баба Рустене која му је рекла да пије кобиље млеко. Његова кобила била је болесна од неку „врућину“ од коју се сва тресла, али је преживела. Причало се да је и њу прострелила чума, али да је она победила чуму и да јој више ништа не може.

Пеша је био задовољан што је „све злато сабрал“ које су други ископали из гробова на Тумби. Сматрао је да њему припада јер је ископано на његовој ливади.

Никоме није поверио тајну где је закопао благо па кад „прође“ чума и више нема да утепује народ, лако ће да га ископа. Једно је Пеша мислио, а друго Бог чинио.

Прошла су три-четири дана после сакривања блага, а Пеша је оболео од неких „огњева“ и, тресући се као у грозници, преко ноћи умро. Недељу дана није имао ко да га грешног „сарани“. Кад су га нашли, нису имали сандук да га сахране него су га умотали у стару „цргу” и ископали гроб изнад блага које је он дубоко закопао на чумином гробљу. У тај гроб спуштили су мртво тело Пеше и затрпали га.

Нико се није трудио да копа дубље гроб, нити да размишља зашто је ту већ раскопана земља. Живима се журило да га што пре „саране“ јер је његово тело почело да се распада.

Биће да је судбина, и Пешина и пронађеног блага, хтела да мртво тело чува благо ископано на Тумби, на Пешиној ливади, за које су многе генерације потомака преживелих становника „старе” Црне Траве трагале.

Нико се није сетио да пита, још док је било преживелих од чуме, где је Чумино гробље; од „последње утепување“ народа где је „сарањен“ Пеша и која је то чука коју су назвали Чумина чука.Дубоко у веровању Црнотраваца било је укорењено неписано

правило да се ништа не сме проговорити о чуми кад престане да „утепује“ народ. Веровало се да се чума маје по мале око куће, и дању и ноћу, па кад чује њено име у некој кући да се помене, оне помисли да је зову у госте у тој кући. Притаји се негде око куће и чека згодну прилику да одма прострели човека који први наиђе „огњем“, да опет почне да „утепује“ народ.

Гробље у коме су сахрањивани умрли од чуме становници Црне Траве ничим нису обележавали, па чак ни гробове умрлих, и ако некоме обележе гроб, то је обична мала плоча од камена коју „побију“ у земљу више главе покојника, али на њу није смео да се упише никакав знак. Ако се упише неки знак на том белегу од камена, то би био пут да чума сазна у чијој је кући добродошла, и та би кућа зачас била „опустела, све би живо потепала по њу“.

Веровало се у Црној Трави да на гробљу на којем су „сарањувани“ они које је „тепала“ чума више нико не сме да се сахрани, па и кад почне „па да утепује“ народ.

На таквом гробљу крије се чума, па кад види да неко дође да припали свећу, она га одмах „прострели огњем и тог увати грозница од које убрзо умре“, а чума почне поново да „утепује“ народ.

Више нико од живих није смео да оде на чуку где је формирано „чумино“ гробље, нити да помене име Чумина чука, нити пак да поново сарањује на тој чуки оне које је „утепала“ чума.

Увек су формирана нова чумина гробља, на другим узвишењима „чукама“, да не изазову чуму још жешће да поново „утепује“ народ.

У топонимији Црне Траве веома је чест назив брду чији је врх скоро цео округао и доминира околином - Чука, а придев који ће се додати имену Чука зависи од многих услова. Брдо на западној страни села Доброг Поља (Црна Трава) „изнад“ села зове се данас Чумина чука (или брдо).

Придев чумина много је касније придодат; једноставно звали су га Чука, али после, кад је коначно „побеђена” чума (куга), придодат је придев чумина.

Етимологија обичаја „мале задушнице“ има своје корене у веровању да су живи излазили на гробље где су сахрањени они који нису умрли од чуме. Мала задушница увек је била на Спасовдан (Вазнесење Господње) да се изнесе јело и да се припале свеће за душе умрлих од чуме или од других болести.

Етимологија „малозадушничко коло“ које се играло на крају обичаја на малој задушници је у веровању да се игра за оне који су помрли од чуме, а нарочито за младе девојке и младиће који су умрли неудате, односно неожењени, и за децу. Музике и радости док се играло малозадушничко коло није било, али се оно играло све док је било снаге у играчима. Малозадушничко коло никада се није играло на гробљу, него поред гробља, на месту где се вршио обичај давања подушја за мртве свима присутнима и просјацима којих је увек било на оваквом обичају. Такво место где се вршио обичај задушница звало се совриште.

Када су на Тумби изнад Козарнице пронашли камени стуб око кога су биле „обмотане“ три змије, и камену плочу на којој су били уписани свети знаци, обичај мале задушнице и играња малозадушничког кола премештен је на Тумби.

Симболика паганског била је у веровању Црнотраваца да не сме да помену реч чума, али да намене дан када се и за те душе „на оном свету” дају за њихове душе подушје, а да се не називе таква задушница „чумина“. Тумба изнад Козарнице била је као „створена“ од неке више силе за обичај мале задушнице, а „црквени астал“ као да је Бог поставио да се око њега игра мало задушничко коло и изводи део обичаја мале задушнице. За старе Црнотравце све је то имало дубоки симболички смисао

којег они нису били свесни, али су га дубоко осећали у душама својим. Зато су своја паганска веровања христијанаизовали и трансформисали у православно веровање.

Са ове Тумбе изнад села Козарнице виделе су се све околне чуке на којима су била чумина гробља, па чак и чумина чука или брдо изнад села Доброг Поља. Све ово чинило је симболику дубоке христијанизације паганског веровања да на оваквим узвишењима обитавају душе умрлих јер су ближе Богу, и са њих виде „све“ даљине.

Потпуну христијанизацију веровања и транспоновања паганског у православно употпуњавали су на Тумби изнад села Козарнице „црквени астал” и мале „равничке“ што су се издвајале изнад површине заравни и имале облик тумулуса.

Сва та симболика имала је дубоко испреплетене корене у душама старих Црнотраваца. Одржавање мале задушнице на Спасовдан апсолутно се уклапало у целокупну композицију симболике обичаја и надопуњавало је. Мала задушница намењена је спасу оних душа које нису сахрањене по православним обичајима, да их Бог спаси лутања по „онија свет” без светла и гладни.

Допуна симболици обичаја мале задушнице на узвишењу Тумби изнад Козарнице била је симболика „црквеног астала“, на чијој је каменој плочи било рељефно уклесано сунце чији су зраци „расипани“ у облику „праменова“ огња на све четири стране света, односно према уписаним крстовима, а у центру сунца била је лавља глава скоро у орељефу са претећим лављим очима.

Представе Сунца и лавље главе биле су код Црнотраваца транспоноване у христијанизовано веровање да је то лик Бога Спаса и да је његово боравиште на Тумби; да је то место боравиште свих богова и анђела, чувара душа живих и душа умрлих које су сахрањене по обичајима, али и станиште душе умрлих од чуме које чувају и којим управљају Исус и његов отац Бог.

У душама Црнотраваца је било дубоко укорењено паганско и православно, чинећи композицију њиховог духовног склопа. Млади су били „инструирани“, директним учествовањем у обичајима, да је место Тумба светиња над светињама и да се не сме скврнавити. Ако би је неко оскврнавио, следиле су му безбројне казне, и од бога и од родитеља и фамилије. Од колективитета је стизала најстрашнија казна – „врљање проклетије” на њега, што је практично значило принудни прогон.

Веровање да је Тумба свето место било је морална кочница која је спречавала да се крше правила колективитета „старе“ Црне Траве, ма колико је некоме душа растрзана побуном против устаљених правила живота или другим душевним неуравнотеженостима. Неписана правила, и морална и верска, која су чинила једну целину, нико није смео да крши, ма колико се борио против ауторитета светог, и светог места Тумба. Ако би се усудио да прекрши правило, зна се, следи му сурова казна – „проклетија“.

Правила живота у оквиру колективитета морала су да се поштују, ма колико се то поједином члану колективитета није свиђало. Да би се обичајна правила, неписане норме живота, променила, морали су да се десе велики преокрети у колективитету, да млади могу да граде нове обичајне норме свог колективитете. И поред тога што се изгради ново духовно обичајно биће у колективитету, оно је увек изграђено на темељу паганског, преобучено у христијанизовано, православно.

Тако је било и са обичајним правилима „мале задушнице“ која су „доживела“ две трансформације, задржавајући у склопу своје целине паганско веровање у богове који су за наша „смртна“ чула невидљиви, али ми осећамо да они управљају нашим духовним и биолошким животима.

Сублимат паганског веровања у богове који за нас невидљивим силама управљају нашим биолошким и духовним животима јесте трансформисано и транспоновано веровање у једног бога.

Цео корпус норми духовног живота Црнотрваци су подредили неписаном правилу живота материјализованом у паганскум веровању да на узвишењима у близини насеља чија се зараван (тераса) завршава полуокруглим падинастим стрминама и чије се бочне стране пружају у благим нагибима, бораве богови и душе умрлих, а о светим празницима долазе виле „загоркиње“, да се веселе ноћу до зоре. О великим празницима душе умрлих које нису сахрањене по православним обичајима (када су „биле чуме у народ“ или друге „болештине“) радују се јер се придружују вилама загоркињама па се и оне веселе са њима. У веровању Црнотраваца душе умрлих од чуме, несахрањене по обичају, лутају „по онај“ свет саме, кроз таму.

Назив тумба није био редак на југу Србије, а на њима се одвијао целокупни духовни живот становника околних насеља, са синхронизованим обичајима који су се обављали на великим хришћанским празницима, и на мањим, продубљујући духовност сваког појединца колективитета, да са радошћу чека празник и да своју духовност задовољи. Младе су обичаји мање радовали, али могућности су биле веће да захтеве своје младости задовоље. Стари да употпуне свој ауторитет у захтеву поштовања норми обичаја, да поседе и да се међусобно почасте, али да будно мотре на понашање младих, нарочито на девојке стасале за удају.

На Тумби није смело да се догоди убиство, ма која мржња да постоји између завађених. Ако се ту догоди убиство, било то на празнику или обичним даном, морало је да се мења име том узвишењу. Веровало се, ако се не промени име, да ће се наљутити богови и душе умрлих које обитавају на њему и да ће се силно осветити становницима околних насеља.

Догоди ли се убиство на тумби, ако убије неко из околних насеља неку особу у свађи или из било ког другог разлога, богови који обитавају не њему виде то и тад се жестоко свете фамилији из које је убица, али и колективитету. Зато становници околних насеља, да би предухитрили освету богова, односно бога, сами сурово кажњавају убицу и његову фамилију.

Прво промене име узвишењу, да „заварају“ богове или бога да не нађе духовни пут да казни уништењем колективитет. Веровало се да после промене имена узвишењу (Тумба) богови или бог трагају, уз помоћ душа умрлих, да нађу оне који су њихово станиште поменули које се зове Тумба. Више нико није смео у колективитету насеља да каже како се звало узвишење правим именом – Тумба – да не навуче несрећу на фамилију, да се богови освете баш њима „ни кривима ни дужнима“. Ако неко изговори право име узвишењу, следовала му је сурова казна старешине фамилије и читавог колективитета у коме је живео.

Убици који је извршио убиство није вршена никаква физичка тортура, али више нико у колективитету није смео да проговори с њим. Кмет би позвао чланове колективитета, после скврнављење светог места Тумбе и убиства и „врљана“ је на убицу „проклетија“. Проклетија је практично значила не принудни прогон, али духовни јесте, и за целу фамилију.

На Тумби изнад села Козарнице чума је „утепувала“ народ последњи пут 1836-1838. године, а после се село опоравило од тог помора и стасале су младе генерације младића и девојака.

Из најбогатије и најбројније фамилије у Црној Трави био је момак коме су дали надимак Шарко, зато што је био изразито пегав по лицу – „шарен“. Шарко се загледао

у девојку Стану која је била сушта супротност њему. Била је из сиромашне фамилије, изузетно лепа, и добру душу је имала, те су је сви волели у Козарници, а ружног и злог Шарка нису.

Стана се заљубила у Јанка који је био, као и она, из сиромашне фамилије, али је имао добру и племениту душу, па иако није био толико леп као Стана, заволели су се. Станини родитељи, у договору са Шарковим, пристану да се Стана уда за Шарка, не питајући је за пристанак. Кад је Стана дознала да је њена удаја договорена, „наручи" да Јанко дође на место на коме су се састајали, на Тумби, и да беже у бели свет.

Пуким сличајем Шарко је сазнао од Станиног „брата од чичу" за план Стане и Јанка, па је потајно мотрио на Стану. Кад је она увече пошла да се састане са Јанком, Шарко је пошао за њом. Девојка је касно приметила да је Шарко прати и почела је да бежи према Тумби, али било је касно да се судбина предухитри. На зараван на Тумби Шарко је сустигао Стану, ухватио је и почео да је вуче према своме дому. Она му се снажно одупрела, дозивајући Јанка.

Шарко се уплашио да ће Јанко доћи и отети му Стану јер је био снажнији и храбрији од њега, па је извадио нож и забио га Стани у груди, говорећи: „Е, кад нећеш да будеш моја, нећеш да будеш ни Јанкова".

Кад је осетио да крв шикља из девојкиних груди, већ мртво тело убица је спустио на зараван и почео да бежи. Док су дошли Станина браћа и Јанко, било је касно да се трагедија заустави.

Сутрадан су родитељи и фамилија сахранили Стану на западној страни заравни Тумбе, недалеко од њеног полуокруглог завршетка. Гроб јој се до скоро познавао, али време чини своје, сада је западна страна Тумбе урасла у белу брезу.

Када су је сахранили, кмет позва становнике Козарнице да „врље проклетију" на Шаркову фамилију. Шарка је Јанко убио, сустигавши га после Станиног убиства, а Јанка су грешком убила Станина браћа, мислећи да је он убио Стану. Убили су га на благој заравни врха Шарковог рида.

После „врљања проклетије" на Шаркову фамилију, кмет је јавно наредо да мора да се поштује древни обичај да се не изазивају богови чије је станиште на Тумби: *„Од данас овој место које се викало како се викало, нема више такој да се вика. Од данас ће да га викамо Станићево, и никој више не смеје да помене име како се викало овој место. Име Станичево нека подсећа на овуј младу мученицу, чији живот узе онај проклетија Шарко и неразумна старос. Куј име помене на овој место како се викало нека је проклет до век, и ће мора да на њега и његови да врљамо проклетију. Чусте ли ме сви и разуместе ли ме, нека је проклет онија и његова фамилија докле је век и свет куј помене име на овој место! А саг ајде да се растурамо Бог и судбина су одредили наше путеве по који одимо"*.

И данас, после толиких година, узвишења изнад села Козарнице зове се Станићево, али скоро да нема иког да то име изговори. Козарница је „опустела" миграцијом младих, у тежњи за бољим животом, и одласком старијих природним путем – смрћу.

Узвишење Станићево или Тумба, како су узвишење некад звали, обрасло је у витке, беле брезе, а зараван где је некад био „црквени астал" красе три бора које је посадио потомак Паше, из Козарнице, хармоникаш Миљко Петровић. Некада је Миљко после ђурђевданског уранка, на Станићеву, кад су сви полазили кући после игранке, свирао на хармоници песму „Село моје, завичају мио".

У насељима Грделичке клисуре, од Владичиног хана до Грделице, са леве и десне стране Јужне Мораве, узвишења која су одвојена од већег узвишења брда (дела) и пружају се дужно према своме крају, чије су две стране падине, а завршавају се полукругом на трећој страни зову се деја уместо тумба.

Узвишење деја, исто као и тумба, најчешће се налази између два или више насеља и са њега се види цела околина, иако су околна узвишења много виша.На зарaванима (терасе) ових узвишења одвијао се целокупан духовни живот колективитета околних насеља, као и појединачан духовни живот сваког њиховог члана. Од синхроног духовног баланса колективитета и сваког појединца зависио је биолошки опстанак у суровим условима и неумитним правилима наметнутим животу колективитета.

Иако су оваква узвишења друкчије називана у насељима Грделичке клисуре, корпус неписаних обичајних правила био је скоро исти, са мањим варијететима у извођењу, односно редоследу обављања обичаја.

Значење речи деја најбоље је објаснио Глиша Елезовић у речнику Косовско-метохијског дијалекта, свеска прва, Београд. 1932. стр. 129: **дѥ ја** нисам забележио на један зависни падеж од ове именице. Значи: део, пропланак, терасе, издигнуто и оцедно место око села, потес: Пење се на дѥ ја. Прил. Излего горе на дѥ ја (н.п.) БМ. - у В. дијел м.2. и у Р ЈА. 2 дио, дијела м.

Узвишења која носе назив деја у Грделичкој клисури:

Деја (у атару села Велика Сејаница, десно од Јужне Мораве)

Деја (у атару села Ружић, лево од Јужне Мораве)

Робиндеја (у атару села Граова, лево од Јужне Мораве)

Деја (у атару села Репиште, лево од Јужне Мораве)

Ћуршева деја (у атару села Мртвице, лево од Јужне Мораве)

Лесничка деја (у атару села Репиште н.в. 785.м. лево од Јужне Мораве)

Јасичев деја (у атару села Бистрице, лево од Јужне Мораве)

Дедин деја (у атару села Падеж, лево од Јужне Мораве).

Узвишења која носе назив Тумба у Јужној Србији:

Тумба (у атару села Крушевица, на планини Крушевици, н.в. 800 м)

Тумба (у атару села Рајно Поље, део Асанове чуке, н.в. 578 м)

Тумба (у атарима села: Градска, Кална (Црнотравска), Јабуковик, Раков Дол и Црвена Јабука, н.в. 1377 м)

Тумба (у атару села Кална (Црнотравска), недалеко од српско-бугарске границе, н.в. 1322 м)

Тумба (у атару села Марина Кутина, н.в.582 м)

Тумба (у атару села Бабичко, н.в. 660 м)

Тумба (у атару села Вета (н.в. око 556 м)

Тумба (у атару села Рдово)

Тумба (у атару варошице Предејане, н.в. 789 м)

Тумба (село у Пољаници)

Тумба (у атару села Козарнице (садашње име Станичево н.в. 1263 м)

Од свих узвишења са именом Тумба најпознатије је оно које се налази између села: Калне (Црнотравске) Градске, Јабуковика, Раковог Дола и Црвене Јабуке, надморске висине 1377 м. На овом узвишењу 7. јула 1913. године била је одлучујућа битка између српске и бугарске војске.

Ова битка била је одлучујућа за исход Другог балканског рата 1913. године, када су Бугари, без објаве рата, напали Србију у жељи да силом прекомпонују интересне сфере у Македонији у своју корист, а на штету Србије. У два неуспела напада бугарске војске на српске положаје на Тумби решен је исход Другог балканског рата. После неуспелог напада бугарске војске на трећи пук трећепозиваца, настао је неописии метеж међу Бугарима који су се у нереду повлачили, бацајући наоружање. После завршене битке, на падинама Тумбе остало је око шест стотина мртвих бугарских

војника и много рањених који су вапили за помоћ. Убрзо после ове битке завршио се Други балкански рат.

После Првог светског рата на заравни (тераси) Тумбе погинулим ратницима од 1912. до 1918. године подигнут је споменик учешћем каланске (Црнотравске), јабуковичке, Црвенојабучке, Дарковачке, Раковдолске и Тегошничке општине.На северној страни овог споменика, на мермерној плочи, уписано је: „Знаним и незнаним борцима палим на Тумби од 1913. до 1915. године“. Овај споменик освећен је 21. јула 1931. године. Кости погинулих ратника са војничког гробља недалеко од места на коме је подигнут споменик извођене су и похрањене у заједничкој костурници испод меморијала.

*

Етимологија топонима тумба:

Тумба 1 ж лат. 1. надгробни споменик у виду саркофага над гробом истакнуте личности сахрањене у цркви, Свезн. 2. катафалк. Кл. Рј. 3. фолкл. простор насут земљом и уваљан на којему се о празницима изводи сеоско коло. - У сваком селу ... има увек један простор на коме ... о празницима играју коло. Тај се простор, ако је подигнут од земље ... зове тумба, Вук. Рј. (Речник српскохрватскога књижевног језика, књига шеста с-ш, Нови Сад 1976. стр. 335)

Можда је етимолошки продубио објашњење за реч тумба Момчило Златановић у свом речнику говора Јужне Србије (провинцијализми, дијалектизми, варваризми и др.) Учитељски факултет, Врање 1998. стр.412; Тумба ж (лат. tumba – гроб, гробница) (аром. tumba - заобљено узвишење) село у Пољаници; брдо у честелину; истакнуто узвишење у честелину итд. Тумба је обично име завршкастог и истакнутог брда.

Узвишење које има истакнут положај у односу на читаву околину, иако није највише у односу на друга брда, називали су тумба или деја, зависно од тога која се струја досељеника насељавала у близини таквог узвишења. Могуће је да је име тумба узвишењима и затечено код становника који су ту већ раније живели. На заравни таквог узвишења често се распознају тумулуси распоређени у некаквом реду.

У говору Црне Траве била је у употреби реч тумба која је имала више значења (сада више нема икога да је употребљава у Црној Трави у свакодневном говору): поред ознаке за узвишење са полуокруглим завршетком, тумба је било име за дебелу овцу која је личила на велику лопту или грудву снега. Таква овца је имала велику главу, са много вуне на њој, те је личила на лопту. Човеку ниског раста који има кратке ноге, а изузетно је дебео, давали су надимак Тумба или Тумбоња, јер кад хода личи на велику покретну грудву снега. Надимак Тумбоња могао је да се чује у модификованом блику Тулбоња, као и реч тулбак, што значи утроба човека или животиње, чија је етимологија од речи тумба. Крупну и дебелу кокошку (певца или пиле) која је личи на грудву снега звали су тумба. Мала, округла узвишења на некој заравни или равници звали су тумба. Такво узвишење нико није смео да поравна, или да копа по њему тражећи злато. Веровало се да ће на онога ко поравна такво узвишење или копа по њему ударити проклетија тумбе и „да ће му кућа запусти, ће га стигне казна, ће се изгуби *семка* његовој фамилији“. Врсту цвећа чије је стабло у облику шиба или дрвета висине око два метра, беличастих цвасти у облику збијене лопте, звали су тумба, а на територији ван атара (ширег атара) Црне Траве ову врсту цвећа зову картоп. У „стара“ времена „градина“ сваког домаћинства у Црној Трави није се могла замислити без једног или више „дрвета” цвећа које су звали тумба (картоп).

Цвеће тумба (картоп) имало је вишеструки значај за становнике Црне Траве: а) Кад исцветају у „градине“ крајем маја тумбе (картопи), са беличастим, збијеним

цвастима у облику малих и великих лопти, њихове гране изгледају као новогодишње јелке украшене свежим грудвама снега. Цветови „дрвета“ тумбе, дуго трају, а њихове цвасти не отпадају коликогод да се тресу, док не прецветају и саме отпадну.

б) Цвеће тумба (картопа) брало се уочи Спасовдана, ноћу, а водило се рачуна да број убраних цветова не буде мањи од седам а више од девет, и морао је бити непаран. Кад се убере цвеће тумба, оставља се на западној страни градине. Кад одрасли чланови фамилије пођу на „малу задушницу”, остављено цвеће тумбе узима најстарија или најстарији „који се спрема за мрешку“ и носи га на узвишење тумба, где ће се обавити обичај мале задушнице.

Кад изађу на зараван, она што носи цвеће тумбу (друга врста цвећа није се носила) оставља га поред стуба „црквеног астала“ говорећи као за себе, али сви да чују; „*Овеј китке тумбе су поздрав за тога и тога* (помене име особе за чије сени је донето цвеће), *а нека да се Бог сети и мене да прибере на онија свет, доста сам алила овија бели свет“*.

После остављања цвећа прекрсти се она особа која је оставила цвеће и придружује се својима. Када дођу све фамилије из „старе“ Црне Траве, пре него што почне обичај „малих задушница“, младе девојке које су стасале за удају прићу до „црквеног астала“, прекрсте се окренуте према истоку и тад почну да плету венац за умрле између два последња Спасовдана. Плетење венца врши се у највећој тишини и са највећом пажњом.

Кад заврше, девојке које су плеле венац, у пратњи момака из чијих су фамилија умрли између два последња Спасовдана, односе исплетене венце да их баце у вир у који пада вода са највећег водопада у Козличкој долини. Венац баца најчешће девојка из чије је фамилије последњи покојник сахрањен испред Спасовдана који се тог дана слави.

Веровало се да ће вода Козличке долине са расплетеним венцем од цвећа тумбе однети поздраве живих потомака мртвима. Ако неко случајно види цвет тумбе како га низ долину носи вода, никако није смео да га узме нити да га други пут погледа. Веровало се да ће, ако узме цвет или се окрене и други пут га погледа, „повући“ неку несрећу која ће почети да „утепује“ по његовој фамилији.

в) Старе траварке (ређе је било травара) непосредно пре цветања тумбе (картопа) љуштиле су кору њиховог дрвенастог дела гране. Ту кору сушиле су на месту где није било промаје и које никакво сунце не греје. Када се кора осуши да се може лако руком сломити, ставља се у чутуру и тад се добро стуца. Уситњена, сува кора дрвенастог дела цвећа тумбе (картопа) самеље се на воденицу за млевење „каве“ и чува као велика драгоценост. Ако би неко оболео од великог кашља или од астме, кували су му „каву“ и воду донету са лековитог извора у коме вода избија право из земље а у извориште се ствара бела пена.

Самлевена кора гране тумбе била је универзално средство за јачање организма кад се пије као „кава” помешана са травама чија су делотворна својства имала лековиту моћ. Када се скидала кора са дрвенастог дела тумбе, сок (у говору Црне Траве зват је „мазга“) који остаје испод коре на дрвету сакупљан је скоро струган, и тај сок („мазга“) давана је деци да пију од „засип“, а ако је дете имало ране по телу у облику „лише“, оне си мазане тим соком. После мазања ране, или кад се попије сок „мазгу“, болести су нестајале као руком однешене.

Особа која љушти кору са дрвенастог дела цвећа тумбе „морала је“ одмах да посади нову садницу овог цвећа. Веровало се, ако не посади „нову тумбу“, да неће лек да прими оболели и да ће се још више погоршати болест.

г) Одећу умрлог, или део одеће (а нарочито се водило рачуна да то буде кошуља јер је она била до голог тела покојника), кад се изнесе „мртвак“ из куће и „потера“

према гробљу, нека старија особа, најчешће баба, износила је и везивала око стабла цвећа тумбе.

Веровало се да цвеће тумба не даје да се покојник „увапири“ и да се враћа у кућу да прави „лом“ у глуво доба ноћи. Ако се „увапири“ тумба је плашила његов дух и одвраћала га да се усели у кућу.

д) Сутрадан, после сахране, кад се пође на појутарње, понесе се садница тумбе да се засади над главом покојниковом, односно на западној страни крстаче. Ако је зимско време или јесен, одломи се гранчица од овог цвећа и „побије“ пред крстачу.

Веровало се да се са посађеним цвећем тумбе јасно даје знак покојниковој души која се „врти“ око куће, ако се „увапири“, да не сме никакво зло да чини живима, нарочито укућанима који тугују.

Није била реткост у Црној Трави да у време цветања тумбе (картопа) гробља изгледају на побелеле цветне „градине“ у којима царује нека виша сила.

Временом се веровање у чудотворну моћ цвећа тумбе као симбола граничних вредности између живих и хтонских сила (које су притајене и вребају сваку прилику да нанесу штету живима) толико изобичајило да је скоро заборављено. Зато је у новије време на гробљима Црне Траве, ако би имало засметло, цвеће тумба (картоп) сечено а ново није сађено, па је скоро истребљено.

Тек на понеком гробљу, кад дође време, дрво тумбе (картоп) исцвета, али тешко да се види од корова који нико не чисти. То цвеће сигуран је знак да на том гробном месту можда деценијама није нико сахрањен и да се фамилија чије је то гробно место одавно „изгубила“ или да су се млади раселили по „бели свет“.

ђ) Када се деси да умре млађа особа, још неудата или неожењена, у време цветања цвећа тумбе, особе с којима је проводила младост оплете венац од тумбе коју убере пре изласка сунца. Кад сунце „огреје малу“, тад му плету „опроштајни“ венац изнад његовог тела. Нека стара баба црвеним „аленим“ концем измери покојника и веже му оним „аленим“ концем прекрштене руке, а венац од тумбе му стави на руке и веже га да се не „смакне“.

Веровало се да су венцем од тумбе којим су везане руке покојникове, у садејству са црвеним „аленим“ концем, по вертикали повезане хтонске и космогонијске силе у једну целину и да он, као неки амулет, штити животе живих од хтонских сила.

е) Црвени „алени“ конац којим је био премерен покојник, у садејству са цветом тумбе, чини јак одбрамбени амулет куће од хтонских сила које би довела душа покојникова у облику „вапира“, манифестованим разним јављањима у глуво доба ноћи.

Најбоља заштита од негативног дејства хтонске моћи покојникове душе је активно имобилисање негативних сила, а то се чини амулетима који се стављају на путеве којима ноћу долазе те претеће силе, а којима се живи не могу одупрети.

Три цвета тумбе (картопа) везују се црвеним „аленим“ концем којим је измерено тело покојника и окаче о горњи део верига на огњишту. Исто такав букет тумбе везују се изнад улазних врата куће. Слични букети тумбе окачињу се на тавану и испод стреја куће и помоћних зграда, а нарочито изнад врата штале и изнад крава и волова и на отвору кроз који се спушта сено у јасле.

Све ове предострожности чиниле су позитиван психосугестивни утицај на смањене емотивног набоја туге за преминулим.

ж) Ако је покојник био млад, односно младић или девојка, да би се жалост родитеља смањила, примењивеле су се психосугестивне радње које имоблишу свесну и подсвесну тугу, сугестијом да је то судбинска воља Бога, коју нико не може да избегне.

Ожалошћенима је пружано психичко растерећење тиме што су вршене обичајне радње које ће омогућити „бољи“ живот покојнику на оном свету.

Ако се посећена садница тумбе, одмах „привати“ и почне да расте, то је симболочно значило да је покојнику добро на „онија свет“. Ако се одмах „не привати“ него мора другу садницу да посаде, то је значило да се душа покојникова мучи „на онија свет“ јер је била грешна на „овија” свет, или да су учинили неки велики грех његови најближи, или да испаштају неки велики грех својих дедова.

У моћи цвета тумбе (картопа) веровало се због његовог изгледа, јер су му цвасти биле збијене и округле те су личиле на космогонијски свет који је окруживао чланове колективитета загледане у непознате даљине света. Сугестивна моћ паганског поимања и прихватања појаве васељене учвршћивала је психичку стабилност сваког појединца колективитета и читавог колективитета. Цвеће тумба (картоп), по веравању Црнотраваца, симболични је одбрамбени амулет живих од непознатих и моћних хтонских сила.

Топоними су важна окосница једног говора, а њихово значење је толико сложено да је упуштање у њихову етимологију права научна авантура која често не води у поуздано сазнање. Речи употребљене у овом раду не би могле да се назову локализми, јер их има и у другим говорима, ван дијалетског подручја Сврљишко-заплањског, чији саставни део чини говор Црне Траве.

Ипак, због њихове изобичајености из свакодневног говора, треба дати тумачење значења које су имале кад су биле доста честе у говору Црнотраваца.

Тумачење значење речи које су употребљене у овом раду:

Тумба, ж, украсно дрво или шиб који цвета беличастим округлим цвастима у облику лопте или грудве снега. Кора и сок („мазга“) од овог шиба или дрвета употребљавала се за лечење; фиг. топоним који има значење за узвишење, чија је површ зараван у облику тераса, и која се завршава полуокруглом падинастом благом стрмином, две стране ове терасе завршавају се падинастом, благом стрмином, а четврта страна оваквог узвишења део је неког вишег узвишења.

Картоп, м (тур. kartopu) бот. врста украсног шиба или дрвета vibunum opulus из. ф. Capricoliaceae са беличастим цвастима збијеним у лоптасту цваст, чија се кора уотребљава у лекарству (Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књига IX, САНУ, Београд, 1975. стр.309)

Тумба, ж лат. 1. надгробни споменик у виду саркофага над гробом истакнуте личности сахрањене у цркви. 2. катафалк.3. фолк. простор насут земљом и уваљан на којему се о празницима изводи сеоско коло... (Речник српскохрватског књижевног језика, књига шеста с-ш, Матица Српска, Нови Сад, 1976. стр.335)

Деја, нисам забележио ниједан зависни падеж од ове именице. Значи: део, пропланак, тераса, уздигнуто и оцедно место око села, потес: Пење се на деја. Прилог - Излего горе на деја (нп.) БМ. у В. дијел м. 2) и у РЈА dio, dijela m. (Речник косовско-метохијског дијалекта, свеска прва, Глиша Елезовић, Београд, 1932. стр.129).

Тумба, ж (лат. tumba - гроб, гробница) (аром. tumba - заобљено узвишење) село у Пољаници; брдо у честелину; истакнуто узвишење у честелину итд. Тумба је обично име завршестог и истакнутог брда. (Речник говора јужне Србије (провинцијализми, дијалектизми, варваризми и др.), Момчило Златановић, Учитељски факултет, Врање 1998. стр. 412)

Црга, ж покривач од вуне или конопље, са једноставним (или без њих) шарама по дужини.

совриште, с место поред гробља на коме се врши обред давања подушја за мртве на задушнице, и на малу задушницу.

насака, свр. напујда пса на некога; фиг. наговорити некога да се свађа са неким.

проборавила се, свр. освестила се, просвестила се

сагашњи, садашњи

прекарамо, сврш. претерати у нечему; завршити с превозом нечега; завршити са запланираном намером да се нешто уради „Прекарамо косидбу и тој се заврши“.

дрт-а-о, стар; остарео; неспособан за рад од старости.

ђаволина, ж ђаво „Права је ђаволина, ће преведе човека преко воду жедног“;

осотоњи, сврш. опчинити некога; залудети некога; лажним обећањима преварити некога; заслепити некога; да не може доностити разумне закључке; „Осотоњи ме ђаволина те једва дојдо дома“.

чума, ж куга (Речник српскохрватско књижевног језика, књига шеста с. ш. Матица српска, Нови Сад 1976, стр 90.

Појединости свог духовног живота, обичаје, обичајно-правне норме, христијанизоване а укорењене у паганском, стари Црнотравци су изражавали и у свом духовном стваралаштву, „остављали“ их у песмама (које су делимично заборављене). Топоними и данас „трају“, док још има ко да их памти и да их казује. Једино где ће остати упамћени микротопоними и топоними јесу катастарске књиге и, делимично, топографске карте. Поједина места на којима се одвијао целокупни духовни живот Црнотраваца, као што су узвишења звана тумба, сада су обрасла белом брезом или буквом и више се не могу препознати. Чак и онај ко их се боље сећа, када дође на ова места, не може да се снађе и тешко му је, када се враћа, да нађе прави пут до своје куће.

Извори и литература:

Живојин Андрејевић, *Гривне живота (континуитет и космогонија индоевропљана на примеру гривни типа јухор*), Београд, Рача, 1997.

Љубинка Раденковић, *Симболика света у народној магији јужних Словена*, „Просвета“ Ниш, 1996. год.

Стојан Новаковић, *Село*, Српска књижевна задруга, Београд 1965.

Томислав Г. Панајотовић, *Адети (живот и обичаји становништва пиротског краја),* Музеј Понишавља, Пирот, 1986.

Речник српскохрватскога књижевног и народног језика, књига шеста с-ш Матица Српска, Нови Сад, 1976.

Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књига IX, САНУ, Београд 1975.

Глиша Елезовић, *Речник косовско-метохијског дијалекта*, свеска прва, Београд, 1932. год.

Душан Бандић, *Табу у традиционалној култури Срба*, Бигз 1980. „Вампир и друга бића у нашем народном веровању и предању“,

Тихомир Р. Ђорђевић, „Вештица и вила у нашем народном предању“, СЕ36, књига 66, Београд.

Бранко Димић, „Лапот и проклетија код Црнотраваца“, Лесковачи зборник XLV, 2005.

Мали речник традиционалних симбола, Либрето, Београд, 1999. год.

Јован Јанићијевић, „У знаку Молоха“, антрополошки оглед у жртвовању, Вајат, 1986. год.

Јордана Ђерић, „Смисао жртве у традиционалној култури Срба“, антрополошки оглед, Светови, Београд, 1997. год.

Веселин Чајкановић, *Стара српска религија и митологија*, сабрана дела из религије и митологије, књига 5, Београд.

Љубица Стојадиновић, *Хроника Хомоља, Жагубица*, Жагубица, 2002, стр. 753,754, 756.

Информатори:

1. Ружа Димић (моја мајка), рођена и удата у Козарници, целог живот живела у њој, 1910-1979 (Црна Трава).
2. Љубица Аризановић, рођена у Поповићеву, удала се у Козарницу, 1877-1967 (Црна Трава).
3. Милан Цветковић (1860-1967), рођен и живео у Козарници (Црна Трава).
4. Милан Момчиловић (1890-1985), рођен и живео у Козарници (Црна Трава).
5. Тодор Цветановић (1877-1966), рођен и живео у Козарници (Црна Трава).

Сви моји информатори рођени су у Црној Трави и целог живота живели су у њој. Они су савременици „старог“ живота „старе“ Црне Траве и своје живели су по неписаним обичајним правилима која су поштована и од којих се није смело одступати јер се веровало у казну божју и хтонске силе које не би имале милости ни за кога у колективитету.

Они су били учесници обичаја који се упражњавао све до Другог светског рата на узвишењу Тумба изнад села Козарнице, данас Станићево и памте добро „мале задушнице“.

Поред наведених, имао сам још информатора из Козарнице и из села која су гравитирала другим узвишењима: Кална Црнотравска, Јабуковик, Црвена Јабука, Репиште (Грделичка клисура). Њихова казивања била су ми драгоцена за компаративно сагледавање духовног живота становника ширег подручја јужне Србије који се одвијао на узвишењима која се зову тумба или деја.

Обичаја сличних „малој задушници“, односно делу обичаја када се игра малозадушничко коло, има у склопу обичаја намењених покојницима у Хомољу и Жагубици у источној Србији. На Беле Покладе, увече, у центру села пале велику ватру и тада се дели храна за покојнике који су умрли између садашњих и прошлих Великих Поклада. После кађења хране и окупљених, око ватре, здесна улево, и поделе хране окупљенима и ближој родбини, који су понели велике слике покојника, почиње главни обред – **привег**.

Свирачима се да знак да почну да свирају прибег-коло за покојника. Играчи у рукама држе свеће које горе и играју, играју све док свеће не догоре. Кад свеће догоре, свирачи престану да свирају, играчи стану, прекрсте се кажу: *„Бог да прости*“ и баце у ватру цвеће и патрљке од свећа.

Покладне ватре имале су различите називе (Велике ватре...), али у већини села Хомоља назив је привег, по имену кола које је намењено покојнику, за његову душу, да се радује на „онија свет“. Коло привег било је изузетно тешко и заморно за играње зато што је трајало док свеће које се држе у рукама не догоре.

Лесковачки зборник
књ. LVIII

***

Издаје
Народни музеј Лесковац

***

Одговорни уредник
Верољуб Трајковић

***

Лектор
Живојин Тасић

***

Дизајн корица
мр Никола Марковић

***

Прелом
Владимир Тасић

***

Штампа: Терција, Бор

***

Тираж: 500 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

08

ЛЕСКОВАЧКИ зборник = Leskovački zbornik / одговорни уредник Верољуб Трајковић. - 1961, 1- . - Лесковац : Народни музеј, 1961- (Терција, Бор). - 25 cm

Годишње.
ISSN 0459-1070 = Лесковачки зборник
COBISS.SR-ID 4022274